

JOSHUA MURAVCHIK

FÖLDRE SZÁLLT MENNY~~ORSZÁG~~

A SZOCIALIZMUS TÖRTÉNETE

K

KÖZÉP- ÉS KELET EURÓPAI
TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOM KUTATÁSÁÉRT
KÖZALAPÍTVÁNY

FÖLDRE SZÁLLT MENNYORSZÁG

A SZOCIALIZMUS TÖRTÉNETE

Joshua Muravchik

A magyar fordítás az alábbi kiadvány alapján készült:

Joshua Muravchik:
Heaven On Earth: The Rise and Fall of Socialism,
Encounter Books, 2002

© 2010 by Joshua Muravchik

Első kiadás

Fordította: Babarczy Eszter

Szerkesztette: dr. Sándor Lénárd

A szöveget gondozta: Lantos Júlia

Fedélterv: Bogárdi Szabó Eszter

Minden jog fenntartva.

A könyvet és annak részleteit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen más formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

© Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért
Közalapítvány, 2014

Felelős kiadó: a Közalapítvány főigazgatója

Nyomdai előkészítés: Szabó Mária

Nyomdai munkálatok: DEMAX Művek Nyomdaipari Kft.

Felelős vezető: Tábori Szabolcs

ISBN 978-615-5118-23-4

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000523243

„A keresztények... az emberi faj szebb jövőjét a mennyei
gyönyörűségben keresik... Mi azonban... e földön akarjuk
a mennyországot.”

Moses Hess: *A kommunista hitvallás*, 1846.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	9
BEVEZETÉS: <i>Az új hit</i>	13

KEZDETEK

1. AZ EGYENLŐK ÖSSZEESKÜVÉSE: <i>Babeuf forradalmat tervez</i>	20
2. NEW HARMONY: <i>Owen kísérlete</i>	43
3. TUDOMÁNYOS SZOCIALIZMUS: <i>Engels tolmácsolja az istenség szavát</i>	74
4. MI A TEENDŐ? <i>Bernsteinnek kétségei támadnak</i>	111

GYŐZELMEK

5. A LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS: <i>Lenin magához ragadja a hatalmat</i>	140
6. FASIZMUS: <i>Mussolini eretnek lesz</i>	162
7. SZOCIÁLDEMOKRÁCIA: <i>Attlee óvatosan halad</i>	192
8. UDZSAMA: <i>Nyerere szintézist alkot</i>	222

ÖSSZEOMLÁS

9. A SZAKSZERVEZETI TAGKÖNYV:	
<i>Gompers és Meany új indulóra menetelnek</i>	262
10. PERESZTROJKA ÉS MODERNIZÁCIÓ:	
<i>Teng és Gorbacsov lebontják a kommunizmust</i>	300
11. AZ ÜZLET PÁRTJA:	
<i>Blair újraértelmezi a szociáldemokráciát</i>	340
Utószó: <i>A kibuc a piacra megy</i>	362
FÜGGELÉK	389
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	393
JEGYZETEK	396

ELŐSZÓ

A magyarok véres és fájdalmas árat fizettek azért, hogy egy lassú felfogású világban megértessék a kommunizmus horrorát. Így a szocializmus történetéről írt könyvem magyar kiadása egyfajta elégtételt jelent számomra, amelybe ugyanakkor zord emlékek és képek vegyülnek.

A könyv nemcsak a szoros értelemben vett kommunizmust veszi górcső alá, hanem tágabb történelmi kontextusában a szocializmus valamennyi változatos formáját. Amint azt a Bevezetésben megval-lom, valaha szocialista voltam, mint ahogyan szüleim és nagyszüleim is. Dacára annak, hogy mára már semmi sem maradt a fiatalkori szocialista hitemből, mégis örömmel tölt el, hogy az a szocializmus, amelyben hittem, emberarcú volt, még ha téves is. *Demokratikus* szocialista voltam. Kerültem az erőszakot, a diktatúrát, és mindig is utáltam a kommunizmust. Részben azért utáltam, mert szemfényvesztő, sötét árnyat vetett a „szocializmus” jó hírére, és az általam tisztelt igaz szocializmus valamennyi emberi vonását eltorzította.

De legfőképpen a bűneiért gyűlölöm a kommunizmust: a meggyilkolt milliókért, a megszámlálhatatlan megnyomorított életért, a szörnyű zsarnokságért és a halálos ölelésért, amellyel maga alá gyűrt minden nemzetet. Ennek világos példája volt – számomra is, ahogy mások számára is – a magyar nemzet 1956-os felkelésének kegyetlen és álnok leverése. Mindössze kilenc éves voltam 1956-ban, amikor ezek az események kirobbantak, túl fiatal ahhoz, hogy újságot olvas-sak, vagy átlássam a világ fejleményeit. De alig néhány esztendő múl-tán már élénken érdeklődtem a politika iránt, bizonyosan azért, mert a politika iránt intenzíven érdeklődő családban nevelkedtem. A ma-gyarok kudarcra ítélt, hősies küzdelme gyakori téma volt, és formálta a politikáról alkotott fiatalkori felfogásom.

Tíz és húszas éveimben elfogadtam azt a nézőpontot, amely éles határvonalat húzott az általam vallott tiszta szocializmus és annak aljas, gonosz változata között, amelyet a gyönyörű Budapestet leromboló szovjet tankok jelképeztek. Úgy láttam, van jó szocializmus és rossz szocializmus.

A harmincas éveimben azonban néhány kérdés nyugtalanítani kezdett. Megértettem, hogy a szocialista gazdasági teóriák megtévesztők, mert nem veszik figyelembe az emberi motiváció jelentőségét. Ami ennél is rosszabb, figyelmen kívül hagyták az emberi kreativitást is. Úgy tekintettek a gazdasági fejlődésre és a jólétre, mintha Zeusz fejéből pattantak volna ki. Megdöbbentő ironia, hogy a magát leghumánusabbnak tekintő filozófia teljesen figyelmen kívül hagyta az emberi elmét.

De ez is eltörpült egy másik, egyre aggasztóbbnak tűnő kérdés mellett. Eszmélésem során észre kellett vennem, hogy nem kétféle szocializmus létezik, hanem sokféle: nemcsak kommunizmus és demokratikus szocializmus, hanem afrikai szocializmus, arab szocializmus, nemzetiszocializmus és sok más. Csak a képzeletemben élő demokratikus szocializmus volt jószágos, míg minden más formája nyilvánvalóan kárt okozott azoknak az embereknek, akik kénytelenek voltak benne élni. Másként fogalmazva, a szocializmusnak volt egy jó formája és sok rossz formája. Miért lesz a testet öltött szocializmus többnyire a rosszabb fajta? És ha ez még nem lenne elég nyugtalanító, a rosszabb változatok károsnak titulálása némely esetben még mindig súlyos megszépítése a valóságnak. Lenin, Sztálin, Mao, Pol Pot és Hitler nem pusztán néhány káros rendszert, hanem a világ legszörnyűbb pusztító rendszereit építették fel. Sehogy sem értettem a paradoxont, hogyan válhat a történelem leggyönyörűbb politikai gondolatából a történelem legborzalmasabb politikai rendszere.

Mindehhez még egy nyugtalanító tény társult. Szép dolgozatokat, sőt könyveket is írtak a demokratikus szocializmusról, amelyben hittem, de mindenütt ahol a demokratikus szocialista pártok hatalomhoz jutottak, végül nem sikerült a demokratikus szocializmust megvalósítaniuk. Igen, új szociális jóléti programokat indítottak. Kiszélesítették a közszférát. Még néhány vállalatot is államosítottak (általában igen gyenge eredménnyel). Valójában azonban csak kisebb reformokat hajtottak végre, apránként, egy lassú folyamatban, amely a kapitalizmust fokozatosan leépítette, de nem helyettesítette semmi olyasmivel, amiről álmodtunk. Eközben a kommunista rendszerek azzal kérkedtek, hogy megalkották a „igazi, létező szocializmust”. Vagyis

a képzelet világán túl, a földön csakis olyan szocialista rendszerek léteztek, amelyek a rossz típusba tartoztak.

Az évek során e kérdések hatására végül teljes egészében feladtam szocialista meggyőződésemet. Ehelyett a piacgazdaság híve lettem, de az új meggyőződésemet nem jelentett olyan elköteleződést a kapitalizmus mellett, amilyen feltétlenül elkötelezett híve voltam a szocializmusnak korábban. A kapitalizmusba vetett hit a valóság elfogadását jelentette, nem egy új nagyszabású eszményképet. Amennyiben meg tudtam fogalmazni, új eszményeimé a szabadság és a demokrácia váltak. Nem eltérő gazdasági rendszerek versenyeként, hanem a szabadság és a totalitárius rendszerek közti küzdelemként kezdtem értelmezni a huszadik századot.

A szabad világ gyengesége a defenzív stratégiájában rejlik. A kommunizmus „elszigetelése” szükséges volt, de még mindig kevés. Nem lehetett a hidegháború valamennyi csatáját a szabad világ földjein megvívni. Ugyanilyen fontos volt behatolnia kommunizmus térfelére. Csakhogy a nyugati csapatok megindítása a kommunista érdekszféra visszaszorítására egy harmadik világháború rémképét idézte fel. Tehát kizárólag a kommunizmusnak alávetett népek ellenállásán keresztül lehetett célt érni. Ebben pedig a magyarok, még ha 1956-ban leverték is a forradalmukat, jó példával jártak elől. Ezután jöttek a csehszlovákok 1968-ban és a lengyelek 1980-ban.

Szégyenletes ugyan, de a Nyugat szinte semmit nem tett a magyarokért, vajmi keveset a csehekért és éppen csak egy picit többet a lengyelekért. Okulván saját hibájából, az Egyesült Államok az 1980-as években elfogadta a „Reagan-doktrínát”, amely kimondta, hogy a fejlődő világban – leginkább Afganisztánban és Nicaraguában – kibontakozó antikommunista ellenállási mozgalmakat közvetlenül támogatni kell. Végül az ellenállás e kis szigetei – még azok is, melyek végül elvéreztek – mind hozzájárultak a kommunista blokk meggyengüléséhez, és megcáfolták a hitet, hogy a szocializmus történelmileg szükségszerű. Ez aztán arra sarkallta Mihail Gorbacsov pártfőtitkárt, hogy a radikális reformok olyan sorát indítsa útjára, amelyek a rendszer megmentését célozták ugyan, de mégis a bukását gyorsították fel.

A Nyugat hidegháborúban aratott győzelme után az „eszmék csatája” helyett az eszmék mérlegelése felé fordultam. Ezért kezdtem bele e könyv megírásába, kísérletet téve a szocialista eszme jelentésének és történetének feldolgozására, amely központi szerepet játszott mind a saját történetemben, mind pedig a modern világ történetében. Szörnyen tragikus ez a történet, még ha a végén jóra fordul is minden.

Nem kétséges, hogy a boldog végkifejlet felé vezető út 1956-ban Budapesten kezdődött a könnyek fátyla mögött. Amint fentebb mondtam, mély, bár szomorú elégedettséggel tölt el, hogy e könyv a magyar olvasó számára is hozzáférhető lesz.

2014. augusztus 20.

Joshua Muravchik

BEVEZETÉS

Az új hit

A szocializmus hitében nevelkedtem. Ez volt apám hite s előtte nagyapámé.

Nagyapám, Avraham Chaim Muravchik egy Kijev melletti kis *shtetlben* nőtt fel, az akkori Orosz Birodalomban. 1878-ban született, és az ottani zsidó közösségekben szokásos ortodox neveltetésben részesült. Mire azonban középiskolába – *gimnáziumba* – került, sok nemzedéktársához hasonlóan ő is hátat fordított a hagyományos judaizmusnak.

A gimnázium radikális diákjai között találkozott Rachel nagyanyámmal. Jó néhány évvel fiatalabb volt nagyapámnál, ugyanis nagyapám nem engedhette meg magának a tandíjat, ezért egy ideig favágóként dolgozott. Rachel családja ellenben jómódban élt, papírzacskógyárak voltak, és Kijevben laktak. Közös csatlakoztak az akkor legradikálisabbnak számító orosz baloldali párthoz, a Szociális Forradalmárokhoz (az eszerekhez – a ford.). Az eszerek abban különböztek a hagyományos marxizmus talaján álló szociáldemokratáktól, hogy elfogadták a terrorista eszközöket, és a forradalmi főszerepet Oroszországban nem a proletariátusnak, hanem a parasztságnak szánták.

Avraham Chaim és Rachel 1905-ben azon antiszemita erőszakosorozat kiobbantotta zsidó kivándorlási hullámmal emigrált Amerikába, amely az orosz vereséggel végződött japán–orosz háborút és a cár megbuktatására szerveződő forradalmi mozgalom leverését követően kezdődött meg. Mint kiderült, a parasztokat a pogromokhoz könnyebb volt mozgósítani, mint a forradalomhoz.

Amerikában a házaspár a jiddis nyelvű *Zsidó Előre* napilapnál talált munkát, amelynek címlapját a *Kommunista Kiáltvány* híres buzdítása ékesítette: „Világ proletárjai, egyesüljete!” Egy harlemi bérkaszányában telepedtek meg, s itt született apám, Emanuel 1916-ban.

Emanuel gyermekkorát az Orosz Diákszövetség száműzöttjei és a Bal Eszer párt tagjai népesítették be. (A párt 1917-ben két szárnyra szakadt; nagyszüleim a radikálisabb feléhez húztak.) 1929-ben Norman Thomas az amerikai Szocialista Párt jelöltjeként harcba szállt New York polgármesteri székéért, és a kampány során kristályosodott ki apám bimbózó érdeklődése a szocializmus iránt. Nyolcadikos korában e témát választotta egy iskolai dolgozatához, és miután négy intenzív napot töltött a könyvtárban, az ügy elkötelezett híve lett. Pár hónappal később, éppen a tizenharmadik születésnapját követően csatlakozott a Szocialista Párthoz. Barmicvó helyett e gesztussal lépett a felnőttkor küszöbére.

Anyám, Miriam osztotta apám nézeteit, noha kissé puhább ideológiai formában. Bár liberális lelkek lévén nem tettek ki minket a fivéremmel szisztematikus világnézeti nevelésnek, erre amúgy sem lett volna szükség, mert a politika ügye állt az életük középpontjában. Erről beszélgettek családi ebédeken és a barátaikkal is, akik többnyire az „elvtársak” közül kerültek ki. Autós kirándulásokon azzal vertük el az időt, hogy olyan munkásmozgalmi dalokat énekeltünk, mint a „We shall not be moved” (*Nem hajlunk sosem* – a ford.). 1958-ban jártam először a fővárosban, tizenegy éves koromban, amikor a szüleim elvittek minket az Ifjúsági Menet az Integrált Iskolákért nevű tüntetésre, az egyik legkorábbi polgárjogi megmozdulásra. Már tizenévesen tapasztalt tüntetőnek mondhattam magam.

Ekkorra már a Szocialista Párthoz is csatlakoztam – végül az ifjúsági szárny, a Fiatalok Szocialista Ligája (Young People's Socialist League) vezetője lettem. Kis szervezet volt, mert a szocializmus sosem vált népszerűvé Amerikában, dacára apám erőfeszítéseinek s a magam igyekezetének. (Ő több mint hetven éven át kitartott, míg én már a harmincas éveimben hitehagyott lettem, s megkezdtem a tapogatózást vissza a judaizmus felé.)

Bár Amerika szíve nem dobbant egy ütemre a miénkel, az a tudat vigasztalt, hogy Amerika általában a világgal sem tartotta a lépést. Michael Harrington elvtársam – a neves író, aki 1968-ban foglalta el a Szocialista Párt elnöki székét, éppen akkor, amikor magam az ifjúsági szárny vezetője lettem – azzal büszkélkedett, hogy „ma a világon a legtöbb nép a szocializmusban keresi az álmát”.¹ A számításaiiban nem vagyok biztos, de a szocializmus kétségkívül a világ legnépszerűbb politikai eszméje volt.

Kevéssé vitatható, hogy a világ legnépszerűbb eszméje, népszerűbb még a nagy vallásoknál is. A szocializmust a világvallásokhoz

hasonlóan egyaránt terjesztették szóval és fegyverrel, de egyetlen vallás sem hódított ilyen sebességgel. Az iszlám fénykorában az emberiség mintegy 20%-át tudhatta birodalmában. A kereszténységnek 300 évbe telt, míg a világ népességének 10%-át megtérítette, s így kétezer év után az emberiség mintegy harmadát számíthatja hívei közé. Ezzel szemben 150 évvel azután, hogy Robert Owen követői az 1820-as évek végén megalkották a „szocializmus” szót, a föld népességének mintegy 60%-a élt ilyen vagy olyan szocialista uralom alatt.* Természetesen nem minden szocialista uralom alatt élő hitt a szocializmusban, de ez elmondható a keresztény és a muszlim hívekről is.

Szárnyra kapván, a szocializmus sehol sem kezdte ontani áldásait. Minél elszántabb erőfeszítéssel hozták létre, annál csúfabb karikatúrája lett a hirdetett emberi eszményeknek. Mégis, százötven éven át semmiféle kudarc nem tudta megtörni a vonzerejét. Aztán hirtelen, mint egy földnek csapódó rakéta, összeomlott az egész. A szocializmust néhány évtizeden belül egykori birodalmának felében hivatalosan is megtagadták. A másik felében csak névleg élt tovább. Manapság már csak a térkép néhány légypiszoknyi foltján fejtenek ki továbbra is öszinte erőfeszítéseket a szocializmus építésében, nagyjából abban a szellemben, amely azokat a japán katonákat hevítette, akik 1945 után még évtizedekig kitartottak, mivel sosem értesültek róla, hogy a császár letette a fegyvert.

Ez a könyv a szocializmus útját kíséri végig. A legambiciózusabb emberi kísérlet története, amely a vallást kinyilatkoztatás helyett tudományos alapra épülő előírásokkal kívánta helyettesíteni, amely arra a kérdésre kereste a választ, hogyan is kéne élnünk az életünket. Noha európai eredetű a gondolat, meghódította Kínát, Afrikát, Indiát és Latin-Amerikát, s még a leginkább hagyománytisztelő vidéken,

* A „kommunizmus” szó az 1840-es évek végén jelent meg a francia és az angol nyelvben. A „szocializmus” és a „kommunizmus” kifejezéseket gyakran használták szinonimaként, ahogy a „szocializmus” és a „szociáldemokrácia” szavakat is. Bizonyos korszakokban eltérő doktrínának számítottak, s különféle definíciók tartoztak hozzájuk; de ezek egyike sem terjedt el általánosan, és időnként kölcsönösen kizárták egymást. Mivel nem a szocializmus elméletével, hanem a történetével foglalkozom, a definiálást nem tartom feladatomnak. Általában azt a kifejezést alkalmazom egy mozgalomra, amelyet maguk is használtak. Az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után Lenin követői lényegében monopolizálták a „kommunizmus” szót, noha szocialistának is nevezték magukat. Lenin ellenfelei többnyire a „szocialista” vagy a „szociáldemokrata” címkét preferálták. Amikor nem konkrét pártokról vagy mozgalomról beszélek, a tág értelemben vett „szocializmushoz” sorolok minden olyan ágat, amely az eredeti szocialista tőről hajtott ki.

a Közel-Keleten is gyökeret vert. Egyetlen hit sem vonzott ennyi hívót. Nem maradt meg szalonok és könyvtárak mélyén, megjelent a kormányépületekben és a sztrájkörtségben, a barikádokon és a harcmezőkön. Minden más eszménél nagyobb hatást gyakorolt a huszadik század történelmére.

Ironikus módon a hit erejét némileg elhomályosítja a marxizmus népszerűsége, amely úgy tartja, hogy az ideológia pusztán a technikai fejlődés és az anyagi érdekek átalakulása során felkavarodó hab a felszínen. A gondolat csábító, mert választ kínált a rejtélyre, miért gondolják az emberek éppen azt, amit gondolnak. Az eszmék „materialista” értelmezése azonban nem állta ki az idő próbáját, a szocializmus történetére pedig végképp nem kínál magyarázatot. Miféle anyagi érdekek vagy technika vezetett a szocializmus diadalához vagy éppen bukásához, Oroszországban? Az elterjedéséhez Kínában, Kubában és Észak-Koreában? Különbőféle alakváltozataihoz Svédországban, Izraelben, Tanzániában vagy Szíriában?

A szocializmus eszméje nem csak úgy magától hódította meg a történelmet. Gondolkodók és aktivisták láncolata terjesztette, akik kigondolták, továbbfejlesztették, népszerűsítették, revideálták, kihasználták, és néha elhagyták az eszmét. Egyre újabb átalakulásait néha mögöttes szándékok vezérelték, de gyakran pusztán csak az, hogy páratlan vonzereje ellenére roppant nehéznek bizonyult megvalósítani. Ezért döntöttem úgy, hogy a szocializmus történetét néhány kulcsfontosságú ember bemutatásával mondom el, akik mindegyike alapvető szerepet játszott a gondolat fejlődésében. Némelyikük nagy hatású gondolkodó, akik lényegében egymaguk vittek végbe egy jelentősebb fordulatot. A kommunizmus elképzelhetetlen Lenin nélkül, a fasizmus Mussolini nélkül vagy a Szovjetunió békés önmegsemmisítése Gorbacsov nélkül. Más fontos epizódok, például a politikai utópiák vagy a szociáldemokrácia kialakulása, aztán a szocializmus bevezetése a „harmadik világ” országaiba nem köthetők egyetlen emberhez, ilyen esetekben annak a portréját rajzoltam meg, aki a dráma újabb fejezeteit a legtisztábban megtestesíti.

A szocializmus a francia forradalom kohójában született – az egyenlőség eszményítésében, a forradalmi antiklerikalizmusban és a világ teljes újjáalkotásának ígéretében. A drámai felfordulások sorozatában egy szenvedélyes látó, „Gracchus” Babeuf arra a következtetésre jutott, hogy a „szabadság, egyenlőség, testvériség” szlogent az összes tulajdon kollektivizálásával lehetne tartalommal feltölteni. Az Egyenlők Összeesküvése – így nevezte magát Babeuf csoportja –

bábáskodott tehát az új gondolat születésénél, amely a következő 120 évben nőtt és fejlődött naggyá. A tizenkilencedik század első évtizedeiben, amikor Európa nagy része még borzadva emlékezett a napóleoni háborúk vérfürdőjére, a szocializmus a forradalmi út helyett a kísérletezés felé fordult, és kis közösségeket alkotott, melyek tagjai tapasztalatot szerezhettek a kollektív tulajdonon alapuló életmódban. A legtöbb kommunát – Amerikában és Angliában – Robert Owen vezette vagy ihlette meg.

E szocialista kísérletek nem végződtek jól, és talán az eszme is elhalt volna már kisdéd korában, ha nem adoptálja egy ellenállhatatlan hatású próféta páros: Karl Marx és Friedrich Engels. Marx és Engels a szocialista remények talaját az egyéni kísérletezés helyett világtörténelmi tendenciákba helyezték át, s ezzel megerősítették az empirikus kudarcokkal szemben. Noha Owen mozgalma is vallásszerű díszletek közt szerveződött, például a „tudomány csarnokaiban”, ahol vasárnaponként prédikációt intéztek az egybegyűltekhez, Marx és Engels sokkal komolyabb áttörést értek el: a szocializmust a nagy vallási szövegek intellektuális mélységével és spirituális erejével ruházták fel. A marxi eszmerendszer mesélt az ember eredetéről, magyarázta szenvedés forrásait, és látomást kínált egy megváltó jövőről.

A *Kommunista Kiáltvány* publikálása után félszáz évvel azonban a szocialista eszme ismét válságba került, mert Marx és Engels legfontosabbnak számító utóda, Eduard Bernstein arra a következtetésre jutott, hogy a gazdasági fejlődés a próféciákkal ellentétes eredményeket mutat. Az elméletet Lenin mentette meg, aki mintegy szívátültetést végrehajtva, a proletariátust lecserélte az élcsapatra. De, noha a szocializmus milliók érzelmeit kavarta fel, a huszadik század elején még mindig csak álom volt.

Az első világháború nyújtott végül lehetőséget Leninnek arra, hogy a gondolatot átültesse a gyakorlatba, s 1917-ben a szocializmus learatta első diadalát. Még azok a szocialisták is megerősödtek abban a hitükben, hogy a történelem a kapitalizmusból a szocializmus felé tart, akik amúgy nem értettek egyet Lenin módszereivel, és a lenini államot a valódi szocialista célok karikatúrájának tekintették. Az orosz modell felett kitörő vita és a háború, amely a nacionalizmus erejét bizonyította, megrázta a mozgalmat. A törmelékekre épült a szocializmus legbotrányosabb formája, a fasizmus, amely feje tetejére látszott állítani az eredeti elképzelést. Valójában Lenintől Mussoliniig nem volt nagyobb az ugrás, mint Marxtól Leninig; mindketten a forradalmi gyakorlat szorításában hangszerelték át a teóriát.

A fasiszta fejezet rövid volt és véres, és a szocializmus megerősödve került ki az eretnek gondolat vereségét hozó második világháborúból. Nem elég, hogy számos új kommunista rezsim született, de a szociáldemokrácia is új életre kelt, amikor Clement Attlee mindenki megdöbbenésére legyőzte Churchillt a háborút követő brit választásokon. A háború utóhatásaként jöttek létre az új posztkoloniális államok, velük pedig a „harmadik világ szocializmusa”. A kommunizmus és a szociáldemokrácia eme hibridjének példája Julius Nyerere Tanzániája, amelynek modellje részben a kínai maoizmus, részben pedig a brit fábiánus mozgalom volt.

Valamikor az 1970-es évek végén ért a szocializmus pályája csúcsára: a világ nagy részét kommunista, szociáldemokrata vagy harmadik világbeli szocialista kormányok irányították. A szocialista fegyverzetnek volt azonban két szépséghibája. Az egyik az elkeserítően rossz gazdasági teljesítmény: noha a szocializmus vonzereje jórészt abból fakadt, hogy a szűkséget és a nélkülözést óhajtotta enyhíteni, a gyakorlatban sokszor csak rontott a helyzeten. A másik hibájának számított, hogy teljesen képtelen volt gyökeret verni Amerikában, a világ legbefolyásosabb országában. Ráadásul a szocializmus legnagyobb ellenségének Amerikában éppen a munkásosztály bizonyult, az olyan szakszervezeti vezetők személyében, mint Samuel Gompers és George Meany. Miközben az amerikai gazdasági fejlődés tükröt állított a szocializmus kudarcának, a harmadik világ országai újragondolták a gazdaságpolitikájukat. Majd váratlanul a két kommunista gigász, Kína és a Szovjetunió ugyancsak irányt váltott, és Teng Hsziao-ping, illetve Mihail Gorbacsov nyughatatlan reformizmusával járatlan vizekre evezett. Már csak a szocialista család szociáldemokrata ága tartotta magát, de végül visszavonulót fűjt, amikor 1997-ben Tony Blair Attlee halódó pártját „A Munkáspárt a vállalkozások pártja” szlogennel újíttotta meg. 201 évvel Babeuf puccskísérlete után a történet visszaért a kiindulópontra.

A könyvben a történetírást kiegészítem egy – hogy úgy mondjam – szociálpszichológiai kísérlettel: mikroszkóp alá veszek egy izraeli kibucot. Más kibucokhoz hasonlóan Ginosar is szekuláris közösség volt, olyan zsidók építették, akik apámhoz és nagyapámhoz hasonlóan inkább Marxban hittek, mint Mózesben. Miután azonban sikerre vitték az ügyet, amely más országokban és népek közt elbukott, és felépítették a tervrajzhoz hű, tiszta szocializmust, meg kellett élniük, hogy utódaik háttat fordítanak a kibucéletnek.

Annyi remény és küzdés, oly sok feláldozott élet után a szocializmus sírfelirata így hangzik: ha felépíted, otthagynak a gyerekeid.

A KEZDETEK

1.

AZ EGYENLŐK ÖSSZEESKÜVÉSE

Babeuf forradalmat tervez

1911 húsvét vasárnapján csodálatos tavasz nap virradt Pikárdia vidékére, „páratlan azúr égbolt” csalogatta a helybélieket a halastavakhoz és a kiskertekbe, legalábbis ezt írták az újságok. De Saint Quentin város 4-5 ezer lakosának gondolatai ennél komolyabb dolgok körül forogtak. Rezesbandával és Franciaország minden tájáról érkezett illusztris küldöttekkel az élükön vonultak el a városháza előtt, hogy összegyűljenek a munkásmozgalmi központ vörös drapériával fedett emelvénye körül. Nem Krisztus feltámadásának évfordulóját, hanem egy másik évfordulót ünnepeltek: 151 évvel azelőtt itt született „a szocialista eszme első harcosa és mártírja” – ahogy a vezérszónok Jean Jaurès, a francia szocialisták vezetője mondta.

Noha a szocializmushoz hasonló eszméket már ókori filozófusok is megrajzoltak egészen Platónig, ezek elméleti elképzelések maradtak, mint Oz, Lilliput, Platón Állama és Tomas More Utópiája (ez utóbbinak jelentése „Sehol”); a filozófusok segédeszközként használták őket a saját társadalmukról és az életről vallott gondolataik kifejtésében. A francia forradalom során azonban a korábban az álmok világához tartozó ötletek is hirtelen megvalósíthatónak tűntek. „Sehol ... először a Palais-Royale-ban vált valahol-lá” – írja James Billington.²

Az új lehetőségek legjelentősebbjének a szocializmus bizonyult, noha a forradalom kezdetekor senkinek nem ez volt a programja. A Bastille megostromlói nem szocialista célokra törtek és a következő öt évben egyre radikalizálódó mozgalmak – a *journées* – szereplői sem. Ellenkezőleg, a forradalmárok – mint sokszor megállapították már – Mirabeau-tól Robespierre-ig polgári (burzsoá) származásúak voltak, és legfontosabb nyilatkozataikban támogatták a tulajdonhoz fűződő jog szentségét.

Az 1789-ben elfogadott *Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* az amerikai *Függetlenségi Nyilatkozatot* követte, amikor

kinyilvánította, hogy a kormányzat célja az emberi jogok védelme. E jogok meghatározása – „szabadság, tulajdon, biztonság” – lényegében egybeesett az „élet, szabadság és a boldogság keresése” triásszal. (A franciák hozzátették ehhez még a „zsarnokság elleni lázadás” jogát, de ez inkább csak retorikai elem volt.) A forradalom kibontakozásával, az egyre újabb alkotmányokkal azonban megjelent egy negyedik alapvető jog is, az egyenlőség. Az amerikaiak is kijelentették persze, hogy „minden ember egyenlőnek teremtett”, de ez nem politikai célkitűzés volt, hanem az ember és Isten viszonyáról megfogalmazott posztulátum. Az „egyenlőség” beiktatása az alapvető kormányzati feladatok közé francia újítás volt.

Nem nehéz megérteni, milyen lendület hajtotta a forradalmárokat. Az amerikaiak számára 1776-ban a politikai legitimitás volt a tét, 1789-ben a franciáknak a társadalmi státus. A franciák lázadása az előjogok és a társadalmi különbségek terhes és mindent átható rendszere ellen irányult. Az első felvonásban fő követelésük az volt, hogy a képviselők egyetlen „nemzetgyűlésben” találkozzanak a korábbi különálló rendi gyűlések helyett. Az egyenlőség ígérete tehát benne rejtett a forradalom szellemében, csak éppen arról nem volt elképzelése a forradalmároknak, hogyan lehetne megvalósítani, s egyáltalán mit is kell érteni alatta.

A múlttal való szakítás lavinájában a tulajdonjog továbbra is szent és sérthetetlen maradt. Az 1793-as alkotmány – a forradalom legradikálisabb fázisának terméke – a lehető leghatározottabban megerősítette: „Beleegyezése nélkül senkit nem lehet megfosztani tulajdonának legkisebb részétől sem, hacsak nem teszi ezt szükségessé jogilag megalapozott közérdek, s ekkor is csak igazságos és előzetes kártérítés fejében.”

Csak a forradalom végnapjaiban jelent meg valaki azzal a gondolattal, hogy ellentmondás található a forradalom programjában – az egyenlőség ígéretét nem lehet pusztán a feudális címek és privilégiumok eltörlésével teljesíteni, hanem újfajta gazdasági életre van szükség, amelyben az egyéni tulajdon megszűnik, s minden polgárnak ugyanannyi jut a bőség kosarából.

E javaslatot François Noël Babeuf tette, aki Gracchusnak nevezte magát. Előtte tisztelegtek a francia szocialisták különféle frakciói Saint Quentinben, őt dicsőítették Marx és Engels az írásaikban, s ő lesz majd az egyik hőse a Komintern megalapításának is.

A kudarcba fulladt 1796-os felkelési kísérletet követő perben Babeuf kifejtette, hogy szocialista nézetei nem újak. Hosszan idézett saját védelmében Rousseau és Mably írásaiból, valamint Diderot-nak

tulajdonított szövegekből (később ezekről a filológusok kiderítették, hogy a kevésbé ismert Abbé Morelly tollából származtak). Tőlük vette gondolatait, mondta Babeuf, „[a]mikor tehát az esküdszék tagjai elítélnék ... e nagy gondolkodókat ültetik a vádlottak padjára”, hiszen „aki helyesli a célt, annak helyeselnie kell a célhoz vezető eszközöket is”.³ Történelmi szempontból azonban az érvelés éppoly kevésbé bizonyult meggyőzőnek, mint jogi szempontból. Bármennyire közel álltak is Babeuf céljai a korai utópisták vagy a *philosophe*-ok vágyaihoz, az utóbbiak sosem próbálták fegyveres erővel megdönteni a fennálló hatalmat, ellentétben Babeuf földalatti mozgalmával, az Egyenlők Összeesküvésével. A gondolat talán másoktól származott, de Babeuf megjelenése előtt a szocializmus spekulatív eszmény volt. Ő csinált belőle csatakiáltást.

Ellentétben a legtöbb későbbi szocialista vezetővel és a jelentős francia forradalmárokkal, Babeuf szegény családból származott. Hogy mennyire voltak szegények, nem könnyű megállapítani, mert a róla szóló műveket ideologikus célok motiválták, és családja a pillanatnyi elvárások szerint színezte ki a történetet, időnként a szerény kezdeteket, máskor pedig a magasabb státust hangsúlyozva. Valószínűtlen, hogy Babeuföt II. József osztrák császár tényleg felkérte volna gyermekei nevelőinek, ahogy állította. Másfelől azt a sztorit, miszerint a Babeuf család olyan szegény volt, hogy François Noël megkeresztelésére sem teltet nekik, egy levéltári kutató cáfolni tudta a megtalált keresztelőlevéllel.⁴ Ami Babeuf egy másik állítását illeti, miszerint egy kenyértartó doboz volt a bölcsője, s ezért nem tudott egészségesen növekedni, szintén cáfolja a nagyjából 168 cm-es testmagassága, amely megfelelt az akkori francia átlagnak.

Ami keveset Babeuf gyerekkorában tanult, azt hivatásos katonaként szolgáló apjától sajátította el. Ebből ki tudott hozni annyit, hogy a csatornaadás gyötrelmeit – ez volt az első foglalkozása – tisztviselői munkára váltsa. „Feudista” (úrbéri biztos) lett, levéltári kutatásokat végzett nemesek számára, akik így próbálták ellenőrizni, hogy minden javadalmazást és díjat megkapnak-e, amelyre esetleg jogosultak lehetnek. A feudistáknál szokásos módon, Babeuf is az általa begyűjtött hátralékok egyharmadát kapta meg szerződés szerint – e hátralékokat többnyire parasztokból kellett kicsikarni. Később talán védekezésképpen mondta: „a régi rendszerben *feudiste* voltam,

s talán ezért vagyok most az újban a feudalizmus legkíméletlenebb ostromozója. Az uradalmi levéltárakban a nemesi rend visszaéléseinek szörnyű rejtélyeivel találkoztam.”⁵

Babeufnak egy ideig olyan jól ment az üzlet, hogy több irodistát is felvett. Ugyanakkor némelyik nemes ügyfele nem fizette ki – vagy mert megvetéssel tekintettek egy közember iránti kötelezettségeikre, vagy mert valami nem stimmelt a munkájával. Végül azonban a forradalom vette el a kenyerét, amikor megszüntette a feudális jogokat.

Babeuf ezután íróként próbált boldogulni. Mesterműve, *Le Cadastre Perpetuel* (Az örök földkataszter) feudistaként szerzett tapasztalatait bimbózó reformeri ambícióival kombinálta. Olyan módszert vezetett elő benne, amely véleménye szerint modernizálná a földnyilvántartást, és segélyekhez juttatná a szegényeket. Babeuf nagy reményeket fűzött hozzá – „hosszú korokon át szolgál majd”.⁶ Néhány hónappal a kiadása után azonban Jean-Pierre Audiffret, Babeuf barátja, aki a publikáció költségeit állta, arra panaszkodott, hogy mindössze négy példány kelt el belőle.

Kereset hiányában Babeuf a barátaitól kapott kölcsönökből élt. Amikor Audiffret nem volt hajlandó többet előlegezni, Babeuf még kicsikart belőle némi pénzt egy levél segítségével, amelyben egy nagyon gazdag ügyfél zsíros szerződést ajánlott neki. A levél hamisítvány volt, Babeuf iránymutatására a felesége küldte neki.

A forradalom kitörésekor Babeuf Párizsban tartózkodott. Az események eredetéről meglepően tiszteletlen magyarázatot adott:

A forradalom okai nem egészen azok, ahogyan sok szerző bemutatja... A francia királyságot kétségkívül rosszul kormányozták, de nem rosszabbul, mint más királyságokat; a nép nyomorban élt, de nem nagyobb nyomorban, mint másutt Európában. A világosság megjelent az országban, de a felvilágosodottak nagyobb része véleményem szerint nem bővelkedett erényekben és felebaráti szeretetben. A nép első megmozdulásában a legnagyobb szerepet az játszotta, hogy láttuk az Észak-Amerikában, Hollandiában és a Brabantban kirobbant forradalmat: a franciák számára oly természetes az újdonság és az utánzás szerete, hogy maguk is szerették volna véghezvinni azt, ami – ahogy látták – maguknál nem kiválóbb népeknek hírnevet hozott.”⁷

Babeuf eleinte inkább szemlélője, mint részese volt az eseményeknek. Visszariasztotta, amikor a csőcselék a Bastille egyik védőjének a fejét

lándzsára tűzve masírozott, habár nem tartotta felelősnek a tömeget a durvaságokért. „A különféle büntetések ... demoralizáltak minket”⁸ – írta feleségének ezekkel a jelenségekkel kapcsolatban. „A rajtunk uralkodók nem kordában tartottak minket, hanem barbárokat faragtak belőlünk... Rettenetes következményei lesznek ennek! És még csak a kezdetén járunk!” Idővel az erőszakkal kapcsolatos ellenérzéseit legyűrte a forradalmi szükség logikája – ahogy Robespierre is a halálbüntetés ellenzőjeként kezdte politikai pályafutását, hogy aztán fő gyakorlójaként fejezze be.

Babeuf forradalmi szerepe akkor kezdődött, amikor Párizsból hazatért Pikárdiába, amely 1790-ben a régi sóadó (a *gabelle*) és az italadó (az *aides*) ellenes agitáció egyik központja volt. Ezeket az adókat régóta utálták, és azonnal a tiltakozások középpontjába kerültek a forradalom kitörése után. Az *aides* megtagadását segítette a sörfőzők és kocsmárosok anyagi támogatása is. Pikárdiában Babeuf hamarosan a mozgalom élére került, ez vezetett első letartóztatásához.

Párizsi börtönéből radikális újságoknak kezdett írni, főként Jean-Paul Marat híres *L'Ami du Peuple* című lapjának, amelyben egyebek között a börtönkörülményei ellen tiltakozott. Néhány hónap után Marat kiharcolt egy kegyelem-félét Babeufnak, aki hamarosan visszatért Pikárdiába, és kiterjesztette a lázadó tevékenységét. A feudalizmus hivatalos eltörlése rengeteg megoldatlan kérdést hagyott nyitva hűbérurak és parasztok között, s Babeuf az utóbbiak szószólójának állt, mind ügyvédként a perekben, mind a nyilvánosság előtt egy hírlevélben és különféle petíciókon keresztül. „A Somme Marat-jának” nevezte magát.

A mini-Marat két éven át építette forradalmi hírnevét a régióban. Több helyi hivatalra is megválasztották, és elnyerte a „notable” címet (a helyben jelentős személyiségek összefoglaló neve – a ford.). Ekkoriban, írja R. B. Rose életrajzában, Babeuf „a nép képviselőjéhez illő forradalmi külsőt öltött. Hosszúra növesztett haját a homlokán jakobinus módra rövidre nyírta, hosszú szürke kabátban és egy hatalmas szablyával járt.”⁹ Ezidőtájt kezdte „Camille”-nak hívni magát Camillus római hős után, akit Róma második megalapítójaként és az osztályok összebékítőjeként tartanak számon.

Babeuf tehetsége azonban nem a békítésben rejlett. Ellenkezőleg, jobban illett hozzá az a parancs, amelynek értelmében a monarchia eltörlése után „az ősi szolgaság jeleit” rituálisan el kellett törölni. Rose leírása szerint¹⁰

Minden éghetőt át kellett adni, hogy a piactéren, a Szabadság Fájának lábánál elégezzék, miután megfelelő intézkedéseket tettek a »nép tüzelővel való ellátása« érdekében.... Babeuf egymaga, egy ellenséges tömeg fenyegető bekiabálásai között hajította végre ezt a szent cselekményt, auto-da-fé-t. A törvényt és a városháza lilomos szőnyegei mellett tűzre vetett még „tizenkét gyönyörű királyportrét”, amelyeket ugyanitt és a körzeti hivatalokban gyűjtött. A demonstrációt XVI. Lajos január 21-i kivégzésének ünnepére kívánták időzíteni. De legalább egy pikárdiai város lakóinak többsége még mindig királyhű volt.

Babeuf tehát ellenségeket szerzett, s amikor rajtakapták, hogy iratot hamisít, lecsaptak rá. Párizsba menekült a letartóztatás elől. Itt belevetette magát a forradalom sűrűjébe. Ekkor már Gracchusnak nevezi magát, Tiberius Gracchus római néptribun után, aki egy agrárreform keretében kisajátított földeket osztott szét a szegények között. A feleségének írja: „Az örülségig izgat ez a dolog. A sans-culotte-ok boldogok akarnak lenni, s talán nem is lehetetlen, hogy egy év alatt általános boldogságot teremtsünk a földön, ha megfelelően és kellő óvatossággal kivitelezük a terveinket.”¹¹

Robespierre pártfogoltja, Saint Just egyszer kifejtette, hogy „a boldogság új eszme Európában.”¹² Forrása az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat volt, de míg az amerikaiak a boldogság keresését kívánták védelmezni, a francia forradalmárok magát a boldogságot garantálták volna.

Babeuf hol az egyik, hol a másik vezető forradalmár mögött sorakozott fel, végül Robespierre-hez szegődött, mivel ő viselte a szívén leginkább a legalsó politikai osztályok sorsát, és a tulajdonjog korlátozására is javaslatot tett. Mivel elképzelései összhangban voltak az éppen aktuális politikai hullámmal, Babeuf munkát kapott a forradalmi közigazgatásban. A hamisítás vádja azonban továbbra is üldözte, s 1793 novemberében elérte a törvény keze. A következő nyolc hónapot börtönben töltötte, elszigetelten a Terror legféltelenebb időszakától, amelynek Robespierre és a jakobinusok bukása vetett véget. A jakobinusok sosem képzelt tempót diktáltak a guillotine-nak, míg végül maguk is alatta végezték. Babeufnak szerencséje volt, hogy ezt az időszakot rács mögött töltötte, mert sok ellenséget szerzett, s ha esetleg valamelyik frakciót magára haragítja, könnyen a fejével fizethetett volna még mielőtt nyomot hagy a történelemben.

Miután 1794-ben egy ismeretlen barát vagy támogató által kifizetett óvadék ellenében szabadon bocsátották, júliusban visszatért Párizsba, és az új „thermidoriak” – a Robespierre-t megdöntő mérsékeltek – mellé állt. Noha korábban Robespierre támogatója volt, Babeuf most őt ostorozta a terrorista elnyomása miatt. Még azt is kijelentette, hogy Robespierre titkos célja minél több ember halála volt, így kívánta csökkenteni a népességet vagyis enyhíteni az élelmiszerhiányt. Három hónapon belül azonban Babeuf a thermidoriak ellen fordult, ezúttal az ő elnyomó politikájukra hivatkozva.

A rendőrség hamarosan megint a nyomába eredt, s így kénytelen volt rejtékhelyéről publikálni *Le Tribun du Peuple* című új lapját. 1795 februárjában elfogták, és újabb nyolc hónapot töltött börtönben. Ekkor gyűjtött maga köré néhány további politikai foglyot, hogy megalakítsa az „Egyenlők Összeesküvését”. Az év során a hatalmon lévő thermidoriak hol a sans-culotte-ok lázadásait verték le balról, hol a royalistákét jobbról. Októberben, hogy a jobboldallal szemben megerősödjének, a thermidori kormányzat szabadon bocsátott egyes radikálisokat, köztük Babeuföt.

Néhány nappal később a Konventet feloszlatták, és a Direktórium vette át a helyét, amely a forradalom mérséklésében egy további lépést jelentett. A Direktórium kinyilvánította, hogy küldetése „a köz-társaság megerősítése... az erkölcsök megújítása, a kereskedelem és az ipar újraélesztése... a társadalmi rend helyreállítása.” A stratégia része volt a baloldali üzenetek átvétele. A radikális hírlapok egy része csendben elfogadta a Direktórium megbízottainak beavatkozását, Babeuf azonban, aki szabadrálbra kerülése után azonnal újraindította a *Le Tribun du Peuple*-t, nem engedett. A Direktóriumot ostorozó és az osztályharc megindítására buzdító cikkei miatt hamarosan megint nyomában volt a rendőrség.

Ostoba módon a kormány egyetlen tisztet küldött a letartóztatására, Babeuf pedig ellenállt, és elmenekült a szállásáról. Nyomában a felügyelővel a plebs bajnoka egy élelmiszerraktárba menekült, amelyet valószínűleg még a jakobinusok idejéből ismert, amikor az élelmészeti bizottságnál dolgozott. Bent, meséli Rose, „a rakodó munkások közbeléptek... és védelmükbe vették Babeuföt. A felügyelőt alaposan elverték, sárba és trágyába hempergették, s ezalatt Babeuföt egy rejtékhelyre menekítették.”¹³

Babeuf továbbra is írt, s két hónappal később, 1796 februárjában a feldühödött rendőrség őrizetbe vette Marie-Anne-t, Babeuf odaadó feleségét. Arra hivatkoztak, hogy részt vesz a *Le Tribun* terítésében,

de mindenki nyomásgyakorlásként értékelte az intézkedést. Ez és a hírek, hogy Marie-Anne az első napokban enni sem kapott, nemcsak Babeuf köreiből keltett felháborodást, de szerte a baloldalon. A baloldalt alkotó különféle frakciók – így Babeuf köre, a jakobinus veteránok, a radikális sans-culotte vezetők, Jacques-René Hébert és Anaxagoras Chaumette hívei (akiket a jakobinusok végeztek ki) – mind csatlakoztak az úgynevezett Pantheon Klubhoz. E vitaklub és agitációs terep két-három ezer embert tömörített, a nevét pedig onnan kapta, hogy tagjai a Pantheon közelében álló zárdában jártak össze. Marie-Anne zaklatása Babeuf radikális álláspontja mögé állította a társaságot, a hatóságoknak pedig elégük lett „a brigantik barlangjából”, ahogy a klubot ellenségeik nevezték. Egy Napóleon Bonaparte tábornok vezette katonai egységet küldtek a bezárására, állítólag maga a tábornok lakatolta le az ajtókat. Ezt követően az Egyenlők Összeesküvése vette át a radikális agitáció fő szervezését.

Az Összeesküvés középpontjában egy hét tagú, magát a Felkelés Közbiztonsági Bizottságának nevező társaság állt. A nevet Robespierre és munkatársai központi irányító szervétől vették át, amely a terror fő eszköze volt. Ekkorra Babeuf alaposan revideálta Robespierre-ről alkotott nézeteit. A *Le Tribun*ben jellegzetesen tüzes cikkben adta tudtul, mit gondol a bukott vezér emlékét ért friss támadásokról: „Robespierre urnája! Hőn szeretett hamvak! Éledjete meg, fojtsátok a szót az acsarkodó rágalmazókba... A francia nép... akiért géniuszd többet tett, mint bárki... felkel és bosszút áll.”¹⁴

Egy másik baloldalinak írt levélben Babeuf elismerte, hogy a véleménye megváltozott, és megpróbálta kimagyarázni azt a kellemetlen tényt, hogy Robespierre a guillotine alá küldte a radikális sans-culotte vezetőket:

Tartózkodás nélkül bevallom, ostorozom magam, amiért korábban kedvezőtlen képet alkottam a Forradalmi Kormányzatról... A diktatórikus kormányzás ördögien jó gondolat volt... Nem akarok belemenni a kérdésbe, hogy Hébert és Chaumette ártatlan volt-e. Ha úgy volna is, igazat adnék Robespierre-nek, mert egyedül ő büszkélkedhet azzal, hogy képes volt a nemzetet és a forradalmat igaz célja felé vezérelni... 25 000 000 ember megváltását nem állíthatja meg néhány kétes alak sorsa felett

*érzett aggodalmunk. A megújítónak ... mindent le kell tarolnia, ami útjában áll... mindent, ami akadályozhatja, hogy eljusson a kitűzött célig... Robespierre tudta ezt... Ezért látom benne a géniust, a valóban megújító eszmék forrását!*¹⁵

Babeuf mellett a Felkelési Bizottságban Robespierre uralmának néhány veteránja foglalt még helyet. Egyikük, Augustin Alexandre Joseph Darthé jogáshallgató részt vett a Bastille ostromában, azután a Terror idején Arras és Cambrai területén a közbíró szerepét látta el. Büszke volt rá, hogy „egy szigorú rendelettel a bebörtönzött arisztokraták feleségeit, illetve az arisztokrata nők férjeit is fogdába dugtuk. Ettől kezdve a guillotine meg sem állt: a hercegek, márkik, grófok és bárók, férfiak és nők hullottak, akár a széna a kaszálón”.¹⁶ A *Quarterly Review* – egy tory kiadvány – 1831-es cikke szerint „[k]étezer ember pusztult el Arras és Cambrai vidékén e szörnyeteg rémuralmának ideje alatt, s éppen akkor készült el egy egyszerre hatvan fej befogadására alkalmas árok a vérpad tövében... mikor Robespierre megdöntése véget vetett a pályájának.”¹⁷

A bizottság másik jakobinus veteránja, Filippo Michele Buonarroti olasz nemes volt, Michelangelo családjának leszármazottja. A többi összeesküvőt kivégezték, vagy eltűntek a színről, Buonarroti viszont negyven évet élt még, többnyire száműzetésben, a későbbi forradalmárok bálványaként. A csoport emlékét *Le Conspiracy des Égaux* című ünnepelt könyvében örökítette meg, amelyet számos nyelvre lefordítottak, és máig a legfontosabb forrásnak számít.

A belső kör további fontos tagja Sylvain Maréchal, az Összeesküvés fő ideológusa és filozófiájának összefoglalója – ő írta „Az egyenlők manifestumát”-t. Maréchal elsősorban militáns ateizmusáról volt ismert. Legszívesebben *l'HSD* néven utalt magára, a *l'Homme sans Dieu* („Az Isten nélküli Ember” vagy „az Istentelen Ember”) rövidítéseként.¹⁸ Korábban ő adta ki *Az Ateista Szótárt*, amely akkoriban híres munkának számított, de írt ateista operát¹⁹ és ateista verseket²⁰ is, amelyeket Babeuf néha felolvasott a fiának.

Az Egyenlők a Forradalom ígéretének megmentésére szövetkeztek. Amint kifejtették, céljuk „a forradalom mellett illő rangra emelni ama mérhetetlenül igazságosabb és szükségesebb két eszmét, a tulajdont és az értelmet, melynek végkövetkezménye a vagyon és a tudás egyenlő elosztása minden polgár között.”²¹ A legfontosabb „az Egyenlőség! a természet legelső kívánsága, az ember legelső szükséglete.”²² Az egalitarizmus mellett spirituális és materiális érveket

is felsorakoztattak. Az Egyenlők „minden Francia igaz testvéri egységét” kívánták elérni, amelyben mindenki elválaszthatatlannak tekintí saját jólétét másokétól. „Ha egyetlen ember is gazdagabb s hatalmasabb a földön, mint társai”²³, írta Maréchal a manifestumban, „... akkor az egyensúly felborul: bűnözés és nyomor száll a földre.”²⁴ Ezért „Mindenkiből ki kell ölni azt a reményt, hogy gazdagabb, hatalmasabb vagy értelmében kitűnőbb lesz másoknál.” Így „eltűnnének a határjelzők, a sövények, a falak, a zárok, a viták, a perek, a tolvajok és gyilkosok, mindenféle bűnözés... a bíróságok, a börtönök, az akasztófák, a büntetések... az irigység, a féltékenység, a kielégíthetlenség, a büszkeség, a megtevesztés, a kétszínűség, röviden, minden bűn.”²⁵

E mérhetetlen spirituális előnyök mellett az egalitárius társadalom a szűkölködésnek is véget vetne, mondták az Egyenlők. Babeuf és elvtársai gazdasági világképe szerint a természet nem kínálja korlátlanul áldásait. Ezért „csak akkor tehet szert valaki túl sokra, ha másoktól veszi el”.²⁶ Ez önmagában is igazolná az egyenlő elosztást, de Babeuf ezen túl úgy gondolta, hogy egy egalitárius társadalmat a szükség helyett bőség jellemezné. „Néhány órai munkával egy nap mindenki megszerezhetné a kellemes élethez szükséges betevőt” – írta.²⁷ Tulajdonképpen ez az elképzelés vonzotta Morellyben (a kevésbé ismert gondolkodóban, akinek *La Code de la Nature* című művét tévesen Diderot-nak tulajdonították). Egy levelében Babeuf a következőképp magyarázta Morelly gondolatának vonzerejét:

*Nem küld minket vissza az erdőkbe, mint M. Rousseau, hogy egy tölgy alatt enyhítsük éhségünk, a közeli patakban frissítsük fel magunkat, aztán derűsen megpihenjünk ugyanazon tölgy tövében, ahol táplálékunk találtuk. Ehelyett naponta négyszeri jó étet, elegáns ruhát kínál, s a családapáknak ezer Lajos-aranyat érő kedves kis házakat is nyújt.*²⁸

Az egyenlőség megteremtésének módja „a közösségi igazgatás (...) a magántulajdon eltörlése; az, hogy minden ember kitarson képességei és szakmája mellett; az embert kényszeríteni kell, hogy munkájának gyümölcseit a közös raktárba helyezze; fel kell állítani egy egyszerű elosztási hivatalt, egy élelmiszerhivatalt, amely nyilvántartja az összes egyént és az összes terméket; ez utóbbiakat a legszigorúbban vett egyenlőség alapján osztja szét, és eljuttatja minden polgár lakásába.”²⁹ A pénz megszűnik, az arany és az ezüst forgalomba

hozása tilos. Az ellátmányozás e rendszere biztosítja, hogy „a közösség egyetlen tagja sem birtokol többet, mint ami a kormányzók által végrehajtott törvény szerint jár neki.”³⁰ Bútorral és ruházattal is mindenkinek egyenlően látnának el. Buonarroti magyarázata szerint „alapvetően fontos... hogy a polgár mindenben egyenlőnek találja magát honfitársaival, fivéreivel, hogy a fensőbbség legkisebb látható jelével se találkozzék.”³¹

A polgárokat foglalkozási csoportokba osztanak és lakhelyükhöz kötnék. „Csak a lakhelyükön kaphatnak meg a közösségi ellátmányt, kivéve az igazgatás által jóváhagyott költözés esetét”. A hatóságok nemcsak jóváhagyhatják a költözést, de kötelezővé is tehetik: „a legfelsőbb igazgatás a közösség szükségleteinek és erőforrásainak fényében elrendelheti a munkások átköltözését egy másik helyre.”³² Babeuf azt jósolta, „a nagy városok, e bűnfészkek eltűnnek, Franciaországot falvak borítják majd be.”³³

A cél nem pusztán a rendszer, de az emberek megváltoztatása. Babeuf szerint „a társadalmat úgy kell kialakítani, hogy egyszer s mindenkorra megszabadítsa az embert attól a vágytól, hogy másnál gazdagabb, okosabb vagy hatalmasabb legyen.”³⁴ Az új társadalom tervezése során az Egyenlők nagy figyelmet szenteltek az ifjúság nevelésének és a felnőttek folyamatos oktatásának. Buonarroti emlékiratában azt írja:

*A Bizottság által elképzelt társadalmi rendben minden egyén az ország tulajdona születésétől haláláig. Felügyeli első lépéseit, biztosítja élelmezését, az anyai gondoskodást, távol tart tőle minden egészségre ártalmas dolgot, megvédi a hamis gyengédség veszélyeitől, és szülője kezén keresztül elvezeti a nemzeti szemináriumba, ahol elsajátítja azon erényeket és értelmi képességeket, amelyek révén jó polgár válik belőle.*³⁵

Az említett „nemzeti szeminárium” nemek szerint elkülönített bentlakásos iskolákat jelent – minden gyerek ezekben nevelkedne. Nevelésük célja „hogy minden polgár szeresse az egyenlőséget, a szabadságot és a hazáját, és képes legyen azt szolgálni és megvédeni” – mondta Buonarroti.³⁶ Ennek érdekében az oktatók arra törekednek, hogy „a családi és rokoni szeretetet alárendeljék a haza szeretetének.”³⁷ Az iskolában töltött első évek után „amint a gyermekek elég erősek hozzá, a honvédelmi feladatokba is bevezetik őket... [Fontos], hogy a fiatalok csak akkor lépjenek be a társadalmi életbe, miután megismerték

a fegyelmet, a tábor megpróbáltatásait, szívük megtelt hazaszeretettel, és felgyúlt benne a haza szolgálatának lángja.”³⁸ A fiatalok tehát éveket töltenének Franciaország határvidékein katonai szolgálatban, s eközben edződnenek meg „a polgárjogok” tiszteletére.

Az oktatás ugyanakkor nem érne véget az ifjúsággal. Buonarroti olvasatában „a Bizottság nézete szerint az egyenlőség szempontjából rendkívül fontos, hogy a polgárok folyamatosan gyakorlatozzanak – ezzel jobban kötődnenek hazájukhoz, megszeretnék szokásait, játékait, szórakozásait.”³⁹ A kormányzat fenségét növelné, hogy vallásos elemekkel is felruházzák. Buonarroti úgy vélte, „létrejön ama fenséges áhítat, amely az ország törvényeit összeköti az isteni elvekkel, s mintegy megkettőzi a törvényhozó erejét, felruhazza a megfelelő eszközzel, hogy rövid időn belül mindenféle babonát kiirtson, és megvalósítsa az egyenlőség csodáit.”⁴⁰ A babonákon Buonarroti természetesen a hagyományos vallást érti, amelynek irányában az Egyenlők, Maréchallal az élen, erős ellenszenvvel viseltettek. (A történész Patrice Higonnet megjegyzi, hogy „Babeuf a zsidókról különös képet formált: a *stupide crédulité* (ostoba hiszékenységgel – a ford.) igazán *pitoyable* (szánalomra méltó – a ford.), de legalább átláttak Krisztuson.”)⁴¹

A bevett vallások elutasításával, illetve befogásával a politika szekerébe az Egyenlők egy olyan elképzelést dolgoztak ki, amely a francia forradalom legkorábbi szakaszában is megjelent, amikor a Nemzetgyűlés elfogadta a papság polgári alkotmányát, hogy az egyházat alárendelje a kormányzati ellenőrzésnek. Az antiklerikalizmus tovább erősödött a jakobinusok idején; valóságos hajtóvadászatot indítottak az „eskütagadó” papok ellen, akik nem voltak hajlandók engedelmességet fogadni a polgári hatóságoknak. Több száz vagy több ezer egyházi embert öltek meg. Simon Schama szerint az egyik ilyen epizód indította el fiatal Charlotte Corday-t azon az úton, amely végül Jean-Paul Marat ledöféséhez vezetett, amikor kivégeztek egy papot, aki Corday anyjának feladta az utolsó kenetet.⁴² 1793 novemberében a párizsi Kommün a város minden templomát bezáratta. Az országban számtalan helyen zárták be és fosztották ki a templomokat. Gúnyt űztek a keresztény szertartásokból, egyebek mellett úgynevezett „köz-társasági házasságokat” rendeztek – ennek során egy papot és egy apácát meztelenre vetkőztetve összekötözték, és mély vízbe dobták őket, hogy megfulladjanak.

A Gergely-naptárat, amely Krisztus születésével kezdi számolni az éveket, a Francia Köztársaság megalapításához igazodó

időszámítással váltották fel. A Bibliában gyökerező hét napos hetet tíz napos ciklusok, úgynevezett dekádok váltották fel. Az év napjaihoz kapcsolt szenteket gyümölcsök, virágok, halak vagy kertészeti szerszámok nevével váltották ki, és a hónapok is új nevet kaptak a természet kultuszát erősítendő: Vendémaire az aratás, Thermidor a forráság hava és így tovább.

A korabeli nézetek ismeretében Babeuf biztosan úgy gondolta, erős alapra építi a védelmét az ellene folyó perben, amikor azzal próbálta megnyerni az esküdtek rokonszenvét, hogy „embertársaik boldogságának álmát szőtték. A forradalom ... az új vallásukká vált”.⁴³ Az Egyenlők ezt az érzelmet óhajtották egyetemes szintre emelni. Babeuf szerint vágyva várták a napot, „amikor az egyenlőség nagy elve, avagy az egyetemes testvériség válik a népek egyetlen vallásává”.⁴⁴

Miközben az egalitárius rend részleteit tervezgették, Babeuf és a többi összeesküvő hosszú órákat szentelt a megvalósítás útjának feltérképezésére is. Egy utolsó *journée*-t terveztek – így nevezték a párizsi sans-culotte-ok hirtelen kirobbanó felkeléseit, amelyek a forradalmat egyre radikálisabb irányba terelték. A terv szerint egy „Felkelési Törvényt” hoznak, amelynek szövegét egy meghatározott időpontban osztják szét a városban, hogy kirobbantsák a felkelést.

A szöveg arra hívta fel a párizsiakat, hogy fegyverkezzenek fel, illetve szerezzenek fegyvert, s „még ezen órán” induljanak meg a harang és trombita szavára. „Azon hazafiakat” kell követniük, akiket „a Felkelési Bizottság az »1793-as alkotmány: Egyenlőség, Szabadság és Közös Boldogság« feliratú zászlókkal látott el”. A „nép tábornokai, kik lobogó nemzetiszín szalagot viselnek a kalapjukon” vezetésével a felkelők elfoglalják a nemzeti kincstárt, a postát, a miniszterek otthonait és „minden nyilvános vagy magánépületet, amely ellátmányt vagy muníciót tartalmaz”. A folyókat nagy gonddal őrzik. „Senki nem hagyhatja el Párizst a Felkelési Bizottság hivatalos, egyénre szabott engedélye nélkül; senki nem léphet a városba, kivéve futárokat, fuvarozókat és teherhordozókat, akik védelmet kapnak”.

Miután a város ily módon biztonságba került, „minden ellenállást azonnal el fognak fojtani. Az ellenszegülőket kivégzik.” Az uralkodó Direktóriumot, valamint a törvényhozás két házát, az Ötszázak Tanácsát és az Öregek Tanácsát azonnal felosztatják, tagjaikról „azonnali

hatállyal a nép ítél”. Buonarroti elmagyarázta, hogy „példás igazgatószolgálatot kell mutatni, amely képes elrettenteni ... az árulókat... egy napi igazságos és tanulságos terrort, amelyre csak legitim és túlságosan is későn jött megtorlasként fognak emlékezni.”⁴⁵

Az Egyenlők ugyanakkor nem gondolták, hogy csak a régi rezsim csúcsaira kellene korlátozniuk az elnyomást. A Felkelési Törvény előírta, hogy amennyiben „bármiféle hivatalt viselő ember” hivatalos intézkedésbe kezd, „azonnal meg kell ölni”. Ugyanez a sors várt azokra, akik tiltakoznak és „minden külföldre, legyen bármilyen nemzet tagja, aki az utcán találta”. A felkelők „nem pihenhetnek meg, míg el nem pusztították a zsarnoki kormányzást”. „A nyilvános helyeken tartózkodó népet mindennel el kell látni”, hogy kitartóan dolgozzanak a feladaton. Konkrétabban, minden péknek kötelező „folyamatosan kenyeret sütnie, melyet azután ingyen szétosztanak a nép között”. Aki szembeszegül, a legközelebbi lámpaoszlopra felkötendő, írta Darthé, aki a Terror közbárányjaként szerzett tapasztalataira támaszkodva vállalta, hogy összeállítja a kivégzendők listáját.⁴⁶ Az ellenszegülő pékek mellett halál várt az élelmiszert rejtegető, illetve a lisztjük beszolgáltatását megtagadó polgárokról is.

A nép és a Forradalom egybekovácsolása érdekében az emigránsok, a korábbi politikai vezetők és „a nép minden ellensége” javait elkobozzák, és szétosztják a tömegek között. Ezen túl, írta Buonarroti, „hogy az új Forradalomról a nép érthető képet alkosson, s lelkesedése növekedjék, a Felkelési Bizottság a felkelés idején két rendeletet tesz közzé, amelyek értelmében a szegényeket azonnal ruházattal látják el a Köztársaság költségén, s ugyanazon nap beköltöztetik őket a gazdagok lakóházaiba.”⁴⁷

A hatalom megragadása után Párizs teljes népessége a Place de la Revolutionon gyűlt volna össze, hogy megválasszák az új Nemzetgyűlést és egy ideiglenes kormányt – mindkettő tagjait a Felkelési Bizottság jelöli.⁴⁸ A Bizottság azonban a terv szerint még ezután is „tartósan ülésezik, míg a felkelés teljes sikerre nem jut.” Buonarroti magyarázata szerint a Bizottság maga sem volt biztos abban, mennyi időt vehet ez igénybe. Egyfelől tudták, hogy ha maguknál tartják a „tartós és szükségképpen igen kiterjedt hatalmat, az ambíciók és saját érdekek gyanúját kelthetné.”⁴⁹ Másfelől „a Bizottság kevés olyan embert ismert, akikben a cél tisztasága egyesült a bátorsággal, a szilárdsággal és a gyakorlati megvalósításhoz szükséges hozzáértéssel; érezte, milyen veszélyes volna, ha nem azok fejezhetik be e kockázatos munka elvégzését, akiknek volt merészségük belevágni.”

Az Egyenlők tudták, mindaddig meg kell tartaniuk a hatalmat, „míg az új forradalom konszolidálódik”, mert, mint Babeuf mondta, „oly sok embert vezet félre a patríciusok félelmetes ravaszsága”.⁵⁰ Ezt az akadályt nevezték későbbi szocialista gondolkodók „hamis tudatnak”. Életrajzírója, R. B. Rose szerint, Babeuf személyes iratai alapján azt gondolta, a Felkelési Bizottság diktatori hatalma mindössze három hónapig tart majd, „ennyi idő alatt a közvélemény kedve-zőre fordul”.⁵¹ De Buonarroti beszámolója szerint a Felkelési Bizottság tudta, hogy ennél több időre lesz szükség. „A szuverén hatalmat csak fokként és az új szokások haladásával lehet átadni a népnek” – írta.⁵² „A Felkelési Bizottság nem láthatott előre minden esetleg szükségessé váló intézkedést, sem azt, mennyi idő alatt viheti véghez reformeri küldetését.”

Időközben folyamatos háborút vívtak a régi rend védelmezőivel. Babeuf egy *Le Tribun*-beli cikkben elmagyarázta, hogy „az igazságos kormányzáshoz szükséges, hogy rettegést keltsünk a rosszra hajlókban, a királpártiakban, a pápistákban és a köz kiéhezhetőiben... terrorizmus nélkül nem lehet demokratikusan kormányozni.”⁵³ Az Egyenlők nyilvánvalóan hosszabb távon sem tartották teljesen összeegyeztethetőnek az 1789-es Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában kifejtett szabadságot az egyenlőség fenntartásával. Buonarroti úgy érvelt, hogy a szólásszabadságot nem szabad olyan mértékben kiterjeszteni, hogy „az egyenlőség igazságosságát és a nép jogait ismét meg lehessen kérdőjelezni, véghetetlen és katasztrófákhoz vezető vitáknak szolgáltatva ki a Köztársaságot”.⁵⁴ Ezért a Felkelési Bizottság fontolóra vett egy dekrétumot, amely előírta, hogy „senki nem terjeszthet az egyenlőség és a népszuverenitás szent elveivel ellentétes nézeteket”, és hogy „semmilyen állítólagos kinyilatkoztatással kapcsolatos írás nem publikálható”. Más témákról lehet írni, „amennyiben a Nemzeti Akarat úgy ítéli, hogy a publikáció hasznára van a Köztársaságnak”, illetve „meghatározott számú, harminc év feletti állampolgár” petíciója nyomán.

E tervek és nagyszabású látomások birtokában az Egyenlők nekiálltak egy titkos hálózat kiépítésének, amely képes lenne véghezvinni a felkelést. Párizs tizenkét *arrondissement*-jének (kerületének – a ford.) mindegyikében választottak egy-egy vezetőt. Az ily módon megítisztelt egyének nem voltak feltétlenül tagjai az Egyenlők társaságának, azt sem tudták, miféle küldetés vár rájuk. Egyszerűen szilárd forradalmi tekintélynek örvendő emberek voltak. Mindegyiküket futárral küldött írott üzenetben értesítették. Az üzenet nem fedte fel

a Felkelési Bizottság tagjainak nevét, de hitelesítésként rányomták az Egyenlők Összeesküvésének pecsétjét.

Noha szokatlan módszernek tűnhet az ügynökök toborzása, a Felkelési Bizottság jól választott, a meglepetésként érkező megbízatást a legtöbben elfogadták. Ezután titkos futárok útján kapták a további instrukciókat és a szükséges felszerelést, amelyet mindig az Egyenlők pecsétjével láttak el. Az ügynökök feladata főként a felderítés és a propaganda volt. Felmérték a területükre eső műhelyek és kaszárnyák véleményét, és jelentették a vezetőknek. A feltehető támogatók nevét és a fegyverek, illetve egyéb raktárak helyét szintén összeírták. Összeesküvő sejteket szerveztek, és a segítségükkel szórólapokat és plakátokat ragasztgattak – például a „Babeuf doktrínájának elemzése” címűt.

Franciaországot továbbra is háromoldalú politikai harc kötötte le. A Direktóriumot az egyik oldalon a most már az Egyenlők által vezetett sans-culotte radikálisok szorongatták, a másik oldalán pedig a restauráció hívei. A három csoport nap mint nap versenybe szállt a poszterek és rölpapok háborújában, letépve az ellenfél hirdetményeit, miközben felragasztották a sajátjukat.

Az Egyenlők ügynökei gondoskodtak arról is, hogy Babeuf *Le Tribun*-ját és Babeuf és más Egyenlők közös lapját, *L'Éclaireur du Peuple*-t (A Nép Felvilágosítója) hangosan felolvassák. A felolvasásokat néha nyílt gyűléseken, a Tuileries-ben vagy utcasarkokon tartották, de többnyire kávéházakba mentek. Kedvenc kávéházuk a Bains Chinois volt, a radikális agitáció ismert központja, ahol a felolvasást dalokkal váltogatták. Az Egyenlők egyik tagja, a szépséges varrónő Sophie Lapierre forradalmi üzenetekkel megtűzdelt dalokkal búvöltte el az egybegyűlteket – az üzeneteket a Felkelők komponálták. Az agitáció során, írja a történész Ian Birchall, az Egyenlők „fontosnak tartották a nőket az »ezen érdekes nem« gyakorolta vonzerő miatt.”⁵⁵ Különösen a katonák megnyerésében szántak nekik jelentős szerepet.

Amint a tervezett felkelés zászlaja is mutatja, az Egyenlők fő jelszava az 1793-as alkotmány visszaállítása volt. A forradalmi időszakban kihirdetett alkotmányok közül ez volt a legdemokratikusabb. A jakobinusok írták, de alig lépett életbe, máris felfüggesztették egy rendelettel, amelynek értelmében „Franciaország kormánya a háború befejezéséig forradalmi kormány”. William Doyle írta meg a dokumentum sorsát:

Az alkotmány kihirdetésének ünnepségét augusztus 10-én tartották ... hatalmas tömeg vonult végig Párizson a helyszíni,

ahol a nyolcvanhárom lándzsát – mindegyiket egy idős hazafi hozta egy-egy megyéből – egyetlen kötegbe (fascés – a ford.) kötötték a köztársasági egység szimbólumaként. Magát az alkotmányt cédrusdobozba helyezték, és a Konvent csarnokának tetejére függesztették.

Elméletileg a Konvent ezzel elvégezte a dolgát. Mint korábban a Nemzetgyűlés, feloszlathatta volna magát, hogy utat nyisson egy rendes alkotmányos kormánynak. Delacroix pontosan ezt javasolta... Ugyanaznap éjjel azonban Robespierre elutasította a kezdeményezést, mondván, ezzel „Pitt és Coburg emberei” jutnának hatalomra. Abban a vészhelyzetben, amikor a Köztársaság sorsa forog kockán, nem szabad növelni a politikai bizonytalanságot. Az alkotmányt nem lehet háború idején életbe léptetni – amíg a vészhelyzet tart, felfüggesztve marad, a szó minden értelmében.⁵⁶

A jakobinusok bukása után a halva született 1793-as alkotmányt az 1795-ös alkotmány váltotta fel, amely tulajdoni cenzus alapján erősen korlátozta a választójogot. Az Egyenlők az 1793-as alkotmányt nem tekintették többnek, mint a helyes irányban tett lépésnek; főként a tulajdonjog elismerése zavarta őket. Ugyanakkor a helyreállítására hívó szavaiban hatékony szervezőeszközt láttak. Buonarroti szerint „ezen alkotmány mögé nemcsak az Egyenlők, de a Demokraták is felsorakoznak majd, akiket eddig nem sikerült megnyerni és a nép nagy része úgyszintén; minden további változás könnyebben jön, ha az egyenlőség szelleme visszanyerte erejét.”⁵⁷ A cél szerinte „minden népi erő egyesítése volt.”

Az Egyenlők feszült tárgyalásokat folytattak a jakobinusokkal, akik a kivégzések és a dezertőrök ellenére továbbra is megtartották szervezettségüket. A fő kérdés nem filozófiai jellegű volt, hanem a hatalom megosztása a felkelést követően. Vissza kell-e szálljon a hatalom a Thermidor idején hivatalt viselő jakobinusokra, vagy új képviselők kapják, akiket az Egyenlők Felkelési Bizottsága jelöl? Végül a jakobinusok engedtek, s 1796 májusának első napjaiban megkötötték az alku.

A Felkelési Bizottság május végére tervezte a forradalmat. A katonai vezetők egyre többet ülészttek. A nagy nap azonban sosem jött el. Kémek szivárogtak az Összeesküvés tagjai közé, és a rendőrség letartóztatta a vezetőket még mielőtt kiadhatták volna a parancsot a lázadás harangjának megszólaltatására. (Biztos ami biztos, a Direktórium

óvatosságból minden e célra hasznosítható harangot és csengőt eltávolított a párizsi középületekből.)

Az Összeesküvés történetében azonban nem az Egyenlők letartóztatása az utolsó fejezet. Babeuf politikai fogolyként is megcsillogtatta találékony és színes egyéniségét. Letartóztatása után két nappal hosszú levelet intézett az öttagú Direktóriumhoz. A cellából küldött üzenetben „két hatalom közti tárgyalásokat” ajánlott. Figyelmeztette őket, hogy ha perbe fogják, akkor a bírósági tárgyaló termet nézetei propagálására fogja használni. „Jellemem minden erejével, minden energiámmal, melyben Önök is tudják, bővelkedem, az összeesküvés igazságosságát fogom hirdetni mint annak vezetője, hiszen sosem tagadtam ezt a szerepem” – írta. Ha pedig kivégzik, olyan mártírrá válik, hogy „oltáromat Robespierre és Goujon köztiszteletben lévő oltárai mellé állítják majd”. A Direktórium „a Francia Köztársaság demokráciájának” haragját zúdítja majd magára, mondta, és kijelentette, hogy az Összeesküvőktől elkobozott lista a szimpatizánsoknak „csak töredékét” tartalmazza – ez utóbbi blöff volt.

Ha ez még nem félemlítette meg kellően a Direktórium tagjait, Babeuf a következő lépésben felhívta a figyelmüket a jobboldali ellenségeikre. „Önöknek szükségük van támogató pártra, s ha a hazafiak [t.i. Babeuf és barátai] pártját kiiktatják, egyedül maradnak majd a királpártiakkal szemben.” Babeuf tudta, hogy míg ő az Egyenlőket a Direktórium bástyájaként igyekszik lefesteni, a rendőrség már birtokában van azoknak a dokumentumoknak, melyek példás és azonnali népítéletet ígértek a Direktórium tagjai felett. Az információt a sajtónak is kiszivárogtatták. Babeuf felháborodottan tagadott: „Önök látni fogják, hogy sosem kívántuk halálukat, s rágalmazással ér fel, hogy ezek az állítások egyáltalán megjelenhettek.”

Az Összeesküvés nem halálbüntetést óhajtott kiszabni, állította Babeuf, pusztán azt kívánta, hogy a Direktórium ismerje el, „Önök elnyomásra használták hatalmukat”. E vallomással a két frakció közti szakadás azonnal el is tűnhetett. A maga részéről Babeuf beismerte, hogy „alapos átgondolás után arra jutottam, hogy Önök végső soron nem voltak mindig ellenségei a köztársaságnak”. Ha a Direktórium beismeri hibáit (és elengedi Babeufot és társait), azzal Babeuf lezártnak tekintené az ügyet. „Miért oly nehéz elhinniük, hogy ... Önök is csak emberek, s időnként tévedhetnek?” Mindenekelőtt azonban

hazafias kötelességérzetükre apellált: „Jelentsék ki, hogy sosem létezett komoly összeesküvés. Őt férfiú ma emberi nagyságával és nagylelkűségével megmentheti az országot.”

Nem meglepő módon a Direktóriumot nem hatották meg Babeuf érvei. Az Egyenlők különféle iratai főként eufemisztikus formában említették a Direktórium tagjaival kapcsolatos terveket, de az egyik elkobozott papíron az állt: „*Tuer les Cinq*” (Az ötöket megölni). Amikor a vizsgálat során a bíróság arra kérte Babeuf-öt, hogy írja alá a letartóztatásával kapcsolatban elkobzott iratokat, sikerült e három szón áthúznia a tollát, s így azok részben kivehetetlenné váltak. Emiatt aztán a bíróságon órákon át folyt a harc az olvashatóságukat illetően, de a Direktórium tagjainak kevés kételyük lehetett a tartalmukkal kapcsolatban.

A per előtti hónapokat a foglyok lázas készülődéssel töltötték. Megvitatták, milyen álláspontot képviseljenek a perben; megpróbáltak alagutat vájni, hogy megszökjenek; megpróbáltak felszítani egy népfelkelést, amely kiszabadítaná őket, és tiltakoztak a fogvatartásuk körülményei ellen. Az életrajzíró, Rose által leírt epizód ad némi ízelítőt a harci szellemről:

Általában a szakács minden este átment a foglyokhoz... egy nagy tálat cipelő fiú kíséretében. Babeuf aznap bejelentette, hogy eltörték a tányérjait. A szakács nem volt hajlandó többet hozni, mire Babeuf előhozta a bilit, a szakács beletöltötte az ételt (levest, ragut és főételt vegyesen), amit aztán Babeuf a fejére borított. ... Babeuf-öt ismét öt nap elkülönítésre ítélték, s ez idő alatt bort sem kaphatott, a továbbiakban pedig csak fatányérban szolgálták fel neki az ételt.⁵⁸

A börtönön kívül az Egyenlők elég támogatással rendelkeztek, hogy még egy kétségbeesett felkelési kísérletet megindítsanak. A propaganda nagy része a katonákhoz szólt, a Grenelle-ben állomásozó tízezer katona a jelentések szerint folyamatosan forrongott. 1796 szeptemberében több száz radikális vonult a kaszárnyához abban a reményben, hogy a nagyobb egységek melléjük állnak. Az érkezésükről azonban előre tudtak, és fegyverrel fogadták őket. Aki tudott, menekült, maga mögött hagyva a meggyilkolt bajtársakat. Ernst Bax szerint „ez volt a népfelkelés szellemének utolsó fellángolása... a francia forradalom utolsó epizódja”.⁵⁹

A foglyok szökési kísérletei – egy kivétellel – épp ilyen sikertelenek voltak. Utolsó reményüket az igazságszolgáltatásba helyezték,

amely minden részletében jogszerű és tisztességes eljárást garantált, ellentétben az Egyenlők által tervezett rögtönítélő bíróságokkal, amelyekben keresztül a felkelés sikere után elbántak volna azokkal, akiknek most fogságába estek.

Védekező stratégiájuk kialakítása során a vádlottak kétféle taktika közt ingadoztak. Egyfelől mindent tagadtak volna a felmentés reményében, ugyanakkor Babeuf a pert filozófiája propagálására kívánta használni. Végül megpróbálták összeegyeztetni a két stratégiát, a nyilvánvaló ellentmondást azzal takargatva, hogy bár valóban „demokraták klubjához vagy gyülekezetéhez” tartoztak, pusztán eszméik miatt állnak a bíróság előtt. Egy ponton például Babeuf kinyilvánította, hogy „nem volt ilyen szervezet, direktórium, nem voltak felhatalmazott ügynökök, nem volt szándék, előkészület, végrehajtás és cél – ellentétben a vád állításaival.”⁶⁰ A tagadás nyomán azonban a bíróság elnöke méltatlankodva arra emlékeztette Babeuf-öt, hogy a Direktóriumhoz írt levelében ő maga nevezte magát az összeesküvés vezetőjének. Babeuf kissé átlátszóan azt felelte, csak azért tüntette fel magát vezetőként, hogy ráijesszen a címzettekre.

Amikor a per politikai vitává fajult, Babeuf mindjárt magára talált. A viszonylag mérsékelt jakobinus vezető, Georges Jacques Danton ugyanezzel próbálkozott a saját perében a Terror idején, de Robespierre azonnal beléfojtotta a szót, és elrendelte, hogy a vádlott a továbbiakban nem szólalhat meg. A Direktórium bírósága nem volt ilyen gátlástalan. A növekvő türelmetlenség ellenére engedélyezték Babeufnak, hogy napokon át szónokoljon. A foglyok ragaszkodtak hozzá, hogy időről időre a *Marseillaise* éneklésével szakítsák meg a pert, a karzatot pedig híveik töltötték meg, akik bekiabálásokkal adták tudtul nézeteiket.

Babeuf úgy érvelt, hogy „ez nem az egyének pere, hanem a Köztársaságé”.⁶¹ Nemhogy összeesküvés nem volt, de nem is lehetett ilyen, mondta, mert nem lehet összeesküvést szőni egy illegitim hatalommal szemben: senki nem nevezte a Bastille megostromlóit összeesküvőknek. A jelen kormányzat is illegitim, mondta, mivel „nem a népszuverenitás valódi elvei alapján jött létre.”⁶² Azon túl, hogy Rousseau, Diderot és más felvilágosodáskori gondolkodók fénylő nevéhez kötötte a céljait, a kereszténységgel szembeni megvetését félretéve még arra is hivatkozott, hogy „[a]mikor Jézus az emberi egyenlőség tanát hirdette, őt is egy összeesküvés vezetőjeként kezelték.”⁶³

A taktika meglepően hatásosnak bizonyult. A kormány egyes tanúi – a karzat hatására – végül a védelem mellé álltak. Az ügyész

kezében azonban volt egy aduász: a katonatiszt Jacques Charles Georges Grisél, aki az Összeesküvők benső köreihez tartozott, s akinek árulása vezetett a letartóztatásukhoz. Ő volt a kormány koronatanúja, akinek az Összeesküvők szándékaira vonatkozó tanúvallomása megingathatatlanul bizonyult. Mégis, a három hónapig tartó per végén az esküdtszék vegyes ítéletet hozott. A 65 vádlott közül 56-ot felmentettek, 7-et deportáltak, és kettőt – Babeuföt és Darthét, aki nem volt hajlandó részt venni az eljárásban – halálra ítélték. Az ítélet bejelentésekor mindketten előhúztak egy kézzel készített tört, és magukba döfték. Egyikük sem halt bele a sebbe, és a következő nap a guillotine alá kerültek.

Utolsó börtönben töltött napjaiban Babeuf írt Félix LePeletier-nek, egy vagyonos nemesnek, aki tagja volt az Összeesküvők Felkelési Bizottságának, s arra kérte, gondoskodjék a családjáról. LePeletier a felmentett vádlottak közé tartozott, és eleget tett Babeuf kérésének, örökbe fogadta a legidősebb fiát (akit Robertnek kereszteltek, de otthon apja Émile-nek nevezte Rousseau előtt tisztelegve), a többi gyermeket pedig egy barátjánál helyezte el. Émile bizonyos mértékig bosszút állt Babeufért. Néhány évvel apja halála után Spanyolországba ment, és részt vett a spanyol függetlenségi harcban. Itt összeakadt az áruló Grisellel, kihívta párbajra, és megölte. (Ezután Émile Napóleon seregében szolgált, végül pedig Amerikába emigrált, és ott élt le az életét.)⁶⁴

Babeuf nemcsak a családjáért aggódott, hanem szellemi örökségeért is. Utolsó feleségéhez intézett levelében részletes instrukciókat adott Marie-Anne-nak, hogyan őrizze meg a védekezésével kapcsolatos iratokat, amelyek rögzítették a napokon át tartó szónoklatokban összefoglalt (vagy néha szó szerint idézett) *Le Tribun*-beli vitáit.⁶⁵ A levél szerint „e védekezés értékes... mindig fontos lesz az erényes szívnek, az ország barátainak. Nem hagyok mást rád, mint a hírnevem. Bizonyos vagyok benne, hogy ez vigasztalásul szolgál majd neked és a gyermekeknek is.” Egyik elvtársa bejelentette, hogy kinyomtatná a peranyagot, s Babeuf arra kérte Marie-Anne-t, „buzdítsd rá, hogy a lehető legnagyobb nyilvánosságot biztosítsa saját védekezésemnek”. Arra is utasította, hogy amikor átad egy példányt az elvtársaknak, „mindig tarts magadnál egy pontos másolatot”, annak érdekében, hogy az írás „soha ne vesszen el”.

Babeuf *Védekezését* kiadták, és megőrizték, hírneve tehát fennmaradt, ahogy kívánta. „Vigaszt nyújt, hogy az igazság, az igazságosság és a becsület védelmében halok meg” – írta.⁶⁶ „Az ilyen halál... halhatatlanná tesz.” Nem csak Franciaországban jelent meg a szöveg, de számos más nyelven is. 170 évvel később, az 1960-as évek radikális *journée*-i idején egy új angol fordítás is napvilágot látott, amelyhez a népszerű balos tudós, Herbert Marcuse írt előszót.

De lett légyen bármilyen sikeres, a *Védekezés* csak kis része volt Babeuf örökségének. Nem elsősorban a gondolatai, hanem forradalmi példája gyakorolta a legnagyobb hatást az utókorra. Buonarroti, akit száműzetésre ítélték a perben, megígérte, hogy egy nap igazságot szolgáltat mindannyiuknak, és megírja az Egyenlők Összeesküvésének igaz történetét. Buonarroti életének hátralevő részét is a radikális agitációnak szentelte, és a könyvet végül 1828-ban jelentette meg Brüsszelben. A még élő Összeesküvőket, akik szerepét a bíróság nem táarta fel, igyekezett védelmezni a kormány feltehető bosszújától, és anagramma formájában közölte a nevüket. Noha Franciaországban nem jelenhetett meg, a könyv titokban kézzől kézre járt (olyannyira, hogy egy befolyásos folyóirat még recenziót is közölt róla⁶⁷), s a maga módján hozzájárult az erjedéshez, amelyből hamarosan egy második forradalom született.

Az 1830-as forradalom Lajos Fülöp liberális királyságát hozta, ezután a *Le Conspiration des Égaux* első ízben megjelent Franciaországban, Buonarroti pedig hazatérhetett. 1837-ben bekövetkezett haláláig az Egyenlők eszméinek afféle prófétája volt, akihez Auguste Blanqui, Louis Blanc és más akkoriban ébredező fiatal forradalmárok is elzarándokoltak. A francia történész, Armand Marrast szerint „a nagy forradalmi időszak eszméinek örököse volt... egy új vallás főpapja, aki szinte egymaga tartotta ébren rejtélyes menedékhelyén az egyenlőség szent lángját.”⁶⁸

Buonarroti története „jóformán forradalmi kézikönyvként szolgált” az 1830-as és 1848-as forradalmak agitátorainak, ahogy arra a szocialista történész, G. D. H. Cole rámutatott.⁶⁹ 1838-ban Angliában Bronterre O'Brian, a chartista mozgalom „iskolamestere” kiadott egy angol fordítást. Marx állítólag 1844-ben olvasta el a könyvet, és meg is próbálta németre fordíttatni (ezt végül kollégája, Moses Hess végezte el).⁷⁰ A következő évben a fiatal Marx és Engels első közös munkájukban – *A Szent Család*ban – fejet hajtottak az Egyenlők előtt: „Az 1789-ben meginduló forradalmi mozgalom... amelyet Babeuf összeesküvésével ideiglenesen levertek, hívta életre a kommunista

eszmét, melyet Babeuf barátja, Buonarroti vitt vissza Franciaországba az 1830-as forradalmat követően.”

Marx és Engels a Kommunista Kiáltványban is utalnak Babeufre, a nevetséges utópistákkal szembeállítva: ő volt szerintük a proletár küzdelem első, korai hangja. Tulajdonképpen lehettek volna nagylelkűbbek is, hiszen a Kiáltvány megjelenése előtt ötven évvel Babeuf *Défense*-e megelőlegezte fő mondandójukat. „Osztályharc – írta – akkor keletkezik, amikor a tömegek nem tudják már biztosítani létfenntartásukat; amikor látják, hogy semmijük sincs, s a kapzsi uralkodó osztály kemény és kegyetlen elnyomása alatt sínylődnék. A nagy és emlékezetes forradalmi események órája... akkor érkezik el, amikor elkerülhetetlenné válik a magántulajdon megszüntetése, amikor a szegények lázadása a gazdagok ellen tovább már nem halogatható.”⁷¹

A tizenkilencedik század fordulóján, amikor a modern francia szocialista mozgalom két ágra vált, mindkét szárny magáénak vallotta Babeuf örökségét: a Jules Guesde által vezetett militánsok az Egyenlők Összeesküvését saját mozgalmuk bölcsőjének nevezték, míg Jean Jaurès, a mérsékelt vezére elnökölt az 1911-es megemlékezésen Saint Quentinben. De a maga erejéből uradalmi megbízottá emelkedett pikárdiai emléke nem állt meg a határoknál. 1919-ben a Komintern alapító okirata kinyilvánította: „Mi, a Harmadik Internacionáléban tömörülő kommunisták a Babeufig visszanyúló forradalmi nemzedékek hősie kezdeményezésének és mártírúmának örökösei vagyunk.”

2.

NEW HARMONY

Owen kísérlete

1825. március 5-e volt John Quincy Adams első hivatali napja az Egyesült Államok elnökeként. Ennek ellenére szakított időt, hogy ebéd után átsétáljon a Képviselőházba, és meghallgassa Robert Owen, a híres angol gyáros és filozófus előadását, aki azért jött Amerikába, hogy egy kísérlet keretében a létező „individualista önzés rendszerét” egy „egységes közösségi rendszerrel” váltsa fel.

Owen hírnevét annak az újszerű és emberséges módszernek köszönhetette, amellyel skóciai textilgyárának munkásait kezelte, s ennek híre előtte járt Amerikában. Az Újvilág vezető polgárainak válogatott társasága fogadta, s a látogatás csúcspontjaként beszédet tartott a Kongresszusban február 25-én. A közönség köreiben nem pusztán szenátorok és képviselők ültek, de a kabinet tagjai, a Legfelsőbb Bíróság bírái és a leköszönő Monroe elnök is. A megválasztott elnök, Adams, maga is megjelent az eseményen egy rövidebb időre. Owen a jeles gyülekezetet arról tájékoztatta, hogy „most nagyobb változások előtt állunk, mint az emberiség eddig valaha”.⁷² Egy ilyen jelentőségű kérdést még a több órás előadásban is nehéz volt áttekinteni, megállapodtak tehát, hogy március 5-én újra összegyűlnek, hogy Owen mélyebben kifejthesse elgondolásait.

Valami okból az eseményt el kellett halasztani, de az új elnököt erről senki nem tájékoztatta, így aztán fölöslegesen ment át a Kongresszus épületébe. Amikor az új időpont elérkezett, és Owen megtarthatta előadásának utolsó három óráját, Adams ismét megjelent – és kissé szárazon megjegyezte naplójában, hogy Owen az előadás nagy részét mintha egy könyvből olvasta volna fel.

Owen bejelentette, hogy megvásárolt egy nagy mezőgazdasági területet Indianában, a Wabash partján, ahol olyan mintaközösséget hoz létre, amely megmutatja a világnak a „közösségi rendszer” előnyeit, és ezzel új korszakot nyit:

*Itt, az Egyesült Államok szívében ... ama hatalom, amely a világegyetemet és az ember cselekedeteit irányítja s vezérli... megengedte nekem, hogy a jóakarat és a béke új birodalmának építésébe fogjak, amely a múlt s a jelen elveitől eltérő gondolatokra épül, s amely gondolatok idővel az erény, az értelem, az öröm és a boldogság azon államához vezetnek el a gyakorlatban is, mely a régi bölcssek jóslata szerint egy nap majd az emberi faj sorsa lesz!*⁷³

Buonarroti, Babeuf életben maradt összeesküvő társa brüsszeli száműzetésében hallott e fejleményekről, s meglepődéssel jegyezte meg, hogy „amit a IV. év demokratái nem tudtak megvalósítani Franciaországban, egy nagylelkű ember nemrégiben más eszközökkel létre kívánja hozni a gyakorlatban... Amerikában ... egy olyan közösséget, amely az örömök és fádalmak egyenlő elosztásának elvén alapszik.”⁷⁴

„Babeuf tanának” nem volt neve, Owen és követői alkották meg a „szocializmus” kifejezést. Buonarrotinak igaza volt abban, hogy míg mindkettő ugyanazon célt tűzte ki maga elé, az eszközök különbségének igen nagy jelentősége volt. Babeuf kizárólag állami beavatkozással tudta elképzelni a magántulajdon kollektivizálását. Owen viszont úgy látta, semmi szükség rá, hogy magához ragadja a hatalmat. Némi föld és tőke birtokában a szocialisták megalapíthatják a saját közösségeiket. Nem kell kívánniuk a kormány bukását ahhoz, hogy testvériesen osztozzanak egymással. A kísérlet be fogja bizonyítani a kollektív élet boldogságát és hatékonyságát, s ezzel terjed majd a tan tovább.

E megközelítést Marx és Engels később „utópikus” gondolatként vetették el – a címke Owenen túl a tizenharmadik század végének és a tizenkilencedik elejének olyan radikális gondolkodóit is fedte, mint Saint Simon gróf és Charles Fourier. Engels azért elismerte Owen páratlan hatását: „Minden szociális mozgalom, minden valódi haladás a munkások érdekében Robert Owen nevéhez köthető Angliában.”⁷⁵

Az „utópikusok” közt Owen örvendett messze a legnagyobb tiszteletnek, amit az amerikai politikai vezetők meghallgatása iránti szándéka is bizonyít. Ő képviselte a legtisztább szocializmust is. Saint Simon és Fourier nem vetették el a magántulajdont, s egyiküket sem érdekelte különösebben a demokrácia, Owen viszont szilárdan kiállt a kollektív tulajdon és a demokrácia mellett. Ezen túl eltökéltebben törekedett rá, hogy a gyakorlatba is átültesse eszméit. Néhány

hónappal azután, hogy Owen bejelentette a Kongresszusban a tervezett települést, nyolc- vagy kilencszáz amerikai sietve követte őt a Wabash partjára.

Robert Owen született úttörő volt. Mindössze két évet töltött az iskolában – öt és hétéves kora között –, majd két évig fiatalabb diákok oktatását segítette, ezután késnek érezte magát arra, hogy a saját útját járja. A szülei azonban még egy évig visszatartották, s amikor betöltötte a tizedik életévét, elvitték Shrewsburybe, a wales-i Newtownban lévő otthonukhoz legközelebb eső postakocsi-állomásra, s feltették egy kocsira London felé, kerek negyven shillinggel a zsebében.

A család nem hagyta Owent teljesen magára. Ideiglenesen egy felnőtt bátyjánál lakott Londonban, s édesapja írt ismerőseinek, így szerzte első állását: egy stamfordi textilkereskedő segédje lett. Eleinte fizetés helyett szállást és ellátást kapott, de ragyogó és szorgalmas alkalmazottnak bizonyult, és gyorsan haladt előre, miközben alapos ismereteket szerzett a textiliák területén. Még tízes éveiben járt, amikor egy üzlettárssal létrehozta első vállalkozását. Egy „öszvérként” ismert, nemrégiben feltalált pamutfonó gépet gyártottak. Néhány hónap után az üzletrészt elcserélte néhány gépre, s felállította saját műhelyét.

A kis üzlet hamarosan heti hat fontot hozott, mégis feladta, amikor Peter Drinkwater, egy ötszáz alkalmazottat foglalkoztató fonógyár tulajdonosa ugyanennyit ígért neki, ha elvállalja a gyár vezetését. Az első évi háromszáz fontos keresettel, amely jelentősen növekedett a továbbiakban, Owen büszkén mondhatta, hogy „alig húszévesen független ember lettem”.⁷⁶ A teljesítményt különösen figyelemreméltóvá tette, hogy „iskolázatlan, ügyetlen fiatalember voltam, nagyon is éreztem neveltetéssel fogvatékosságaim, rossz nyelvtant használtam, afféle walesi angolt, ahogy Newtownban beszéltek.”

Noha iskolázatlan volt, az ifjú Owen kiváló üzleti érzékkel rendelkezett. A tulajdonos engedélyével minden spulnira rápecsételte a nevét, s néhány éven belül az egész szakma ismerte és tisztelte. Amikor otthagya Drinkwatert, gyorsan talált üzleti partnereket, akik kellő tőkét bocsátották rendelkezésére egy új nagy cég, a Chorlton Twist Company megalapításához.

Ez a vállalkozás vitte Skóciába, így találkozott Anne Caroline Dale-lel, David Dale malomtulajdonos lányával. Owen annyira

szégyenlős volt a nők körül, hogy Anne kénytelen volt egy barátját megkérni, adja tudtára, hogy szívesen fogadná az udvarlását. Owen gyorsan megragadta a lehetőséget, csakhogy számolniuk kellett Anne apjával is. Az udvarlási hadművelet részeként Owen felajánlotta, hogy megveszi Dale textilmalmait New Lanarkban, a Clyde mentén. Az üzlet megkötött, az atya megenyhült, s Owen elnyerte a leány kezét. Lovagiassága kétszeresen térült meg, mert hírnevét és vagyonát New Lanark malmai hozták meg.

Drinkwater gyárának igazgatása idején vette észre először, hogy „a holt gépeknek nagy figyelmet szentelnek, de az eleven gépet elhanyagolják, s figyelembe se veszik” – az alkalmazottakra gondolt. Fokozatosan alakult ki a terve, hogy New Lanarkot egészen másként fogja irányítani. „Az emberi faj boldogságának eddigi legfontosabb kísérlete lesz” – mondta.⁷⁷

Amikor Owen átvette New Lanarkot, a gyárakban 1700-1800 ember dolgozott. Közülük 400 vagy 500 szegény gyerek volt, akik a gyárosok gyámsága alá kerültek. A gyámok elláták őket étellel, ruházattal és lakhellyel, ennek fejében azonban annyit dolgoztatták őket, amennyit csak akarták. A gyerekek korát 7 és 12 év közé tették, de Owen szerint valójában 5-10 évesek voltak. A munkaerő egésze Owen szerint „többségében lusta, fegyelmezetlen és becsstelen volt (...) teljesen általános volt a lopás, amely óriási, az üzletet veszélyeztető mértéket öltött”.⁷⁸

Owen feltehetőleg eltúlozta a problémákat, hogy kiemelje későbbi sikereit, de vitán felül áll, hogy jelentősen feljavította a helyet.⁷⁹ Nem emelte a béreket, de kissé csökkentette a munkaidőt, és rendet és tisztaságot teremtett a malmokban.⁸⁰

Mivel New Lanark a vállalatához tartozó település volt, Owen nemcsak a munkahelyeket, de az alkalmazottak életviszonyait is felügyelte. Egy jobb boltot telepített ide, ahol bevásárolhattak, és két szobásra bővítette a lakóhelyüket. Owen ideje előtt a falubeliek többsége hagyta felhalmozódni a hulladékot az ajtaja előtt. Owen elvitette a szemétdombokat, és megtiltotta ezt a gyakorlatot. A fia, Robert Dale Owen elmondása szerint „az utcákat minden nap felsöpörték a vállalat költségén, mindent rendkívül tisztán tartottak; és a rendezettség minden idegen csodálatát kivívta.”⁸¹

Owen munkásai ösztönzése során nem kívánt a két korabeli eszközhöz: a vallási oktatáshoz és a kemény testi fenytítéshez folyamodni. A teljesítmény javítása érdekében egy „csöndes felügyelőnek”⁸² nevezett eszközt állított fel a munkahelyen, amely

egy hosszában nagyjából két ujjnyi, szélteben egy ujjnyi fahasáb volt, s négy oldalát különböző színűre festettük – az egyiket feketére, a másikat kékre, a harmadikat sárgára, a negyediket fehérre... Minden alkalmazott mellett felfüggesztettünk egy ilyet, jól látható helyre, s a látható szín jelezte az előző napi magatartását, négy fokozatban. A rosszat a fekete jelölte, a közömböset a kék, a jót a sárga és a kiválót a fehér. Így egy pillantásra láttam, ahogy átvágtam a gyárak vagy malmok termeit, hogyan viselkedtek előző nap.

Az értékeléseket azzal tette hangsúlyosabbá, hogy a felügyelők „jellemkönyveket” tartottak, amelybe feljegyezték minden alkalmazott napi teljesítményét, 1-től 4-ig. Owen szerint „örömteli volt látni, milyen új szellemet” hozott ez a rendszer. Ahogy az idő telt, az inspekciós útjain megfigyelt domináns szín sötétből világosba váltott. „Talán nem fordult még elő az emberiség történetében – írta –, hogy egy ilyen egyszerű eszköz ilyen rövid idő alatt annyi rendet, erényt, jóságot és boldogságot hozott volna”.⁸³ Hogy az alkalmazottak hogyan érezték a napi megítélés módszere felől, nem tudjuk.

A munkahelyen kívüli magatartást is figyelemmel kísérte. Noha úgy gondolta, el kell tűrnie az alkoholfogyasztást, a részegséget azonban nem tolerálta. Robert Dale szerint „a faluban polgárőrök járőröztek, s minden részeg ember nevét feljegyezték. A részegest először kis bírsággal sújtották, másodjára nagyobbbal, amelyeket a béréből vontak le, a harmadik után elbocsátották – bár ha megbánást mutatott, ezt néha felfüggesztették egy időre.”⁸⁴

Owen reformjai nem torpantak meg az alkalmazottak ajtajánál; a lakások tisztaságát is ellenőrizte. Olyan módszert talált ki, amely Fidel Castro „körzeti bizottságainak” előzménye is lehetne – Castro ezzel kontrollálta a kubaiak mindennapi életét. Egy névtelen pamflet, amelyet az egyik falusi írt, arról számol be, hogy Owen

azt javasolta, válasszanak maguk közül egy bizottságot hetente, amely megvizsgálja a házakat, s ... egy könyvbe jegyezzék fel minden ház állapotát, amilyennek találták. Ezt a javaslatot a férfi népesség igen szívélyesen fogadta, de az asszonyok dühe és ellenkezése, ahogy emlékszem, nem ismert határt. Csaknem egyhangúan elhatározták, hogy a látogatókat zárt ajtókkal fogadják. „Féregvadásznak” keresztelték el őket, és Mr. Owennek is kijutott a szidalomból.”⁸⁵

A rend, a tisztaság és az általános jóakarat mellett New Lanarkot Owen új oktatási rendszere tette híressé. Nagy összegeket fordított az iskolákra, e kiadások gyakran veszekedésekhez vezettek üzleti partnereivel. 12 éves korig járt az iskola, noha az írás-olvasás csak az utolsó évben kezdődött, mivel Owen úgy vélte, hogy a természetes környezet a legjobb oktatási eszköz. A főbb tantárgyak közé az ének-lés, a tánc és a gyakorlatozás tartozott, mindkét nembeli gyerekek számára – úgy gondolta, ezek szolgálják leginkább a jellemfejlődést.

A 12 éves korig tartó iskolázás önmagában is sokkal többnek számított, mint akkoriban általában elérhető volt – különösen egy szövő-malom munkásának gyereke számára –, de Owen rendszerének legfigyelemreméltóbb vonása az volt, hogy az oktatás egyéves korban kezdődött, mielőtt a gyerek járnai kezdett.

A kisgyerekek nevelésében a főszabály a kedvesség (de nem a dicséret) volt. Owen arra a következtetésre jutott, amely egyes nevelésméleti könyvekben még ma is divatos, hogy legjobb, ha nem dicsérik és nem szidják a gyereket. (Hogy ezt hogyan egyeztetette össze a „csöndes felügyelővel”, amelyek naponta ítéletet hoztak az alkalmazottairól, sosem fejtette ki.) A diákokat nem volt szabad megütni, sem kiabálni velük, és folyamatosan arra biztatták őket, hogy legyenek kedvesek egymáshoz.

Owen iskoláinak híre messze eljutott, és számos kiválóság látogatott el New Lanarkba, hogy tanulmányozza őket. Miklós orosz nagyherceg – a későbbi cár – annyira le volt nyűgözve, hogy földet ajánlott kétmillió angol bevándorlónak, akik Owen felügyelete alatt élhetnének, enyhítendő a brit túlnépesedést, amelyre dr. Malthus hívta fel a figyelmet. A zarándokok közt volt János és Miksa osztrák herceg, az oldenburgi régens, Péter és – Owen becslése szerint – Anglia arisztokráciájának nagyja, továbbá „nagykövetek – sok püspök – számtalan pap... mindenféle tanult ember különféle országokból – a legváltozatosabb gazdag utazók”.⁸⁶ Összességében New Lanark vendégkönyvébe mintegy húszezer bejegyzés került az azt megelőző tíz évben, hogy Owen először Amerikába utazott. Számtalan kiválóság fogadta is Owent, és felkarolta a kezdeményezését, köztük Kent hercege, a jövőendő királynő, Viktória édesapja.

A wales-i fiút, aki negyven shillinggel a zsebében egy postakocsin indult Londonba annak idején, alaposan megszárdította a kiválóságok és hatalmasságok figyelme. Úgy érezte, „a civilizált világ legnépszerűbb embere lett”⁸⁷, s amúgy is jelentős mérvű bizalma saját elképzeléseiben tovább erősödött.

Owen mindig udvariasan vitatkozott, de cseppet sem zavartatta magát az ellenérvektől. Robert Dale Owen szerint az apja „általában csak átnézte a könyveket, de nem mélyedt el bennük; gyakran azzal a kurta kis megjegyzéssel tette félre őket, hogy »az emberek által osztott radikális tévedések folytán a könyveknek nincs nagy értéke«.”⁸⁸ Barátja, Harriet Martineau író fogalmazta meg a legtalálóbban: „Robert Owen nem fogja megváltoztatni a véleményét egy könyvről pusztán azért, mert elolvasta”.⁸⁹

Owen szocialista filozófiája két alapgondolatból alakult ki. Az első szerint „az emberek nem felelősek akaratukért és tetteikért.”⁹⁰ Ennek oka az, hogy „jellemének egésze – fizikai, szellemi és erkölcsi tulajdonságai – tőle függetlenül alakul ki.” Mindenki teljességgel „születéskori alkotásának vagy szervezetének” terméke, továbbá „a születésétől haláláig rá ható külső körülményeké”.⁹¹ Felesleges tehát az egyéneket viselkedésükért vádolni. Ehelyett a társadalomnak fel kell ismernie saját képességét arra, hogy minden egyes tagját jellemes emberré alakíthatja.

A második alapelv, az első természetes kiegészítése, a vallásellenesség volt. „Nincs olyan áldozat, amelyet ne vállalnék boldogan, ha ezzel véget vethetnék a vallás létezésének a földön” – jelentette ki.⁹² Miután gyermekkorában eltűnődött az emberi hitek sokféleségén, Owen arra jutott, hogy „mindegyik ugyanazon abszurd képzelgésen alapszik, hogy az embert ... saját gondolatai, akarata és tettei határozzák meg, és felelősséggel tartozik értük Istennek és embertársainak”.⁹³ Ez a téves gondolat az emberből „gyenge, ostoba állatot csinált, bigott vadembert és fanatikust vagy nyomorult képmutatót”.⁹⁴

Owen szocialista gazdaságtana a szegénység okait vizsgáló nemzeti kutatás során kristályosodott ki. A textilipar technológiai forradalma sok munkást tett feleslegessé, és 1811 és 1816 között a luddita lázongásokhoz vezetett, amelyek során több városban is összetörték a munkaerőt kiváltó gépeket. A napóleoni háborúk végével csökkenésnek induló kereslet egyre több nyomorgót kényszerített dologházakba, és a parlament a szegénnytörvények felülvizsgálatát kezdeményezte. Ez Owent arra inspirálta, hogy kidolgozza az „egység és együttműködés falvainak” tervét.

Owen az utolsó részletig kidolgozta a falvak tervét, még egy kis modellt is építtetett. Minden faluban ezerkétszáz ember élne. A házak

négyzetes teret vesznek körül, amelyek három oldalán lakások találhatók, egy-egy szobával minden házaspárnak és a kisgyerekeknek. A negyedik oldalon a három év feletti gyerekek kollégiuma, egy gyengélkedő és egy vendégház található. Középen állnak az iskolák, az étkezők és a konyhák, mivel minden étkezést közösen fogyasztanak a lakók. A központi épületeket kertek és játszóterek veszik körül. Owen a lakók ruházatát is előírta: olyan laza ruhadarabokat javasolt, mint a római tógák vagy a skótszoknya.

A falvak, ahol „különféle korú, képességű és adottságú férfiak, nők és gyermekek” telepednének le; „akiknek többsége igen tudatlan és sokuknak rossz, káros szokásaik vannak”, a lakókat magasabb rendű lényekké formálnák.⁹⁵ A legnagyobb harmóniában élnének együtt – „egymás gondolatait is jól ismernék” – és eleget termelnének ahhoz, hogy bőségben éljenek.⁹⁶

A vizsgálóbizottság érdeklődését nem keltette fel Owen javaslata. Mint G. D. H. Cole írja, „egeret kértek, de hegyet kaptak helyette.”⁹⁷ De ha a parlament elvetette is az ötletet, Owennek mindinkább meggyőződésévé vált, hogy az egység és együttműködés falvai nem pusztán a szegények sorsát javítanák, de a társadalom egészét új alapra helyeznék.

Owen lényegében erőfeszítés nélküli bőséget képzelt el továbbfejlesztett elképzeléseiben. A település lakói születésüktől fogva három ötéves oktatási ciklusban vennének részt, s tizenötödik évükre „egy új faj férfiai és asszonyai válnának belőlük fizikailag, szellemileg és erkölcsileg egyaránt; minden addigi embernél messze magasabb rendűek”.⁹⁸ Ekkor kezdődne „az emberi élet legérdekesebb időszaka” számukra vagyis a párkeresés. E nehéz döntés terhét levinné a vállukról a közösségi neveltetés, ahol senkinek nem lennének titkai, vagyis „mindenki természetes módon megosztaná ... kendőzetlen gondolatait és érzéseit.”⁹⁹ Könnyen megállapítható lenne tehát, „kik vonzódnak egymáshoz leginkább természet szerint, s természetes módon találódnának egymásra.”

Az udvarlást így módon kiiktatva a tizenöt és húsz év közötti csoportnak volna ideje nagyobb feladatokra. Ők végeznék a társadalom termelőmunkáját, ők oktatnák a náluk valamivel fiatalabbakat is. Owen úgy becsülte, hogy a fiatalabb gyermekek segítségével ez a korcsoport „képes lenne megtermelni annyi többletet, amennyire csak ésszerű és magasabb rendű lényeknek szükségük van.”¹⁰⁰ Az esetleges hiányt megelőzendő a húsz és huszonöt év közöttiek igazgatóként és felügyelőként dolgoznának. E koron túl „senkinek nem lenne kötelező sem

termelnie, sem oktatnia, hacsak nem lelik ebben örömüket.”¹⁰¹ A tárolás és elosztás feladata azután a huszonöt és harminc év közöttiekre esne, noha nem venne napi két óránál több időt igénybe.

A falvakban nevelkedő emberek megváltoztatnák az emberi fajt – de nem csak azt. „Az ember természetéből eltűnne a kegyetlenség”, még más teremtmények iránt is, ennek eredményeképp „az állati világ jellege is megváltoznék.” További fajokat házasítanának, s amelyek nem szelidíthetők meg, azokat „elpusztítanák”, így módon „földi paradicsom jönne létre, amelyben a harmónia minden létezőre kiterjed”.¹⁰²

Az állatvilág átalakítására vonatkozó gondolatok különösek, nem beszélve ökológiai képtelenségükről, de nem csak Owen dédelgetett ilyen ötleteket. Charles Fourier még további gondolatokat is megfogalmazott, s azt jósolta, hogy az oroszoknak és a bálnák is megszelídülnek, erejük pedig kiváltaná az emberi munkát. Az efféle fantáziák nem élték túl az utópikus mozgalmakat, de az új ember képe, amelyet Babeuf csak homályosan jelzett, míg Owen határozott vonásokkal kidolgozott, a szocialista vízió tartós központi elképzelésévé vált. A szocializmus anyagi javakat és testvéri harmóniát ígért az embereknek, de végső célja az ember átalakítása lett volna, ha nem is istenké, de emberfeletti emberré, aki képes az addig ismert élet korlátain és fájdalmain felülemelkedni.

Owen biztos volt benne, hogy a „földi paradicsomba” való átmenethez elég a példaadás ereje. Mihelyt egy vagy több egység és együttműködés alapján álló falu lehetőséget kap a bizonyításra, mások boldogan követnék őket. Még a létező társadalom privilegizált rétege is belátná, hogy jelen élvezeteik eltörpülnek az újfajta élet kínálta örömhöz képest. „Címed, rangod nem bántja senki” – írta.¹⁰³ „Elzárkózhatsz a parkjaidban, ahogy eddig, de amikor kipillantasz a fal mögül, olyan boldognak látsz majd minket az együttműködés falvaiban, hogy önként eldobod privilégiumaid, amelyek csak akadályozzák boldogságod.” Owen hangsúlyozta, hogy nem erőszakos konfrontációra törekszik, hogy nem lebontani kívánja a létező rendszert, hanem pusztán elavultságát bizonyítaná. A folyamatot ahhoz hasonlította, ahogy a vasút kiváltotta a régi földutakat. Mind több település „készülne fel arra, hogy a régi úton érkező utazókat fogadjon... míg végül elegendő lenne belőlük ahhoz, hogy a világ népességét befogadják”.¹⁰⁴

Az első falufelállítása – a puszta elmélkedés után – véletlen szerencse hozta alkalom volt. Az Egyesült Államokban egy George Rapp nevű karizmatikus pásztor által vezetett német luteránus szekta már attól fogva kommunában élt, hogy 1804-ben elhagyták Württemburgot. A Harmony Society – így nevezték magukat – virágzó közösséget hozott létre Pennsylvania állam Butler County megyéjében. 1814-ben Rappot valami arra indította, hogy a nyáját átvigye Indianába, és új közösséget alapítson, amely a „Harmonie” („harmónia” németül – a ford.) nevet kapta.¹⁰⁵ Itt, azon túl, hogy zöldellő mezőket, gyümölcsösöket és szőlőlugasokat teremtettek az általuk feltört négyezer holdnyi termékeny földön, igen gyümölcsöző ipart is építettek különféle textíliák, ruhadarabok, cipők, faáru, téglá, főzőolaj, gyertya, ragasztó, sör, sőt whiskey előállításával. Ez utóbbit maguk nem élvezték, csak piacra vitték, nagyjából hús további termék mellett, még a távoli New Orleansban is. Tíz év elteltével Rappot valamilyen új ki nyilatkoztatás érte, amely újból költözésre sarkalta. Megbízta Richard Flowert, az Illinois államban, a Wabash mentén található Albion angol közösségének vezetőjét, hogy keressen vevőt Harmonie-ra.

Flower New Lanarkba utazott, és ajánlatot tett Owennek, aki hallott már Harmonie-ról, sőt levelezett is Rapp-pal a kommunális életről. „Rapp követőinek sikere... nagyon felbátorította apám”, írta Robert Dale Owen.¹⁰⁶ „Biztos volt benne, hogy sokkal sikeresebb lesz náluk.” Owen azonnal átlátta, hogy Harmonie kiváló helyszíne lehet egy egység és együttműködés mintafalunak. Az amerikai terep társadalmi és politikai előnyökkel is kecsegtetett. Robert Dale szerint „Volt egy már megépített falu, akkora területen, amely több tízezer ember eltartására alkalmas, egy olyan országban, ahol a gondolat szabad, s ahol az emberek nem túl szofisztikáltak.”¹⁰⁷ Eljött a nagy kísérlet ideje.

Owen és William nevű fia, aki ekkor huszonkét éves volt, áthajózott az Újvilágba. New Yorkba érkeztek után meglátogattak egy közeli shaker-települést. William rögzítette naplójában a beszélgetést: „Amikor apám arról beszélt, hogy létrehozna egy települést, azt kérdezték, kvékereknek? zsidóknak? vagy kiknek? és csak a fejüket csóválták, amikor kiderült, hogy bármiféle vallású ember jöhet.”¹⁰⁸ De Owen bízott a terveiben. William így folytatta: „megkérdezték, szívesen maradnánk-e velük. Azt mondtuk, az övéknél jobb közösséget tudunk alapítani, s ők jönnek majd hozzánk.”

Owen ezután előadókörútra indult a keleti parton egészen Washingtonig, ahol a Monroe és Adams elnökök és az Egyesült

Államok kormánya előtt tartott előadáson túl az elképzeléseivel rokonszenvező choctaw és chickasaw törzsfőnökökkel is találkozott. William azt írta a naplójába, „Apám azt mondta, szinte minden mondat végén felkiáltottak, »úgybiza« vagy »de nem ám«, amely arra utalt, hogy egyetértettek, és tetszett nekik a gondolat.”¹⁰⁹ Összességében Owent lelkesedéssel töltötte el amerikai fogadtatása. Ezt írta haza egy barátjának:

A legvérmesebb reményeimet is meghaladják az eddig történetek. Az Egyesült Államok... a legfigyelemreméltóbb módon készen áll az új rendszerre. Az egység és együttműködés elvének magasabbrendűségét az egyéni önzés rendszere felett... egyetemlegesen elismerik... Az ország tulajdonképpen kész rá, hogy a köztulajdonra alapozott új birodalmat építsen, és elvesse a magántulajdont... Mintha az elmúlt években a legkülönösebb és váratlanabb módon minden az érkezésemet készítette volna elő. Az új település megtelik hasznos és értékes családokkal és egyénnel még [e hónap vagy év?] vége előtt, akik már hozzászoktak az ország klímájához és sajátosságaihoz, nem is kell hogy Európából érkezzenek... Hamarosan a feketékre és az indiánokra is kiterjesztjük a működésünk, akiket a sajátos körülmények már felkészítettek az általam javasolt változásokra.¹¹⁰*

A terület gazdát cserélt. Rapp és követői hajóra szálltak Pennsylvania irányába, ahol új, „Economy” nevezetű telepüket megalapították. Harmonie a „New Harmony” nevet kapta, és megtelt Owen hívására érkező amerikaiakkal. 1825. április 27-én üdvözlő beszéddel fogadta az érkezőket. „Azért jöttem ebbe az országba, hogy egy egészen új társadalmi állapotot vezessek be”, mondta.¹¹¹ „Hogy egy tudatlan, önző rendszert felvilágosult szociális rendszerrel váltsak fel, s kiküszöböljem az egyének közti versengés okait.” Ünnepelesen zárta a beszédet: „Csak azért élek ezentúl, hogy a rendszer elterjedjék a világon.”

Owen felvázolta a *Preliminary Society of New Harmony* (New Harmony Előzetes Társasága) alkotmányát. Hároméves átmenetet képzelt el a teljesen együttműködő és egalitárius közösségbe. Rövid távon bizonyos egyenlőtlenségeket el kell tűrni. A feketékhez és az indiánokhoz fűzött reményei ellenére a Preliminary Society alapító

* Owen itt kihagyott egy szót.

okirata szerint a társaság nyitva áll mindenki számára „a színészeket kivéve.”

Két hónappal a köszöntő után Owen elhagyta New Harmonyt, az irányítást William fiára és egy brit követőre, Donald MacDonaldra bízva. Üzleti ügyek szólították Skóciába, de ideje javát azzal töltötte, hogy beszédeket tartott Amerikában és Angliában. Owennek ez a döntése, hogy az alakulófélben lévő közösséget magára hagyja, felfoghatatlan. Nemcsak minden reményét és vágyát fektette bele, de a vagyona nagyját is. Az egyetlen elképzelhető magyarázat az, hogy annyira hitt a saját elméletében, hogy eszébe sem jutott egy esetleges kudarccal.

Ha Owen nem is gondolt ilyesmire, a fia, akire az irányítást bízta, kevésbé volt magabiztos. William a naplójában megvallja:

*A reformer élvezete, meg kell mondanom, inkább az elmélkedésben, mint a valóságban rejlik... Ha nem reméltem volna, hogy azoknak, akik a közösségben nevelkednek ... nagyobb boldogság lesz az osztályrészük, mint amit magam várhattam, s ami a régi fajta társadalomban várná őket, nem javasolnám egy társadalom alkotását, mivel a jelen időben kételkedem benne, hogy a mostani nemzedék boldogsága növekedni fog.*¹¹²

Williamet kínozza az a tudat, hogy saját érzései nem voltak összhangban az új társadalom követelményeivel, és beszámol, milyen meglepően nehéz „túllépni a régi szokásokon”. Azt írta apjának Angliába, „nagyon várom már, amikor találkozunk, s újra a családi körben lehetünk itt. A Társadalmi Kör egy kissé még túl nagy nekem”.¹¹³

A Raptól vásárolt falvak mintegy 160 épületet foglaltak magukban, a telepítés idején épített első fakunyhóktól, amelyeket a Rapp-követők fokozatosan lecseréltek kényelmesebbekre, a nagyobb téglalapú építményekig, melyek közt voltak lakások, hemberek és istállók, gyárak, műhelyek, egy fogadó és egy hatalmas templom. Mivel azonban Owen követői több száz fővel meghaladták a Rapp-követők létszámát, William kétségbeesve próbált lakóhelyet keresni mindenkinek. Ugyanakkor a hatalmas népesség ellenére nem volt elegendő munkaerő. Ez leginkább a telep különféle ipari vállalkozásait érintette, amelyek mindegyikének csökkent a termelése, s többet teljesen be is kellett zárni.

A történész Arthur Bestor ezt az összeomlást a tapasztalt iparosok és műhelyvezetők hiányának tulajdonítja, akiket New Harmony kevésbé vonzott, mivel jóval kevesebbet kaptak volna a munkájukért,

mint saját gazdasági környezetükben.¹¹⁴ William egyik testvérének írt levelében arra panaszkodik, hogy nincs „fazekas, nyeregkészítő, lámpamíves vagy egy jó bádigos” New Harmony lakói közt.¹¹⁵ Owen tervezett ugyan egy teljesítményalapú javadalmazási rendszert, de csak a magasan képzettek számára. Ironikus módon erre nem volt szükség; az iparosokkal ellentétben filozófiai vonzereje folytán sok értelmiségi áramlott New Harmonyba.

Bestor elemzése magyarázatot ad a település műhelyeinek elsorvadására, de arra nem, hogy az oweniták miért nem vetettek be tavasszal vagy nyáron kellő területet a hatalmas termékeny mezőn, s miért nem védték kellően azt a kevés terményt, amit mégis elültettek. A New Harmonyról szóló számos ránk maradt beszámoló közül egyedül egy idősebb nyugdíjas, William Pelham fiának írott leveleiben van nyoma némi reménynek. A Rapp-követőket vádolta a közösség nehézségeiért. „Mindenféle zöldségből hiány van – írta –, mert a régi Harmonie-lakók rossz állapotban hagyták a kerítéseket, s még mielőtt az újak megjavíthatták volna, a disznók és a tehénnek tönkretették a veteményest.” Nehezen hihető ugyanakkor, hogy a közismerten precíz Rapp-követők valóban elhanyagolták a kerítéseket, s ha mégis így volt, miért nem orvosolták a problémát időben az Owen-követők.

Más beszámolók hasonló nehézségekről adnak számot, de Pelhammel ellentétben nem kifelé mutogatnak. Paul Brown szerint, aki könyvet írt Owenből való kiábrándulásáról, „a veteményeskeretet és a szántókat csaknem teljesen elhanyagolták.”¹¹⁶ Thomas Pears, akinek levelezése szintén fennmaradt, késő nyáron azt írja: „A disznók Uraink és Parancsolóink az idén a mezőn és a kertben. Ahogy korábban, most sincs semmilyen zöldség, csak amit megvásárlunk; azt hiszem, nem lesz a télen krumplink, marharépánk és káposztánk.”¹¹⁷

A szakértő kezek hiányával egyidejűleg többlet volt tétlen vagy semmihez sem értő kezekből. Owen arra panaszkodott, hogy „sokat gondolkodtunk rajta, mit tegyünk az olyanokkal, akik ehhez meg ahhoz is értenek saját mondásuk szerint; csupa ingyenélő.”¹¹⁸ Egy Rapp-követő, R. L. Baker, aki üzleti ügyben visszalátogatott New Harmonyba, szókimondóbb: „az utcák teli vannak semmittevőkkel, akiknek mind valami sürgős tennivalója vagy mondandója van, egy dolgozik tíz helyett”.¹¹⁹ Még a kiirihatatlan optimizmussal teli Pelham is elismerte egy levélben, hogy „igen egyenetlenek az erőfeszítések”. Ez az „egyenetlenség” aztán veszekedést gerjesztett. Pears megjegyzi, hogy „az iparkodás helyett arra fecsérték az erejüket,

hogy másokat vádoljanak semmittevással”.¹²⁰ Ez vezetett aztán beszámolója szerint a „Beszámolók Uralmához”.¹²¹

Szeptemberben Pears azt írta „legutóbb a Bizottságunk teljében letett a földművelésről, míg Mr. Owen vissza nem tér, kivéve, hogy ötven vagy hatvan holdat bevetettek téli árpával, mert bölcsen kiókumlálták, hogy erre szükség lesz a jövő évi sörünkhöz”.¹²² Kétségesbesésében összeült más „agráriusokkal”, és írtak egy határozattervezetet, amely felszólította a Bizottságot, hogy „azonnal jelölje ki, mely földeket vessünk be téli gabonával”, ezek „pontos helyét”, továbbá, hogy „várható-e, hogy áradás érinti”, továbbá határozza meg, „hány ló és ökör áll a Társaság rendelkezésére”, és „hány szekér, eszköz, eke, gereblye, balta, lapát stb. van birtokunkban.” Ezen információk beszerzése bármely gazdálkodó első dolga volna, de New Harmonyban a gazdák nem tehettek többet, mint hogy javaslattevő gyűlést hívtak össze. Pears elmondása szerint a határozat elenyészett.¹²³

A hatékonyság hiánya New Harmony elosztási rendszerére is kiterjedt. A közösség minden tagjának volt egy könyvecskéje, amelyben feljegyezték a teljesített munkaórákat és a falu boltjából elvitt árut. Úgy tűnik, minden fogyasztási cikket így kívántak elosztani. „Még a salátafejeket is le kellett tenni a boltban, ahonnan elosztották – tízezer felesleges lépéssel, amelynek folytán hervadtan és félholtan kerültek az asztalra” – panaszkodott Brown.¹²⁴ A helyzetről eleven leírást adott William Shephard, a település egyik szomszédja, aki gyakran átlátogatott, mert a Régi és az Új Harmony közti folyamatos pénzügyi tranzakciókban segédkezett:

*A boltban állandóan ott tolongnak a fogyasztók a kis könyvükkel. A boltos és a felírók roppant sokat dolgoznak, hogy ellássák őket, s noha számtalan ember sürgölődik a pult mögött, gyakran lehetetlen, hogy a gazdálkodó felhívja magára a figyelmet. – Sokan megjegyezték fülem hallatára, hogy három holland boltos több üzletet kötne, kevesebb felfordulással, mint ez a rengeteg ember. – Nagyon drága rendszernek tűnik ez nekem! Sok boltos, eladó, irodista, bizottsági tag és felülvizsgáló – kevés kovács, kézműves és gazda!*¹²⁵

A nehézkes termelés és a bürokratikus elosztás következtében New Harmony csak azért maradt fenn, mert Owen eltartotta, s vagy harmincezer dollárt öntött bele ezekben az első hónapokban a Rappbirtok megvásárlásán felül. De még ez a támogatás sem volt elegendő

ahhoz, hogy a spártai életszínvonalat emelje. Brown panasza szerint „az emberek többnyire igen megkurtított adagot kapnak kávéból, teából, vajból, tejből stb”.¹²⁶ És még az eltökélten jókedvű Pelham is bevallotta, hogy „a szűkölködés néha olyan méretet ölt, amely próbára teszi elveinket”.¹²⁷ Barátait, akik úgy tervezték, hogy csatlakoznak hozzá New Harmonyben, arra buzdította egy levelében, hogy hozzanak magukkal hiánycikkeknek számító dolgokat, például sonkát, annak dacára, hogy a disznók irányították a helyet.

Talán az általános szűkölködés hatására vagy talán a New Harmony által vonzott emberek egy részének karakteréből fakadóan „nagyon gyakori a lopási hajlam” – mondta Brown.¹²⁸ „Alig telik el olyan hét, hogy ne tűnne el ing, zsebkendő vagy harisnya ... a mosodából vagy a lakóépület udvaráról.”

Úgy tűnik, New Harmonyban egyedül a gyűlésekbe és a szórakozásba fektettek komoly energiákat.¹²⁹ Owen csekély számú utasításainak egyike szerint a közösségnek hetente háromszor gyűlést kell tartani: egy általános vitát, egy koncertet és egy bált. Ezeket hiánytalanul meg is tartották minden szerda, péntek és kedd este, s Pears szerint egy hétfői parádé és gyakorlatozás is társult melléjük, továbbá „tűzoltókocsik” és viták szombatonként.

Az időtöltési lehetőségek ellenére New Harmony nem volt kellemes hely 1825-ben. Pelham bizakodó maradt, hogy „a jelen kényelmetlenségeket fokozatosan kiküszöböljük”,¹³⁰ de arról is be kellett számolnia, hogy két barátja, akik két heti utazás után megérkeztek New Harmonyba, egy héttel később úgy döntöttek, hogy azonnal visszaindulnak Zanesville-be. Thomas Pears felesége, Sarah siráma szerint „ha olyan szerencsés lehetnék, hogy visszatérjek a civilizált társadalomba, azt hiszem, sosem akarnám elhagyni többé”.¹³¹

A fiatal közösségnek hiányzott az alapítója. Miután két hónapot töltött Skóciában és Angliában, Owen visszaindult Amerikába, oldalán legidősebb fiával, Robert Dale-lel, aki saját elmondása szerint annyira örült az útnak, „mint egy izraelita örülhetett, amikor Mózes az Ígéret Földjéről beszélt neki”.¹³² Owent elkísérte ezen túl egy építész, Stedman Whitwell is. Whitwell készítette Owen számára az eszményi együttműködő falu hatszor hat lábnyi makettjét, amelyet szintén magával vitt. Nem könnyű megérteni, miért volt ez a makett olyan fontos Owennek, amikor csaknem ezer követője élt már egy hús-vér közösségben, amelyet szociális, ha nem is építészeti, elképzeléseinek megfelelően rendeztek be. Nem sokkal megérkezésük után elrendezte, hogy Whitwell a makettet Washingtonba szállítsa, ahol

Adams elnök engedélyezte, hogy néhány hétig kiállítsák a Fehér Ház előcsarnokában.

Mielőtt visszatért volna New Harmonyba, Owen Philadelphiába ment, hogy felvegye a kapcsolatot William Maclure-rel. Maclure Philadelphiában letelepedett gazdag skót reformer volt, akire igen nagy benyomást gyakorolt New Lanark, amikor megnézte Owen malmait. Hajlandónak mutatkozott csatlakozni Owenhez New Harmonyben, és segíteni a finanszírozásban. Noha Maclure támogatta Owen szocialista elgondolásait, a legközelebb az oktatási reform állt a szívéhez. Megállapodtak, hogy ő veszi át az oktatás irányítását New Harmonyben, ahol kísérleti jelleggel kipróbálhatja módszereit. Számos oktatási szakembert gyűjtött maga mellé Európából, továbbá több kiváló tudóst – maga is a geológia elismert szakértője volt. A társasághoz csatlakozott Thomas Say, akit néha az amerikai rovaratan atyjának is neveznek, s két neves európai, a Gerard Troost, a holland geológus és Charles-Alexandre Lesueur, a francia botanikus és illusztrátor. A csoport annyira figyelemreméltó tudományos erőt képviselt, hogy a hajót, amely New Harmonyba vitte őket, „egy hajónyi tudásnak” becézték.

Amikor Owen 1826 januárjában megérkezett, nagy volt az öröm. Az iskolások gyülekezete köszöntötte, és kísérte el a fogadóba, ahol elszállásolták.¹³³ A helyiek panasaival ellentétben Owen igen elégedett volt New Harmony fejlődésével. Egy héten belül bejelentette, hogy felosztatja a *Preliminary Society*-t vagyis az előzetes társaságot, amely még csak eredetileg tervezett három éves megbízatásának kilencedik hónapjában járt, s egy állandó társadalmat állít a helyére, amelyben a javadalmazás még fennálló egyenlőtlenségeit is felszámolják. Eljött „az igazi szabadság, egyenlőség és testvériség ideje”, írta Robert Dale Owen.¹³⁴

New Harmony életét falugyűlések és előkészítő bizottsági ülések rázták fel két héten keresztül, egészen február 5-ig, amikor is elfogadták New Harmony Egyenlőség Közösségének alkotmányát. Az alkotmány preambuluma a Függetlenségi Nyilatkozatot visszhangozta: „[a]mikor az emberek egy csoportja olyan elvek mellett kötelezi el magát és egyesül, amelyek világ többi részén még nem ismertek, akkor mások véleményének méltó figyelme azt követeli meg, hogy az egyesülés célja, elvei és szándéka nyilvánosan rögzíttessen”.¹³⁵

Az új alkotmány azonban, úgy tűnik, nem tett mindenkit boldoggá. Napokon belül kivált egy csoport, akiket zavart Owen vallásellenessége, és új közösséget alapított egy földterületen, amelyet Owen bérbe adott nekik. A közösséget Macluriának nevezték el, noha Maclure

nem tartozott közéjük, s éppúgy ateista volt, mint maga Owen. A fő közösségben a népesség két hét után elvesztette a reményt, hogy az új alkotmány elegendő lesz ahhoz, hogy a település járhatóbb útra térjen, az irányító bizottság tehát egyhangúlag úgy határozott, hogy egy évre diktatori hatalommal ruházza fel Owent. Egy hónappal később újabb csoport vált ki Feiba Peveli néven.¹³⁶

A különös név az építész Stedman Whitwell egy találmányából eredt. Zavarónak találta, hogy Amerikában sok települést neveznek Washingtonnak, s hogy a helységnév semmit nem árult el annak elhelyezkedéséről. Ennek orvoslására kitalált egy új földrajzi helymeghatározó rendszert, amelyben minden hosszúsági és szélességi fok alfabetikus jelölést kapott. Whitwell ezek mellé találékonyan magánhangzókat és mássalhangzókat rendelt annak érdekében, hogy az így kapott szavak kiejthetőek legyenek. A rendszerben London neve „Lafa Vovutu”, Pittsburghé „Otfu Veitoup”, a harmadik New Harmony közösség alapítási helye pedig „Feiba Peveli”-re jött ki. Amikor a jó hangzás hiányát kérték számon a rendszerén, Whitwell válasza az volt, hogy saját elnevezései igazán könnyedek egy szomszédos indián törzsfőnökhöz képest, aki a „Occoneocoglecocacachec achecodungo” nevet viselte.

A fő közösséget Owen elkezdte átszervezni annak érdekében, hogy több munkát és felelősséget csikarjon ki a tagságból. Az új alkotmányban szerepelt egy Owen New Lanark-i „csendes felügyelőjéhez” hasonló elem. Fel kellett jegyezni „az intendánsok véleményét a hozzájuk tartozó foglalkozási ágban dolgozók napi jelleméről”. A vasárnapi közös gyűlésen azután Owen nyilvánosan felolvasta a jellemzéseket és a társaság egyes tagjai által elvégzett munka mennyiségét.

Márciusban a közösség újságja, a *Gazette* büszkén jelentette be, hogy „Mr. Owen fáradhatatlan figyelmének köszönhetően bizonyos fokú rend vagy rendszeresség jelent meg a társaságban... Utcáinkon nincsenek már jelen tétlen beszélgetők”.¹³⁷ Annyira javult a hangulat, hogy az áprilisi heti bálokon bevezettek egy eredeti körtáncot, amelyet „Új Társadalmi Rendnek” kereszteltek.

Owen újításai nem mind voltak sikeresek. Betiltotta a szeszes italt, de sosem sikerült a szabályt betartatnia. Évtizedekkel később a közösség egyik tagja Squire B.¹³⁸ álnéven egy interjúban felidézte saját szerepét a szabály megkerülésében:

[Squire B.] elmondása szerint Illinoisból érkezett New Harmonyba, s ott maradt „egy adósa”, őt kérte meg, hogy adóssága

fejében szállítson neki egy hordó whiskyt. Pénzt nem kaphatott, hát elfogadta a whiskyt... Nem sokkal később Mr. Owen rájött, hogy az emberek még mindig tudnak whiskyt szerezni valahol, de nem tudta, hol, noha mindent megtett, hogy kiderítse. Végül gyanúja Squire B.-re terelődött, és megvádolta vele, amikor is Squire B.-nek be kellett vallania, hogy a whiskyt ő árusítja. „Adósság fejében kaptam – mondta –, és mit tehettem, hogy megszabaduljak tőle?” Mr. Owen megfordult, s a maga egyszerű modorában így szólt: „Ó, úgy látom, nem érti az alapelveket”.

A Maclure irányítása alatt működő iskolák ugyancsak vegyes eredményeket hoztak. A szülők egy része nem örült, hogy elválasztják gyermekeiktől, és nem kétséges, hogy a gyerekek közül sokan osztoztak az érzésben. Egyetlen visszaemlékezésről tudok, amely gyermekkori élményekről számol be New Harmony iskoláiban, Mrs. Sarah Cox Thrall memoárjáról, aki évtizedekkel később így emlékezett:

Hetente csak egyszer kaptunk kenyeret – szombatonként. Úgy éreztem, ha egyszer kijutok onnan, annyi cukrot és süteményt eszem, hogy megpukkadok. Katonai rendben masíroztunk... Alkonyatkor fekiüdtünk le, a mennyezetről felfüggesztett katonai fekhelyekre. Néha az egyik gyerek a sor végén meglendítette a sajátját, amely aztán beleütközött a következőbe visszatérőben, s így az egész sor mozgásba jött. Ez volt a kedvenc szórakozásunk, sok gyötrelmet okozott a tanároknak... A bentlakásos iskolában lévő gyermekek csak nagyon ritkán találkozhattak a szüleikkel. Én édesapámat és anyámat csak kétszer láttam a két évben. Volt egy kis dalocskánk:

*Number 2 pigs locked up in a pen,
When they get out, it's now and then;
When they get out, they sneak about,
For fear old Neef will find them out.¹³⁹*

Kettő disznó egy ólba zárva
mikor jutnak ki? nemsokára,
mikor kijutnak, lopakodnak körbe,
nehogy old Neef rajtakapja őket.

Május tájára annyira közel volt az összeomlás, hogy Owen ismét megkísérelte átformálni a közösséget, ezúttal Maclure javaslatára foglalkozási csoportokba rendezve őket. Minden egység – farmerek, szerelők, pedagógusok – azután gondot viselne a saját termelékenységére, és javakat és szolgáltatásokat cserélne egymás között.

Az irányítási erőfeszítések mellett Owen új inspirációt is kívánt adni a követőinek. Nyáron volt a Függetlenségi Nyilatkozat ötvenedik évfordulója, és július 4-én Owen szónoklatot tartott, amely, reményei szerint, egyben az utókornak is szólt. A Szellemi Függetlenség Nyilatkozatának nevezett beszédben a következőket mondta:

ezen óráig az ember a világ minden részén azon szörny HÁRMASSÁG rabszolgája volt, amely szellemi és fizikai romlást hoz az egész fajra... PRIVÁT, ILLETHEZ EGYÉNI TULAJDON – ABSZURD ÉS IRRACIONÁLIS VALLÁSI RENDSZEREK – ÉS A HÁZASSÁG, AMELYNEK ALAPJA AZ INDIVIDUÁLIS TULAJDON ÉS EZEN IRRACIONÁLIS VALLÁSI RENDSZEREK NÉMELYIKE.¹⁴⁰

Ezt követően a *Gazette* főcímében a beszéd elhangzásától számolta az éveket – például „A Szellemi Függetlenség Első Éve” és így tovább. A beszéd következménye azonban nem annyira Owen követőinek fellángozása volt, mint inkább a vallás- és házasságellenes nézetein felháborodottak támadása.

A bírálók azzal vádolták, hogy a szabad szerelmet propagálja, és volt is ennek alapja. Owen azt állította, hogy a házasság intézménye „természetellenes”, és „elkerülhetetlenné teszi a prostitúciót”.¹⁴¹ Mivel „a férfiak és a nők nem képesek saját érzelmeiket létrehozni ... a természet törvényeivel szemben elkövetett blaszfémia, ha egy férfi vagy nő jövődő érzései tekintetében ígéretet vagy elköteleződést tesz”.¹⁴² Owen tervei az „egység és együttműködés falvaihoz” bírálatot váltottak ki azzal is, hogy a fiúk és a lányok tizenéves korukban is közös hálótermekben aludtak. A kritikát botránykeltésként intézték el Owen védelmezői, de Owen később kijelentette, hogy az új erkölcsi világban „az önmegtartóztatás – a természet által nyilvánvalóan megjelölt koron túl – komoly bűnként ... lesz majd ismeretes.” Nézetei szerint „a valódi szüzesség” nem a szextől való tartózkodás, hanem az érzelmek nélküli szextől való tartózkodás.¹⁴³

Owen életrajzában nincs nyoma személyes botránynak, de Maclure egy levelében, amelyet bizalmasához, Madame Fretageot-hoz intézett

még New Harmonyban van egy érdekes bekezdés. „Nem sejtettem, hogy Mr. O. valóban olyan szerelmes természetű, mint a szóbeszéd mondja. A megmaradt tagok feleségei kijelentették férjüknek, hogy Mr. O. olyan dolgokat enged meg magának, hogy tovább nem maradhatnak erényük súlyos kockáztatása nélkül.”¹⁴⁴

Ősszel Owen újabb átszervezésbe fogott, amelynek célja ezúttal a lusta vagy más szempontból nem kívánatos tagok kigyomlálása volt. Ekkoriban a kettes számú közösség, Macluria kettévált, s néhány héttel később teljesen feloszlott. Télen Owen megpróbálkozott egy ötödik – és utolsó – átszervezéssel, több kisebb közösségre osztva New Harmonyt. Ezzel egyidőben további húsz nemkívánatos családot száműzték: Paul Brown „az Ítélet Napja”-ként emlegeti az eseményt. Néhány nappal később, írta Brown kesernyésen, eljött a „Kutyák Ítéletének Napja”. „Általános kutyagyilkolás következett, minden kutyá-polgárt ki kellett végezni. Sokan hullottak el ama napon.”¹⁴⁵

A végső újraszervezéssel összefüggésben Owen belement, hogy földet ad el kisebb csoportoknak, akik meg kívánják szervezni saját közösségeiket. William Taylor, az egyik lakó kapott is az alkalmon. Owen és ő aláírtak egy szerződést, amely átruház Taylorra egy telket „minden azon találhatóval”. A szerződés életbe lépését megelőző napon a gátlástalan Taylor a közösség értékes eszközeit erre a telekre hordta, s így jog szerint a tulajdonába kerültek. Miután feltőkésítette magát, azt a további szemtelenséget követte el, hogy szeszfordót rendezett be a telken.

New Harmony végső bukását Owen és Maclure egy csúnya összeveszése okozta. A vita egyik fő oka az volt, hogy Owen hirtelen úgy döntött, tömeges oktatási programot indít New Harmonyban felnőtteknek és gyermekeknek egyaránt, heti három előadás formájában. Maclure ezt a programot a nevelési terület felett gyakorolt fennhatósága ellen intézett támadásnak vette. Ezen túl Owen indítványozta, hogy Maclure nevelési társaságától visszavásárolna egy különösen jó földet. New Harmony más csoportjai mind Owen lekötöztetettjei voltak, esetleges tulajdonjogaik tehát meglehetősen névlegesek maradtak. Maclure viszont teljes jogú partner volt a vállalkozásban, jól meghatározott jogokkal. A végén a két férfi perre ment, és a bíróság ítélkezett az ügyben, jórészt Maclure javára.

1826–1827 telén az írás már megjelent a falon, „az újharmónisták egy része már a társadalmi rendszer temetését jósolta”, mondja a századfordulós történész, George Lockwood.¹⁴⁶ „Be is szereztek, és megfelelően felcímkeztek egy koporsót, és impozáns menetet

szerveztek; a tervezett temetés napjára virradó éjjel azonban valaki betört a raktárba, ahol elrejtették a koporsót, és az egész temetési cókókot összetörte, így a terv füstbe ment, s a rendszer a maga ízlése szerint múlt ki.”

1827 májusában, mielőtt Owen újra Angliába indult, búcsúbeszédet intézett New Harmonyhoz, amelyben diadálnak nevezte a válalkozást. „A társadalmi rendszer szilárdan áll... Kimondhatatlan örömmel gondolok rá... mennyi akadályt sikerült legyőznünk” – mondta.¹⁴⁷ Ahogy Owen távozott azonban, a követők viszáljai felerősödtek, néhányan kiléptek, mások pedig a saját ügyeiknek szentelték az idejüket. Mire tíz hónappal később a vezér visszatért, nem lehetett már cukormázzal elfedni a valóságot. Owen tehát Maclure-t vádolta, amiért az iskolák nem váltak a közösség kötőerejévé, és magukat a tagokat. „Ez bizonyítja, hogy az individualista rendszerben képzett családok nem sajátítják el azt a tűrőképességet és áldozatvállalást, amely nélkül nincs bizalom és harmónia” – mondta.¹⁴⁸ Nem meglepő módon az egybegyűlteket nem fogadták lelkesen az üzenetet, és az idős iskolaigazgató, Neef sokak gondolatát mondta ki, amikor azt felelte: „éppen az olyan emberek adják a legjobb anyagot egy ilyen közösség megalkotásához, akik elég bölcssek annak belátásához, hogy az együttműködés és a közös tulajdon rendszere a lehető legjobb.”¹⁴⁹

Neef sokatmondó válasza ellenére Owen állítását, hogy New Harmony a tagok jellembeli hiányosságai miatt vallott kudarcot, gyakran elismételték, és a kísérlet történetét megírók közt is népszerűségnek örvendett. Taylor példája mutatja, hogy valóban felbukkantak kétes alakok is New Harmonyban, de számos szokatlanul kiváló ember is – például azok, akik után a „hajónyi tudást” elnevezték. Ráadásul a New Harmonyban élő emberek hibáztatása ellentétben állt Owen saját gyakori állításával, hogy a gondolat annak folyamán bontakozott ki benne, amikor a New Lanarkban megörökölt „lusta, fegyelmezetlen és hazug” munkásokat sikeresen megreformálta. Abram Combe – akit Owen „leghűségesebb és legbecsületesebb tanítványomnak” nevezett – fogalmazta meg ezt a legpontosabban.¹⁵⁰ 1826-ban, miközben Owen New Harmonyval volt elfoglalva, Combe skót owenitákkal létrehozott Glasgow mellett egy Orbiston elnevezésű mintafalut. Orbiston sem élt hosszú életet, de Combe nem volt hajlandó ezért a tagokat vádolni. „A Tudatlanság, a Szegénység és a Bűn legyőzésére szövetkeztünk – írta.¹⁵¹ – Szánalmas kifogás volna, ha azt mondanánk, hogy kísérletünk résztvevői tudatlanok, szegények és alávalók voltak.”

Röviden, Owen érvelése körkörös. A szocializmus szerint „új embert” hoz létre. Addig mindenki szükségképp a régi rendszer terméke. Ha a szocializmus égisze alatt nevelt emberek kellenek a szocializmus felépítéséhez, hogyan jutunk innen oda?

Robert Dale Owen megpróbált becsületesebb diagnózist adni New Harmony kudarcáról. „A meghatározó tényező – írta – az, hogy azok a kooperációs rendszerek, amelyek egyformán jutalmazták a szakértőt és szorgalmast, illetve a tudatlant és lustát, a saját bukásukhoz vezetnek, mert szükségképp elveszítik az értékes tagokat – akik azt látják, hogy a szegények aratják le munkájuk gyümölcsét –, és csak a lusta, tudatlan és rosszindulatú tagok maradnak.”¹⁵²

Noha a fiú magyarázata eltért az apáétól, mindkettő ugyanazt az alapkérdést feszegeti: egyáltalán alkalmas rendszer-e a szocializmus a létező emberek számára? Amerika alapító atyáinak fő gondolata az volt, hogy az intézményeket az emberi természethez kell igazítani. A *Federalistában* írta le Madison híres megfigyelését, hogy kormányra azért van szükség, mert az emberek nem angyalok, a hatalom korlátozására pedig azért van szükség, mert a kormányzók sem angyalok. A szocializmussal kapcsolatban hasonló paradoxonra figyelmet lehetett volna fordítani: ha az emberek angyalok lennének, akkor léteznék önző érdekek nélkül is működő gazdaság, de ha az emberek angyalok lennének, nem számítana, sikeres-e egy ilyen vállalkozás, mivel az angyaloknak nincsenek materiális szükségleteik.

Az emberek azonban nem angyalok, és a szocializmus kiindulópontja éppen az volt, hogy egy gazdasági s nem spirituális rendszer segítségével civilizálja őket. George Rapp egy fiának írt levelében már a kezdet kezdetén látta: „Ezek az emberek, mint a zsidók Jézus idején, Isten materiális országára vágnak, nem a spirituálisra.”¹⁵³

A különbséget jól mutatja az Újvilágban létrejövő kooperatív falvak eltérő sorsa. A tudományos felmérések szerint a huszadik század hajnaláig mintegy 250 vagy 300 ilyen közösség jött létre.¹⁵⁴ Többségük vallási alapon, és ezek közül sok hosszú életű volt. A Rapp-közösség például túlélte alapítóját, száz évig működött, annak ellenére, hogy attól az időtől fogva, amikor eladta Owennek Harmonie-t, Rapp szexuális önmegtartóztatást követelt híveitől. Gyermekek helyett tehát új tagok toborzásával tudták csak fenntartani a közösségüket.

A világi közösségek, amelyek főként a szocializmust kívánták megvalósítani, egytől egyig New Harmony sorsára jutottak. Tíz és húsz közöttire teszik az Owen által inspirált telepek számát, s további

harmincra Fourier követőit. Egyik sem volt összevethető akár méretben, akár ambícióban New Harmonyval, s egyik sem volt sikeresebb nála. Átlagos élettartamuk két év volt.

New Harmony kudarca elvitte Owen vagyonának nagy részét, de nem vette el az eszméibe vetett hitét. Éppoly kevés figyelmet szentelt neki, mint ellenfelei érveinek. Önéletrajzában összesen három mondatot szentel az egész New Harmony vállalkozásnak, megjegyezve, hogy „az Államok népe túlzottan fejletlen volt akkoriban egy igazi szociális élet gyakorlásához”.¹⁵⁵

Owent oly kevéssé ingatta meg a New Harmony-kísérlet végső kimenetele, hogy Nagy-Britanniába való visszatérése után néhány hónappal fejébe vette, hogy ráveszi Mexikó kormányát, adja neki Texit egy nagyobb szabású kísérlet céljára. Mexikóba menet Owen megállt Jamaicában, s itt találkozott először a rabszolgaság intézményével. Talán még mindig a rendetlen New Harmony népség fegyelmezésének nehézségei jártak a fejében, de meglepően pozitív benyomásokkal távozott a szigetről. Ahogy írta:

*A tárgy megkövetelte őszinte komolysággal kérem, hogy a kiváló vallásos népek Angliában ne próbálják megzavarni ezeket a rabszolgákat a jelen állapotukban élvezett boldogságukban és függetlenségükben. Ameddig gazdájuk emberséges ugyanis – és manapság minden rabszolgatartó emberséges, hiszen tudják, hogy ez áll érdekükben – a nyugat-indiai „rabszolga”, ahogy nevezik, sokkal kényelmesebben és boldogabban él, mint a brit vagy ír munkás vagy napszámos.*¹⁵⁶

Mexikóban Owent a kormány azzal utasította el, hogy Texas maga választja saját kormányzóját. Azt azért tárgyalta a kormány, hogy az Egyesült Államokkal közös határ mentén rendelkezésére bocsássa-nak-e egy mintegy 150 mérföldnyi széles földszívet a Mexikói-öböltől a Csendes-óceánig. Owen azonban ragaszkodott hozzá, hogy Mexikó módosítsa az alkotmányát, és a római katolikus vallás mellett engedélyezzen más vallásokat is. Ez aztán megkerülhetetlen akadállyá vált.

Az Újvilág kalandjaival háta mögött, s miután eladta New Lanark-i üzlet részét, Owen visszatért Angliába, de nem a feleségéhez

és családjához, akik Skóciában maradtak. Londonban telepedett le. G. D. H. Cole szerint:

Úgy tűnik, Owen nem tartott igényt felesége társaságára. Levélben számol be neki különféle tevékenységeiről. Felesége levelei ... főként ami Anne lányuk rossz egészségi állapotát illeti, kifejezetten panaszosak. Újra és újra elmondja, hogy szüksége van Owenre, és kéri, térjen haza hozzá. „Ó, drága férjem, mennyire érezzük hiányod... ilyen nagy aggodalom közepette.”¹⁵⁷

Owen nem tért haza, Anne pedig huszonkét évesen elhunyt. Hónapokkal később édesanyja, talán fájdalmában, követte a sírba. Cole szerint „Owen attól az időtől fogva, hogy közéleti ember lett, megszűnt »magánéletet« élni... Humanitárius lett, de elveszítette az emberségét.”¹⁵⁸

A következő harminc évben folytatta az aktivizmust, számos progresszív ügy úttörőjeként vagy ihletőjeként – voltak köztük olyanok is, amelyekkel kapcsolatban ambivalens érzései voltak. Egy az 1830-as években indított fogyasztói szövetkezet például Owent nevezte meg inspirálójaként, noha nem vett részt az ügyekben, és nem is támogatta őket. A híres Rochdale-mozgalommal az élen a fogyasztói szövetkezetek nemzedékek során jelentős gazdasági erővé nőttek.

Owen szerepe a korai munkásmozgalomban ugyancsak furcsa volt. Kenthez, Nicholashoz, Castlereagh-hez, Metternichez, Santa Annához és a hasonlókhöz intézett levelek sokasága bizonyítja, hogy Owen a felülről szervezett változásban hitt. Mégis megválasztották az első országos munkásszervezet, a *Grand National Consolidated Trades Union* elnökének. A szakszervezet, amely 1834-ben alakult, számos, valamivel korábban alapított helyi csoportot tömörített. Egyes csoportok a munkavállalók magasabb béréért harcoltak, mások keretében mesteremberek hoztak létre gyártószövetkezeteket, megint mások politikai reformra törtek, vagy szabadkőműves-mintára titkos testvéri szövetségeket alakítottak. A *Grand National* megszervezett egy tömegtüntetést hat dorseti munkás érdekében, akiket munkásmozgalmi tevékenységükért szigorúan megbüntettek, de egy éven belül szétesett.

A fogyasztói szövetkezeteknél vagy a *Grand National* szervezetnél sokkal kedvezőbb volt Owen szívének a „munkaerőbörzék” szervezése. Ezt maga Owen találta fel. Marx kifinomultabb elméletének előfutáraként Owen átvette a tizenkilencedik század eleji közgazdásztól, David Ricardótól azt a gondolatot, hogy mindennek a befektetett

munka adja meg az értékét. Ebből Owen azt a következtetést vonta le, hogy a közvetítők feleslegesen apasztják az összvagyon, és nincs szükség pénzre sem. Egy olyan központot kezdett tehát szervezni, ahol a mesteremberek ezen akadályoktól mentesen cserélhetnek javakat, a pusztá barternél viszont rugalmasabb módon. A börze tagjai behozták a termékeiket és krediteket kapnának a beléjük fektetett munkaórák szerint. E kreditekkel aztán más, szintén emberórában árazott termékeket vásárolhatnának.

Owen a börzét Londonban nyitotta meg, s eleinte elég résztvevőt vonzott, s elég nagy sikert mutatott fel ahhoz, hogy más városokban is követőkre találjon. Owen és barátai azonban fokozatosan belátták, hogy a kereskedelem régi formáit nem könnyű kiiktatni. A termékekért kiadott kreditek „munkajegyek” formáját öltötték, és nem sokban különböztek a bankjegyektől, kivéve, hogy nem állt mögöttük nemesfém. Ráadásul az adminisztrátorok gyorsan felismerték, hogy nem értékelhetik a termékeket aszerint, mit mond a termelőjük, mivel a munkaórák változtak. Ehelyett a munkaórák értékét az általános nagybani piac árának alapján állapították meg. Végül felfedezték, hogy noha a börze különbözött a hagyományos kereskedőktől, amennyiben nem törekedett profitra, a saját működési és tárolási kiadásait mégis el kell számolnia. Amikor Owen azon követője, aki eredetileg a börze épületét adományozta, bérleti díjat kezdett felszámolni, a menedzserek kevésbé kényelmes helyre költöztették a vállalkozást, és az ezt követő visszaesés hamarosan a projekt összeomlásához vezetett.

Az 1830-as évek közepén, a munkaerőbörze és a *Grand National Consolidated Trades Union* kudarca után Owen és követői – a „szocialisták”, ahogy ekkoriban mind általánosabban nevezték őket – spirituálisabb, térítő jellegű tevékenységek felé fordultak. 1835-ben megalakították az *Association of All Classes of All Nations* (Minden Nemzet Minden Osztályának Egyesülete) nevű szervezetet. Owen címe „előzetes atya” volt. Ezt később „racionális szociális atyára” módosították, és a csoport *Universal Community Society of Rational Religionists* (Racionális Vallásúak Egyetemes Közösségi Társasága/Társadalma) néven működött tovább. Még később ismét nevet váltott, először *Rational Society* (Racionális Társaság/társadalom), majd *Home Colonization Society* (Hazai Telepes Társaság) lett.

A csoport célja kettős volt: kollektivistá társadalmi változás és morális reform Owen kedvenc gondolata alapján, miszerint az egyén semmilyen mértékben nem felelős saját jelleméért. A csoport helyi képviselői épületeket emeltek, és ezekben vasárnapi prédikációt

tartottak. Nem „templomnak”, hanem „a tudomány csarnokainak” nevezték ezeket. Az összejöveteleken Owen *Book of the New Moral World* (Az új erkölcsi világ) című főművéből tartottak felolvasásokat, prédikációk hangoztak el – ha jelen volt, általában Owen prédikált – és himnuszokat énekeltek. Az utóbbiak egyike, a társaság *Social Hymns* (Szociális Himnuszok) című gyűjteményének egy darabja, ízelítőt ad az evangéliumukból.¹⁵⁹

Outcastson your native soil,
Doom'd to poverty and toil,
Strangers in your native land;
Come, and join the social band.

Leave, oh leave, your wretched state,
Scene of discord, scene of hate,
Take the brother's hand we give,
Come and in communion live.

Leave your selfish cares behind,
Turn your loves from self to kind.
Let the claims of *mine* and *thine*
In all-blessings *ours* combine.

On each other cast our care,
All each others' comforts share;
Hand in hand and heart in heart,
Bliss enjoy and bliss impart.¹⁶⁰

Hazádban ha kivette élsz,
Nyomorra, küzdésre ítélte
Idegenként, jöjj, vár rád
A szociális társaság.

Hagyd a vizályt, gyűlölködést,
Mi otthonodban eddig ért,
Fogadd el testvéri kezünk,
Közösségünkben élj velünk.

Önző gondjaid hátrahagyd,
Szenteld már fajodnak magad,

Enyém s tiéd itt nincs külön,
Miénk lesz minden jó s öröm,

Egymásért élünk, dolgozunk,
Megosztjuk a tulajdonunk.
A kéz s a szív, mely összefog,
Üdvben fürdik és üdvöt oszt.

A templomszerű „tudományok csarnokai” mellett a társaságnak kellő erőforrása volt ahhoz is, hogy hat fizetett misszionáriust nevezzen ki, akik „szociális püspökök” néven voltak ismeretesek.

Néhány év után a tagok közül sokan szerették volna már megtagasztalni a társadalmi elméleteik hatékonyságát. 1839-ben kibéreltek egy Queenwood nevű nagy birtokot, és létrehoztak egy szocialista közösséget. Owen, akit talán mégis óvatosságra intett New Harmony összeomlása tíz évvel korábban, nem lelkesedett igazán a vállalkozásért, és nem vállalta a kormányzói posztot. A társaság ennek ellenére minden erőforrását a vállalkozásba öntötte, végül még a szociális püspököket is elbocsátották. Ezen túl a tagok pénzbeli előfizetéssel és számtalan természetbeni hozzájárulással segítették a közösséget, amelyekről a társaság hetilapja, a *New Moral World* sorra beszámolt: „tizenhét borotva, egy matematikai kézikönyv, egy teljes lószerszám, egy francia nyelvtan, *Horace, a Poem*, zsebkések, egy dugóhúzó, s számtalan eszköz az istállóknak, a gazdaságnak, a vágóhídnak, a konyhának és az ebédlőnek.”¹⁶¹

A néhány tucatnyi első telepes telve volt lelkesedéssel. Mint a francia forradalmárok és az újharmónisták, új időszámítást nyitottak, kezdve a nappal, amikor birtokba vették a területet, mely „az Új Erkölcsi Világ Első Napja” nevet kapta. Nem sok idő telt el azonban, és a lelkesedést lehűtötte a szűkölködés, a magánszféra hiánya és egy olyan igazgatási rendszer, amelyben a telepeseknek nem volt szavuk. 1841-ben Owen, abban a reményben, hogy megmentheti a kísérletet, bejelentette, hogy kész átvenni a kormányzást, és további tőkét hozott a vállalkozásba néhány gazdag támogató jóvoltából. A pénzt egy nagyszabású háromemeletes épületbe fektette, amelynek volt lakó-, étkező és gyülekező része. Az építmény a „*Harmony Hall*” nevet kapta, és Owen a C. M. betűket vésette a homlokzatra a „*Commencement of the Millenium*” (a Millenium Kezdeté) jeleként.

Owent továbbra is elsőrangú üzletembernek tekintették, de több évtizednyi aktivizmus választotta már el a tehetős pamutmágnási

időktől. A telepet s vele együtt a *Rational Society*-t teljesen eladósította a költségekkel. Csak fokozatosan ébredt rá egyik-másik tanítvány, hogy „Mr. Owen nem bankár, és nem tud bánni a pénzzel.”¹⁶² A vezetése keltette elégedetlenség láttán Owen 1842-ben lemondott Queenwood kormányzói posztjáról, majd egy év elteltével ismét vizsgát írt, de sem az egyik, sem a másik nem állította meg a projekt folyamatos hanyatlását.

1844-ben intenzív elégedetlenség alakult ki Owen vezetésével szemben, Owen viszont ragaszkodott hozzá, hogy csak akkor vállal szerepet Queenwoodban, ha a társaság teljhatalommal ruházza fel, amire ez idő tájt követői már nem voltak hajlandók.

Queenwood története és Owen morális és politikai megújulást hirdető, folyton változó nevű társasága tragikomikus véget ért. Queenwood utolsó kormányzója, John Buxton a birtokon maradt a családjával azután is, hogy a többiek elmentek, s végül a birtok kezelőinek kellett kiraknia őket. A Buxton család ezután a birtok mellett sátrakban vert tanyát, s itt még egyszer összehívták a társaság kongresszusát. Végül, Owen halála után a társaság még élő tisztviselői perre mentek egymással az adósságok és a maradék vagyon elosztása miatt.

Owen a korral sem vesztett energiájából. Az 1848-as lelkesítő forradalmak nyomán felbuzgott benne a tettvágy, és Franciaországba ment, ahol különféle műveinek francia kiadásait terjesztette, kiegészítve két új pamflettel. „Párizst elárasztotta az Owen-féle irodalom”, mondja életrajzírója, Frank Podmore, Owent pedig meghívták előadni a Nemzetgyűlésbe.¹⁶³

Nyolcvanadik éve körül a Racionális Társaság alapítója a „spiritualizmus” hívéül szegődött – így nevezték a médiumok segítségével folytatott kommunikációt a holtakkal. A tizenkilencedik század közepén óriási divat volt: Amerikából indult, és innen érkezett Angliába. Owent egy Mrs. Hayden nevű amerikai médium avatta be, de amikor leleplezték csalóként, egyszerűen talált magának egy másik médiumot. Owen nagyon jól tudta, hogy mások kételkednek a folyamat legitimitásában, de gondos tesztelése folytán meg volt győződve valódiságáról, mert a vele kommunikáló szellemek olyasmikat közöltek, amit csak ők tudhattak. „Hogy anyagi módon kommunikálhatunk a múlttal ... és most már láthatatlan rokonainkkal és barátainkkal, éppolyan rettenetesnek tűnik a mai úgynevezett felvilágosultak szemében, mint Galileo állítása a maga idejében... hogy a föld nem lapos” – mondta.¹⁶⁴

A szeánszokon Owen sok hírneves emberrel lépett kapcsolatba, akikkel valaha személyesen találkozott, köztük Benjamin Franklinnel, Thomas Jeffersonnal – akit „barátomnak és forró hívemnek” nevezett, noha Jefferson életében élesen bírálta Owen elképzeléseit –, továbbá régi támogatójával, Kent hercegével. Owen a néhai herceggel többször is értekezett, és dicsérte nemes udvariasságát: „Szelleme egyetlen ízben sem késett az általa megadott időhöz képest”.¹⁶⁵

A spiritualizmushoz fordulás ellenére Owen sosem ingott meg a vallási „babonák” elutasításában. 1858-ban, nyolcvanhét évesen, már nyilvánvalóan hanyatló képességekkel, Owen visszatért szülőhelyére, Newtownba meghalni. „Ott temetem el csontjaim, ahol kaptam őket” – mondta az inasának.¹⁶⁶ Több mint hetven éve nem járt Walesben, és örömkialtásban tört ki, amikor a kocsi átért a határon. Mindvégig hű maradt magához, érkezte előtt levelet küldött az egyik városi vezetőnek, hogy fontos üzenetet közölne, ha a vezető polgárok nyilvános gyűlésen fogadnák. Halálos ágyán makacsul elutasította a városi lelkész látogatását, s amikor halála bekövetkezte előtt néhány órával a rektor mégis eljött, Owen Newtown megújításának tervével szórakoztatta.

Owen Robert Dale Owen szerető ápolása mellett távozott e világból – a fia Nápolyból utazott hozzá, ahol amerikai megbízottként tevékenykedett. „Drága édesapám ma reggel elhunyt... olyan könnyedén és gyengéden, mintha csak álomba merült volna” – jegyzi fel.¹⁶⁷ Cole, a neves szocialista történész, a következő epitáfiumot írta:

*Nem volt még ember, aki ennyi mozgalom úttörője és ihletője lett volna. New Lanarkban egykor közoktatási és gyárreformot indított; az 1830–1834-es események pedig a munkásmozgalom első összehangolt mozgalmának vezetőjeként idézik. Nagy-Britanniában ő volt a szocializmus és a szövetkezetek első rendszeres szószólója. A szekularizmus és a racionalizmus is irányítása alatt formálódott.*¹⁶⁸

Robert Owen olyan mozgalmat – legalábbis szerteágazó miliőt – teremtetett, amely „szocialistának” nevezte magát. Nem tudni, hogy ő maga vagy valamelyik követője használta-e először a kifejezést, de halála idején már széles körben elterjedt. A tudomány csarnokai-ban, a himnuszokban és a vasárnapi gyűléseken a mozgalom a vallás

alcáját vette fel. New Harmony és más Owen-hívő kolóniák kudarcra nem vette el teljesen a mozgalom hitelét; inkább arra ösztönözte a szocialistákat, hogy ismét a politikai arénában indítsanak akciót. Az a remény elveszett, hogy a környező közösségtől elszigetelten létre lehet hozni mintaszerű szocializmust. A szocializmust a társadalom teljes átalakításával lehet elérni.

Amerikában Owen másfajta örökséget hagyott maga után, amely később mindazt aláássa majd, amiért dolgozott. Négy fia és egyik leánya Amerikában maradt, és nagyban hozzájárultak azon ország formálásához és megerősítéséhez, mely végül bevehetetlen akadálnak bizonyult a szocializmus számára. Owen kísérletének több száz túlélője közé tartoztak, akik New Harmonyban egyénileg birtokba vettek telkeket. Az Owen tervrajzától megszabadult közösség virágzott. Robert Dale Owen öt évvel később azt írta, „azt hiszem, jól látszik, hogy haladunk a rend és a jólét azon szintje felé, amelyben Rapp emberei hagyták ránk”.¹⁶⁹ Egy másik cikkben, szintén ez idő tájt, azt mondta:

Ha úgy gondolom (és így gondolom), hogy New Harmony továbbra is virágozik majd, és megtartja rangját a környező Nyugati Kolóniák közt, ennek az lesz az oka, mert (most hogy az Egyesített Munka kísérletet jelenleg nem folytatjuk) éppen az ellenkezőjét tesszük; minden tisztességes polgárnak megadunk minden lehetőséget és bátorítást, hogy (mint felnőtthez való) földtulajdonos legyen.¹⁷⁰

Az új helyzetben Owen gyermekei és a „hajónyi tudásból” megmaradt emberek – köztük Fretageot, Say, Lesueur és Neef – komoly szellemi központtá alakították a várost. A század során mindvégig híres volt a természettudományok, az oktatás, sőt a színház területén tett felfedezéseiről; ez utóbbit William színházi társaságának köszönhette. Ami nem maradt fenn New Harmonyban, az a szocializmus bármi nyoma, mint A. J. MacDonald felfedezte. MacDonald Owen csodálója volt, aki az 1850-es években interjúkat kívánt készíteni New Harmony veteránjaival. Mint mondja, „[f]igyelmeztettek, hogy a Szocializmusról ne ejtsék szót, mert az nem népszerű téma. Jó tanács volt; a Szocializmus népszerűtlen volt, jó okkal. Az embereket kimerítette és kiábrándította; már hányingerük volt a rengeteg elméletől”.¹⁷¹

Owen gyermekei figyelemre méltó pályát futottak be új hazájukban. David Dale Owen Indiana és Arkansas állami geológusa lett, majd

az Amerikai Geológiai Társaság elnöke. Robert Dale Owennel közösen sokat tettek a Smithsonian (a washingtoni kutató és múzeumi központ – a ford.) megeremtéséért. Richard Owen váltotta Davidet Indiana geológusi posztján, majd egyetemi pályára lépett, mely a Purdue Egyetem első elnöki posztjára vezetett. Az ország természeti adottságai és társadalmi üzenete közti kapcsolatról azt mondta: „Itt a természet vadonában az emberi remény kiterjedt, s új rendszer jött létre, Amerika pedig vállalta a küldetését, hogy példát adjon a világnak az ember elidegeníthetetlen jogairól.”¹⁷² Richard, édesapjával ellentétben, mélyen vallásos volt, és írt néhány művet a természettudomány és a vallási kinyilatkoztatás összeegyeztethetőségéről. William Owen, akire New Harmony kezdeti igazgatásának súlyos terhe hárult, egy bank igazgatója lett.

A legtöbbet Robert Dale Owen érte el, aki az indianai törvényhozásban töltött idő után a szövetségi képviselőház tagja lett, majd a Freedman's Bureau (a felszabadított rabszolgákkal foglalkozó szövetségi szerv – a ford.) titkára volt. A kettő közt diplomataként képviselte az Egyesült Államokat, ekkor látogatta meg apját halálos ágyán. A régi és az új világ különbségéről ezt írta:

Európában az embereket arra tanítják, hogy mindent viseljenek el, s még a tisztas, szolid családapák is elfogadják, hogy életük végéig bérlőként dolgozzanak és éljenek... Itt azonban szerencsére más a helyzet... Akibe csak szorult némi becsületes törekvés, és képes használni egy fejszét vagy beültetni egy kukoricaföldet, megszerzi a maga birtokát, ahonnan semmiféle gőgös úr sem távolíthatja el. Mindenhol ilyen kellene legyen az élet – az Egyesült Államokban ez a valóság.¹⁷³

A fiú, aki elragadtatva várta, hogy csatlakozhassék apja telepéhez az óceánon túl, végül nem New Harmonyban, hanem magában Amerikában talált rá „az ígért földjére”.

TUDOMÁNYOS SZOCIALIZMUS

Engels tolmácsolja az istenség szavát

A manchesteri Hall of Science impozáns köépület volt, eltörpültek mellette a környező házak. Mindössze kétemeletes, de az első emelet is túlnyúlt a mellette álló háromszintes házak tetején. Az épület nem annyira az emberi képzeletet, mint inkább a geometriát dicsérte. Nem volt tornya, de minden derékszögben állt rajta, a falak, az ajtók és az ablakok, s az egészet lapos tető fedte. A külső fal teljes hosszán végighúzódtott a felirat: „Az Igazság Kutatásának Szentelve”. Háromezer embert tudott befogadni, és minden vasárnap meg is töltötték Robert Owen Új Erkölcsi Világának követői.

1843-ban a kongregáció tagja volt egy huszonkét éves német újságíró, Friedrich Engels. Egy hazaküldött tudósításában Engels így írja le a gyűlést:

A találkozó részben egyházi gyűlésekre emlékeztetnek; a galérián egy kórus zenekari kísérettel szociális himnuszokat énekel, amelyek félig vallási vagy teljesen vallási dallamok kommunista szöveggel. Ez alatt a közönség áll. Aztán minden ceremónia nélkül az emelvényre lép a szónok, még a kalapját sem veszi le. Az emelvényen egy asztal és székek találhatók. Miután megemeli kalapját üdvözlésképp a jelenlévők felé, leveszi nagykabátját, leül, és előadja szónoklatát, amely többnyire nagy nevetést vált ki, mert ezekben a beszédekben az angol értelem bőséges humorral jelenik meg. A csarnok egyik sarkában egy állvány található eladó könyvekkel és pamfletekkel, egy másikban narancsot és frissítőket kínálnak... Időnként vasárnap este teapartikat szerveznek, amelyeken mindkét nembeli és mindenféle korú és társadalmi helyzetű ember közösen fogyasztja a szokásos, teából és szendvicsekből álló vacsorát; munkanapokon a csarnokban gyakran táncokat és koncerteket tartanak.¹⁷⁴

A viccek nagy részének, amelyeket Engels olyannyira csodált, a hagyományos vallás volt a tárgya. Engels beszámol róla, hogy „gyakran közvetlenül támadják a kereszténységet és a keresztényeket »ellenségeinknek« nevezik.” Különösen John Watts, az ateista pamfletszerző előadásait szerette, aki a csarnok vasárnapi iskolájában tanított. Watts és munkatársai

mindig igazolható vagy nyilvánvaló tényekből indulnak ki... Ha valaki más irányba terelné a vitát, kinevetik. Ha például azt mondom: az ember számára Isten létezéséhez nem kellene tényszerű bizonyítékok, azzal torkoltnak le: „Miféle nevetséges állítás ez? Ha Isten nem jelenik meg tényekben, miért foglalkoznánk egyáltalán Vele? ... Mi a »valódi tények« talaján állunk, és itt nincs helye olyan fantasztikus dolgoknak, mint Isten...” A kommunista javaslatokat tehát tényekre alapozott bizonyítékokra építik.¹⁷⁵

A fiatal német mindezt nagyon vonzónak találta, mert éppen a leghevesebb lázadás korát élte szülei mély hitével szemben, és nemrégiben megtért a kommunizmushoz. Tulajdonképpen az újdonsült radikalizmusának köszönhetően találta magát Manchesterben, apja így próbálta lecsendesíteni.

Engels Barmenben (jelenleg a Düsseldorf melletti Wuppertal része), a német pietizmus központjában nőtt fel. Az Engels családnak három nemzedéken átívelő textilüzlete volt, s Engels apja azt remélte, hogy gyermekei, különösen a tehetséges legidősebb fiú, Friedrich viszi majd tovább a családi vállalkozást. De bár Friedrich éppoly jó természetű volt, mint amilyen tehetséges, szeretett a maga fejével gondolkodni, ez pedig aggasztotta a szüleit. Amikor tizennégy éves lett, apja azt írta anyjának, aki éppen távol volt egy családi látogatáson:

Mint tudod, a modora javult, de a múltbéli súlyos büntetések ellenére sem látszik megtanulni az engedelmességet, még a megfeddéstől való félelem sem veheti rá. Ma ismét felbosszantott, amikor az asztalán találtam egy mocskos könyvet a helyi könyvtárból, egy tizenharmadik századi románcot. Kérem Istent, hogy vezesse jóra, mert gyakran aggódom fiunkért, aki pedig oly igéretes fiatalember.¹⁷⁶

A középkori románchoz vezető kamaszkori érdeklődés csak az első lépés volt Friedrich lázadásában, s apa és fia közt egészen az előbbi

haláláig folytatódott a huzakodás. Friedrich tizenhét évesen otthagya az gimnáziumot, érettségi-nélkül, de nincs arra utalás, hogy ez zavarta volna édesapját. Az apa egyfajta fizetés nélküli gyakornoki helyet szerzett neki Bremenben, a pietizmus egy másik központjában, egy barátja üzletében. Megfelelő szállásról is gondoskodott egy lelkész otthonában. Az állás azonban nem követelt sok munkát, Friedrichnek így bőven maradt ideje egyéb – szellemi és érzelmi – érdeklődésének kielégítésére, akár ha egyetemre járt volna. Rengeteget olvasott, nyelveket tanult, amihez figyelemre méltó tehetsége volt, karikatúrákat rajzolt, zenét szerzett, úszott, lovagolt és vívott. Fiatalabb testvéreinek írott leveleiben a munka közben megivott sör és elszívott szivarok mennyiségével is büszkélkedett.

Friedrich Oswald néven egy hamburgi újságnak *Wuppertali levelek* címen írt egy publicisztikasorozatot, melyben könyörtelen szarkazmussal mutatta be szülőhelyének életét. A fő hangsúlyt a munkások kizsákmányolására és a pietizmus képmutatására helyezte:

*A gazdag gyárosok lelkiismerete azonban rugalmas, s ha egy-
gyel több gyermek hal meg, az a pietistát nem küldi pokolra, fő-
ként ha vasárnap kétszer is elmegy a templomba. Tény ugyanis,
hogy a pietista gyárosok bánnak a legrosszabbul a munká-
saikkal; minden eszközzel csökkentik a bérüket, azon ürüggyel,
hogy így nem lesz módjuk lerészegedni, a pásztorválasztáson
viszont ők vesztegetik meg népüket elsőként.*¹⁷⁷

Ez a passzus és a hasonló felháborodást keltettek Wuppertalban, de még a régió túl is figyelmet kaptak. Ha Oswald kilétére fény derül, apja aligha fogadja örömmel otthon, de kevesen tudták a titkot, és Engels 1841-ben visszatért Barmenbe. Néhány hónap múlva, pár nappal huszonegyedik születésnapja előtt, elkezdte katonai szolgálatának teljesítését a berlini gyalogos tüzérségnél. A feladat nem volt megterhelő, és nem is kellett a kaszárnyában lakni. Engels kivett egy szobát, és kihasználta a metropolisz kínálat lehetőségeit kulturális és politikai érdeklődésének táplálására. Berlinben, írja „a bor kitűnő, a megélhetés olcsó, a színház remek és a kávéházakban számos újság van”.¹⁷⁸

A fiatal katona folytatta az újságírást, bejárt a berlini egyetemre, és egy korabeli ellenzéki csoporthoz csapódott, akik „ifjú hegelianusoknak” nevezték magukat. A csoport elsősorban filozófiával foglalkozott, különösen valláskritikával. Mint egyik tagjuk, Karl Marx írta: „a valláskritika minden más kritika prelúdiuma”.¹⁷⁹

Különösen két könyv volt nagy hatással a mozgalomra. Az egyik, David Friedrich Strauss 1835-ben megjelent *Jézus élete* című munkája, amely történeti kritikának vetette alá az Újtestamentumot, és arra a következtetésre jutott, hogy az Evangélium lényegében mítoszok gyűjteménye. Engels „Strauss lelkes hívének” tekintette magát, s ez „vezette a hegelianizmushoz”.¹⁸⁰ A másik nagy hatású könyv, amely 1841-ben jelent meg, Ludwig Feuerbach *A kereszténység lényege* című műve volt. Feuerbach még tovább vitte a valláskritikát, s úgy érvelt, hogy Isten olyan találmány, amelyben az ember saját reményeit és képzelgéseit vetíti ki. „Általános volt a lelkesedés, mindannyian azonnal Feuerbach követői lettünk” – emlékezett vissza Engels.¹⁸¹

A diákok között terjedő lázadó tendenciák visszafogása érdekében Friedrich von Schellinget, a konzervatív filozófust maga Frigyes Vilmos porosz király utasítására áthelyezték a berlini egyetemre, amelyet Engels látogatott. Schelling előadását meghallgatván a fiatal lázadó kritikus anonim pamfletet szerzett „Schelling és a Kinyilatkoztatás: a szabad filozófia ellen intézett legújabb reakciós kísérlet kritikája” címen. A pamflet nemzetközileg is ismertté vált, talán nem elsősorban szigorú logikája, mint inkább merész ateizmusa folytán.¹⁸²

1842-ben Engels és Marx egy liberális napilap, a *Rheinische Zeitung* külső munkatársai lettek. Az újságot elsősorban Moses Hess, az ifjú hegelianusok egyike inspirálta. Hess szakított ortodox zsidó neveltetésével, és a körben először fogadta el a kommunizmus tanát, amelyet francia olvasmányaiból és a brit radikálisoktól vett át. A katonai szolgálatának leteltével, hazafelé menet Engels megállt Kölnben, hogy találkozzék Hess-szel. A találkozó pedig emlékezetesnek bizonyult. „A kor kérdéseiről beszélgettünk – mondta Hess –, és Engels, aki szívében forradalmár volt, amikor érkezett, szenvedélyes kommunistaként vett tőlem búcsút.”¹⁸³

Engels nem maradt sokáig Barmenben. Hess úgy vélte, hogy a chartista agitációtól felkavart Anglia lesz az első ország, amelyben a forradalom bekövetkezik, s Engels személyesen szeretne volna látni a helyszínt. Ezt nyilván nem mondhatta el a szüleinek, de az apja úgy vélte, egy angliai látogatás elválasztaná Friedrichet a visszataszító radikális barátaitól, és fejlesztené a textilüzlettel kapcsolatos ismereteit. Abban maradtak tehát, hogy a fiatalember Manchesterbe megy, ahol a családi cégnek Engels & Ermen néven volt egy másik gyára.

Az Angliába vezető úton Engels ismét megállt Kölnben, ezúttal hogy meglátogassa Marxot, aki időközben a *Rheinische Zeitung*

szerkesztője lett. Marx azonban, akinek lassan elege lett az ifjú hegelianusokból, hűvösen fogadta Engelst, és a találkozóban nyomát sem találni annak az egyedülálló partneri kapcsolatnak, amely később kialakult köztük.

Néhány nappal Angliába érkezte után, a poggyászatát még ki sem csomagolva, Engels két cikket is küldött a lapnak, amelyekben arról írt, hogy Anglia a forradalom felé tart.¹⁸⁴ Azok az angolok, akikkel találkozott ugyan nem így gondolták, de tévedésben voltak. Noha forradalmárokat nem talált az angolok között, Engels talált szocialistákat, főként Robert Owent és követőit, és látogatni kezdte a vásárnapi összejöveteleiket. A német sajtónak küldött beszámolókon túl tehát Owen folyóiratában, a *New Moral World*-ben is publikálni kezdett.

A folyóirat kommunista telepek sikeréről szóló beszámolóit is magába szívtá. E beszámolók ihletésére egy német folyóiratnak összefoglalást készített, amelyet azután a *New Moral World*-nek is lefordított. Az írás, amelynek címe „A nemrégiben alapított és még létező kommunista kolóniák leírása” volt, a következő passzussal kezdődött:¹⁸⁵

Ha szocializmusról vagy kommunizmusról beszélünk másoknak, gyakran azt találjuk, hogy a lényeggel teljességgel egyetértenek, és a kommunizmust igen jó dolognak találják, „de”, fűzik hozzá aztán, „lehetetlen átültetni az ilyesmit a gyakorlatba a való életben”. Oly gyakran találkozni ezzel az ellenvetéssel, hogy a szerző hasznosnak és szükségesnek látja, hogy néhány ténynyel feleljen, amelyek Németországban még kevéssé ismertek, s amelyek teljességgel cáfolják ezt az ellenvetést. A kommunizmus, a javak közös tulajdonára alapozott társadalmi lét és tevékenység ugyanis nem pusztán lehetséges, de számos amerikai és egy angliai közösségben a legnagyobb sikerrel meg is valósult.

Engels ezután leírta a shakerek, a Rapp-követők és más szekták településeit, „amelyek sok más amerikait arra ösztönöztek, hogy hasonló kísérletekbe kezdjenek”, azzal az eredménnyel, hogy „a vagyonszövetség hamarosan az ország nagy részében bevezetésre kerül”. Ezután forró méltatást írt az Owen-követők Angliában lévő queenwoodi *Harmony Hall*-járól. Összefoglalásképp a következőket mondta: „[I]átjuk tehát, hogy a vagyonszövetség egyáltalán nem lehetetlen, ellenkezőleg, e kísérletek mindegyike teljesen sikeres volt.”¹⁸⁶ Különös módon Engels leírta ugyan a Rapp-féle Harmonie

sikeres fejlődését, majd eladását Robert Owennek, de egy szót sem írt arról, mi történt a várossal, miután Owen megvásárolta.

A *Rheinsche Zeitung*-ba írt cikkeken túl Engels elvállalta, hogy Marx egy 1843-ban indított periodikájának, a *Deutsch-Französische Jahrbücher*-nek is szerzője lesz. A folyóirat célja a német és a francia radikálisok közti együttműködés elősegítése volt, de az egyetlen, 1844-ben megjelent számhoz nem sikerült francia szerzőt megnyerni. Engels két cikket írt, amelyek egyike, „*A politikai gazdaságtan kritikájának körvonalai*” megragadta Marx képzeletét, és elindította a kommunizmus felé vezető úton.

A piac gazdaságtanának bírálatában Engels felvázolta azon doktrína alapjait, amelyet a világ később „marxizmus” néven ismert meg. A magántulajdon lopás. A tőke kilépett régi kereteiből, és a világot uralma alá hajtotta. Az emberi kötelékeket is megbontotta, különösen a családot. Az ember maga is árucikké vált, rákényszerült, hogy „minden igaz emberi célt” elutasítva az „ön-elidegenítés” morbid aktusával eladja magát. A látszólagos morál csak a mezíten érdek fátyla. A legkeserűbb ironia, hogy noha az ember a tőke szolgája, maga a tőke nem más, mint felhalmozott munka.

A megszabadulás azonban nincs már messze, folytatta Engels. A verseny dinamikájából eredően a nagytőke felfalja vagy elpusztítja a kicsit, s ez a vagyon koncentrációjához vezet. „A középosztály egyre inkább eltűnik, míg végül a világ milliomosokból és szegényekből fog állni.” A szegények ráadásul egyre szegényebbek lesznek: „csak a legelemibb szükségletekre, a pusztá önfenntartásra jut a munkaerőnek.” Az ipar modernizálódásából eredően a mindinkább erősödő termelékenység és a túlnyomó többség képtelensége arra, hogy megvásárolja a javakat, ellentmondást szül. Ebből erednek a túltermelés és visszaesés ciklusai: „az emberek a bőségtől halnak éhen.” Végül az égető ellentmondás szociális forradalomhoz vezet. Babeuf korai kollektivistá eszméit – ahogy Buonarroti továbbadta őket – és Owen, Saint Simon és a hozzájuk hasonló elképzeléseit, amelyekkel Engelst Hess ismertette meg, ezzel történeti narratívává formálta.

Évekkel későbbi visszaemlékezésében Marx azt mondta, hogy a „*Kritika körvonala*it” egy „zseni” munkájának tartotta.¹⁸⁷ Gondosan tanulmányozta. Terrell Carver, kettőjük életrajzírója szerint „Marx széljegyzetei Engels kéziratán teljes életművét előre vetítik.”¹⁸⁸

Mindaddig Marx főként absztrakt filozófiai kérdésekkel foglalkozott. A *Jahrbücher*-be írott két cikke közül az egyik egy Hegel-bírálat volt. A másikat, *A zsidókérdésről* címűt úgy állította be mint objektív elemzést a német zsidók polgári emancipációjáért folytatott küzdelemről. De mivel a kérdésnek jelentős szerepe volt Marx neveltetésében, nehéz nem látni benne a küzdelmet, hogy dülőre jusson saját eredetével, ahogy Engels is küzdött a kereszténységgel.

Karl Marx a rabbik két kitűnő ágának leszármazottja volt. Anyai nagyapja a hollandiai Nijmegen rabbi volt. Apai ágon ükapja a jól ismert Joshua Heschel Lvov. Joshua ükapja pedig Meier Ben Isaac Katzenellenbogen, egy híres tizenhatodik századi rabbi.

Noha a tizennyolcadik század zsidó közössége még nagyon elszigetelten élt, Karl apai nagyapja, Mordechai Levy rabbi megtette az első kis lépést az asszimiláció felé, amikor a Mordechai Levy nevet Marx Levyre cserélte – Marx a Márk német megfelelője volt. Egyik fia folytatta a rabbinikus hagyományt, a másik, Heschel viszont ügyvéd lett. Egy ponton Heschel elhagyta a Levy nevet, és apja felvett nevét, a Marxot kezdte használni, majd a Heschelt Heinrichre cserélte. Heschel Levyből tehát Heinrich Marx lett. Amikor a napóleoni háborúk utáni reakció végigsöpört Poroszországon, és a zsidókat eltiltották a jog gyakorlásától, Heinrich karrierje feláldozása helyett inkább betért az evangélikus egyházba. A gyermekeit akkortájt kereszteltette meg, amikor Karl első elemibe ment.

Mivel Heinrich elhagyta a judaizmust, nem mondhatjuk, hogy Marx fellázadt apja hite ellen, ahogy Engels tette. Tulajdonképpen apja lépése volt számára a „zsidókérdés” megoldásának mintája. Marx tanulmánya azzal a premisszával indít, hogy a zsidók bizonyos értelemben áldozatok, de azt is sugallja, hogy ez a saját hibájuk. „A judaizmusban... jelenleg egy egyetemes antiszociális elemet figyelhetünk meg” – írta. Marx ezt a következő katekizmussal magyarázta: „Mi a zsidó világi kultusza? A házalás. Mi a világi istene? A pénz? ... A pénz Izráel féltékeny istene, amelyen túl nem létezik más isten.” Mi tehát a megoldás? Marx a választ az esszé záró bekezdésében adja meg: „Amint a társadalom képes lesz eltörölni a judaizmus empirikus lényegét – a házalást és feltételeit –, maga a zsidó is lehetetlenséggé lesz, mert tudatának nem lesz többé tárgya... A zsidó társadalmi emancipációja a társadalom emancipációja a judaizmus alól.”

Nemcsak a marxisták, de számos nem marxista tudós is megpróbálta kimagyarázni ezeket a kegyetlen szavakat. David McLellan jó példája

a hitetlenkedésnek: „Hogy magánál Marxnál voltak-e antiszemita tendenciák, komoly viták tárgya: *A zsidókérdésről* felületes olvasata kétségtelenül ezt mutatja és levelei is sok zsidóellenes élcet tartalmaznak, ez azonban nem támasztja alá a tartós antiszemitizmus vádját.”¹⁸⁹

Marx persze csak huszonöt éves volt, amikor *A zsidókérdésről*-t írta, de kegyetlen ítélete nemcsak privát levelezésében tér vissza, hanem számos publikált művében is. Egy évvel később, az 1845-ös *Feuerbach-tézisek*-ben megkülönbözteti az „elméleti” tevékenységet a „piszkos-judaista” gyakorlati tevékenységtől. Tizenkét évvel később a *New York Tribune*-ben pedig a következőket írta: „Krisztus kiűzte a zsidó pénzváltókat a templomból, s hogy korunk pénzváltói, akik a zsarnokság mellé állnak, szintén zsidók, talán nem más, csak történelmi véletlen.”*

Még később, az 1860-as *Herr Vogt*-ban Marx viccet csinál Joseph Moses Levy, a *Daily Telegraph* kiadója „zsidó orrából”: „Levy angolszász szeretne lenni. Ezért havonta egyszer megtámadja Disraeli britellenes politikáját... De ugyan mi haszna, hogy Levy támadja Mr. Disraelit, ha egyszer természetanyánk a legerősebb fekete betűkkel írta rá arca közepére családfáját.” Utolsó könyvében, *A tőke*-ben pedig ezt írja: „A kapitalista tudja, hogy minden áru, bármilyen vérszegény is, bármilyen bűdös is, valójában pénz, bensőleg körülmélet zsidó.” Ezen túl, ahogy McLellan írja, Marx magánlevelezésében még gyakoribb és szembetűnőbb a zsidózás.**

De, noha a zsidókkal és a judaizmussal szembeni ellenségesség Marx szellemének és gondolatainak egyik legkorábbi és életét végigkísérő vonása volt, más területeken a huszonöt éves Marx gondolatai még csak formálódtak, és Engels *Körvonalai* feltáratlan utakra terelték. Természetesen ezért új tisztelettel kellett tekintenie Engelsre, s levelezésbe kezdtek. Nyáron Engels úgy döntött, hogy befejezi

* Lewis Feuer szerint Charles A. Danát, Marx szerkesztőjét azért rúgta ki a *Tribune*-ből Horace Greeley, a főszerkesztő, mert nem tetszettek neki a Dana által időnként beszerkesztett antiszemita cikkek, amelyek közül három Marx írt. Feuer: *Marx and the Intellectuals* (Garden City, New York: Anchor Books, 1969), 38. o.

** Marx különösen a német szocialista vezetőt, Ferdinand Lassalle-t nézte le, akiben riválist látott. Engelsszel folytatott levelezésében Lassalle-ra „Itzig” néven utal, zsidóságát hangsúlyozva (mint Jesse Jackson „Himey”-ja), néha pedig „a mi niggerünk”-ként, mert Lassalle bőre és haja sötét volt, illetve „zsidó nigger”-ként. Az egyik levélben poétikus formát adott dühének: „Lazarus, a leprás ... a zsidó prototípusa, Lazarus-Lassalle prototípusa. A mi Lazarusunk leprája azonban az agyában van. A betegsége egy csak részben kikúrált szifilisz.” Engels is állta a sarat, mondván „Lassalle igazi zsidó ... visszataszító, hogy próbál befurakodni a felsőbb osztályok körébe. Hájás zsidó a brillantin és a hivalkodó ékszerek alatt.”

angliai útját, és visszatér Barmenbe. Útközben megállt Párizsban, s itt találkozott másodszor Marxszal személyesen. „Teljes egyetértés volt köztünk az elméleti kérdésekben” – mondta Engels, s úgy döntöttek, hogy egyesítik erőiket gondolataik terjesztéséhez.¹⁹⁰

Az első közös munka tárgyaként Marx korábbi ifjúhegeliánus kolégái, a Bauer-testvérek elleni polémiaát javasolta. Engels a maga rövid részét gyorsan megírta, Marx azonban hónapokon át dolgozott, és több száz oldalt írt. Engelst ez a bőbeszédűség némileg váratlanul érte, és megjegyezte, hogy ez aláássa alaptézisüket, miszerint a Bauer-testvérek művei nem érdemelnek komoly figyelmet.

Bruno Bauer bizonyos értelemben Marx mentora volt, segített neki iskolát és állást találni, Edgar Bauer pedig Engels egyik legjobb barátja. Ez ugyanakkor nem gátolta meg a társszerzőket abban, hogy vitriollal árásszák el kritikájuk tárgyát. A könyv címe, *A Szent Család* önmagában is a Bauereket kívánta nevetségessé tenni, akik filozófiája, írta Marx, „még mindig új formában reprodukálja a régi szemetet”.

Marx és Engels következő közös vállalkozása *A német ideológia* volt. Ebben folytatódott Bruno Bauer ostromozása, de Feuerbachot és az úgynevezett „igaz szocialistákat”, Max Stirnert és Karl Gruent is megtámadták. A kézirat csaknem száz évig kiadatlan maradt, de a szerzők más módon is terjesztették támadásaikat. Marx azt írta a francia radikális vezérnek, Proudhonnak, hogy „Gruen... csak egy sarlatán, aki nagyképu és arrogáns frázisokkal szeretné leplezni tudatlanságát, valójában egy parvenü, aki nevetségessé tette magát”.¹⁹¹ Proudhon, úgy tűnik, megütközött ezen a támadáson, ami még gonoszabbnak tűnhetett annak tudatában, hogy Gruen Marx barátja volt. A válaszlélemben megvédte Gruent, és megkérte Marxot „[t]isztességes, őszinte módon vitatkozzunk; adjunk leckét a világnak a kulturált és széles látókörű toleranciából... pusztán mert egy mozgalom élén állunk, ne legyünk egy új intolerancia vezetői”.¹⁹² Marx válaszképpen szakított Proudhonnal, és őt szemelte ki következő célpontnak – egy *A filozófia nyomora* című könyvben, amely a Proudhon által írt *A nyomor filozófiája* szatírája akart lenni.

Marxszal ellentétben Engels már hírnevet szerzett magának, és tekintélye hamarosan még jobban megnőtt. Nagyjából akkortájt, amikor *A Szent Család* megjelent, Engels publikálta kétéves manchesteri tanulmányútjának termékét, *A munkásosztály helyzete Angliában 1844-ben* címen, s a könyv megérdemelten nagy figyelmet kapott. Engels „Nagy-Britannia munkásosztályának” szentelt dedikációjában elmagyarázza, hogy többet akart

mint pusztán absztrakt tudást tárgyamról, látni akartam ott-honaitok, meg akartam figyelni mindennapi életetek, beszélni helyzetetekről és fájdalmaitokról, tanúja akartam lenni az elnyomók politikai és társadalmi hatalma ellen folytatott harc-nak. Így tettem tehát: otthagytam a középosztály vacsoráit, a portóit és a pezsgőt, és szabadidőmet csaknem kizárólagosan az egyszerű Munkással való beszélgetésnek szenteltem.

Kétséges, hogy Engels, aki nagy borbarát volt, egészen maga mögött hagyta volna a boroakat, de az nyilvánvaló, hogy valóban elvegyült az alsóbb osztályok között. Ez időben találkozott Mary Burnsszel, aki a következő húsz évben élettársa volt. Mary ír származású munkásosztálybeli lány volt, akinek családja Manchesterbe költözött, s úgy tűnik, ő mutatta meg Engelsnek a munkásosztályi életforma kevésbé ismert vonásait.

A könyv nagyja a város zsúfolt bérkaszárnyaiban uralkodó nyomor, mocsok és betegség kendőzetlen leírása. E leírásba vegyíti Engels a kapitalizmus elleni elméleti vádakát, amelyek magvát az *Egy kritika körvonalai*-ban megfogalmazta. A könyv fogékony olvasókra talált Németországban. Az 1844-es sziléziai szövőmunkások tüntetése az ipárosodás okozta társadalmi bajokra irányította a figyelmet. *A munkásosztály helyzete* – írja W. O. Henderson – „volt a legfontosabb szocialista mű Németországban a szövőmunkások lázadása és a *Kommunista Kiáltvány* között. Széles körben olvasták, recenzálták és idézték. Az első, 1845-ös kiadást három évvel később újranyomták.”¹⁹³

A fiatal Engels nem pusztán elismertebb volt, mint Marx, de a „marxizmusként” ismert iskola kulcsgondolatainak jelentős része is tőle származott. Gareth Stedman Jones brit kutató állapította meg, hogy „az elméletalkotási képesség, még ha oly kivételes mértékű is, mint Marxé, szükséges, de nem elégséges feltétele egy elméleti forradalomnak.” Ehhez „egy új elméleti struktúra alapelemei is kellenek, s az alapelemeket Engels szolgáltatta az 1844-es és 45-ös írásaiban.” Miért marxizmus van akkor, és nem engelsizmus vagy marx-engelsizmus? Miért alakult ki egy implicit hierarchia a kapcsolatokban Marx dominanciájával?

A válasz részben az, hogy mindketten zseninek tekintették Marxot. De pusztán a géniusz nem magyarázza Marx dominanciáját, ahogy az sem, hogy két évvel idősebb volt, vagy hogy Engels a középiskolát sem végezte el, míg Marx, amint ezt mindig hangsúlyozta, „doktor”

volt. (A fokozatát a Jénai Egyetemtől kapta, amelyet sosem látogatott, csak beküldte a disszertációját.) A kapcsolat egyensúlyát főképpen a két ember eltérő temperamentuma határozta meg: míg Marx kemény, félelmetes és öntelt volt, Engels finom, társaságkedvelő és simulékony.

Marx agresszív személyisége azonban még mindig nem ad teljesen magyarázatot domináns szerepére. Annak fő oka, hogy marxizmusként ismerjük a tanaikat, az, hogy maga Engels nevezte így el! Először Marx és Engels szocialista riválisai használták gúnynévként. Marx erre azzal válaszolt, hogy „én csak annyit tudok, hogy nem vagyok marxista”, Engels viszont élete küldetésének tekintette a kifejezés igazolását.

Engelsre merészsége és radikális gondolkodása mellett jellemző volt a normális emberi szerénység és a kételkedés. Amikor saját gondolatait Marxtól kemény és diktatórikus hangnemben hallotta vissza, annyival meggyőzőbbnek hatottak! Mint Jones írja, „Engels számára a viszony az intellektuális bizonyosság iránti erős vágyat elégitette ki... Engels nem volt elég magabiztos ahhoz, hogy nagy eredeti gondolkodó legyen, ezért másokban kereste ezt a képességet.”¹⁹⁴

A félisten szerepére Marxnál nem is lehetett volna alkalmasabbat találni – ő mindig magabiztos volt és hűvös. Úgy tűnik, különös módon hiányzott belőle bármiféle kétség vagy más gyengédebb érzés. Ez a vákuum már szüleivel kapcsolatban megjelent még ifjúkorában.

Apja, akivel Karl szereteteli viszonyban állt, korán megdőbbenően előrelátó összefoglalást adott legtehetségesebb gyermekének jelleméről. Az éppen első egyetemi évét töltő tizennyolc éves Marxhoz írott levele szerint:

Időről időre a szívemet boldogság tölti el veled és a jövőddel kapcsolatban. De máskor nem menekülhetek a szomorú, gyanakvó, félelmetes gondolatoktól, amelyek villámcsapásként hasítanak belém: felér-e a szíved fejeddel és képességeiddel? Van-e benne hely egyszerű, de kedves érzéseknek, amelyek olyan lényeges vigaszt nyújtanak egy érzékeny embernek e siralomvölgyben?...¹⁹⁵

Míg Karl az egyetemen tanult, apja és fivére meghalt, és édesanyja magára maradt a négy lánnyal, akik közül három már eladósorban volt, de nem mentek még férjhez. Az ekkor huszonnégy éves Karl egy éve kapta meg a doktorátusát, és éppen elindult radikális újságírói

karrierje. Sosem jutott eszébe, hogy valami segítséget ajánljon az öt nőnek, sőt, elvárta, hogy anyja továbbra is támogassa. Anyját ez bántotta, s végül teljesen kizárta a végrendeletből, ezt pedig Marx sosem bocsátotta meg neki. Az örökségének csak egy részét adta ki neki, és Marx alig várta már, hogy a többi is megkaphassa. Amikor Engels beszámolt szeretője, Mary Burns haláláról, Marx azzal vigasztalta „bár Mary helyett anyám halt volna meg inkább, úgyis gyengélkedik, és leélte már az életét.”¹⁹⁶

Tett-e valamit az anya, amitől ilyen köszívűvé vált a fia, azon túl, hogy nem támogatta anyagilag Karl? A modern pszichológia arra ösztönöz, hogy keressük a magyarázatot. Az egyetemi évek idején fiának írt levelekben egy nagyon is szerető anyát találunk. „Dörzsöld le az én imádott Carlomat hetente szappanos szivaccsal”¹⁹⁷ – buzdítja, majd hozzáteszi, csodálattal és szégyenkezve saját tökéletlen nyelvezete miatt: „kedves Múzsádat bizonyosan nem bántja meg Anyád prózája, mondd el neki, hogy az alsóbbrendűn át vezet az út a felsőbbrendűhöz, a jobbhoz.” Végül azzal zárja sorait: „ha szeretnél valamit karácsonyra, amit megszerezhetek neked, a legnagyobb örömmel teszem, légy jól, drága Carl, légy méltó a jóra, és mindig gondolj Istenre és Szüleidre, adieu, szerető Anyád.” Nem kétséges, hogy ő sem volt mindig tökéletes anya, ahogy senki, de az egymáshoz intézett levelekből egy olyan kapcsolat rajzolódik ki, amelyben az anyai szeretetet a fiú gyűlölettel viszonzozza.

1845 elején, csak néhány hónappal azután, hogy Engels és Marx partnerségre lépett, Poroszország követelésére a francia kormány betiltotta a radikális ellenzéki lapot, a *Vorwärts*-ot, és száműzte fő szerzőit. Marx Brüsszelben talált menedéket, s Engels hamarosan követte; a következő három évben egymás szomszédságában laktak. Az írás mellett aktivistaként is közösen kezdtek fellépni. Együtt utaztak Angliába, ahol Engels megmutatta Marxnak Manchestert. Londonban Engels bemutatta különféle brit szocialistáknak, továbbá néhány száműzött német kommunistának, akik azzal büszkélkedhettek, hogy tényleg az alsóbb osztályokból jöttek.

Míg Angliába nem utazott, Engels csak értelmiségi kommunistákat ismert. Ahogy a *New Moral World*-be írta, „[r]oppant furcsa lehet az angolok számára, hogy az a párt, amely a magántulajdon megszüntetésére törekszik, főként tulajdonnal rendelkezőkből áll, de Németországban mégis így áll a dolog. Azok közül tudunk támogatókat toborozni, akik jó iskolákat végeztek.”¹⁹⁸ A kommunista száműzöttek, akikkel Londonban összebarátkozott, s akiknek Marxot is bemutatta,

másféle emberek voltak. Vezetőik egy Bauer nevű cipész (nem rokona *A Szent Család*-ban megcélzott fivéreknél), egy Schapper nevű szedőmunkás és az órás Moll voltak. „Ők voltak az első proletár forradalmárok, akikkel találkoztam” – emlékszik vissza Engels.¹⁹⁹ (Helyesebb kifejezés lenne az iparos, de valóban manuális munkát végeztek.) „Sosem felejttem, milyen mély benyomást gyakorolt rám, a férfikor küszöbére érő ifjúra ez a három ember.” „Három igazi férfi volt” – mondta –, s példájuk a fiatal újságírókat „eltökéltséggel töltötte el, hogy maga is férfivá váljék.”

Bauer, Schapper és Moll a „League of the Just” (Igazak Ligája), egy titkos forradalmi szervezet tagjai voltak, amelyet az 1830-as évek végén Wilhelm Weitling, egy szabóinas, egy munkásasszony házasságon kívül született fia alapított. Marx és Engels eleinte nem akart csatlakozni a ligához, amelynek elméleti mélységét nem kielégítőnek, forradalmi hevületét pedig túlzottnak találták. Ehelyett hazatérve megalapították a Brüsszeli Levelező Bizottságot, amely különböző országok kommunistái között kívánt hálózatot építeni. Weitling meglátogatta őket, és összehívták a Levelező Bizottságot Marx lakásán, ahol aztán Marx darabokra tépte Weitling bizonytalan alapokon álló tanait. A támadás agresszivitásától szédelegve, s mivel nem tudta tartani a lépést, Weitling rámutatott, hogy jelentős követői bázissal rendelkezik, ellentétben Marxszal. Marx egy jelenlévő orosz barátja, Paul Annenkov írta le az ezt követő jelenetet:

E szavak hallatán Marx elvesztette az önuralmát, és akkorát ütött az öklével az asztalra, hogy a rajta álló lámpa majdnem feldőlt. Aztán felugrott, ezzel: „A tudatlanság még soha nem segített senkin!” Követtük példáját, és felálltunk. Ezzel véget ért az ülés. Ahogy Marx fel-alá járt a szobában, rendkívül idegesen és dühöngve, gyorsan elbúcsúztam tőle és beszélgetőtársaitól, és hazamentem teljesen elképedve azon, amit láttam és hallottam.”²⁰⁰

A lány szívű Moses Hess, akihez Weitling vigaszért fordult, tiltakozó levelet írt Marxnak, s azt mondta, hogy az esettől „hányynom kell”.²⁰¹ Marx és Engels azonban nem kértek bocsánatot, mire Weitling a további támadások elől Amerikába menekült. Ezzel megnyílt az út az Igazak Ligája és Marx és Engels közeledése előtt. Belépésüket az 1847 nyarán tartott konferencián Engels jelenlétében azzal pecsételték meg, hogy a csoportot átnevezték „Kommunista Liga”-ra.

Az új szervezet tervezeteket készített egy állásfoglaláshoz vagy „hitvalláshoz”, ahogy nevezték, amelyet egy második, novemberben tartandó londoni konferencián terveztek megvitatni. Marx megválasztotta magát brüsszeli delegátusnak, Engels pedig, aki akkor Párizsban élt, ottani küldöttként vett részt. A tervezet megalkotásának vezetését is sikerült magához vonnia, ahogy Marxnak kárörömmel írta:

Szigorúan magunk között, pokoli trükköt játszottam Mosival (Hess-szel).²⁰² Már benyújtott egy remekül kiegészített hitvallást. Múlt pénteken a körzetben [a Kommunista Liga bizottságában] elbántam vele, pontról pontra... Rávettem őket, hogy bizzanak meg egy új tervezet előkészítésével, amelyet jövő pénteken megvitat a körzet, aztán továbbküldjük Londonba a [kommunista] közösségek háta mögött. Természetesen egy léleknek sem szabad tudnia erről, máskülönben leváltanak minket, és örült veszekedés lesz.”²⁰³

Engels elkészítette a hitvallástervezetet a nyári találkozóra, de azután írt egy sokkal hosszabb változatot is, amelyet „A kommunizmus elvei”-nek nevezett. Nem volt azonban elégedett a művel, ezért a konferenciára mentében írt Marxnak:

Gondolkodtam egy kicsit a Hitvallásról. Azt hiszem, jobb lenne elhagynunk a katekézis formát, és Kommunista Kiáltványnak nevezni az egészet. Mivel valamennyi történelmi háttérrel is kell adnunk, a jelenlegi formátum nem igazán megfelelő. Elviszem magammal, amit csináltam, egyszerű elbeszélő formában van, de szörnyű a megfogalmazás, nagyon kapkodtam.

A novemberi konferencián Engelset és Marxot elismerték a csoport vezető teoretikusának, és felhatalmazták rá, hogy készítsenek egy végleges változatot a következő év elejére. Azonnal munkához fogtak, és folytatták Brüsszelben is. Az év végén Engels visszatért Párizsba, Marx pedig január során befejezte a *Kiáltványt*, amely a következő hónapban meg is jelent.

Húsz évvel később Engels azt írta, hogy a *Kommunista Kiáltvány*, amely kettejük neve alatt jelent meg, „lényegében Marx műve volt”.²⁰⁴ Ezt azonban abban a kampányban mondta, amelyet annak érdekében folytatott, hogy publicitást biztosítson a frissiben megjelent *A tőke* című műnek, és talán a hírverés érdekében felnagyította Marx

érdemeit, vagy talán a szokásos visszahúzódról van szó Marxszal szemben. A főbb gondolatok és területek sokkal inkább Engels korábbi műveit visszhangozzák – például az *Egy kritika körvonalai-t*, *A munkásosztály helyzeté-t* és az *Eberlfeldi levelek-et* –, mint Marxét. Igaz, a *Kiáltvány* formája és stílusa nagyon különbözik a Kommunizmus alapelveitől, amelyet Engels magával hozott a londoni konferenciára. Ugyanakkor Terrell Carver, aki a két dokumentum legalaposabb összehasonlító vizsgálatát végezte (legalábbis angol nyelven) részletesen felsorolja lényeges hasonlóságait. Carver szerint a *Kiáltvány*

*bizonyos értelemben nagyrészt Engels műve volt, csaknem az utolsó, amelyben világosan megjelennek írói kvalitásai... A Kommunista Kiáltvány színvonala sokkal jobban hasonlított az Eberlfeldi levelek-hez, mint Marx nehezen emészthető elemzéseihez az idealista és realista ontológiáról, a liberális állam végső ellentmondásairól és az ideológiai tudat sajátos természetéről.*²⁰⁵

A *Kiáltvány* végül minden pamfletet leghatásosabbja lett, és auráját utólag növelte az a tény, hogy 1848-ban jelent meg, amikor Európaszerte forradalmak törtek ki. Ugyanakkor Londonban adták ki, német nyelven, obskúrus emigráns pamfletként, és mindenki úgy emlékszik, hogy semmilyen figyelmet nem keltett.

Amikor Palermóban januárban fellángolt az 1848-as forradalmi tűzvész, a Kommunista Liga vezetői még a *Kiáltvány* végső változatáért zaklatták Marxot és Engelst. Februárban kitört a lázadás Párizsban, az európai politika központjában, és a szikra csaknem ötven további felkelést robbantott ki Oroszország és a La Manche csatorna között. Marx nem sokkal korábban kapta meg apai örökségét, és hamarosan a nagyját el is költötte, hogy a Belgiumban élő német lázadóknak fegyvert és töröket vegyen, aminek következtében aztán száműzték Belgiumból. Szerencséjére az új francia kormány tárt karokkal fogadta, ahogy Engelst is, akit a forradalom kezdetén száműzték.

Márciusban a berlini lázadás engedményeket csikart ki a királytól, és a radikális száműzöttek egy csapata visszatért Németországba, köztük Engels és Marx is. Kölnben új újságot indítottak *Neue Rheinische Zeitung* néven, amelynek szerkesztője Marx lett. Engels szerint „Marx diktátori szerepe evidens volt, mindenki által elismert és megkérdőjelezhetetlen.” De a legtöbb vezércikket Engels írta, s a cikkek közül is legalább annyit, mint Marx.

Szeptemberben Kölnben is csúcsára ért az agitáció, s a jakobinus elnevezést átvéve kikiáltották a „Közbiztonsági Bizottságot”, amelynek tagja volt a *Neue Rheinische Zeitung* szinte minden szerkesztője. Miután szükségállapotot hirdettek, az újság sem jelenhetett meg. A letartóztatások során Engels ellen is vádat emeltek, aki elmenekült, s miután rövid ideig szülővárosában, Barmenben bujkált, Belgiumba, onnan pedig Franciaországba ment.

Itt esett meg Engels forradalmi pályafutásának egyik furcsa epizódja. Néhány héten belül a feszültség enyhült Poroszországban, és a *Neue Rheinische Zeitung* újra megjelenhetett, noha a hatóságok folyamatosan zaklatták. Engels azonban nem tért vissza azonnal a kölni küzdelembe, hanem Svájcba ment. Mivel pénze nem volt, viszont kora ősszel indult el, a borértők kedvenc szezonja idején, úgy döntött, gyalog megy, s a forradalmi év következő két hónapját egy magányos gyalogtúrának szentelte. Az útján írt feljegyzések szerint nem hiányoztak neki különösebben a barikádok:

*A franciák országa tényleg gyönyörű, joggal büszkék rá... És micsoda bor! Micsoda változatosság Bordeaux-tól Burgundiáig... Petit Mâcon-tól Chablis-ig és Chambertinig... és aztán a pezsgő!... Mintha az ember zsebe tele lehetne egy vörös köztársaságban! Az 1848-as termés végtelenül gazdag... jobb, mint a 46-os, talán még a 34-esnél is jobb! ... Nem nehéz elképzelni, hogy sok időt töltöttem a fűben heverve a borászokkal és lányaikkal, szőlőt ettünk, bort ittunk, beszélgettünk és nevtünk.*²⁰⁶

Mire 1849 januárjában visszatért Németországba, a forradalmi hullám elapadt és a reakció mindenütt felülkerekedett a kontinensen. Májusban Marxot száműzték Poroszországból, s visszatért Párizsba, miközben a *Neue Rheinische Zeitung* utolsó száma megjelent – dacosan piros tintával nyomva. Engels a bajorországi Baden választófejedelemségébe ment, ahol egy ideiglenes kormány még kitartott a német felkelések utolsó váraként.

A következő hónapban, amikor Poroszország csapatokat küldött a bajor kormány segítségére, hogy a badeni felkelőket letörjék, Engels csatlakozott az ellenálló hadsereghez. Egy éves katonai kiképzésével August von Willich mellé rendelték szárnysegédnek, aki porosz tüzértisztként a felkelők mellé állt, és egy nagyjából nyolcszáz főből álló szedett-vedett csapatot vezérelt. Néhány hétig kitarottak a túlerő ellenében, és a Murg folyó mellett vették fel utolsó állásukat, ahol Moll,

az órás, elesett. Willich-hel együtt Engels Svájcba menekült, onnan Genovába ment, s tovább Angliába, hogy csatlakozzék Marxhoz.

Londonban Marx és Engels felélesztették a Kommunista Ligát. De ahogy 1849 1850-be fordult, egyre pesszimistábban ítélték meg a forradalmi erők megújulását, és inkább írásaikra fókuszáltak. Marx megjelentette az *Osztályharcok Franciaországban*-t, Engels pedig *A német parasztháború*-t. A Kommunista Liga más tagjai azonban nem osztoztak kedvetlenségükben. Szakadás következett be, míg végül Marx és Engels keresztülnyomott egy határozatot, hogy Kölnbe költöztetik a Liga központját, ami természetesen a szervezet halálához vezetett, ahogy várták, hiszen minden tapasztalt tagja Londonban élt.

Marx és Engels, úgy tűnik, örültek a Liga végének. Marx azt írta Engelsnek „A kölcsönös engedmények, a békesség kedvéért eltűrt féleredmények és a kötelesség, hogy ezekkel a barmokkal osztozzunk a nyilvánosság gúnyolódásában: ennek mind vége.”²⁰⁷ Engels azt válaszolta: „Valóban, nem nagy kár, ha nem tartanak minket a továbbiakban az ostoba ebek »valódi és adekvát szavának«, akikkel az utóbbi években összeszorultunk.”

A Kommunista Ligát talán nem gyászolta meg senki, de mégis fontos pont a szocialista történelemben. Amikor Marx és Engels csatlakozott az Igazak Ligájához, nemcsak a nevét változtatták meg, hanem a jelszavát is: a „Minden ember testvér” helyére „Világ proletárai, egyesüljetek!” került. E változás hatása nem korlátozódott a szervezet élettartalmára. Robert Owen és a tizenkilencedik század első felének más „utópikusai” a szocializmus ügyét leválasztották a francia forradalom véres módszereiről, és valami keresztény szeretetre emlékeztető szellemmel ruházták fel – noha ateista és materialista változatban. Marx és Engels mélyen megvetették ezt a jólék-megközelítést, és a szocializmust ismét az erőszak vonzásával kötötték össze, immár az „osztályharc” elméletében.

Az osztály fogalmában ugyanakkor volt valami különös. Marx és Engels újságírók voltak, az egyik egy magas rangú jogász fia, a másik egy vállalkozóé. Mindkettőjüket támogatta jómódú családjuk fiatal felnőttkoruk folyamán. Továbbra sem titkolták – mondhatni gögösen hirdették – társadalmi státuszuk, amint ez nyilvánvaló, amikor munkás elvtársaikat „barmoknak” és „ostoba ebeknek” titulálták. Stephen Born, a Kommunista Liga tagja, aki Schapperhez hasonlóan nyomdász volt, panaszkodott is emlékirataiban, hogy Engels képtelen volt kijönni az alsóbb osztálybeliekkel, és Engels odaadó életrajzírója, Gustav Mayer is elismeri ezt, egy gyenge mentséggel:

*Becsületessége és egy régi család sarjának természetes büszkesége, aki nem szokott az alakoskodáshoz meggátolta abban, hogy hízelegjék az iskolázatlanabbaknak és alantasabbaknak. Irritálta az iparosok elmaradottsága, és talán világosabban érezte velük felsőbbrendűségét, mint kellett volna. De ennek nem a burzsoá arrogancia, hanem a fiataltsága volt az oka.*²⁰⁸

Ami Marxot illeti, egész életében kunyerálásból tartotta fenn magát, de nem érte be egyszerű életmóddal. A Marx háztartás még a legszűkebb időkben is mindig tartott egy szolgát, időnként kettőt is. Marx felesége, Jenny egyszer arra panaszkodott, hogy „valóságos palotában lakunk, amely nézetem szerint túlságosan nagy és túlságosan drága”. Marx azonban egy Engelshez írott levélben megmagyarázta a dolgot:

*Valóban túl sokat költök a körülményeimhez képest... De egyedül így tudnak a gyerekek... társakat találni, és a jövőjüket biztosító viszonyokat formálni. Azt hiszem, magad is egyetértesz vele, még pusztán üzleti szempontból is, hogy egy tisztán proletár háztartási elrendezés, bár nekem és a feleségemnek vagy akár a lányoknak is, míg kicsik voltak, teljesen elfogadható, jelenleg nem lenne megfelelő.*²⁰⁹

Egy évvel később arra kérte Engelst, hogy küldjön bordóit és rajnai bort egy bálhoz, amelyet a lányai rendeztek, s elmagyarázta, miért annyira fontos a dolog: „egész évben nem tudtak meghívni magukhoz senkit... hamarosan lecsúszott kasztnak fognak számítani.”²¹⁰

Noha sem Engels, sem Marx nem a munkásosztályból jött, és nem is volt különösebb vágyuk, hogy csatlakozzanak a munkásosztályhoz, elsősorban nem teoretikusoknak, hanem a proletariátus vezetőinek tekintették magukat. Másfelől nem haboztak a halálos átkot jelentő „burzsoá” címkét ragasztani olyan szocialista vagy kommunista munkásokra, akikkel nézeteltérésbe kerültek, például Schapperre, a hatalmas termetű nyomdászra, aki az ifjú Engelst a férfiaság iránti vágygal töltötte el. A két szó – proletár és burzsoá – tehát nem az egyének osztályhelyzetére vonatkozott, hanem a gondolataikra.

Az „osztályharc” programjában, amelyet Marx és Engels beleégetett a szocialista mozgalomba, a harc gondolata sokkal világosabb volt, mint az osztályé. Az a szocialista eszmény, amelyet Owen a gyengédség színeivel festett meg, az igazság, a megtorlás és a gyűlölet tónusát kapta. Ez pedig, ahogy már láttuk, megjelent Marx és

Engels kíméletlen megjegyzéseiben a Kommunista Liga más tagjairól vagy a Bauerek, Feuerbach, Weitling, Proudhon, később pedig Lassalle, Bakunyin, Dühring és mások elleni polémiában.

Marx és Engels dicsőítették az erőszakot, nem pusztán a hatalom megragadásának eszközeként, de a proletár érzületet fokozó gyakorlatként is. Marx 1850-ben tartott előadásában el is magyarázta ezt a Kommunista Liga Központi Bizottságának, nem sokkal a Liga leűntte előtt. Az eljövendő forradalomban, mondta, ahogy 1789-ben és 1848-ban, számos erő harcol majd különféle célokért. A „burzsoá demokraták” politikai jogokért, a proletárok pedig a szocializmusért fognak küzdeni. De az a veszély fenyeget, hogy az utóbbiakat megálítják, még mielőtt elérnék a célt. Ezért, mondta

*a munkásoknak ellen kell állniuk... a burzsoá kísérletnek, hogy lecsendesítsék a vihart, s arra kell kényszeríteniük a demokratákat, hogy vigyék végig terrorista frázisaikat. E cselekedetek célja az, hogy a közvetlen forradalmi izgalmat ne lehessen ismét elnyomni rögtön a győzelem után. Ellenkezőleg, a lehető legtovább ébren kell tartani. Nem hogy ellenezni kellene az úgynevezett túlkapásokat, a nép bosszúját a gyűlölt egyénnel vagy középületekkel szemben, amelyekhez gyűlöletes emlékek fűződnek, de az élükre kell állni.*²¹¹

Rövid távon az erőszak forradalmi izgalomban tartja a munkásokat, míg hosszú távon megkeményíti és felkészíti őket az uralomra. A kommunistáknak, írta Marx, ki kell jelenteniük: „Tizenöt, húsz vagy ötven évnyi polgárháborút és nemzetközi háborút kell kibírni, nem pusztán azért, hogy változtassunk a fennálló körülményeken, hanem azért is, hogy ti magatok megváltozzatok, hogy alkalmassá váljatok a politikai uralom gyakorlására.”²¹²

Ahogy ebből nyilvánvaló, Engels és Marx szívesen látták az államok közti háborút, noha egyetlen állam iránt sem éreztek lojalitást, mert úgy gondolták, hogy a háború lökést ad a haladásnak és a forradalomnak. A *New York Tribune*-ben Engels egy Marx nevével jelzett cikkben elmagyarázta, hogy az 1848–1849-es felfordulás során „a haladó német pártok [a kommunisták és a baloldali demokraták] szükségesnek tartottak egy háborút Oroszországgal, hogy fenn tudják tartani a kontinentális [demokrata] mozgalmat”, s egy ilyen háború „aktívabb, energetikusabb embereket állított volna a mozgalom élére.”²¹³

A háború progresszív következményeinek dicsérete közben Engels és Marx nem riadt vissza attól sem, hogy szembenézzenek a háború hozta rombolással. Ezt is szívesen látták – amennyiben a pusztítás meghaladott vagy reakciós tárgyakra irányul. Ily módon egész nemzetek kerülhetnek a történelem szemétdombjára. Különösen a szlávokat kellett kiküszöbölni, hogy a progresszívabb fajok kiteljesedhessenek. Engels a *Neue Rheinische Zeitung*-ban azt írta, „[a]z általános háború [amely jönni fog] összezúzza majd a szláv szövetséget, és teljesen elsöpri a föld színéről azokat a makacs népeket, hogy még a nevükre se fognak emlékezni.”²¹⁴ ... Nemcsak a reakciós osztályokat és dinasztiákat fogja elsöpörni, de ezeket a kifejezetten reakciós népeket is... és ez valódi előrelépés lesz.” Marx hasonlót mondott, alig várta az olyan „reakciós fajok” „megsemmisítését”, mint „a horvátok, a pandúrok, a csehek és a hasonló szemét.”²¹⁵

1850-ben, miután a Kommunista Liga működésképtelenné vált, és az európai forradalmak feléledése sem tűnt valószínűnek, Engels munkát kezdett keresni. Hasonló gondolat, úgy tűnik, meg sem fordult Marx fejében, noha kettejük közül neki volt családja. Engels ezt el is fogadta, sőt remélte, hogy támogatni tudja majd Marxot. Mindketten úgy vélték, rendkívül fontos, hogy Marx be tudja fejezni nagyszabású könyvét, amely saját nézeteik fényében értékeli át a teljes közgazdaságtant.

Bár Engels újságírásból is megélhetett volna, többletjövedelemmel, amelynek révén Marxot is támogathatta, a családi cég kecsegtetett. Apja kívánságának megfelelően 1845-ben, az angliai út után beállt a cégbe dolgozni. De nemsokára kilépett, arra panaszkodva, hogy „borzalmas időpocséklás. És még borzalmasabb, hogy a középosztályhoz tartozom, és gyártulajdonosokkal azonosítanak. Túl szörnyű a burzsoát játszani, és szembeszegülni a munkások érdekeivel.”²¹⁶ Most azonban nem volt más lehetőség, mint lenyelni a büszkeségét és az undorát, hogy segíthessen bálványának megírni az osztályharc bibliáját.

A szigorú idősebb Engels nem óhajtott kényelmes kis pozíciót adni tékozló fiának. De, úgy tűnik, valóban hasznát vette. Az Engels & Ermen cég manchesteri fiókját az egyik Ermen fivér vezette, míg az idősebb Engels Barmenben dolgozott. Attól tartott, hogy az Ermen testvérek a közös üzleti kasszából más manchesteri vállalkozásaikat

támogatják. A nézeteltéréseik ellenére bízott benne, hogy fia meg-
 óvja a család érdekeit; ezért talált neki egy alacsonyabb szintű iro-
 dai beosztást – a lényeg az volt, hogy tartsa a szemét az Ermeneken.

Az állásnak köszönhetően Engels el tudta tartani magát, és némi
 pénzügyi segítséget nyújthatott Marxnak is arra a rövid időre – gon-
 dolta akkoriban –, amíg a forradalom újra ki nem tör. Gyakran hit-
 te, hogy látja már a láthatáron a felkelés előjeleit, de újra és újra
 csalódnia kellett, s végül húsz évet töltött – harminc és ötvenéves
 kora között – a manchesteri Engels & Ermen cégnél. Noha továbbra
 sem szerette a munkáját, elég jó munkaező volt ahhoz, hogy fizetés-
 emelést kapjon, és előléptessék; ezek forrása nem lehetett pusztán
 atyai kényeztetés. Amikor apja 1860-ban meghalt, egy kis vita kere-
 kedett Friedrich és a fivérei között, akik a cég barmeni központjában
 dolgoztak. Végül Friedrich megkapta az üzlet manchesteri ágát, és
 a következő tíz évben elég nagy vagyont halmozott fel ahhoz, hogy
 visszavonulhasson.

Engelsnek két otthona volt Manchesterben. Az egyiket üzleti va-
 csorákra és hasonló nyilvános célokra használta, míg a másikban élt
 az élettársával, Mary Burnsszel. 1845-ben magával vitte Maryt Brüs-
 szelbe, s attól kezdve többnyire együtt éltek, noha Mary a negyvenes
 évek végi csavargásokra nem kísért el. Abból ítélve, hogy akkortájt
 nyíltan és hevesen udvarolt más nőknek, nem egyértelmű, mennyire
 érezte lekötve magát. Most azonban stabil élettársi viszonyban éltek,
 amely Mary 1863-ban bekövetkezett haláláig tartott. Engels nagyon
 megsiratta, de nem sokkal később összeállt Mary húgával, Lizzyvel,
 akivel hasonló kapcsolatban élt Lizzy tizenhárom-tizennégy évvel
 később bekövetkezett haláláig. Megható módon feleségül vette a ha-
 lalos ágyán fekvő Lizzyt – ez volt egyetlen házassága.

Nem a Mary Burnsszel fenntartott viszonya volt az egyetlen do-
 log, amivel Engels óvatosan bánt. Mivel a cégben az Ermeneknek
 volt többsége, nem botránkoztatta meg őket a radikális kapcsolata-
 ival. Lelkiismeretesen foglalkozott az üzlettel, és a politikát szabad-
 idejében üzte. Továbbá tagja volt a státusához illő kluboknak, például
 a Cheshire Vadászklubnak. A hétvégéit gyakran egy-egy lovas vadá-
 szattal múlatta el, más úriemberek társaságában – szerette a vadásza-
 tot, de azzal magyarázta ki a kedvtelését, hogy így formában marad
 a forradalmi időkre.²¹⁷ A Marx támogatásánál konvencionálisabb kari-
 tatív tevékenységeket sem hanyagolta el; például felügyelőbizottsági
 tag volt a Segítségre Valóban Érdemes Szűkölködő Külföldiek Meg-
 segítésére alakult Társaságban.

Nem sokkal Manchesterbe érkezése után Engels – talán rögtön az
 első fizetéséből – két fontot küldött Marxnak. A módszerük az volt, az
 akkori korlátozott banki szolgáltatások folytán, hogy Engels a bank-
 jegyet kettészakította, és két külön levélben küldte a két felét. A jö-
 vedelmének növekedésével nőttek a támogatások is. Évekkel később,
 amikor megpróbálta kiszámolni, mekkora jövedelemre volna szüksége
 ahhoz, hogy otthagyhassa az üzletet, azt írta Marxnak: „mindig ezen jár
 a fejem – mi lesz akkor veled? De ha úgy fordulnak a dolgok, ahogy
 most látszik, ez is el lesz rendezve, még ha nem is érkezik meg közben
 a forradalom, hogy véget vessen az egész pénzügyi tervezgetésnek.”²¹⁸

Marx a maga részéről sosem bonyolódott pénzügyi tervezgetés-
 be. És életének egyetlen pillanatában sem volt önfenntartó. Edmund
 Wilson mutatott rá, milyen ironikus, hogy „az az ember, aki mindenki
 másnál világosabban írta le a gazdasági motivációkat, képtelen volt
 pénzért dolgozni.”²¹⁹ Marx egyszer elismételte édesanyja viccelődé-
 sét, hogy szeretné, ha felhalmozná a tőkét, ahelyett, hogy írna róla.
 Többnyire azonban gyötrődött a gazdasági függőségen, de semmit
 nem tett az enyhítése végett.

Élete minden pontján újra és újra pénzt kért minden elképzelhe-
 tő barátjától és rokonától, végül még egyik felnőtt gyermekétől is.
 Édesanyját és testvéreit kerülte, az egyetlen családtag, akivel aktívan
 kapcsolatban maradt Sophie nevű nagynénje, egy bankár felesége
 volt. Marx Jennyt, a feleségét otthon hagyva látogatta meg őket, hogy
 pénzt kérjen kölcsön – s talán azért is hogy közel legyen gyönyörű
 lányukhoz, Nanette-hez, aki húsz évvel volt fiatalabb nála. (A huszon-
 éves Nanette-nek, meséli Saul Padover „minden gátlás nélkül udva-
 rolt, Nanette pedig őszintén viszonzta, és beleszeretett.”)²²⁰

A Marx háztartás egyetlen jelentősebb jövedelemforrása a Marx és
 néha Jenny rokonaitól eredő örökség volt. Rávette anyját, hogy adja
 ki előre az örökségét, Jenny anyja pedig, noha megözvegyülve maga
 is elszegényedett, időről időre összekapart nekik valamit.

A Marx család ölébe egyszer kincs hullott, amikor egy elkötelezett
 elvtárs, Wilhelm Wolff meghalt, és kiderült, hogy jelentős összeget
 tett félre életében, amelynek nagy részét – csaknem kilencszáz fontot
 – Marxra hagyott. Noha ebből a pénzből két vagy három évig élélhet-
 tek volna, Marx alig több mint egy év alatt a végére járt.

De a kunyerálás, kölcsönök és örökségek jelentéktelenek Engels
 élethosszig tartó anyagi és szellemi támogatásához képest. Marx élete
 egyetlen jelentősebb keresete a *New York Tribune*-be írt 1850-es évek-
 beli cikkekből eredt. Charles Dana, a lap második embere alkalmazta

európai tudósítóként, aki az alapítóval és főszerkesztővel, Horace Greeley-vel még a fourierista kommunában, a Brook Farmon kötött barátságot. Marx nem habozott elfogadni a megbízatást, noha angolul kellett írnia, és ezt a nyelvet akkor még nem beszélte. Ismerve Engels nyelvtehetségét, Marx egyszerűen megkérte, hogy írja meg helyette a cikkeket. Engels kötelességtudóan magára vette a terhet, és a cégnél lehúzott munkanap után, ahol a Marx támogatására fordított pénzt megkereste, esténként elvégezte Marx munkáját.

Néhány év alatt Marx megtanult annyira angolul, hogy maga írja a cikkeket, de addigra legalább száz cikket írt helyette Engels. Engels halála után egy évvel Marx Eleanor nevű lánya kiadott egy könyvet Marx neve alatt *Forradalom és ellenforradalom Németországban 1848-ban* címen. Húsz évvel megjelenése után derült ki, hogy a szövegek mindegyikét Engels írta.

Engels vagyonával egyenes arányban nőtt bőkezűsége, de Marx mindig följebb emelte az életszínvonalát annál, ami rendelkezésére állt. Így aztán folyton adósságba keveredett, és újra és újra Engelshez fordult segítségért. Ha jól élt, akkor is talált még teret a koldulásra – amikor legidősebb lánya férjhez ment, és Franciaországba költözött, Marx arra kérte Engelst, fizesse a lakbérét, rámutatva – mintha ez jó magyarázat lenne –, hogy Franciaországban komolyan veszik, ha valaki nem fizeti a lakbért.

Egyszer Engels olcsóbb lakásba költözött, hogy többet spórolhasson Marx számára. Több volt ebben, mint barátság: a meggyőződés, hogy Marx olyan nagy művet ír, amely a kommunista mozgalom alapköve lesz. A húszas éveiben még bátorságot merített az owenita és más hasonló kommunák állítólagos sikeréből, de később megvetően írt az „utópikus szocializmusról”, és beismerte, hogy Owen New Harmony telepe kudarcba fulladt. Mivel a szocializmus nem bizonyított a gyakorlatban, azt várta, hogy Marx zsenialitása olyan mesterművet teremtsen, amely a pusztán tapasztalatban nem található szilárd alappal látja el.

Marx évek óta beszélt a könyvről már akkor is, amikor Engels 1850-ben Manchesterbe költözött. 1851 elején Marx azt írta, reméli, hogy „befejezi az egész gazdasági szart” öt héten belül.²²¹ Engels válasza szerint „örömmel tölt el, hogy végre befejezed a közgazdaságtanról szóló könyvet. Már túl sokáig húzódott a dolog.” De öt héttől öt év lett, aztán újabb öt és még öt.

Engels kissé cinikus is lett a későbbi időszakban, ahogy egy másik barátjának írta:

Ó, jaj, annyira megszoktuk már ezeket a kifogásokat a mű el-nem-készültével kapcsolatban! Ha az egészsége megengedte, hogy dolgozzon rajta, az egész vállalkozás képtelensége túlzottan ránehezedett a szellemére, és nagy örömmel vett bármilyen elméleti ürügyet, amiért nem fejezheti még be a művet. Ezeket mind felhozta vis-a-vis moi (nekem); úgy tűnik, ezzel enyhített a lelkiismeretén.²²²

Ugyanakkor a cinizmusa sosem csapott át haragba, és mindvégig szilárdan támogatta – mind anyagiakkal, mind másban – Marxot.

Senki nem tudja, mennyi pénz áramlott az egyik baráttól a másikhoz. 1850 és 1869 közötti időszak Marx folyamatos kéréseiről és Engels engedékeny válaszleveleiről tanúskodnak. Az életrajzírók megpróbálták kikalkulálni a teljes összeget, de a levelezés jelentős része nem maradt fenn, tehát töredékekből dolgoztak. De még ezek a töredékek is azt mutatják, hogy 1851-ben 33 font, 1852-ben 41 font, 1853-ban 57 font, 1854-ben 12 font, 1856-ban 10 font, 1857-ben 70 font, 1858-ban 61 font, 1859-ben 52 font és 1860-ban 159 font cserélt gazdát.²²³ A korszakban egy átlagos brit évi 27 fontból élt.²²⁴

Amikor Engels kiszámolta, hogy eleget tett félre ahhoz, hogy a kamatokból élhessen, és feladhatja unalmas munkáját az Engels & Ermennél, valósággal ugrált örömeiben. A számításaiiban Marx támogatása is szerepelt, akit arra kért, hogy írja meg a fennálló teljes adósságának összegét, s amikor Marx megtette, Engels küldött egy csekket. Ezután 350 fontnyi évjáradékot – az egy főre eső GNP több mint tizenkétszeresét – bocsátott Marx rendelkezésére, amely élete végéig járt neki, negyedévi részletekben.

Marx pénzügyi problémáit ez meg kellett volna, hogy oldja, de mégsem így történt. Először is, néhány hónap múlva írt Engelsnek, s elmagyarázta, hogy az adósság 75 fonttal több, mint eredetileg írta. A hibát Jennynek tulajdonította, s megjegyezte, ez is mutatja, „miért kell gyámság alá vonni a nőket.”²²⁵ Az elnéző Engels megküldte a különbséget, de arra kérte Marxot, ne forduljon többet elő ilyesmivel, mivel a büdzsét pontosan számolta ki. Marxhoz azonban hamarosan több számla futott be, mint az évi 350 fontja, és újra kezdődött a kérések sorozata – 15 font, aztán 30 font, aztán 50 font. Ahogy Marx egészsége romlani kezdett a hatvanas éveiben, hetekig vagy hónapokig különféle divatos fürdőhelyeken kúrálta magát. Többnyire magával vitte az egyik lányát is, és többnyire arra kérte Engelst, hogy a rendszeres járadékon felül vállalja a számlát.

Engels nagylelkűségével csak a türelme ért fel. Időnként érdeklődött Marx mesterművének előrehaladása felől, de ahogy év telt év után, továbbra sem panaszkodott. 1857-ben és 1858-ban Marxnak termékeny alkotói időszaka volt, és jelentette, hogy végre szintézist alkot a gazdasági tanaiból. A Marx által írott jegyzetek azonban kiadhatatlanok voltak, és nem is jelentek meg a huszadik század közepéig, amikor a moszkvai Marx–Engels–Lenin Intézet *Grundrisse, A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* címen közreadta őket. A következő évben, 1859-ben Marxnak sikerült egy kis könyvben összefoglalnia a gondolatait, *A politikai gazdaságtan bírálatához* címen. A könyv nem keltett nagy figyelmet, és alig néhány példány fogyott belőle. Marx a fogadtatást ellenfelei „csendes összeesküvésének” tulajdonította. De még a barátai sem találtak sok dicsérnivalót a *Bírálat*-ban. Marx lojális tanítványa, Karl Liebknecht azt mondta, ez okozta a legnagyobb csalódást minden könyv közül, amit valaha elolvasott.²²⁶

Végül 1867-ben Marx befejezte *A tőke* első kötetét – a tervezett hatból. E tizenhat év után Engels újabb tizenhat évet várt – Marx haláláig – a következő kötetekre, de ezek sosem készültek el. *A tőke* ott kezdődött, ahol Engels ifjúkori munkássága végződött. Számos forrást és érvet átvett, és tíz alkalommal hivatkozott a korábbi műre.²²⁷ De a munkásosztály nyomorúságának felidézése Marx számára csak a kezdet volt. A könyv hatszor-nyolcszor olyan hosszú volt, mint Engelsé, és sokkal ambíciózusabb. A neves irodalmár, Edmund Wilson szerint:

*A könyv különféle nézőpontokat és egészen eltérő érvelési stílusokat forraszt össze. Tartalmaz egy közgazdaságtani értekezést, az ipari fejlődés történetét továbbá egy inspiráló üzenetet napjaink számára; a moralitása, amelyet időnként a tudományos objektivitás érdekében felfüggeszt, éppúgy nem következetes, ahogy a közgazdaságtan sem következetesen tudományos és a történetírást is megzavarják az apokaliptikus víziók. A hatalmas struktúrát pedig, amely sötét és hosszú, mint a rómaiak téglából és gránitoszlopokból épített trieri bazilikája, kívülről körbelengi a német metafizika köde és északi fénye, s a misztikum beszívárog a réseken.*²²⁸

Hogy hány hétköznapi olvasó volt hajlandó végigraggni magát nyolckilencszáz oldalnyi ilyen jellegű szövegen? Peter Fox, egy brit

radikális, akinek Marx küldött egy példányt, állítólag azt mondta „úgy érzi magát, mint aki elefántot kapott ajándékba, és nem tudja, mit kezdjen vele”.²²⁹

A mű hossza csak része volt a problémának. Amíg *A munkásosztály helyzete* című könyve olvasmányos volt, addig *A tőke* – bár egyes nagy tudósok mélynek találták – összességében érthetetlen. Ha Fox belefogott az olvasásba, ami lehetséges, azonnal furcsa banalitásokkal találta szemközt magát. Így kezdődik:

„Azoknak a társadalmaknak a gazdagsága, melyekben tőkés termelési mód uralkodik mint »óriási árügyüjtemény«, az egyes áru pedig mint e gazdagság elemi formája jelenik meg.” Ezután: „Az áru mindenekelőtt külső tárgy, dolog, amely tulajdonságainál fogva valamilyen emberi szükségletet elégít ki. (...) Minden hasznos dolog, például a vas, a papiros stb. két szemszögből vizsgálható, minőség és mennyiség szerint. Minden ilyen dolog sok tulajdonság összessége, és ezért különböző oldalakról lehet hasznos.”

Három bekezdésnyi blabla után Fox végül értesülhetett valamiről, amit még nem tudott, és – ha normális volt – nem is igen érthetett:

Valamely dolog hasznossága használati értéké teszi azt. De ez a hasznosság nem lóg a levegőben. Az árutest tulajdonságain alapszik, s ezért nem létezik nélküle. Ezért az árutest maga, például a vas, a búza, a gyémánt stb., használati érték vagy jószág. Ez a jellege nem függ attól, hogy használati tulajdonságainak elsajátítása sok vagy kevés munkájába kerül-e az embernek. A használati értékek vizsgálatánál mindig feltételezzük, hogy mennyiségileg meghatározottak, mint például egy tucat óra, egy rőf vászon, egy tonna vas stb.

Nem Fox volt az egyetlen olvasó, aki a fejét vakarta zavarában. A szerkesztők és a potenciális kritikusok szintén zavarban voltak, s eleinte alig jelent meg bírálat. Marx az uralkodó osztály árulásával magyarázta ezt. „A német burzsoázia tanult és tanulatlan szószólói először megpróbálták hallgatásba fullasztani *A tőke*-t, ahogy a korábbi írásaimat is” – állította.²³⁰

Marxtól eltérően Engels nem dühöngött vagy szorongott, hanem nekiállt, hogy megfelelő fogadtatást teremtsen a könyvnek. Legalább tíz különböző bírálatot írt (név nélkül, ahogy akkoriban szokásos volt), és barátok és közvetítők segítségével elhelyezte őket különféle német napi- és hetilapokban. Úgyesen hozzáigazította stílusát és

a tartalmat is a megcélzott sajtótermékhez.²³¹ Ami figyelmet a könyv kapott, az jórészt ezeknek az erőfeszítéseknek volt köszönhető.

A *tőke* első kötete volt Marx életművének csúcsa. Hátralévő éveinek jelentős részét a további kötetekhez végzett kutatásnak szentelte, de ezeket már nem írta meg. Egyetlen jelentősebb művet írt csak, az 1871-es *A polgárháború Franciaországban*-t, amely a Párizsi Kommün története – a pamflet a Nemzetközi Munkások Egyesülete vagy, ahogy gyakran nevezik, az első Internacionálé álláspontját foglalta össze.

Az Internacionálé, amelyet több mint egy évtizeddel a Kommunista Liga feloszlata után alapítottak, lehetőséget adott Marxnak és Engelsnek, hogy visszatérjenek az aktivizmushoz. Nem az ő gyermekük volt ugyanakkor. Az 1848-as forradalmak leverése után a baloldal maradéka meghunyászkodott, de az 1860-as években ismét erősödni kezdett a tiltakozás hangja. 1863-ban brit és francia szakszervezeti aktivisták egy csoportja közösen szimpátiaakciót szervezett az Oroszország elleni lengyel felkelés mellett, s a tapasztalatok alapján a következő évben felállítottak egy állandó szervezetet. Európa minden szögletéből meghívtak munkás- és baloldali szervezeteket, Marx az angliai német száműzöttek képviselőjében jelent meg. Több progresszív ügy is volt a levegőben – munkakörülmények, lengyel és ír függetlenség, a rabszolgaság megszüntetése az Egyesült Államokban – és a konferenciát élénk szellem, de tétova fókusz jellemezte.

Marxnak sikerült jelöltetnie magát a Nemzetközi Munkásszövetség alkotmányát szövegező bizottságba, s hamarosan átvette a vezető szerepet. Megírta a működési szabályzatot, s belevelt némi szóvirágot a „jogok és kötelességek, igazság, igazságosság és szabadság” témában, mivel „ártani nem ártanak”, noha az ilyesféle moralizálást szentimentális butaságnak tekintette. Azért tűrte el, mert így megírhatta a szövetség Alapító Üzenetét, amely lényegében felhívás volt osztályharcra.

Marx ezután a csoport irányító szervében, a londoni Központi Tanácsban is pozíciót szerzett, és hamar ott is átvette az irányítást. Mint Saul Padover mondja:

A Központi Tanács más tagjai, kevésbé műveltek és kevésbé magabiztosak Marxnál, kezdettől fogva szívesen látták, hogy

több felelősséget vesz magára. Különösen igaz volt ez azon rendkívül fontos feladatok esetén, amikor egy állásfoglalást kellett kiadni. „Ténylegesen én vezetem az egészet”, mondta Marx Engelsnek 1865-ben.²³²

Az 1860-as évek fennmaradó részében az Internacionálé továbbra is egyre újabb tagszervezeteket vonzott minden jelentősebb európai országból és az Egyesült Államokból. A csatlakozók közt voltak szocialista vagy anarchista középosztálybeli szervezetek és közönséges szakszervezetek is. Marxot felvillanyozta, hogy egy nemzetközi forradalmi mozgalom élén állhat.

A szervezeten belül azonban feszültség bontakozott ki, és a Központi Tanács – Marxszal az élén – megpróbálta rákényszeríteni a vonakodó tagokat, hogy fogadják el az általános politikai irányvonalat. Már-már a szakadás szélére sodródtak, amikor 1871-ben kitört a felkelés Párizs utcáin.

A francia forradalom után több nemzedékkel újra nyilvánvalóvá vált, hogy a progresszív Párizs és a konzervatív vidék közti ellentét nem tűnt el, és a poroszoktól elszenvedett vereség nyomán újra felszakadt a seb. A kavarodásban Párizs kikiáltotta saját kormányát, a Kommünt. Tíz hétig maradt fenn, a bukásakor pedig a város nagy része elpusztult, és több tízezer ember veszett oda.

A mézárilást javarészt a katonai hatóságok hajtották végre, akik kíméletlen brutalitással törték le a lázadást, de a lázadók is hozzátették a magukét. Foglyokat és túszoikat végeztek ki – köztük Párizs érsekét – és a régi rend szimbólumaként felgyújtották a Tuileires Palotát, valamint más nemzeti emlékműveket. Noha a párizsi lázadók több vért vesztettek, mint amennyit vettek, mégis ők indították el a felkelést.

A Kommün képei a legtöbb európaít elborzasztották, Marx viszont lelkesen fogadta. Nem buzdította ugyan a párizsiakat felkelésre, s a lázadók között kevés követője volt, de sok volt köztük a munkás; ezért Marx úgy vélte, hogy egy proletárforradalom kezdetét látja. *A polgárháború Franciaországban* című művében lelkesen támogatta a Kommünt. Erre aztán képzeletdús jobboldaliak leleplező kampányba kezdtek, amely szerint a porosz Marx – egyes változatokban egyenesen Bismarck embere – a Kommünt mozgató fekete kéz. Marx élvezte a hírverést, „a legtöbbet szidott és fenyegetett ember vagyok Londonban”, mondta, hozzátéve, hogy „jót is tesz az unalmas húszéves idill után, amelyet a dolgozószobámban töltöttem”.²³³ A brit szakszervezeti vezetők és az Internacionálé azonban nem támogatták

a pamfletet, s az Internacionálé két prominens vezetője, köztük George Odger, a Központi Tanács eredeti elnöke, tiltakozásképpen kilépett az Internacionáléból.

A szervezetre az utolsó csapást Marx és Mihail Bakunyin keserű párharca mérte. A hatalmas termetű, karizmatikus orosz kalandor arisztokratára, aki a forradalmat tekintette hivatásának, több országban is halálbüntetés várt. Bakunyin túlélte mindet, továbbá a börtönéveket és a szibériai száműzetést is, ahonnan megszökött. Csodálta Marxot, még le is fordította egyes műveit oroszra, de a filozófiai nézeteit nem osztotta. Bakunyin bizalmatlan volt bármiféle politikai autoritással szemben, anarchizmust hirdetett. Figyelemreméltó előérzettel azt jósolta, hogy a Marx által hirdetett politikai forradalomból csakis zsarnokság születhet: „Az úgynevezett népi állam nem lesz más, mint a műveltek vagy állítólagos műveltek új, csekély számú arisztokráciájának despotikus uralma a néptömegek felett.”²³⁴

A végső leszámolás az Internacionálé 1872-es éves konferenciáján, Hágában történt. Mivel a csoportot a Kommün szervezésével gyanúsították, az utcákon felfegyverzett katonák járőröztek. A Központi Tanács Engelst bízta meg a konferencia előkészítésével, aki – a frakciójuk szempontjából nézve – jól meg is oldotta a feladatot. Neki és Marxnak döntő többsége volt a küldöttek közt. Azzal kezdték, hogy kizárták Bakunyint és legfontosabb támogatóját, a svájci James Guillaume-ot.

Noha az 1872-es konferencián szilárd többséggel rendelkeztek, Marx és Engels mégis tarthattak attól, hogy ez nem tükrözi az Internacionálé résztvevőinek valódi véleményét. A találkozó befejezése előtt Engels azzal a javaslattal döbbsentette meg a küldötteket, hogy helyezték át a központot Londonból New Yorkba. Az Atlanti-óceánon keresztüli kommunikáció nehézkes volt, a szervezet már így is nehezen tudta megrendszabályozni amerikai tagjait. Ha a központ az Újvilágba költözik, azzal az Internacionáléra a felejtés homálya borul. A francia küldött, az orvos Edouard Vaillant megjegyezte, hogy ezzel az erővel akár a holdra is költözhetnének.²³⁵ Marx és Engels azonban pontosan tudta, mit csinálnak. Hideg fejjel úgy kalkuláltak, hogy jobb eltemetni a szervezetet, mint megkockáztatni, hogy ismét Bakunyin vagy a népszerű francia forradalmár, Auguste Blanqui befolyása alá kerüljön. Ugyanazt a stratégiát alkalmazták, mint a Kommunista Liga kivégzésekor, kivéve, hogy New York még messzebb volt, mint Köln. Jelentős többségük ellenére csak egy hajszálon múlt, hogy mégis átment a javaslat.

Amerikában nem sokáig húzta az Internacionálé. A központot New Yorkból Philadephiába költöztették, ahol 1876-ban egy utolsó tanácskozáson, amelyen mindössze tizennégy küldött vett részt, hivatalosan is megszavazták a feloszlását.

Noha Marx 1883-ban halt csak meg, életének utolsó tizenegy évében főként különböző betegségeire próbált gyógyírt találni. *A polgárháború Franciaországban* volt irodalmi karrierjének vége, és a Hágai Konferencia zárta le politikai aktivizmusát. Politikai munkájával csekély sikereket ért el. Amikor eltemették a londoni High Gate temetőben, alig húsz ember állta körül a sírt.

Magányos halála és életének kudarca a Marx lényegéhez tartozó paradoxonból eredt. Úgy gondolta, „az emberiség ügyének szentelte életét”, amit szívesen felemlgetett, a karrierjükkal és családjukkal foglalkozó „úgynevezett gyakorlati emberek” megalázására.²³⁶ De bármilyen elkötelezett volt is általában az emberiség iránt, a konkrét egyénekhez, akikkel kapcsolatban állt gyermekkorra és idős kora között, sosem volt kedves, sőt gyakran kegyetlenül viselkedett.

Emberi kapcsolatai közül feleségéhez és gyermekeihez volt a legkedvesebb. Mégis, noha kétség kívül szerette őket, a férj és az apa közönséges feladatait megvetette. Sosem próbált munkát találni, megelégedett azzal, hogy a család osztozik nyomorában, és abból él, amit másokból ki tud csikarni.* Egy jövődő vejének írott levélben Marx azt mondja, „Egész vagyonomat feláldoztam a forradalmi küzdelemben. Nem bántam meg. Éppen ellenkezőleg. Ha újrakezdehetném az életem, ugyanezt tenném. De nem nőülnek meg.”²³⁷

Noha ragyogó elméje és önbizalma természetes vezetővé tette, Marx politikai munkájának sokat ártott, hogy nem tudott kijönni másokkal. Nem elég, hogy kíméletlen volt a riválisaival, de gyakran saját követőit is lenézte. Amikor Wilhelm Liebknechtnek, egyik leghűségesebb német követőjének gyermeke született, Marx azt az élcet engedte meg magának, hogy „Liebknecht végre elért valamit.”²³⁸ Marx Karl Kautskyt, aki a német marxizmus vezére lett később, „szűkagyú középszerként” jellemezte, aki „buzgón tanulmányozza a statisztikákat, de semmi értelmeset nem tud levonni belőlük, mert filiszter természetű van.”²³⁹

Engels is képes volt hasonló durvaságokra, de sokkal köznapibb ember volt. Az orosz marxista, Georgij Plekhanov szerint „nagy

* Egyszer azt állította, hogy jelentkezett vasúti tisztviselőnek, de elutasították, mert nem volt elég szép az írása. Semmi okunk rá, hogy elhiggyük a sztorit, de még ha igaz is, meg sem próbált javítani a kézírásán vagy jelentkezni egy másik állásra.

ember és ugyanakkor szeretetre méltó ember”.²⁴⁰ Ez a szeretetre-méltóság jelentkezett például abban a karácsonyi rituáléban, amelyet minden ateizmusa ellenére a cégtől való 1870-es visszavonulását követően kialakított. Két héttel karácsony előtt meghívta néhány barátját, hogy pezsgő és mulatás mellett közösen készítsék el a rumos pudingot. Azután, ahogy tanítványa, Eduard Bernstein beszámol róla, eljött a karácsony,

*amelyet Engels angol stílusban tartott, ahogy Charles Dickens oly élvezetesen leírja a Pickwick klubban. A termet mindenféle zöld ág díszíti, amelyek közül megfelelő helyeken előbújik az álnok fagyöngy, ez aztán feljogosít minden férfit arra, hogy megcsókolja azt az ellenkező nemű személyt, aki megállt alatta, vagy akit éppen el tud kapni. Az asztalon ... a főhely a szilva-pudingnak jár, amelyet elsötétített szobában, égő rummal tálalnak... Hatalmas mennyiséget készítettek belőle, mert nem volt egyetlen barátja sem a háznak, aki ne kapott volna egy karácsonyi pudingot a Regent's Park Road 122-ből.*²⁴¹

Engels barátságos természete folytán egy nemzedéknyi tanítvány mentora volt, és ez írásainak stílusában is tükröződött, amelyek sokkal több olvasót értek el, mint Marx nehézkes prózája. Amikor Marx pályája végéhez ért *A tőke* megjelenésével és a Nemzközi Munkásszövetség szétesésével, Engels pályája újra fellendült. A visszavonulása és halála közti negyedszázadban rendkívüli energiáját teljes egészében a „marxismus” terjesztésének és egy mozgalom építésének szentelte.

Az első feladat *A tőke* kiadása volt, amelyet Engels „a Munkásszövetség Bibliájának” nevezett.²⁴² Marx első kötete is erősen támaszkodott saját manchesteri kutatásaira. De ez csak a kezdet volt. Megdöbbenve tapasztalta, milyen befejezetlen vázlatokat hagyott Marx a további kötetekhez. Engels kézbe vette az ügyet, és elkészítette a második kötetet 1885-ben, majd a harmadikat is 1894-ben. Nem elég, hogy a jegyzeteket ép szöveggé kellett formálni, de a statisztikák is hibásak voltak. Marx minden közgazdasági kutatása ellenére általánosságban is hadilábon állt a matematikával, nemcsak a háztartási kiadásaiban. Engels azt írta Marx egyik lányának, hogy „a táblákban szinte kivétel nélkül számítási hibák vannak... újra kell csinálni őket.”²⁴³ Gúnyosan hozzátette, „tudod, micsoda tehetsége volt a számokhoz!”

Padover szerint *A tőke* az a „mestermű, amelyen Marx nemzetközi hírneve nyugszik”.²⁴⁴ Ez bizonyos értelemben igaz lehet, de a könyv

nagy része igen nehezen olvasható, és ténylegesen nem is nagyon olvasták. Mint Gustav Mayer mondta a Német Szocialista Munkáspárt-ról, a tizenkilencedik század közepén a pártra Marx és Engels volt a legnagyobb hatással:

*a párt egyetlen befolyásos alakja sem értette Marx és Engels elméletét (a tömegbázis még sokkal kevésbé) vagy a politikai következtetéseket, amelyek levonhatók belőle. A vezetőknek nem volt idejük olyan könyveket bújni, mint A tőke. Legfeljebb a Kommunista Kiáltványt ismerték, és azt megértették, hogy sokkal alaposabban kidolgozta az osztályharc elméletét, mint Lassalle a Munkásprogramban, amely a szocialista oktatás bevezető szövegének számított akkoriban Németországban.*²⁴⁵

Marx mesterművének annyira nem volt közvetlen következménye, hogy amikor Bismarck szocialistaellenes törvénye a párt könyveinek és folyóiratainak százait tiltotta be, a hatóságok nem is tartották szükségesnek kiterjeszteni a tilalmat *A tőke*-re.

Ha ilyen kevesen olvasták vagy értették meg *A tőke*-t, mi volt a jelentősége? Engels jellemzése ellenére nem annyira Biblia volt, mint inkább talizmán. A Tórával, az Újtestamentummal vagy a Szent Koránnal ellentétben, amelyek mindegyikét buzgón tanulmányozzák a hívők, *A tőke* pusztán léteével betöltötte hivatását.

A hívőket megnyugvással töltötte el, hogy mélyenszántóan bizonyítja, világnézetük helyesebb a többinél. Eric Hobsbawm, a marxizmussal rokonszenvező történész azt mondja: „*A tőke* első kötetét valóban gyakran újranyomták... de kétségeink lehetnek, mennyire széles körben olvasták. Akik megvették, többnyire valószínűleg megelégedtek azzal, hogy ott van a polcon, annak élő bizonyítékeként, hogy Marx tudományosan bebizonyította a szocializmus szükségszerűségét.”²⁴⁶

Hol sajátították el tehát a szocialisták a saját doktrínájukat? Egyesek *A Kommunista Kiáltvány*-ból vagy Lassalle művéből, ahogy Mayer írja, de méginkább Engels kései műveiből, például az *Anti-Dühring*-ből, amely 1878-ban jelent meg. Eugen Dühringben a Berli-ni Egyetem népszerű vak filozófia- és közgazdaságtan tanárában Marx és Engels riválist láttak, és Engels könyvének jó része a korábbi riválisok ellen intézett kíméletlen bírálatra emlékeztet. Három fejezetben azonban Engels bemutatta a „tudományos szocializmus” alapgondolatait: a történelmi materializmust, az osztályharcot, az értéktöbbletet, a kapitalizmus ellentmondásait, a gazdasági ciklusok dinamikáját,

a proletariátus elszegényedését és politikai felemelkedését, az elkerülhetetlenül bekövetkező forradalmat, az állam ezt követő elhalását és az emberiség végső beteljesedését, ahogy „a szükség birodalmából átlép a szabadság birodalmába.” Még a „dialektikáról” is volt egy rövid fejtegetés, amely állítólag mélyebb érvelési forma. Reménytelenül kusza volt (és abszurd is annak az egy olvasónak a szából, aki felfogta), de a művet a mély filozófia aurájával ruházta fel.

A három fejezetet Marx veje, Paul Lafarge franciára fordította, és kiadta pamfletként *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* címen, ezzel pedig Marx és Engels gondolatai első ízben érték a francia radikális mozgalmat is. A könyvecskét aztán kiadták németül, majd Edward Aveling lefordította angolra. A maga negyvenöt oldalával tökéletesen megfelelt széleskörű fogyasztásra. Egy-két óra alatt az olvasó megkapta a politikatörténet átfogó magyarázatát, a napi problémák leírását és megoldásuk kulcsát. Évtizedeken át ez volt a legszélesebb körben lefordított és eladott mű a marxista könyvek közül. Engels maga azt mondta, hogy „a legtöbb ember túl lusta ahhoz, hogy elolvasson egy olyan vastag könyvet, mint *A tőke*, úgyhogy egy kis pamflet gyorsabban elvégzi a munkát.”²⁴⁷

Ez nemcsak munkások esetében volt igaz, de az értelmiségiek körében is. Az *Anti-Dühring* hódította meg egyebek közt a jogász Karl Kautskyt és a bankhivatalnok Eudard Bernsteint a marxizmus számára – azokat a fiatal szocialistákat, akik később fontos szerepet játszottak a mozgalomban. Engels pamfletje, amelyet közösen tanulmányoztak, homályos, eklektikus radikalizmusukból kristálytiszta marxista doktrínát faragott.²⁴⁸ Az *Anti-Dühring* erénye nem pusztán, rövidsége volt, hanem ahogy Kautsky beszámol róla:

*miközben panaszkodnak, hogy Marx érthetetlen, és a legtöbb ember többet olvasott A tőkéből, mint A tőkéből, Engels a népszerűsítő előadás mestere; az írásait minden gondolkodó proletár olvassa, és a szocializmus híveinek többsége Marx és Engels elméleteit ezekből az írásokból sajátította el.*²⁴⁹

Marx halála után Engels még két könyvet adott közre: 1884-ben *A család, a magántulajdon és az állam eredetét*, majd 1888-ban a *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia végé*-t. Ezek nem bizonyultak annyira maradandónak, de a maguk idejében ünnepektől voltak. George Lichtheim szerint Engels e könyvei, az *Anti-Dühring*-gel és az *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*-gal az élen

„kanonikus státust kaptak a szociáldemokrácia befolyásának csúcsán ... 1890 és 1914 között. Ezekből, és nem *A tőke*-ből ... vette a legtöbb szocialista a világképét.”²⁵⁰

E tizenkét év során Marx műveit, valamint közös műveket, a *Kiáltványt*, amelyek eredetileg mind nagyon kis példányszámban jelentek meg, újra kiadták, és lefordították, és Engels huszonkét kiadást látott el előszóval, hogy az olvasó dolgát megkönnyítse. A marxizmus legtöbb tipikus kifejezése a népszerűsítő Engelstől származik: „történelmi materializmus”, „az állam elhalása”, „dialektikus materializmus”, „tudományos szocializmus” és – mindenek felett – maga a „marxizmus”.

Bőséges szerzői tevékenysége mellett Engels újra aktívan politizálni kezdett. Élénk levelezésben állt két kulcsfontosságú tanítványával, August Bebellel és Wilhelm Liebknechttel, s iránymutatással látta el őket az egyik német szocialista párt vezetését illetően a kettő közül, amelyek aztán az 1875-ös gothai kongresszus után egyesültek a Német Szocialista Munkáspártban.

A mozgalom másik ágát Marx riválisa, Lassalle alapította. Noha kettejük között voltak ideológiai különbségek (Lassalle a fokozatos javulás híve volt, nyitottabb az osztályok közti kompromisszumokra, és kedvezőbben ítélte meg a porosz államot), kettejük versenye főként személyes volt. A hét évvel idősebb Marx jobb teoretikus volt, ezt Lassalle is elismerte, de Lassalle volt a karizmatikusabb. Sikeres jogász praxist vitt, a társasági elitben is megtalálta a helyét, és rajongó követői voltak a munkások között, akik kifejezetten kérték, hogy alapítson saját pártot. Marx keservesen irigykedett Lassalle népszerűségére. Ha harminckilenc éves korában nem öleti le magát egy bájos grófnő becsületéért vívott párbajban, Lassalle maradhatott volna a német szocializmus vezetője. S még így is évtizedekbe telt Lassalle 1864-ben bekövetkezett halála után, míg a marxisták felülkerekedtek követőin.

Ezt a győzelmes hadjáratot Engels vezette, nem pusztán Bebelre és Liebknechtre, de a fiatalabb Bernsteinre és Kautskyra is támaszkodva. Bernsteint választották a párt orgánuma, a *Der Socialdemokrat* című újság főszerkesztőjének, Kautsky pedig egy másik, elméletibb pártfolyóiratot alapított *Die Neue Zeit* címen. Mindkét kiadványnak szerepe volt abban, hogy a pártot Lassalle öröksége felől a marxizmus felé terelje, mely folyamat 1891-ben egy Engels mentorálása mellett Kautsky által írott új program elfogadásában érte el csúcspontját – ezzel cserélték le a kompromisszumos 1875-ös változatot.

A Német Szocialista Munkáspárt választási sikerei azt követően, hogy 1890-ben eltörölték a szocialistákat betiltó törvényt, hatalmas presztízzsel ruházta fel a pártot a külföldi szocialisták szemében. Ez Engelsnek jó támaszt adott abban az erőfeszítésben, hogy megnyerje őket a marxizmusnak, és mind az osztrák Viktor Adler, mind a francia Jules Guesde és Paul Lafargue mentorként tekintettek rá. Az olasz Antonio Labriolával és az orosz Pavel Axelroddal és Georgij Plekhanovval is rendszeresen levelezett, akik szintén az *Anti-Dühring* hatására vezették vissza elképzeléseiket.²⁵¹

1889-ben a francia szocialisták Guesde–Lafargue-frakciója testvérpártjaikat Párizsba hívta egy konferenciára, amely megalakította a II. Internacionálét, egy elődjénél sokkal nagyobb hatalmú és tartósabb szervezetet. Engels a „tisztelbeli elnök” címet kapta, és a belga párt vezetője így számolt be megjelenéséről az Internacionálé 1893-as zürichi kongresszusán:

Le akartuk már zárni a találkozót; az utolsó szavazások lázas sietségben zajlottak. Egyetlen név volt mindenki ajkán. Friedrich Engels belépett a terembe, és lelkes kiáltások között a pódiumra lépett. Miután (a kongresszus három hivatalos nyelvén) beszélt a múlt küzdelmeiről, a jelen sikereiről és a jövő korlátlan reményeiről – mintha a napfény hirtelen szétfoszlatta volna a ködöt. A szocializmus spirituális egysége ragyogott a nemzeti sajátágok felett, és a gyűlés egésze elismételte a szavakat, amelyekkel Engels lezárta a kongresszust, ahogy egykor A kommunista kiáltványt: „Világ proletárjai, egyesüljete!”²⁵²

Engels hetvenöt éves korában hunyt el gégerákban; osztrák tanítványa, az orvos Viktor Adler ápolta. Utolsó napjaiban, amikor nem tudott már beszélni, tábla és kréta segítségével oszlatta el emlékének egy foltját. 1851-ben a Marx család szolgálója, Helene Demuth fiút szült, noha nem volt férje vagy szeretője. Hogy megvédje Marxt az ellenségei által terjesztett pletykáktól, Engels beleegyezett abba, hogy elvállalja az apaságot, és a gyermek a Henry Frederick nevet kapta.

Sem Marx, sem Engels nem kívánt gondoskodni róla, egy másik család nevelte fel, noha néha meglátogatta szülőanyját, mindig a hátsó bejáraton át. Engels magához vette Helenét Marx halála után, s amikor hét évvel később meghalt, azt írta, „fájdalmasan hiányozni fog tapintatos tanácsa pártügyekben.”²⁵³ (Elvégre a munkásosztály egy kéznél lévő tagja volt.) A halálos ágyán, hogy világossá tegye, miért

nem említi „Freddy” Demuthot a végrendeletében, Engels megvallotta tanítványának és ápolójának, Louise Freybergernek, hogy nem ő, hanem Marx volt Helene fiának apja.

Miután félretett ezer fontot a német párt választási kampányára, Engels jelentős vagyonát szétszította Freyberger, Lizzy Burns unokahúga, Pumps, Marx elhunyt lánya, Jenny gyermekei és Marx két élő lánya, Laura és Eleanor között.

Laura Paul Lafargue, a francia szocialisták vezetőjének felesége volt. Lafargue nemcsak a politikában, de életmódjában is Marx követője volt, nem dolgozott, inkább Engelstől kunyerált. Zaklató leveleinek áradata sokban hasonlított apósáéhoz, kivéve, hogy nem vegyült bele a szégyen hangja. Engels halála után, mivel Paul nem tudta kifundálni, miből éljenek, Laurával megállapodtak, hogy amikor az örökség elfogy, öngyilkosságot követnek el. El is fogyott (a hatvanas éveik végén jártak), és kiviteleztek a tervüket.

Marx legfiatalabb lánya, a Tussynak becézett Eleanor szintén öngyilkos lett. Tizenkilenc évesen szerelmes lett a párizsi Kommün egy veteránjába, Marx azonban nem engedélyezte a frigyet. Eleanor és szerelme, Prosper Olivier Lissagaray éveken át hűségesen kitartottak, de végül Marx sikeresen elvágta a köteléket. Ezt követően Edward Avelingbe szeretett bele, egy brit radikálisba, aki ateista traktátusok szerzőjeként volt ismert (például *Az Isten nélküli Élet a Legboldogabb és a Leghasznosabb vagy Isten Gonoszsága*). Aveling marxista és Marx és Engels műveinek egyik legfontosabb angol fordítója volt – többek közt ő fordította *A tőké-t* és az *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című művet.

Aveling azt mondta Eleanornak, hogy a felesége, akitől külön élt, nem egyezik bele a válásba, Eleanor ezért belement az élettársi kapcsolatba. Míg Marx koldult a barátaitól, Aveling lopott az övéitől, továbbá sikkasztott a projektekből, amelyekben részt vett. Úgy tűnik, sikerült elköltenie Eleanor Engelstől kapott örökségének java részét is, miközben többször is elhagyta más nőkért. Végül, miután Eleanor ápolása mellett kigyógyult egy hosszú betegségből, Aveling közölte vele, hogy immár házasságot köthet, és el is vett titokban egy fiatal színésznőt. A veszekedés során Aveling valószínűleg megbánást tetetett, s Eleanor, aki nem sokkal korábban ráhagyta teljes vagyonát, belement egy kettős öngyilkosságba. Aveling szolgáltatta a mérget, s Eleanor, miután egy levélben megvallotta örökké tartó szerelmét iránta, bevette a halálos adagot. Aveling ezután elment otthonról, és a pártközpontba sietett, hogy megfelelő alibit biztosítson magának.

Míg Engels materiális hagyatéka nem sok jót hozott Marx utódainak, politikai öröksége már gyümölcsözőbb volt. Tipikus szerénységgel azt mondta „mindent, amit én tettem az ügyhöz – talán néhány speciális területen végzett munkám kivételével – Marx nélkül nem is elvégezte volna. Amit Marx elért, arra én nem lettem volna képes.”²⁵⁴ Mégis Engels fogalmazta meg, és népszerűsítette a marxizmust, ő indította el a marxista mozgalmat. Ő volt Marx-Isten mellett Mózes, Marx-Allah mellett Mohammed. Ő volt a főpap és Marx az istenség szava. „Marx magasabban állt, messzebb látott,” mondta Engels. Talán így volt. De Engels mondta el a világnak, mit látott Marx, ő formálta meg az üzenetet, amely a felderengő új század történetét alakította.

4.

MI A TEENDŐ?

Bernsteinnek kétségei támadnak

Engels a végrendeletében azt kérte, hogy hamvasszák el, és hamvait szórják szét a tengeren. 1895-ben, egy szeles őszi napon tehát négy bátor szocialista kivezett a viharos tengerre az angliai Eastbourne Beachy Head kikötőjéből a földi maradványait tartalmazó urnával. A hullámokkal dacolva a kötelességtudó négyes öt-hat mérföldet vitorlázott, míg elérték a megfelelően távolinak ítélt helyet, és végrehajtották nemes feladatuk.

A csapat tagjai közt volt Friedrich Lessner, az eredeti, 1847-es Kommunista Liga utolsó túlélő tagja, valamint Tussy (Eleanor) Marx, Karl imádott legfiatalabb leánya. Ezen túl felsorakozott két jeles tanítvány. Egyikük Tussy hűtlen élettársa, Edward Aveling. A másik Eduard Bernstein, a 45 éves német száműzött, Engels legközelebbi munkatársa. Minden tisztelet ellenére, amelyet Engels iránt mutattak e napon (és Bernsteinnek ehhez még az intenzív tengeribetegségét is le kellett győznie), ők ketten hamarosan darabokra szedték Marx és Engels örökségét. A gátlástalan Aveling idézte elő Tussy tragikusan korai halálát. Az egyenes jellemű Bernstein másfajta csapást mért az örökségre: örök időkre megbontotta a mozgalom doktrinális egységét.

Miért lehetett képes Bernstein ilyen súlyos csapásra? Azért, mert ő volt a marxizmus tudományának első számú apostola – oly nagy becsben állt, hogy Engels őt kérte meg, készítse el *A tőke* negyedik kötetét Marx bonyolult jegyzetei alapján. A második és a harmadik kötetet maga Engels adta ki. Engels Bernsteint jelölte meg írásos hagyatékának kezelőjeként is. Amikor tehát Bernstein megkérdőjelezte a marxi prófécia pontosságát, olyan volt, mintha a pápa kijelentené, hogy nem lesz Második Eljövétel. Állításaival testvérgyilkos vitát kavart, amely száz éven át visszhangzott a marxista örökségért folytatott küzdelemben.

Engels eleinte nem volt Bernsteinről ilyen jó véleménnyel. Húszas évei elején Bernstein Eugen Dühring korai csodálói közé tartozott, és a könyveit más szocialisták közt is terjesztette. Pontosan az efféle akciók ellentételezésére írta meg Engels a korszakalkotó *Anti-Dühring*-et. Bernstein szentül vallotta, hogy a könyv megnyerte őt a marxizmusnak, mégis segített munkaadójának, Karl Höchbergnek egy szocialista *Jahrbuch* (évkönyv – a ford.) kiadásában, amelynek egyik cikke szorosabb együttműködésre buzdított a liberális burzsoáziával. Marx örjögött, hogy „a szocializmusnak »magasabb, idealisztikus« irányt akarnak adni, vagyis materialista alapját ... az Igazságosság, Szabadság, Egyenlőség és Testvériség istennőinek mitológiájával akarják felváltani”.²⁵⁵

Az efféle kacérkodások okán Bernstein egyáltalán nem volt Marx és Engels szívének kedves, amikor 1880-ban a szocialista vezető, August Bebel azt javasolta, hogy a harmincéves író emeljék be a *Der Sozialdemokrat* szerkesztőségébe. Az újság, amelyet titokban terjesztettek lojális előfizetők ezreinek, a Német Szocialista Munkáspárt egyetlen éltetője volt Bismarck kancellár szocialistaellenes törvényei idején, amelyek elhallgattatták a szocialista sajtót. Mielőtt egy ilyen lényeges posztra kinevezte volna, Bebel szükségesnek érezte, hogy a mozgalom ikerpatrónusainak áldását kérje, akik kétkedéseivel tisztában volt. Úgy döntött tehát, hogy „magammal viszem Bernsteint az oroszlanok barlangjába... Meg akartam mutatni nekik, hogy nem az a szörnyű alak, akinek az öregek gondolják.”²⁵⁶

Egy hányingerrel terhelt tengeri út után Bernstein és Bebel Londonba érkeztek, és kezükben a *Baedeker*-rel elindultak, hogy megkeressék Engels otthonát. Mivel Bernstein tanult angolul, ő volt a vezető, de, mint szokásos könnyedségével megjegyezte, hamarosan felfedezte, hogy „az angolok nem helyesen ejtik ki saját nyelvüket... Nem értettem meg egyetlen rendőrt sem, akihez kérdést intéztem.”²⁵⁷ Végül eltaláltak a célhoz, ahol „a tábornok” az ifjú követőket okította. Bernstein szerint

Engels lobbanékony természete, amely oly nemes jellemet és oly sok jó tulajdonságot rejtett, mindjárt megnyilvánult előttünk, a Rajna-vidék szülöttjének természetes életörömeivel. „Igyon, fiatalember!” E szavakkal, egy vad vita közepén, újra és újratöltötte a poharam bordóival, amelyet mindig tartott a háznál.”²⁵⁸

Nem kétséges, hogy folyt a bor, ahogy Engels házában többnyire, de ha „vad vita” bontakozott is ki, az meglehetősen egyoldalú lehetett. Bernsteinnek persze megvolt a maga véleménye, de félénk természet volt, és Engels nyilvánvalóan lenyűgözte. Nem is képzelte, hogy Bebel őt is bevinné a találkozóra, míg Engels be nem invitálta. Bármiféle nézeteltérés volt is, nem lehetett túl éles, mivel az audienciával Engels kellően elégedett volt ahhoz, hogy közös látogatást kezdeményezzen „a Móránál”, ahogy Marxot nevezte.

A következő nap Bernstein és Bebel sok időt töltöttek Marxszal és Engelsszel. Ott tartózkodásuk társasági fénypontja az akkor huszonegy éves, színésznőnek készülő Tussy előadása volt. *A hamelini fúruhyást* dramatizálta a jótékonyági esten, amelyet a párizsi Kommün egyik hőséneke özvegye javára rendeztek. Bernsteint, aki nem tudott eléggé angolul ahhoz, hogy kövesse a darabot (bár lojálisan megdicsérte Tussy elevenségét), az nyűgözte le a leginkább, hogy az esemény támogatói közt volt Viktória királynő is: tíz fontot adományozott a vörös mártírnak. Aligha volt elképzelhető, hogy a német császár hasonló célra jótékonykodjék. A látogatás végére „az öregek” megkedvelték Bernsteint, és jóváhagyták kinevezését a kritikus jelentőségű posztra.

A szocializmus történetének más jelentős alakjaitól eltérően Bernstein valóban szegénységben nevelkedett. 1850-ben született, tizenöt gyermek közül a hetedikként – tízen éltek meg a felnőttkort. Apja, Jacob egy nem vallásos zsidó először bádógosként, majd vasúti mérnökként tartotta el a családot. Otthon ritkán ehetek húst, s ha mégis, azt többnyire a kenyérkereső ember kapta. Eduard kicsi volt és gyenge, de Bernsteinék körülményeire és a gyermek kedvezőtlen életkilátásaira való tekintettel az orvosok úgy vélték, nem éri meg gyógyszert adni neki.²⁵⁹ Ha a korabeli orvostudomány állását nézzük, talán ez mentette meg az életét.

Mindenesetre Eduard megerősödött, és ahogy értelmi képességei megmutatkoztak, a szülei áldozatokat hoztak, hogy jobb oktatásban részesíthessék, mint többi gyermeküket. Gimnáziumba küldték tizenhat éves koráig. Ekkor nem tudtak már többet tenni érte, és Ede – ahogy becézték – próbaidős bankhivatalnok lett. Ettől fogva ő tartotta el, és képezte tovább saját magát.

Miközben politikai elképzelései bontakozni kezdtek, Bernstein barátaival ivó- és vitaklubot alapított „Utópia” néven – a nevet inkább

a sok sör, mint a téma inspirálta. Közös fedezték fel a kor különféle liberális, demokratikus és nacionalista áramlatait. Aztán 1872-ben egy nagy publicitást kapott politikai per szocialista ideológiává tömörítette Bernstein homályos liberális érzéseit. Bebel és Wilhelm Liebknecht, a német szocializmus egyik ágának vezetői azzal a váddal kerültek a vádlottak padjára, hogy ellenezték Elzász-Lotaringia annektálását a francia–porosz háború idején. Mint Babeuf néhány nemzedékkal korábban, ők is szószékként használták a pert. Szilárd elveik és ékesszólásuk hatása alatt Bernstein belevetette magát a szocialista gondolkodók írásaiba, és hamarosan megtért. Annyira elragadta Marx beszámolója a párizsi Kommünről, *A polgárháború Franciaországban*, hogy egy drámát írt a könyvből, amelyben szerepelt is.²⁶⁰

Huszonöt éves korára Bernsteint elég jól ismerték már a szocialista mozgalomban ahhoz, hogy a történelmi jelentőségű 1875-ös gothai kongresszus delegáltjának válasszák, amelyen a – Lassalle, illetve a Marx és Engels eszméinek befolyása alatt álló – két szocialista csoport egyesült a Szocialista Munkáspártban – a későbbi a Németországi Szociáldemokrata Pártban (SPD). Itt találkozott Karl Höchberggel, a párt vagyonos támogatójával, a szocialista szerzők kiadójaival.

1878-ban a betegeskedő Höchberget orvosai a kedvező klímájú Svájcba küldték lábadozni. Megkérte Bernsteint, hogy kísérje el magántitkáráként, és segítsen folytatni a befolyásos *Die Zukunft* magazin kiadását. Bernstein ifjúkorának szegényes körülményei nem tették lehetővé, hogy utazzon, így kapott az alkalmon, nem is képzelve, hogy csaknem huszonöt év telik el, mire visszatérhet.

Alig telepedtek le Svájcban, amikor Bismarck kancellárnak sikerült átnyomnia az „antiszocialista törvényeket” a Reichstagon. A császár ellen két merényletet is megkíséreltek a közelmúltban, s az egyik merénylet meg is sebesítette. Noha a szocialistáknak nem volt közük egyik merényletnek sem, a konzervatív reakciót Bismarck ki tudta aknázni. A szocialista könyveket, folyóiratokat és klubokat mind betiltották, s több szocialistát bíróság elé állítottak felséggyalázás és más bűncselekmények vádjával. Bernstein is a vádlottak közt volt, elfogatóparancsot adtak ki ellene.

Höchberg úgy döntött, finanszíroz egy új kiadványt, amely a száműzött párt hangja lesz. A *Der Sozialdemokrat* Zürichben indult, ahová 1879-ben költöztek Bernsteinnel. A száműzött párt leglényegesebb tevékenysége ekkor az újság megírása, szerkesztése volt, azután át-csempészése a határon több ezer német előfizetőnek.

A Höchberg-kiadványokon dolgozó zürichi kört a következő évben Karl Kautsky érkezése élénkítette fel – a koraérett, huszonöt éves fiatalember nemrégiben fejezte be első könyvét Malthus elméleteiről. Kautsky egy jómódú prágai család legidősebb gyermeke volt; a család a színházi üzletben utazott. Úgy tűnik, rá is ragadt némi a dráma iránti érzékből. Elvtársai csak „bárónak” becézték az elegáns öltözködés iránti vonzalma miatt. Bernstein szerint „[a]z ügyes és rendkívül találékony Kautsky azzal bűvölt el minket, amikor a hangulatunk a szokásosnál is extravagánsabb volt, hogy akrobatákat vagy fantasztikus táncosokat utánozott.”²⁶¹

Az összetartó csoporton belül Bernstein és Kautsky hamarosan nagyon szoros kapcsolatot alakított ki. Kautsky leírása szerint „annyira egy volt szívünk és lelkünk, hogy afféle vörös Oresztész és Püladészként tekintettek ránk.”²⁶² A gyakori sörözések során, emlékszik vissza Bebel, „Eduard Bernstein és Karl Kautsky – akik elválaszthatatlanok voltak – gyakran szívszaggató vagy a követ is könnyekre fakasztó duettet énekeltek.”²⁶³ Az együttműködésük ugyanakkor nem korlátozódott kevésbé komoly dolgokra. Közös tanulmányozták Marx és Engels műveit, gyakran reggeltől késő estig dolgoztak, és csak egy ebéd és egy séta erejéig szakították meg a munkát.²⁶⁴ Közös írtak a mestereknek eligazítást kérve egyes kérdésekben. Közös fordították németre *A filozófia nyomorúságát*, amelyet Marx franciául írt, mivel Proudhon ellen irányult, az ő befolyását kívánta francia követői között aláaknázni. A párt kiemelkedő marxista gondolkodóinak számítottak.

A párt tagjai eleinte nem tűntek egyenlőnek hőseik szemében. Bernstein az 1880-as londoni látogatást követően megbízható embernek számított, amint ezt szerkesztővé való kinevezése is mutatja. Bernstein, személyiségére jellemző módon, nem érezte magát elég erősnek a feladathoz, és vissza kívánta adni a megbízatást, de Marx és Engels hallani sem akartak ilyesmiről. Engels azt írta neki: „Semmi féle okot nem látunk arra, [hogy kilépjen a *Der Sozialdemokrat*ból], nagyon lekötölezne, ha átgondolná ezt a döntést. Kezdetek óta kiválóan szerkeszti az újságot, kialakította a megfelelő hangnemet, a kellő szellemességet.”²⁶⁵ Engels ettől az értékeléstől sosem tért el. Tíz évvel később, amikor az antiszocialista törvényeket visszavonták, s így a *Der Sozialdemokrat* teljesítette küldetését, az utolsó számban azt írta, hogy Bernstein „minden kétségen felül a párt eddig legjobb lapját” teremtette meg.²⁶⁶

Kautskynak viszont hosszan kellett küzdenie az elfogadásért, talán mert nem volt benne sok Bernstein természetes szerénységéből. Az

egyik lányának írott levelében Marx szarkasztikusan számol be első találkozásáról Kautskyval, akinek édesanyja néhány romantikus regényt is írt, szocialista felhangokkal. „Amikor ez a sármőr megjelent a lakásomon... azt kérdeztem legelőször: hasonlít az édesanyjára? Nem, egyáltalán nem, nyugtatott meg, én pedig magamban gratuláltam az anyjának.”²⁶⁷

Ami Engelst illeti, 1881-ben elismerte, hogy noha Kautsky „nagyon jó fickó”, „született pedáns és szőrszálhasogató, akinek a keze közt a bonyolult kérdések nem lesznek egyszerűbbek, az egyszerűek viszont bonyolulttá válnak.”²⁶⁸ Noha mindezt nem mondták a szemébe, Kautsky érzékelhette, mi a véleménye Engelsnek a *Die Neue Zeit*-ről. A havonta megjelenő kiadványt 1883-ban, csak néhány hónappal Marx halála előtt alapították a világ első marxista elméleti folyóirataként, és Kautsky volt a szerkesztője. Engelst is felkérte szerzőnek, de Engels elutasította, s inkább a *Der Sozialdemokrat*-ba írt, noha az újság kevésbé látszott megfelelőnek elméleti gondolatai kifejtésére. Végül abban a reményben, hogy elnyeri Engels kegyeit, Kautsky Londonba költözött, hogy „magánórákat vehessen” a bölcs lábainál, aki hamarosan kijelentette, hogy teljesen elégedett a tanítvány „fejlődésével”.²⁶⁹

1890-re tehát, amikor a Reichstag nem volt hajlandó megújítani az antiszocialista törvényeket, Engels bizakodott benne, hogy két új tanítványa a helyes úton vezeti majd az SPD-t. Bismarck erőfeszítései, hogy kiirtsa a pártot, visszaütöttek. A Vaskancellár bukott meg, részben azért, mert az új császár, II. Vilmos nem értett egyet a szocialisták kezelésének bismarcki politikájával. A szocialisták viszont virultak az elnyomás alatt. A földalatti működés szigora – a *Der Sozialdemokrat* terítése és a titkos külföldi helyszíneken tartott nemzeti kongresszusok szervezése – megedzette, és összetartóbbá tette a pártot. Ráadásul a párt betiltásának idején is indultak a választásokon szocialista jelöltek. 1881-ben, az első választáson azt követően, hogy a törvényeket meghozták, veszítettek szavazatokat, de nem katasztrofális mértékben: tizenketten bekerültek a Reichstagba. 1890-ben, tizenkét év elnyomás után a párt harmincöt helyet szerzett, s ami még fontosabb, a leadott szavazatok 20%-ával első helyen állt.

Noha 1890-ben lejártak az antiszocialista törvények, a Bernstein elleni elfogatóparancs még érvényben volt. Ahogy a párt nyomdái Németországban újraindították az újságokat és folyóiratokat, Bernstein Londonban ragadt, ahová 1888-ban költözött, miután a német kormány nyomására a svájci hatóságok kiutasították. A száműzetés

kiadványaként működő *Der Sozialdemokrat* ideje lejárt. Bernstein az életre kelt szocialista újságoknak küldött cikkekből tartotta fenn magát, és történeti tárgyú könyveket írt. Ekkoriban kérte meg Engels, hogy vegye át *A tőke* negyedik kötetének előkészítését. Bernstein azonban tudatában volt annak, hogy kiszemelése a nagy presztízsű feladatra bántja Kautskyt. Kettejük közül Bernstein inkább újságíróként volt ismert, a teoretikus Kautsky volt. Szokott nagylelkűségével tehát Bernstein átadta a feladatot barátjának.²⁷⁰

Kautsky büszkesége újabb sebet kapott, amikor Engels írói hagyatékát Bernsteinre bízta. Néhány évvel Engels halála után azonban Tussy Marx aggódásának adott hangot, hogy Bernstein kezd eltávolodni a marxista doktrínától, amit a Fábíánus Társaság befolyásának tulajdonított.

A fábíánusok ismert értelmiségi klub volt, szocialisták, de nem marxisták, és rendkívül nagy volt a befolyásuk a brit szellemi életben. Bernstein valóban összebarátkozott fábíánusokkal, például Shaw-val és Sidney és Beatrice Webb-bel, és voltak eretnek gondolatai. De nem annyira a fábíánusok, mint inkább Anglia változtatta meg, kezdve a királynő adományával Tussy réges-régi jótékonyági estjén. Hogyan tud elszámolni az ortodox marxizmus, amely szerint minden viselkedés gazdasági önértékből ered, Öfelsége megértésével a párizsi Kommün iránt?

A probléma nem ért véget a *Hamelini furulyás* előadásával. Minél hosszabb ideje élt Angliában, annál nehezebben tudta összeegyeztetni a nyílt angol politikai folyamatot és az osztályok közti együttműködést a marxista térképpel. Hasonló kérdések még az antiliberalis Németországban is felmerültek. A császár a Bismarck által indított társadalombiztosítási rendszer kibővítését javasolta. A német jóléti állam embriója persze azért született meg, hogy elvegye a szocialista kritika életét, de ekkor már nyilvánvaló volt, hogy ezt a mögöttes célt nem érte el: a szocialisták egyre jobb eredményeket értek el a választásokon. Wilhelm mégis törődött alattvalói jólétével, és néha a munkások mellett állt a munkaadókkal folytatott vitákban.

Egy darabig Bernsteinnek sikerült begyömöszölnie empirikus megfigyeléseit a marxi elmélet homályos körvonalaiba. De aztán belefáradt az erőfeszítésbe. 1898-ban egy Bebelnek írt levélben elmagyarázta:

Két évvel ezelőttig megpróbáltam a marxista tanokat kitágítani, és összhangba hozni a valósággal. Jellemző módon vagy ha

tetszik, érthető módon, a taktika teljes képtelenségét a Fábianus Társaságban tartott „Mit tanított valójában Marx” című előadásomon értettem meg, nagyjából másfél évvel ezelőtt. Még most is megvan az előadás kézírata; ijesztő példája egy jóakarató mentegőzésnek. Meg akartam menteni Marxot; meg akartam mutatni, hogy mindent megjósolt, ami bekövetkezett és ami nem következett be. Amikor „művészi előadásom” végére értem, amikor újra elolvastam az előadást, átvillant a fejem: igazságtalan vagy Marxszal, amiről itt hadoválsz, az nem Marx... ezt mondtam magamnak – ez nem mehet tovább. Felesleges összebékíteni az összebékíthetetlent. Ami szükséges, az annak feltárása, miben volt igaza Marxnak, és hol tévedett.²⁷¹

Ennek érdekében Bernstein 1896-ban cikksorozatba kezdett a *Die Neue Zeit*-ban „A szocializmus problémái” címen, amelyben a marxista kánon kérdésessé vált elemeit vette sorra. Rámutatott, hogy a szakszervezetek és a demokrácia megerősödése visszaszorította a kapitalisták nyers hatalmát, és meglágyította a kapitalizmust. Nincs többé értelme, írta, hogy „éles különbséget tegyünk... az egyik oldalon a kapitalista társadalom és a másik oldalon a szocialista társadalom között”, vagy hogy „hirtelen ugrást” feltételezzünk a kettő között.²⁷² Mi több, azt hinni, hogy a szocializmus valamiképp megoldást hoz minden problémára, „csodavárás”. A felkavaró fekete-fehér képek helyett, amelyek a mozgalom inspirációját szolgáltatták, Bernstein a szürke árnyalataival festette meg a szociális kérdéseket. Megközelítését jól összefoglalja kihívó állítása: „Rendkívül kis mértékben érdekel vagy izgat, amit általában »a szocializmus végcéljának« szokás nevezni. Ez a cél számomra semmit nem jelent, számomra maga a mozgalom minden.”²⁷³

Egyes bírálók rögvest rámutattak a nyilvánvaló ellentmondásra: hogyan lehet egy mozgalom értelmes valamilyen kitűzött végcél nélkül? A válasz kiábrándító volt. Bernstein azt állította, hogy lehetséges a munkások jólétéért harcolni – több politikai és szociális törvényért, jobb fizetésért, jobb munkakörülményekért – egy új társadalom víziója nélkül is. Érvének fő hibája az volt, hogy a teleológia elvetésével Bernstein megközelítése megfosztotta a szocializmust a vallási misztikumtól, amellyel a marxizmus felruházta. Nem kínálhatta a továbbiakban „az új kort... amely »Isten királyságát« a földön valósítja meg, s amely minden embert emberi lényvé tesz!” – mint az ifjú és lelkes Kautsky írta korábban.²⁷⁴

Egy ilyen alapvető letérés az addigi útról, egy ilyen jelentős tanítvány szájából, megrázta a marxizmus legbensőbb köreit. Tussy Marx utolsó Kautskynak szóló levelében, két héttel azelőtt, hogy öngyilkosságot követett el, könyörgött, hogy terelje vissza Bernsteint a nyájba. „Ede jelenlegi boldogtalan szkeptikus pesszimizmusa... elmondhatatlanul fáj nekem,” írta.²⁷⁵ „Ede annyira drága barátom, hogy szörnyű látni, ami történik.” Csak Kautsky beavatkozása „terelhetné Edét vissza Edéhez”.

Valójában Kautsky semmivel nem beszélhetett volna le Bernsteint éveken át kiérlelt gondolatairól. Levélben vitatkozott vele, de hiába. A kérdés nem az volt, hogyan lehet a régi Edét újraéleszteni, inkább az, hogyan lehet megbirkózni az újjal. A párt első számú teoretikusként kénytelen volt megtámadni Bernsteint, ugyanakkor a párt egyre gyarapodó szavazóbázisából kinőtt vezetők és a szövetséges szakszervezetek rokonszenveztek Bernstein fokozatos megközelítésével. Kautsky úgy akart Bernstein eretnkségével szembeszállni, hogy ne idegenítse el őket.

A párt fiatal militánsainak azonban nem voltak ilyen skrupulusaik. Különösen ketten indítottak heves támadást: Israel Lazarevich Helphand (vagy Gelfand), aki „Parvus” néven írt és Rosa Luxemburg. Mindketten csak néhány évvel korábban emigráltak Németországba keletről. Mindketten gazdag zsidó családból származtak. Mindketőnek doktori fokozata volt, s alig várták, hogy figyelmet keltsenek a német szocialista pártban. És mindketten rögtön átlátták, hogy Bernstein elhajlása a legmegfelelőbb alkalom erre.

Először Parvus csapott le. A kozmopolita kikötővárosban, Odesz-szában nevelkedett; teátrális gesztusokban és nézetekben bővelkedő ember volt, akinek étvágya és ennek megfelelő külleme nem ismert korlátot. (Kautsky gyermekei a Dr. Elefánt becenevet adták neki.)²⁷⁶ 1891-ben költözött Németországba, és máris hírnevet szerzett radikális újságíróként. Teoretikus babérokra vágyott, később ő fektette le a „permanens forradalom” elméletének alapjait, amelyet aztán Trockij tett híressé, akivel 1905-ben együtt dolgozott. De a szocialista történelemhez leginkább a német vezérkar machiavelliánus szolgáljaként, s nem teoretikusként járult hozzá, mint a következő fejezetben látni fogjuk.

1898 elején két hónap alatt Parvus nem kevesebb, mint tizenhét cikket szentelt Bernstein ostromzásának. Azzal vádolta, hogy elvetette „a jelenlegi taktika minden tudományos alapját” vagyis azt, hogy a párt „a lehető leggyorsabban megragadja a politikai hatalmat, és

e hatalmat – a »proletárdiktatúrát« – a kapitalisták kisajátítására és egy szocialista társadalom megteremtésére használja.”²⁷⁷

Nyárra Parvus jeremiádját túlharsogta Luxemburgé. Luxemburg Parvus ellentéte volt: egy valóban tehetséges teoretikus és katasztrofálisan gyenge szervező, aki ironikus módon a közvetlen cselekvés teoretikusaként vált ismertté. Munkái a szocialista könyvtár örökzöldjei lettek, de ötvenéves sem volt, amikor a mártíriumot választotta egy rövid életű lázadás során.

Noha a család zsidó volt, Luxemburg szülei „lengyelül beszéltek és gondolkodtak” – mondja életrajzírója.²⁷⁸ Rosa briliáns és aszociális, csúnyácska lány volt, és tizenhárom éves korától bicegett egy csípőprobléma miatt. Sem a lengyel identitással, sem a zsidó identitással nem volt kibékülve. A lengyel politika fő problémája a nemzeti függetlenség volt, az 1800-as évek végén a legtöbb lengyel szocialista szemében a szocialista ügy egybefonódott a nemzeti üggyel. Rosa Luxemburg másképp gondolta. Egy kis frakció vezetője lett, akik elvetették a nacionalizmust azon az ortodox marxista alapon, hogy a munkásnak nincs hazája.

Ez a meggyőződés vezette Németországba, hogy a nemzetközi szocialista forradalom élvonalában lehessen. Az antiszocialista törvényeket eltörölték, de a német hivatalnokok nem fogadták éppen tárt karokkal a bolygó zsidó radikálisokat. Hogy letelepedési engedélyt kapjon, Luxemburg látszatházasságot kötött egy kedves német elvtársnője fiával. A házasság egyetlen terméke a letelepedési engedély volt. Ahogy kézbe kapta, szállást keresett Berlinben élettársával és fő politikai eszmetársával, Leo Jogichesszel. Jogiches is lengyel zsidó szocialista volt, aki a három jelző közül csak a legutóbbiban talált rá identitására. Még Rosánál is gazdagabb családból származott, és a pár főként a két szülői család adományaiból élt.

Luxemburg Bernstein kihívásával kívánta elnyerni választott pártja figyelmét. Öt cikket írt, amelyeket később a marxista klasszikussá lett *Reform vagy forradalom?*-má bővített. Bernsteinnek azt az állítását vette tűz alá, hogy a szakszervezetek és a demokrácia megszelídíti a kapitalizmust, s kijelentette, hogy éppen ellenkezőleg, a szocialisták kizárólag azért vesznek részt a választásokban vagy a kollektív szerződéskötésben, mert „a politikai és szakszervezeti aktivitás... ébreszti rá a proletariátust arra, hogy az efféle aktivitás nem hozhat alapvető javulást a helyzetében, s ezért feltétlenül szükséges, hogy egyszer s mindenkorra átvegye a politikai hatalom eszközeit ... egy társadalmi forradalomban.”²⁷⁹

Bernstein álláspontja, írta, „az osztályszempont elvetésével ér fel”.²⁸⁰ Ez erős, hogy azt ne mondjuk, nevetséges állítás volt egy huszonhét éves, vagyonos nőtől, akinek sosem kellett megkeresnie a kenyerét, talán még állása sem volt soha. De bár gyakorlati tapasztalatokkal nem rendelkezett, jó agya volt az absztrakciókhoz. Minden más vitapartnernél – beleértve Bernsteint is – világosabban látta, mennyire alapjaiban kezdte ki Bernstein ezekkel a korrekciókkal a marxi építményt. Ha a kapitalizmus képes javulásra, akkor nem várható, hogy katasztrofális kudarcba fullad, amely aztán szocialista forradalomhoz vezet. Ebben az esetben „a szocializmus nem történelmi szükségszerűség többé, csak választás kérdése... Utopikussá válik.”²⁸¹ Más szóval, a szocializmus megint visszatér Owen szeszélyeihez Marx törvényei után.

Ahogy remélte, Luxemburgot az okos cikkek a vita közepébe repítették. Az 1898-as stuttgarti pártkongresszusra is jelölték, ahol heves vita kibontakozása volt várható a „Bernstein-kérdésről”.

Bernstein maga nem lehetett jelen – londoni száműzetését nem hagyhatta el. Mindössze egy rövid levélben védekezett, amelyet aztán Bebel felolvasott, hogy bárki nekieshessen. Luxemburg Bernstein kizárását követelte a pártból, de a pártvezetés ezt ellenezte. Tudták, hogy Bernstein álláspontja népszerű a szakszervezeti és a pártképviselők vagyis a párt tömegbázisához legközelebb állók között. Magánlevelezésében Kautsky arra kérte Bernsteint, hogy vonuljon vissza, de nem kívánt szembesülni egy kizárás következményeivel.²⁸² Nem is akarta ráhagyni a Bernsteinnel szembeni érvelést a radikálisokra. Kautsky tehát Stuttgartban „ellenállását legyőzve” megindította első nyilvános támadását régi barátja ellen.

Kautsky azzal érvelt, hogy Bernstein elképzelése a szocializmus fokozatos, demokratikus úton való elérésével kapcsolatban Angliában talán lehetséges, de a német körülmények között az erőszakos forradalomnak nincs alternatívája. „Kemény harc előtt állunk – mondta –, és elsősorban hitre van szükségünk önmagunkban, a győzelembetett bizonyosságra... bizalomra, amely szerint ... a győzelem végül a miénk lesz.”²⁸³ Ha Bernsteinnek igaza van, „a kapitalizmus és nem a szocializmus bontakozik ki... és sosem érünk el célunkhoz.” Bernstein azonban téved, „győzni fogunk.” A jegyzőkönyv szerint szónoklatát „zajos tetszésnyilvánítás és ováció” fogadta. A párt vezetője, Liebknecht a gyűlés lezárásaként kijelentette, hogy „az egész kongresszus lelkesen Kautsky mögött áll – lényegében megegyezésre jutottunk.”²⁸⁴

A vágyai beszéltek belőle. Kautsky szónoki teljesítménye inkább érzelmileg mozgósító, mint meggyőző volt, és a két oldal a következő, hannoveri kongresszusra gyűjtögette erejét. Kautsky előzetesen rávette Bernsteint, hogy öntse könyvbe gondolatait, így a párt tagjai világosabban szembesülhetnek velük. 1899-ben megjelent tehát a rövid kis könyv, *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai*.

Bernstein később revizionizmusnak nevezett álláspontja empirikus megfigyelésekből indult ki. Több mint ötven év telt el azóta, hogy Marx és Engels megfogalmazták szociológiai jóslatukat, amely szerint a gazdagok köre szűkül, a szegények szegényebbek lesznek, a középosztály pedig elhanyagolhatóvá válik. Bernstein úgy látta, hogy csaknem pontosan a fordítottja következett be: több a gazdag, a középosztály is kiszélesedett, a szegények pedig jobban éltek. Arra a jóslatra összpontosított, amely szerint a tőke egyre inkább koncentráldódik, talán mert ezzel kapcsolatban könnyebb volt adatokat találni. Ki tudta mutatni, hogy a kisvállalatok száma nőtt, ahogy a jómódban élők is. A gazdaságtörténeti kutatások szerint Németországban és Angliában az inflációval kiigazított egy főre eső jövedelem nagyjából megduplázódott az 1848-as *Kommunisták Kiáltvány* és az 1899-es *A szocializmus előfeltételei*... között.²⁸⁵ Bár ilyen statisztikai adatokkal Bernstein nem rendelkezett, az általános életszínvonal javulása mindenütt általánosan tapasztalható volt. Peter Gay szerint

*az élet minden területén javulás következett be. Az emberek jobban táplálkoztak és öltözködtek. ... Sok olyan árucikk sorozatgyártása indult el, amelyek korábban luxusnak számítottak. Általános fogyasztási cikknek számított a bútor, a könyv, a kép, a szőnyeg, a cigaretta, a zongora, az óra, a nyakkendő és a görkorcsolya. A szórakoztatóipar is széles körben elérhetővé vált... Az éves fogyasztás jelentősen nőtt: a cukoré az 1870-es fejenkénti 12 fontról 1907-ig 34 fontra; a söré az 1872-es 78 literrel 1900-ig 123 literre. 1873-ban az átlagos éves húsfogyasztás nagyjából 59 font volt fejenként. 1912-re ez 105 fontra emelkedett.*²⁸⁶

A marxi elmélet szempontjából ez végzetes volt. Az elméletben a társadalmi átalakulás rugóját a társadalom két osztályra történő fokozatos redukálódása szolgáltatta, amelyek közül az egyik kicsi és nagyon gazdag, a másik hatalmas és rendkívül szegény. E folyamat nélkül,

ahogy Luxemburg rámutatott, nem volt várható egy szocialista forradalom bekövetkezése. A szocializmus továbbra is lehetséges volt, de emberi akarat, nem pedig személytelen történelmi erők hozhatták csak létre, ezért nem igazolhatta az sem, hogy elkerülhetetlen, csak az, hogy kívánatos. Bernstein ezt felismerve megpróbálta leválasztani a szocialista projektet Hegelről, a történelmi determinizmus apostoláról, és Kanthoz, a morálfilozófushoz kötni. Ahogy egy angol szövegben elsütötte „Kant against cant” (Kant „nem vagyunk rá képesek” helyett).

Bernstein Marx és Engels gyakori idézésével demonstrálta, hogy egyáltalán nem akarja egészében elutasítani a tanaikat. A műveiket egyszerűen más szerzőkéhez hasonlóan kívánta kezelni, nem szentírásként. Számos specifikus kérdésben cáfolta őket, de érvelésének lényege az volt, hogy a szocializmus az empiriára és külső morális mércére kell hogy hagyatkozzék. Nem riadt vissza attól sem, hogy kifejezze ambivalens érzéseit Marxszal kapcsolatban: „műve tudományos vizsgálat kíván lenni, s ugyanakkor bizonyítani is akar egy sokkal korábbi elméletet... E nagyszerű tudományos szellem a végén a doktrína rabszolgájává vált.”²⁸⁷

1899-ben a hannoveri konferencia fő témája „a Bernstein-kérdés” volt. August Bebel nyitotta meg a konferenciát egy több mint hatórás támadással, ami nem gátolta meg abban, hogy túlzott „bőbeszédűséggel” vádolja Bernsteint, aki még mindig Londonban tartózkodott. Bebel azzal is vádolta, hogy „talmudista szofizmusba” feledkezik, ami Bernstein zsidó származására való utalás lehet. Három napnyi vita után – Bernsteinnek voltak támogatói a szakszervezeti és pártvezetők között – Bernstein nézeteit hivatalosan is elutasították 216 szavazattal 21 ellenében.²⁸⁸

A támadások arra sarkallták Bernsteint, hogy újabb erőfeszítéseket tegyen, és rávegye a német hatóságokat az ellene emelt vád visszavonására, hogy hazatérhessen megvédeni az álláspontját. 1901-ben, tizenegy évvel az antiszocialista törvények lejáratá után, az állam engedett. Hogy ilyen sokáig tartott a dolog, jól mutatja, hogy Bernstein milyen szokatlan kitartással szegült szembe a törvényekkel, ezzel pedig a monarchia szemében az egyik legveszélyesebb politikai ellenféllé nőtte ki magát. Visszatérte után a párt egyes választott vezetői, akik rokonszenveztek az elképzeléseivel, azonnal megkérték, hogy induljon egy képviselői helyért. Bár nem utal arra semmi, hogy valaha is ilyen karriert fontolgatott volna mégis beleegyezett, és igencsak népszerű politikusnak bizonyult. Az első választást olyan

szavazatszámmal nyerte meg, amely meghaladta a riválisaira adott szavazatok összességét. 1902 és 1928 között mindig újraválasztották, míg hetvennyolc évesen vissza nem vonult, hogy „átadja a helyet a fiatalságnak”.

A bernsteini revizionizmusról folytatott vita átlépte az államhatárokat. A szocialisták egy világméretű mozgalom részének tekintették magukat, amelynek központja Németország és az Internacionálé legnagyobb, leghatalmasabb pártja. Egyes külföldi szocialisták, mint Parvus vagy Luxemburg, azért emigráltak Németországba, hogy az osztályharc első vonalában legyenek. Mások az SPD fejlődését olyan heves érdeklődéssel követték, mintha maguk is párttagok lennének. Bernstein első szocialista kihívói közt volt például a brit marxista, Ernest Belfort Bax és az orosz Georgij Plekhanov. Hamarosan a szorítóba lépett Angliában H. M. Hyndman, Franciaországban Jean Jaurès, Hollandiában Anton Pannekoek és Ausztriában Max Adler is.

A legjelentősebb vitatézis lassan született meg. Több ezer mérfölddel odébb, a Mongóliától északra fekvő Suszenszkoje kis szibériai városában egy huszonkilenc éves száműzött izgatottan várta Bernstein művének megérkezését. Lenin, ahogy nevezte magát, lehetőségei szerint hat időzónán keresztül is gondosan nyomon követte Bernstein cikkeit és a stuttgarti konferencia vitáit.

Különösen feldühítette, hogy Jekatyerina Kuszkova, egy fiatal orosz szocialista inspirációt merített a revizionista érvekből, és egy pamfletben azt javasolta, forradalom helyett inkább az orosz munkásokat támogassák a szocialisták a jobb bérezésért és munkakörülményekért folytatott harcban. Ezt a senki által nem ismert, cím nélkül kiadott pamfletet Anna, Lenin nővére küldte el, akinek gyakori csomagjai segítettek lépést tartania a radikális vitákkal. Lenin nem csak, hogy írt egy kíméletlen cáfolatot, de a közeli városokból tizenhét másik száműzöttet találkozóra hívott – egyiküket a halálos ágyáról vitték oda –, hogy fel is olvashassa nekik.²⁸⁹

Egy nappal azután, hogy *A szocializmus előfeltételei...* megérkezett, Lenin azt írta anyjának, „Nágya [a felesége] és én azonnal belefogtunk Bernstein könyvébe... Határtalan opportunizmus... méghozzá gyáva opportunizmus.”²⁹⁰ Amikor a következő csomagban megkapták Kautsky bírálatát, a *Bernstein és a szociáldemokrata program: egy kritika kritikája* címen megjelent könyvet, a pár félretett

mindent, és két hétig fáradhatatlanul dolgoztak az orosz fordításán. Ez azonban még nem volt elég Leninnek. Hónapokkal később, a száműzetése lejártakor a moszkvai vasútállomáson Dmitrij öccse fogadta, aki szerint, Lenin első mondata az volt, hogy „mindennél fontosabb a határozott és fáradhatatlan küzdelem” Bernsteinnel szemben.²⁹¹

Ezt a harcot sosem lankadó hévvel vívta. „Csak egyetlen válasz adható a revizionizmusra: verjétek szét az arcát!”, mondta egy követőjének évekkel később.²⁹² Míg a verekedés gondolata jellemző lenini reakció, mégsem ez volt Lenin utolsó szava. Nagyjából egy évvel azután, hogy elolvasta Bernstein könyvét, Lenin olyan választ talált, amely ügyesebb volt még Kautsky, Luxemburg és a többiek érveinél is, s amely örökre megváltoztatta a szocializmus arcát. Lehet, hogy a legtöbb munkás nem lesz egyre szegényebb, és nem akarják megdönteni a rendszert, de a „proletárforradalmat” nem kell feltétlenül a proletároknak véghezvinniük: megteheti más is helyettük!

Mint a nővérétől kapott csomag, az anyjának írott levél és testvérének fogadtatása mutatja, „Lenin” meleg családi körben nőtt fel. Az Uljanov családba született 1870-ben, Vlagyimir névre keresztelték. A harmadik volt hét gyermek közül; hatuk élte meg a felnőttkort. A család etnikai hovatartozását illetően eltér az életrajzírók véleménye. Egyesek szerint Lenin anyja, Marija, félig zsidó volt – mások ezt tagadják. Megint mások szerint apja, Ilja nagyorosz volt vagy ázsiai.

Foglalkozási hátterükről többet tudunk. Marija apja külön, de sikeres orvos volt, aki már fiatalon vissza tudott vonulni egy birtokra, hogy a dzsentrí életét élje. Ilja eredetileg jobbágyfiú volt, aki megváltotta magát, és szabó lett, majd ösztöndíjak segítségével kandidátusi fokozatot kapott matematikából – ez a mai mesterfokozatnak felel meg. Oktatási területen kezdett dolgozni, és gyorsan ment előre a ranglétrán, míg a szimbirszki kerület iskoláinak felügyelője lett. A pozícióval cím is járt, amelyet „tényleges udvari tanácsosként” lehetne fordítani. Bármit jelent is ez, a rangtáblázatban vezérőrnagyi szintnek felelt meg, és örökletes nemességgel társult.

Ilja és Marija a járási központban, Szimbirszkben telepedtek le (később Uljanovszknak nevezték át), egy harmincezer lakosú álmos kisvárosban a Volga partján, ahol Európa és Ázsia találkozik. Egy darabig szerényebb szálláson éltek, de hamarosan nagy, kényelmes házba költöztek, amelynek fogadószobájában koncertzongora állt, körötte kert és gyümölcsös, valamint krikettpálya. A három idősebb gyermeknek saját szobája volt. Úgy tűnik, három vagy négy szolgát tartottak.²⁹³ A nyarakat a Volga felsőbb részén, Kokusinkóban,

Marija apjának ezerholdas birtokán töltötték. Öt részre osztva öt lányára hagyta a birtokot, akik gyakran jöttek ide a családjukkal. Mindenféle szórakozást kínált, többek közt egy billiárdszobát, csónakokat és gyönyörű természeti környezetet. Lenin jó úszó lett, kiváló gombászó és egykori barátja, Valentinov szerint, ügyesen bánt a billiárd dákóval is.

Lenin kiváló tanuló volt, de néha kellemetlen, és többnyire nem volt barátja. Az életrajzírók többsége ugyanazt a szerény anekdotakínálót találja: az ifjú Vlagyimir egy játék lovackának kicsavarta az egyik lábát; ijesztő versekkel gyötörte fiatalabb testvéreit; azt akarta, hogy mindig úgy találják a kását neki is, ahogy rajongással övezett idősebb bátyja, Szása kérte. Összességében unalmas és elkényeztetett gyerek lehetett unalmas gyerekekkel.

A változás 1886-ban következett be, amikor Vlagyimir tizenöt éves volt. Az apja hirtelen agyvérzést kapott, és meghalt. Marija saját vagyonából és az Ilja posztja után járó özvegyi nyugdíjból el tudta tartani a családot. Egy évvel később azonban még súlyosabb csapás érte őket. Marija tudomást szerzett róla, hogy Annát és Alexandert (Szását), a két legidősebb gyermeket lefogták azzal a váddal, hogy merényletet terveztek a cár ellen Szentpétervárott, ahol egyetemre jártak.

Marija hitetlenkedve Pétervárra sietett. Iljával közös családi éthoszuk a kulturálisan felvilágosult, de Istennel és a cárral szemben tisztelettudó magatartás volt. A rendőrségnek Anna ellen nem is volt bizonyítéka, pusztán azért tartóztatták le, mert Szása szobájában találták a rajtaütéskor. Marija tehát ki tudta szabadítani. Ami viszont Szását illeti, őt valóban elbódította a forradalmi misztika sok más orosz diákhhoz hasonlóan.

Egy évtizeddel korábban, az 1870-es években a narodnyik ideológia fűtötte fiatal radikálisok „a nép közé mentek” vidékre, hogy eszméletre keltsék a parasztokat. A parasztok azonban gyakran csak addig hallgatták a diák felvilágosítókat, míg meg nem itták az általuk hozott vodkát, aztán összekötözték, és átadták őket a rendőrségnek. Az 1880-as évek forradalmi nemzedéke aztán egy felülről indított stratégiához fordult: a cárgyilkossághoz. 1881-ben, számos sikertelen kísérlet után egy fiatal összeesküvő csapat, amely a *Norodnaja Volja*, azaz a Népakarat „Végrehajtó Bizottságának” címezte magát, sikeresen felrobbantotta II. Sándort, amint átkocsizott a fővároson. A cárt, aki felszabadította a jobbágyokat, eltörölte a testi fenyegetést, és elindított néhány reformot a fia, III. Sándor váltotta a trónon, aki azonnal

úgy döntött, hogy keményebb kézre van szükség. Noha a Végrehajtó Bizottságot letörölték a föld színéről, hamarosan mások léptek a nyomdokaikba, és igazolást találtak az új uralkodó keménykezü politikájában.

A Szása Uljanovot beszerző radikális frakció úgy gondolta, értékes tagra tett szert. Biológus hallgatóként kiismerte magát a laboratóriumokban, tehát ő lett a csapat bombagyárosa. A merényletjelöltek azonban nem tudtak értelmesen tervezni. Az összeesküvést felfedték, miután hármójukat is megfigyelték, amint a palota mellett ugyanazon a helyen ügyeltek három egymást követő napon. Egyikük, Oszipanov elővette a revolverét, de nem tudta elsütni. A rendőrségen még motozás előtt bombát húzott elő a kabátjából, és megdobta vele az öröket, az azonban csak elgurult, és nem robbant fel.

A kihallgatások hamarosan Szása és más bűntársak és összeesküvők letartóztatásához vezettek, akik maguk nem voltak jelen a komédiába illő forradalmi eseményen. Szása tanúságot tett erős jelleméről, amelyet anyja jól ismert, de most nem sok öröme telt benne. Elvtársainak védelmében a lehető legtöbbet magára vállalt – mint az ügyész gúnyosan megjegyezte, többet is, mint amennyit a tények igazoltak. Ha kegyelmet kér, a cár, aki részleteiben követte az ügyet, elolvasta és széljegyzetelte Marija hozzá intézett kérelmét, meg is adta volna. De Szása úgy gondolt magára mint egy párbaj résztvevőjére, aki elsőként lőtt, és tévesztett. Miféle ember az, aki ilyenkor arra kéri az ellenfelet, hogy ne lőjön vissza? Szegény Marija csak annyit értett az egészből, hogy fia eltökélte, hogy meghal. És így is történt, 1887. május 20-án négy másikkal együtt felakasztották.

A tizenhetedik életévét éppen betöltő Vlagyimirra szörnyű hatással volt a történet. Harminc évvel később, a hatalomátvétel előtt, így jellemezte magát: „A nevem Vlagyimir Iljics Uljanov. 1870. április 10-én születtem Szimbirszkben. 1887 tavaszán fivéremet, Alexandert III. Sándor halálra ítélte az ... ellene megkísérelt merényletért.”²⁹⁴

A cár merényletjének öccseként Vlagyimir egyetemi kilátásai nem voltak fényesek, de Fjodor Kerenszkij, Vlagyimir gimnáziumának igazgatója, az Ilja végrendeletében kijelölt gyám hamarosan elsímította az utat. Kerenszkij az iskola aranyérmével tüntette ki mint osztályának legjobbját „képességben, fejlődésében és viselkedésében”. Szása szintén elnyerte a medált, s később Szentpéterváron zálogba csapta, hogy robbanóanyagot vásároljon. Mintha egy görög drámában járnánk: Fjodor fia, Alexander Kerenszkij lesz majd az a demokratikus miniszterelnök, akit Lenin 1917-ben elűz a hatalomból.

Egyelőre azonban Fjodor meleg hangú ajánlólevele meggyőzte a Kazanyi Egyetemet, és az ifjú Vlagyimirt felvették.

Nem volt hosszú ideje hallgató, amikor megjelent egy tüntetésen. A legtöbb beszámoló szerint kis szerepet játszott, de bátyjára való tekintettel azonnal kidobták. Marija meggyőzte a hatóságokat, hogy büntetését korlátozzák egy kukoskinói száműzetésre, a családi birtokon, ahol Anna nővére már házi őrizetben élt a III. Sándor ellen intézett megghiúsult merénylet következményeként. A kényszerű tétlenség alatt Vlagyimir tanulmányozni kezdte a Szása után maradt könyveket – különféle forradalmi klasszikusokat. Kedvence Nyikolaj Csernisevszkij *Mi a teendő?* című regénye volt. A regény irodalmi erényekkel nem rendelkezik (Szamuely Tibor történész szerint „minden szempontból a világ legrosszabb regénye... hiteltelen melodráma, idegesítően szentimentális”), mégis orosz értelmiségiek egész nemzedékét inspirálta.²⁹⁵

Nem műalkotásként, hanem traktátusként gyakorolt hatást. Az 1828-ban született Csernisevszkij Owen, Fourier, Saint Simon és más utópikus szocialisták gondolataiból merített, a regényben az erőfeszítés nélkül elérhető bőség és egalitárius harmónia jövődő édenét festi meg, mint az utópisták. Amit maga tett hozzá, az az utópia megvalósításának módja – pontosabban az, ki fogja megvalósítani. A *Mi a teendő?* hősei az „Új Emberek” osztályába tartoznak. Ez minden kétségen felül a forradalmárokra utaló eufemizmus volt, amely, mint annyi más ködszó akkoriban, a cenzorok megkerülését szolgálta. Az Új Emberek „bátrak, megingathatatlanok, sosem hátrálnak meg”, és teljes odaadással képviselik „a közös ügyet”. Sorsuk a társadalom megmentése: „Néhány éven belül, alig néhány éven belül őket kéri majd: »Mentsetek meg!« – és akkor bármit mondanak, mindenki engedelmessé válik.”

Az ifjú Vlagyimir Uljanov bátyja kivégzésének és saját száműzetésének sérelmét melengetve újra és újra elolvasta a könyvet. Azt mondta Csernisevszkijről: „A bátyámat... magával ragadta, és engem is. Teljesen átforgatta a világgépem.”²⁹⁶

Mivel a hatóságok nem voltak hajlandók visszaengedni Vlagyimirt az egyetemre vagy megengedni neki, hogy külföldre menjen tanulni, a fáradhatatlan Marija más lehetőségeket teremtett. Amikor Vlagyimir elhagyhatta Kokuskinót, Marija vásárolt egy birtokot Alakajevában abban a reményben, hogy ott letelepedik, és megelégszik a nemes gazdálkodó életével, mint Marija apja. De Vlagyimirnek nem volt sem kedve, sem tehetsége ehhez. (Később azt mondta a feleségének,

hogy a földjén dolgozó parasztokkal gyorsan „abnormális” lett a viszonya.) Marija tehát ismét nekivágott az ezer mérföldes útnak Szentpétervárra. Az oktatási minisztériumba tartott, ahol aztán sikerült engedélyt szereznie Vlagyimir számára, hogy letegye a jogi vizsgáit. Sosem látogatta az órákat, mégis évfolyamelső lett.

A diploma megszerzése után Vlagyimir a joggal szinte egyáltalán nem foglalkozott, továbbra is Marija anyagi támogatásából élt. Egy cégnél kezdő irodista állást vállalt, főként azért, hogy politikai tevékenységét elrejtse, mert ekkor, huszonhárom éves korában már ez volt élete egyetlen célja.

Nem sokkal később már „elsők közt az egyenlő” lett a szentpétervári szocialisták köreiből. Az 1870-es évek „a nép közé menni” mozgalmá, aztán az 1880-as évek cárnyilkossági terveinek kudarca után a radikális orosz értelmiség körében megnőtt az érdeklődés a marxizmus iránt, annak ellenére, hogy az ország elmaradt az iparosodásban. Az érdeklődés kölcsönös volt – Marx és Engels hízelgőnek érezte az írásainak szentelt figyelmet. Marx 1880-ban meg is jegyezte, hogy „A *tőké*-t [Oroszországban] szélesebb körben olvassák, és nagyobbra becsülik, mint bárhol másutt.”²⁹⁷ Marx és Engels is tiszteletteljes leveleket váltott Vera Zaszuliccsal, egy hírhedt fiatal forradalmárral, aki a marxizmus híve lett. Hírnevét annak köszönhetette, hogy közvetlen közlőre lelőtte a szentpétervári kormányzót, ezután pedig elérte, hogy az esküdtszék felmentse, noha nem is tagadta a tettét. A levelezésben a két bölcs táplálta az oroszokban a reményt, hogy a szocialista forradalom valamiféle rövidített úton, a marxi „történelmi szakaszok” megkerülésével is elérhet hozzájuk.

Az orosz marxisták megalakították a „A Szentpétervári Uniót a Munkásosztály Felszabadításáért Folytatott Küzdelemre”. Lenin, mint sokan mások is, talált magának egy munkást, akinek felolvashatta a *tőké*-t. Noha a tanítvány morgott, hogy maga is tud olvasni, hálás volt a magyarázatokért – bárki hálás lett volna. Ezután Lenin legközelebbi barátja és elvtársa, Julius Cederbaum még jobb taktikát talált ki: az agitációt. Cederbaum, gazdag eloroszosodott zsidók sarja, a Martov nevet vette fel. Egyszerű ötlete annyi volt, hogy a marxistáknak támogatniuk kell a munkások szakszervezeti szervezkedését és a körülményeik javításáért folytatott küzdelmet. Lenin számára ez teljes fordulatot jelentett. Két évvel korábban még arra

hivatkozva ellenezte más progresszívak jótékonyági kampányát az éhínség idején, hogy ez csak megmenti a rezsimet a nép haragjától. Lenin azonban most elfogadta Martov álláspontját, hogy ha a kisebb csatákban a munkások mellé állnak, azzal megnyerhetik őket a nagy ügynek.

Hamarosan nagy sztrájkok rázták meg Szentpétervárt. Noha nem világos, mi szerepe volt ebben a felsőbb osztálybeli agitátoroknak, a rendőrség nagyszabású letartóztatási akciót indított a marxisták ellen, és 1895-ben Lenint és Martovot is letartóztatták. Lenin több mint egy évet töltött börtönben, míg végül három év belső száműzésre ítélték. A legendákban a „szibériai száműzés” sötét képeket idéz fel, valójában azonban „azokban a szentimentális cári időkben” (mondta egy korai bolsevik özvegye egy fogolytársának egy táborban évtizedekkel később) a körülmények igen emberségesek voltak Lenin hatalomátvételét követő állapotokhoz képest.²⁹⁸

A fáradhatatlan Marija erőfeszítéseinek köszönhetően Lenint Minuszinszk viszonylag enyhe klímájú déli részébe küldték. Örök nélkül távozott a börtönből, azzal a paranccsal, hogy menjen Krasnojarszkba, a Transzszibériai vasút legközelebbi állomására. Először három napot kapott, hogy szentpétervári ügyeit rendbe tehesse, de amikor még kért néhány napot, továbbá engedélyt arra, hogy meglátogassa a családját Moszkvában, megkapta ezt is. Egy-két hónapot töltött Krasnojarszkban sérelmei felett dühöngve, egy helyi kereskedő híres magánkönyvtárában, mielőtt Susenszkójéba küldték. Itt kivett egy lakást, és szabadon járhatott, bár a helyi rendőrpáncsnoknak elvileg rajta kellett tartania a szemét. Ünnepeken utazgatott, a környékbeli városok radikálisaival találkozott, s gyakran vadászott is, miután anyja némi vonakodás után küldött neki egy pusztát. A szocialista írásokat megkapta, és terjesztette a saját írásait is, például az 1897-es *Az orosz szociáldemokraták feladata* című tanulmányt – ez volt az első írás, amelyet „Lenin” néven jegyzett.

A kormánytól havi nyolc rubelt kapott, ez elegendő volt lakbérre és ételre. Anyja természetesen szintén küldött pénzt, így amikor csatlakozott hozzá élettársa, Nagyeczda (Nágya) Krupszkaja, aki szintén a nemesség köréből származott, és nem szokott hozzá, hogy háztartási munkát végezzen, egy parasztlányt tudtak alkalmazni cselédként.

Krupszkaja és Lenin a szentpétervári szocialista társaságban találkoztak, és összeköltöztek, de nem volt szándékukban formális házasságot kötni. Lenin száműzése után Krupszkaját is letartóztatták, és hasonló száműzésre ítélték az Ural hegységben, Ufa

városában. Krupszkaja kérelmezte, hogy Susenszkójában tölthesse le a száműzését Leninnel együtt, s hogy a kiszabott büntetést rövidítsék le, hogy együtt szabaduljanak. Az utóbbi kérést a hatóságok elutasították, az előbbit azonban elfogadták, azzal a feltétellel, hogy összeházasodnak. Ebbe belementek, noha egyházi esküvőt kellett tartaniuk – Adam Ulam szerint a szovjet történészek ezt a tényt kezelték a legrosszabb csontvázként, ami Lenin szekrényéből előkerülhetett. Krupszkaját édesanyja is elkísérte Susenszkójába, hogy gondoskodjék az ifjú párról. Nem volt szokatlan, hogy a fiatal szibériai száműzöttekhez csatlakozott az anyjuk, hogy felügyelje a háztartást. Minden bizonnyal Marija Uljanova is megette volna, ha nem köti le minden idejét a fiatalabb gyermekeiért folytatott harc, akik ekkorra már az idősebb testvérek útjára léptek, és időről időre összeütközésbe kerültek a törvénnyel.

A szentpétervári marxisták letartóztatása nem hiteltelenítette az agitációs taktikát, ellenkezőleg, a sikeresség jelének számított. Az agitáció azonban kétélű fegyvernek bizonyult. Lehetővé tette ugyan a többnyire középosztálybeli vagy még felsőbb rétegekből származó szocialisták számára, hogy közelebbi kapcsolatot létesítsenek a munkásokkal, és meggyőzzék őket arról, hogy a nyomorukat csak egy forradalom tudja enyhíteni, de a befolyás kétirányú volt. Ahogy a munkások engedményeket vívtak ki maguknak, a reformista megközelítést vonzóbbnak kezdték látni, s ez aztán néhány szocialistát is megfertőzött. A szocialista mozgalmon belül megjelent az „ökonómizmusnak” nevezett tendencia, amely önértéknek tekintette a munkahelyi küzdelmeket és a forradalmat hátrább sorolta a prioritások között. Lenint ez megvetéssel töltötte el: „A reformokért folytatott küzdelem csak eszköz arra, hogy a proletariátus erejét a végső forradalmi hatalomátvételre irányítsuk” – mennydörögte.²⁹⁹

Kuszkova, a Lenin által Susenszkójában olvasott pamflet szerzője az ökonómisták viszonylag jelentéktelen képviselője volt, az ökonómisták azonban nem voltak jelentéktelenek az orosz szocializmusban. Egyik szóvivőjük volt például Peter Sztruve, az országos szocialista párt megalakítására tett első kísérlet során elfogadott program szerzője. Lenin nézete szerint Bernstein tekintélye erősítette az ökonómistákat – elvégre Engels tanítványa és a legfejlettebb szocialista párt vezetője volt. Kuszkova cikkéig Lenin viszonylag nyugodt elégedettségben töltötte száműzése napjait, de ekkor – Krupszkaja szerint – elment az étvágya, és álmatlanság gyötörte. Úgy tűnik, az ökonómizmus és a revizionizmus térnyerése borította ki, mivel közvetlen

fenyegetést látott bennük „a marxizmus meghatározó vonásával, a forradalmi dialektikával szemben.”³⁰⁰

A marxizmus ilyen értelmezése nemcsak Bernsteintől, de sok más marxistától is megkülönböztette Lenint, akik a történelem materialista értelmezését, az osztályharc központi jelentőségét vagy a proletariátus sorsát lényegesebbnek tartották Marx tanaiban. Lenin szerint azonban – ahogy egy feljegyzésében írta – „egyetlen marxista sem értette meg Marxot!”³⁰¹ Csak ő értette, aki teljességgel a forradalmi célnak szentelte magát. Talán nem jelentette ki a fiatal Marx és Engels, hogy „A kommunisták minden forradalmi mozgalmat támogatnak a fennálló társadalmi és politikai renddel szemben”? Talán nem dicsérte az érett Marx a Párizsi Kommünt („nem volt még a történelemben példa hasonló nagyságra”), noha a lázadók nem voltak marxisták, pusztán munkások?³⁰² A doktrinális különbségek ellenére attitűdjében „Lenin Marx szellemi reinkarnációja volt”, ahogy az éles szemű Jacques Barzun megjegyezte.³⁰³ Sem Lenin, sem Marx nem a „mit lehet tenni a munkásosztályért?” kérdésre adott válaszként tekintett a forradalomra. Ellenkezőleg, a proletariátus volt a válasz a kérdésre: mit tehetünk a forradalomért?

Érthető ezután, hogy a revizionisták és az ökonomisták forradalomellenes politikája feldühítette Lenint, arra azonban nehezebb magyarázatot találni, miért kezdett ennyire aggódni. Jó néhány dolog fel tudta dühíteni, és a jelek szerint gyakran élvezte is a dühöngést. Talán az álmatlanságot nem Bernstein tévedései okozták, hanem az a félelem, hogy Bernsteinnek esetleg igaza van. Bernstein német és külföldi támadói sok szenvedélyes oldalt töltöttek meg, de a kritikájuk nem volt végzetes. A doktorátussal rendelkező arisztokrata Plekhanov kiszagolta, hogy Bernsteinnek nincs is filozófiai képzettsége. Bebel, aki annyi munkát fektetett bele, hogy Marx és Engels megkedveljék Bernsteint, most kijelentette, hogy sosem tekintették elsőrendű intellektusnak. Más támadások, mint Parvusé, Luxemburgé és Kautskyé arra a körkörös érvelésre támaszkodtak, hogy Bernsteinnek nem lehet igaza, mert ha igaza volna, a mozgalom téved legdédélgettebb eszméivel kapcsolatban.

Az ellenfelek egyike sem tudott felhozni meggyőző cáfolatot Bernstein lényegében empirikus megfigyelésével szemben, miszerint a proletariátus nem a Marx és Engels által megjósolt úton halad. Álláspontját implicit módon megerősítette az is, hogy legelszántabb védelmezői a szakszervezeti vezetők, illetve az SPD munkásosztálybeli választóihoz közel álló emberek voltak. Kautsky maga jegyezte meg,

hogy a munkásokra nem jellemzőek a forradalmi tendenciák, noha azt nem ismerte el, mennyire ellentmondásban áll megfigyelése Marx és Engels doktrínájával. „A proletariátus osztályhelyzete szocialista hajlamokat szül, de szocialista tudást nem” – írta.³⁰⁴ E hiányosságot a művelt, középosztálybeli szocialisták iránymutatása küszöbölheti ki. Az efféle iránymutatás nélkül a munkások „hajlanak rá, hogy angol módra gondolkodjanak, és csak a megfogható, nyilvánvaló, gyakorlatias ügyekkel törődjenek”. A német szakszervezetekben máris elterjedt ez a mentalitás. „Mindent meg kell tennünk a kigyomlálására – mondta –, mert ez a forradalmi gondolkodás sírja.”

Lenin Kautsky krízissel kapcsolatos előérzéseire építette saját megoldását, amelyet a revizionizmus problémája vetett fel. Néhány hónappal száműzetésének vége után írt egy cikket *Mozgalmunk sürgős feladatai* címen. Azt bizonygatta, hogy „a szociáldemokráciától elszigetelten a munkásosztály mozgalma kicsinyes és végezetül burzsoá lesz.” Ezt a problémát nem oldhatja meg, ha a szocialisták segítséget nyújtanak a munkások gazdasági küzdelmeiben. Ehelyett építeni kell egy forradalmi pártot. Nem sokkal korábban az orosz szocialista körök még többnyire helyben szerveződtek. 1898-ban próbálták meg először nemzeti szintű párttalálkozót tartani a minszki kongresszuson (ahol elfogadták Sztruve programját). Különböző források is megerősítették, hogy mind a kilenc vagy tíz résztvevőt később letartóztatták, minthogy közülük legalább egy a rendőrség beépített embere volt. Lenin szerint erősebb, centralizáltabb, titkosabb pártra van szükség, amely olyan emberekre támaszkodik, „akik egész életüket, s nem pusztán szabad estéiket szentelik a forradalomnak”. Ők lesznek „a politikai vezetők”, a proletariátus „prominens képviselői”.

A párt felépítésének eszköze egy újság. Adam Ulam szerint Lenin mintája a *Harang*, az Alexander Herzen által többnyire száműzetésből szerkesztett forradalmi kiadvány volt, amely az 1850-es és 1860-as évek legbefolyásosabb orosz folyóirata lett.³⁰⁵ Leninnek talán eszébe jutott Herzen, de minden bizonnyal épített a német párt tapasztalataira is, amely az elnyomó antiszocialista törvények idején meg is erősödött. A siker egyik forrása Bernstein újságja, a *Der Sozialdemokrat* volt, amelyet elvtársai kemény munkával terítettek Németországban. Önmagában ez a tevékenység is erősítette a pártot, az újság tartalmától függetlenül, mert kádereket képzett. A példányok becsempészése az országba, azután titkos szétosztása; a hatóságok megkerülése az előfizetések begyűjtése, a cikkek és viták megszervezése közben – csupa lélekemelő, izgalmas feladat. A párt militáns tagjai élvezték a munkát.

Az újság elindítása érdekében Lenin 1900-ben Genfben utazott, ahol sok más orosz száműzött is letelepedett már. Az *Iszkra*, azaz Szikra nevet adta a lapnak, egy decembristának – az 1820-as évek orosz forradalmárának – verse alapján: „Az egyik szikrából tűzvész támad”. Lenin úgy tervezte, hogy az *Iszkra* lesz az a központi orgánus, amely a szétszórt forradalmi csoportokból egységes pártot kovácsol. Ennek érdekében szüksége volt mások együttműködésére – mindenekelőtt Plekhanovra, az orosz marxizmus nagyapójára. Keserű alkudozások után felállítottak egy hatfős szerkesztőbizottságot: Lenin és két közeli elvtársa, Martov és Alexander Potreszov; Plekhanov és két fő munkatársa, Vera Zaszulics és Pavel Axelrod. A törésvonal nem ideológiai, hanem generációs jellegű volt. Tulajdonképpen lényege a Lenin és Plekhanov közti huzakodás volt a kiadvány felett gyakorolt befolyásért. Az adott pillanatban Plekhanov kapta a döntő szavazatot a szerkesztőbizottságban, de az újság elosztásának nagyon fontos feladata Leninhez került. Felesége, Krupszkaja lett az *Iszkra* titkárnője, miután letelt a száműzetése, és csatlakozott Leninhez Münchenben, ahol a lap eredetileg megjelent. (Később Genfben, majd Londonba költöztették.)

Az *Iszkra* 1900 decemberében megjelenő első számában Lenin újra közölte a *Sürgős feladatok*-at. Ezután könyvvé formálta gondolatait – talán leghíresebb könyvévé. A címe tudatosan Csernisevskij idézte: *Mi a teendő?* Ismét Kautskyra hivatkozva Lenin még erőteljesebben hangsúlyozta, hogy a proletariátus önmagában hasznavehetetlen. „Minden ország történelme azt mutatja, hogy a munkásosztály pusztán saját erőfeszítése révén csak szakszervezeti tudatot képes elérni.” Ezért „a politikai osztálytudatot csak kívülről kaphatják a munkások.” Elvégre, mondta, megidézve Marxot és Engelst, „A szocializmus elmélete... a tulajdonos osztály művelt képviselői, értelmiségiek filozófiai, történelmi és gazdasági elméleteiből nőtt ki.” Nem egyesülniük kell a néppel a szocialistáknak, hanem bajnokukká válni: „a szociáldemokrácia eszménye nem a szakszervezeti titkár, hanem a néptribun”.

Nagyobb léptékben ehhez „ügynökök katonai szervezetére van szükség”, amelynek tagjai „hivatásos forradalmárok”. A szervezet ezért nem lehet „nagyon kiterjedt, és a lehető legnagyobb titokban kell működnie”. Noha tagjait „megkülönböztetés nélkül” toboroznak munkások és értelmiségiek közül, ők alkotnák „a legforradalmibb osztály valódi élcsapatát”. Az orosz proletariátus ezután „a nemzetközi forradalmi proletariátus élcsapata lesz”.

A pártnak – az élcsapat élcsapatának – saját élcsapatra is szüksége volt. Évekkel később Lenin elmagyarázta, hogy „az egyének

diktatúrája gyakran a forradalmi osztályok diktatúrájának kifejeződése, eszköze, csatornája”.³⁰⁶ Most még kevésbé volt bőbeszédű, megelégedett azoknak a kifogásoknak az elhárításával, melyek szerint az általa elképzelt párt nem lenne demokratikus. Úgy érvelt, hogy az oroszországi elnyomás körülményei között a pártdemokrácia kivihetetlen. Azt azonban nem mondta, hogy a pártnak az adott korlátok között a lehető legdemokratikusabban kell működnie. Megvetésével sújtotta az ilyen véleményekkel előhozakodókat, mondván hogy „infantilis játékot folytatnak a »demokratikus« formákkal”, ezekkel a „haszontalan, ártalmas játékszerekkel”. Ezután kissé dermesztő módon hozzátette, hogy pártja tagjainak „nem lesz idejük a demokratizmus játékszere formáival foglalkozni, [helyett] erős felelősségérzetük lesz, tapasztalatból tudva, hogy a valódi forradalmárok szervezete nem riad vissza semmitől, ha meg kell szabadulnia egy méltatlan tagtól.”

Az 1899-es Bernstein-könyv, *A szocializmus előfeltételei* és Lenin 1902-es *Mi a teendő?*-je összefoglalják a marxizmus válságának lényegét. Marx és Engels elegáns megoldása arra a kérdésre, hogyan is fog bekövetkezni a szocialista forradalom, összeomlott. Az eredeti megoldás szerint a proletariátus idézné elő, de várakozásuk, hogy a proletariátus mind nemzetközibb lesz, továbbá egyre szegényebb és forradalmibb, nem állta ki az idő próbáját. A kapitalista gazdaság fejlődése során a társadalom jóléte minden rétegben növekedett, és a kapitalizmus több felemelkedési lehetőséget kínált a középosztályba vagy még feljebb. Ezen túl a szakszervezetek növekedése és a politika demokratizálódása a fegyveres harcnál biztonságosabb eszközöket adott a munkások kezébe érdekeik érvényesítésére.

E pontig volt valami igazság abban, hogy a marxizmus „tudományos” elmélet, tudniillik az előrejelzései a századközép kapitalizmusának empirikus megfigyelésén alapultak. (Tekintsünk most el attól, hogy egyes későbbi tudósok hibát találtak az adatokban.) A legfontosabb előrejelzés kudarca azonban azt bizonyította, hogy az elmélet téves, a szocialisták tehát olyan dilemmával szembesültek, amely kísértetként követte a mozgalmat utolsó pillanataig. Megtarthatták a munkásokkal való azonosulást, és harcolhattak további kisebb eredményekért feladva a forradalom gondolatát – vagy megtarthatták elszánt forradalmi hitüket, de ehhez a proletariátus helyett más erőket kellett találniuk.

A legtöbb szocialista inkább igyekezett nem tudomást venni azokról a tényekről, amely e választás elé állította őket, de Bernstein és Lenin – a maguk ellentétes módján – elég bátrak voltak ahhoz, hogy szembenézzenek a tényekkel. Elágazó útjaik aztán pontosan ahhoz a szomorú végeredményhez vezettek, amit a másik megjósolt. Lenin a proletárokért, de nem a proletárok által indított forradalma végül nagyobb elnyomáshoz és kizsákmányoláshoz vezetett, mint a kapitalizmus. Bernstein ragaszkodása ahhoz, hogy a végcél nem számít, a szocializmus feladásához vezetett – nemcsak részéről, de szellemi örökösei részéről is. Az amerikai szakszervezeti vezetők, Samuel Gompers és George Meany s a huszadik század második felében felemelkedő európai szociáldemokrata vezetők egyaránt lemondtak róla.

A szocializmus főárama mindeközben, élükön Karl Kautskyval és a Szocialista Internacionálé más vezetőivel, inkább nem döntött, azon az áron, hogy az elmélet és a gyakorlat közti szakadék egyre széleseedett, ahogy a névleges forradalmárok az egyik ország után a másikban a »szervezet« részévé váltak. A nagyszabású pártbanketteken kipréselték magukat felálltak a székekükből, és öklüket a magasba emelve énekeltek a szocialista himnuszt: „Föl-föl, te éhes proletár”.

Az ortodox marxisták nem voltak hajlandók revideálni a dogmát Bernstein útmutatása szerint, ahogy a hagyomány őrzői is elutasították Kopernikuszot annak idején, Lenin viszont maga volt Ptolemaiosz, amint egyre vadabb kiegészítésekkel igyekezett egészen tartani a központi doktrínát. „A marxista filozófiát acélból öntötték, nem lehet egyetlen alapvető feltételezést, egyetlen lényegi részt sem kivágni belőle anélkül, hogy eltávolodnánk az objektív igazságtól, anélkül, hogy a burzsoá-reakciós hazugság karjaiba vetnénk magunkat” – írta.³⁰⁷ A munkások forradalmi tudatával kapcsolatos pesszimizmusa azonban nem csengett egybe Marx állításával *A Szent Család*-ban, miszerint „nem az a lényeg, hogy ez vagy az a proletár vagy akár a proletariátus egésze mit lát jelenleg a céljának. A lényeg az, amit a proletariátus... történelmi szükségszerűségből kénytelen megtenni.” És azon elgondolása, hogy a párt politikai tudattal táplálja a munkásokat, igen távol állt a *Kiáltványban* megfogalmazottaktól, amely szerint „a kommunisták nem alkothatnak semmiféle olyan elvet, amely a proletármozgalmat formálná vagy alakítaná.”

Miért nem ismerhette el tehát Lenin, hogy maga is módosítja a marxi tanokat? Világosan látta, hogy a megিংathatatlan dogma jó motivációs forrás, különösen az olyan felülről irányított, zárt szervezetben, amelynek építésébe belefogott. „A marxista doktrína minden-

ható, mert igaz” – mondta.³⁰⁸ „Átfogó és harmonikus, és világnézettel ruházza el az embert.” Megértette, ahogy Luxemburg is a Bernstein körüli vitában, hogy a marxizmus hatásának kulcsa jórészt az a felfedezés, hogy a szocializmus „történelmi szükségszerűség.” Lenin tehát nem ismerte el, hogy eltért a dogmától, inkább az empirikus valóságot írta át. Noha Oroszország 90%-ban agrárgazdaság volt, kijelentette, hogy a föld magántulajdonra folytan „kapitalista” ország, azaz készen áll a szocializmusba való átmenetre. Azt is szilárdan állította, hogy a pártja, bár valóban többnyire értelmiségiekből áll, valamilyen értelemben mégis maga „a proletariátus”.

Lenint az elmélet önmagában nem érdekelte. Mindenekelőtt gyakorlati ember volt, és az írásai mind a gyakorlatot szolgálták. Amikor a *Mi a teendő?* 1902-ben megjelent, már az Orosz Szociáldemokrata Munkáspárt programtervezetén dolgozott. Az orosz szocializmus különböző csoportjai elhatározták, hogy a következő nyáron kongresszust tartanak egy program és egy nemzeti pártstruktúra kialakítása érdekében. A gyűlést az Orosz Szociáldemokrata Munkáspárt „második kongresszusának” nevezték, mivel a kis minszki gyűlést tekintették az elsőnek, bár az a résztvevők börtönbüntetésén túl szervezeti eredményt nem hozott. [A második kongresszus viszont csaknem hatvan küldöttről állt, bár, Trockij emlékei szerint, „csak három munkás volt köztük... és azt is nehézkesen tudtuk megoldani.”³⁰⁹]

Az ülést 1903. július 30-án nyitották meg Brüsszelben, de egy hét után a rendőrségi zaklatások folytán a testület áthajózott Londonba, ahol az értekezlet augusztus végéig folytatódott. A résztvevő küldöttek külön-külön képviselték az „ökonomistákat”, a Zsidó Munkásszövetséget (Bund) és néhány más áramlatot. A legnagyobb blokk, a többség, az *Iszkra* köre volt. Nem azért, mert az *Iszkra* képviselte a legtöbb egyszerű mozgalmi tagot; ellenkezőleg, a Zsidó Bundnak valószínűleg több követője volt. Lenin azonban – méghozzá úgy tűnik, egyedül – úgy készítette elő a kongresszust, hogy megszerezze az irányítást. Utasította az oroszországi *Iszkra*-megbízottakat, hogy jelöltessék magukat küldöttné, aztán gondosan felügyelte a folyamatot. Mint Axelrod egyrészt elismeréssel, másrészről sajnálattal mondta később: „Nincs még egy ember, aki a nap huszonnégy órájában csak a forradalommal foglalkozik, akinek nincs más gondolata, mint a forradalom, akinek még az álma is a forradalomról szól.”³¹⁰

A kezdő ülésnapok keserű vitái során az *Iszkra* többség olyan megsemmisítő vereséget mért az ökonomistákra és a Zsidó Bundra, hogy a küldötteik végül elhagyták a kongresszust. Ezután az *Iszkra* követők

egymásnak estek. Az első vitapont a pártprogram egy klauzulája volt, amely a tagság feltételeit írta elő. A két, Lenin, illetve Martov által benyújtott változat megszövegezése közti különbség oly homályos, hogy a mai olvasó képtelen észlelni, mi is volt a vita tárgya. A lényeg az, hogy Lenin hivatásos forradalmárok szűk, fegyelmezett szervezetét vázolta fel, Martov viszont egy tágabb, lazább szervezetet, amelyben jutott volna hely „amatőröknek” is. A szavazáson Martov álláspontja kis többséggel nyert, de ekkor még az ökonomisták és a bundisták szavazatai is számítottak, akik sebeiket nyalogatták, és még nem döntöttek el véglegesen, hogy kivonulnak a kongresszusról. Amint elmentek, Leninhez került a többség, és a többi szervezeti kérdésben az ő álláspontja érvényesült.

Ezek közül a legfontosabb az volt, hogy az oroszországi „Központi Bizottságot” alárendelték a párt legfelsőbb fórumát képviselő *Iszakra* szerkesztőségi bizottságának, amely Oroszországon kívül működött.

„Nem kap ezzel teljes diktátori hatalmat” a szerkesztőbizottság? – tiltakozott Trockij, aki Lenin tanítványaként érkezett a kongresszusra, de kezdett elidegenedni tőle.

„És mi azzal a baj?” – válaszolta Lenin.

Lenin a manővereire azzal tette fel a koronát, hogy a szerkesztőbizottság létszámát hat főről háromra csökkentette: magára, Martovra és Plekhanovra. A kongresszus előtti hónapokban folyamatosan udvarolt Plekhanovnak, és az orosz marxizmus atyja teljes mellszélességgel Lenin mögé állt a következő vitákban. Az, hogy a szerkesztőbizottság kérdésében megkapta, amit akart, hűen bizonyítja, hogy milyen szoros ellenőrzése alatt tartotta a kongresszust. De ezúttal túl sokat markolt. A konferencia lezárása után napokon belül megindult a támadás a keménykezűsége miatt. Három hónapon belül véget ért a Plekhanovval élvezett nászút és az idősebb férfi Robespierre-hez kezdte hasonlítani a fiatalabbat. „Lenin úgy képzei el az egységet, mint az éhes ember a kenyérrel való egyesülést” – mondta később.³¹¹

Lenin terve a párt átvételére egy időre megghiúsult. De a „második kongresszus” második felétől fogva, amikor a Bund és az ökonomisták kivonulása folytán két szavazatnyi többsége lett, ragaszkodott a „többség”, oroszul: a bolsevik címkehez. Hasznos fedőnév volt egy olyan frakció számára, amelyet egyáltalán nem érdekelt a formális demokrácia, sem az államban, sem a pártban. Lenin és követői a továbbiakban így nevezték magukat egészen a hatalomátvételig Oroszországban.

GYŐZELMEK

A LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS

Lenin magához ragadja a hatalmat

Nemcsak fiatal oroszok – mint Lenin és a bátyja – kerültek Csernisevskij *Mi a teendő?* című regényének hatása alá, hanem más szlávok is, többek közt három szerb, Gavrilo Princip, Nedjelko Cabrinovic és Trifko Grabez, az Ifjú Bosznia csoport tagjai. Az önuralom gyakorlásaként lemondtak az alkoholról és a szexről, „új emberek” akartak lenni, akik mindent készek feláldozni „a közös ügyért”. Hogy az ügy miben állt, azt némileg homályosan tudták csak megfogalmazni így tizenkilenc évesen. Azzal azonban tisztában voltak, hogy forradalmárok, szocialisták és mindenekfelett hazafiak. És készen álltak rá, hogy a haza és egy jobb világ érdekében lecsapjanak.

A lehetőséget az ausztriai Ferenc Ferdinánd főherceg, a Habsburg trónörökös szolgáltatta, aki elfogadta Potiorek tábornok, Bosznia-Hercegovina katonai kormányzója meghívását Szarajevóba egy katonai gyakorlat megtekintésére. A látogatás csúcspontjának 1914. június 28-a ígérkezett, Ferdinánd szívének kedves dátum, mert ez volt Zsófiával kötött házasságának évfordulója – e szerelem érdekében még nagybátyjával, Ferenc József császárral is összekülönbözött. A Bosznia-Hercegovina lakosságának nagy részét kitevő szerbek számára is fontos volt az évforduló, bár keserűbb. Pontosán 525 évvel korábban győzték le őket a törökök Koszovó mezején, és a szerb lélekben még mindig sajgott a seb. Évszázadok után Szerbia visszanyerte a függetlenségét, de Bosznia-Hercegovina szerb lakói továbbra is alávetett sorban éltek, miután a nagyhatalmak az Oszmán Birodalom felbomlása után a Habsburgok alá rendelték őket.

A három ifjú militáns toborzott néhány együttműködő partnert, aztán a szerb titkosszolgálat szolgáltatta fegyverekkel lesben álltak a Felvonulási úton, Ferdinánd bejelentett útvonalán. Cabrinovic eldobta a kézigránát, amint meglátta a királyi kocsisort. A főherceg kocsijának visszahajtott tetején landolt, ő azonban ügyesen lesöpörte, ezért

a következő kocsi alatt robbant fel. A sérültek evakuálása után a menet tovább haladt a városháza felé. Itt menetrend szerint a polgármester üdvözölte a főherceget: „Szarajevó minden polgára boldogsággal teli szívvel és a legnagyobb lelkesedéssel üdvözli Fenséged kitüntető látogatását.”³¹² Ferdinánd állítólag kissé szkeptikus volt. Ezután ragaszkodott hozzá, hogy mielőtt a tervnek megfelelően meglátogatná az új múzeumot, betérjen a kórházba, hogy kifejezze aggodalmát Potiorek szárnysegédje iránt, aki szintén megsebesült.

Ferdinánd, Zsófia és Potiorek visszaszálltak a kocsiba, de a Hasek Svejke által halhatatlanná tett Habsburg katonai hatékonyság folytán erről a változsról a sofőrt senki nem tájékoztatta. Ahelyett, hogy folytatták volna útjukat a Felvonulási úton, amely a kórházba vezetett, a kocsi jobbra fordult, a múzeum felé. Potiorek észrevette a tévedést, és szólt a sofőrnek, hogy álljon meg, és induljon visszafelé. Az összekülvők egyike, Princip véletlenül éppen ebben a kereszteződésben várt. Az autó elhaladt előtte, mielőtt ideje lett volna cselekedni, de most megállt, és rückvercbe váltott – Princip nyilván úgy érezte, végre rámosolygott a szerencse. Előrontott, és Browningjából közlőről két lövést eresztett a kocsiba, a fejét elfordítva, mivel sosem használt még fegyvert. Ennek ellenére eltalálta Ferdinándot és Zsófiát. Egy órán belül mindketten halottak voltak, és a háború kanóca lángra lobbant.

Így kezdődött a krízis, amelytől Európa minden szocialistája rettegett. Az immár huszonöt éves II. Internacionálé sikert sikerre halmozott Friedrich Engels, a tiszteletbeli elnök elhunytja után. Ez volt a klasszikus marxizmus „aranykora”, ahogy Leszek Kolakowski nevezte.³¹³ A kontinensen a demokratizálódási folyamat a választójog kiterjesztését és új választott tisztségeket hozott magával. Az iparosodás következtében nagy munkásosztálybeli választói tömeg alakult ki, amely a szocialisták („szociáldemokraták” vagy „munkáspártok”) bázisát alkotta. Noha a párt vezetői és teoretikusai többnyire a középosztályból eredtek, ezek a pártok küzdöttek elsősorban a munkások érdekeiért, és a munkájukat gyakran megkönnyítették diszkriminatív törvények, amelyek óhatatlanul fokozták az „osztálytudatot” a társadalom alsóbb rétegeiben. Amikor Princip leadta a végzetes lövést, a szocialisták már sok országban a legfontosabb pártnak számítottak.³¹⁴ A német SPD a szavazatok 35%-át gyűjtötte be, de a svéd szocialisták még ezen is túltettek 36%-kal. A belga és a dán párt 30-30%-ot kapott, az osztrák 25-öt, az olasz 21-et és a francia 17-et.

A fokozódó politikai súly ellenére a szocialisták tartottak tőle, hogy nem tudnak megakadályozni egy háborút. A századfordulót

követően a balkáni háborúk, a gyarmatok feletti viták és a Németország gyors felemelkedésével megbomlott hatalmi egyensúly nagyon megnehezítették, hogy az európai hatalmak a Bécsi Kongresszus keretein belül megőrizték a békét. Noha Marx és Engels a háborúban a haladás bábáját látták, a legtöbb szocialista józanabban gondolkodott, tudván, hogy az áldozatok nagy része a szegényebbek közül kerül majd ki. A Szocialista Internacionálé találkozóin újra és újra megtárgyalták a háborút megakadályozó általános sztrájkok terveit. A legtöbb vezető azonban úgy gondolta, hogy e taktika inkább a szakszervezetek elfojtásához, mint a háborús gépezet megakadásához vezetne. Az Internacionálé ezért elfogadott egy proklamációt, amely szerint a pártok igyekeznek kihasználni egy háborút „a kapitalista uralom megdöntésének felgyorsítására”.³¹⁵ A tüzes retorika részben a Lenin- és Luxemburg-féle militánsoknak tett engedmény volt, de egyben a tehetetlenség elfedését is szolgálta.

A szarajevói tragédia utáni első hetekben ugyanakkor kevesen látták előre, micsoda katasztrófa felé tartanak az események. Előfordult már, hogy lelőtték egy királyi ház egyik tagját, de nem tört ki a háború. Július közepén a Szocialista Internacionálé tovább dolgozott az eredeti terven, hogy egy brüsszeli találkozón összehozzák a különféle orosz szocialista csoportokat az egyesülés reményében. Az előző évtizedben az Internacionálé gyakran megpróbált igazságot tenni a marakodó frakciók között. Az oroszok 1903-as Második Kongresszusában gyökerező bizalmatlanság, amely „bolsevikokra” és „mensevikekre” osztotta a szocialistákat, sosem tűnt el. Egy további évtizeden át mégis ugyanannak a szociáldemokrata pártnak voltak a tagjai. A többnyire száműzetésben élő vezetők széthúzását mérsékeltek Oroszországban élő követőik, ahol az elnyomó környezet szükségessé tette az együttműködést.

Ami a mensevikeket illeti, noha gyakran kifejezték Leninnek kapcsolatos keserűségüket, sosem adták fel az egységes párt gondolatát. Vezetőjük, Martov, Lenin lenéző jellemzése szerint, „egyezkedő” volt.³¹⁶

Lenin azonban egészen másképp közelítette meg a kérdést. Időnként összehívta követőit, és közölte, hogy a teljes párt nevében gyűltek össze. A kifelé mutatott békülékenység pillanataiban új titkos testületeket állított fel a frakció megerősítésére. Egyszer összerakott egy alosztályt, majd a pártközpontban dolgozó alárendeltjeit arra utasította, hogy lépjenek le a pénzzel és az iratokkal. Ahogy a két frakció közt egyensúlyozó Plekhanov mondta, „A bolsevikok úgy viselkednek,

mintha már bekövetkezett volna a szakadás, míg a mensevikek úgy viselkednek, mintha sosem következhetne be.”³¹⁷

Amikor 1907-ben a mensevikek pártbírárságot hívtak össze Lenin egy különösen aljas, rágalmozó kijelentése miatt, Lenin hűvösen elismerte, hogy a szavaival

*szándéka az volt, hogy gyűlöletet, visszatetszést és megvetést váltson ki az olvasóban... nem az ellenfél meggyőzése, hanem felmorzsolása volt a cél, nem az ellenfél tévedésének kijavítása, hanem az ellenfél megsemmisítése, szervezetének eltörlése a föld színéről... Az ilyen politikai ellenségekkel szemben megsemmisítő háborút folytattam – és a dolog megismétlődése vagy egy szakadás kialakulása esetén mindig is azt fogok.*³¹⁸

Lenin kíméletlenségét azon az alapon védelmezte, hogy a pártbeli elvtársakkal szemben megengedhetetlen tettek megengedhetőek, sőt kötelezőek a „szakadárokkal” szemben; ténylegesen azonban ő és célpontjai ugyanannak a pártnak voltak tagjai. Mi több, a korábbi és későbbi pártszakadásokat is mind ő idézte elő. Ahogy a *Mi a teendő?*-ben kifejtette, Lenin célja egy olyan párt létrehozása volt, amely „nem ... nagyon kiterjedt és ... a lehető legnagyobb titokban működik, mint „egy katonai szervezet”. A szakadások és a tisztogatások tették lehetővé, hogy a szervezet kicsi és fegyelmezett maradjon. Többször is szakítást provokált a mensevikekkel, aztán elsimította a dolgot az Oroszországból és az Internacionálé felől érkező nyomás hatására. Saját frakciójából is kizárt csoportokat, néha azért, mert túlságosan megengedőek voltak a mensevikekkel. 1912-ben összehívott egy „pártkonferenciát”, amelyekre a mensevikeket meg sem hívta, és ott véglegessé tette a szakítást.

Noha a mensevikek lényegesen több sérelmet szenvedtek, és sokuk visszataszítónak találta Lenint, a megszállott gyűlölet, amelyet Lenin érzett irántuk, rájuk nem volt jellemző. Lenin egy elvtársnője és barátja elmeséli, hogyan másztak meg egy csúcsot Montreux mellett Leninnel, aki kedvelte a természetet:

Hogy gyorsabban érjünk a csúcsra, letértünk az útról, és minden óvatosságot félretéve másztunk felfelé. A mászás minden lépéssel nehezebb lett. Vlagyimir Iljics erős és biztos lépésekkel haladt, és csak nevetett az igyekezetemen, hogy lépést tartssak... Végül felértünk. Hatalmas táj, leírhatatlan színek játéka.

Mintha a tenyerünkön tartanánk, előttünk terült el minden zóna, minden klíma. Ragyog a hó, valamivel lejjebb az északi növények, s még lejjebb a bőséges alpesi mező és a dél burjánzó növényzete. Lelkesedésemben már Shakespeare-t vagy Byront szeretnék idézni. Rápillantok Vlagyimir Iljicsre: mélyen gondolataiba merülve ül, és hirtelen felkiált: „A mensevikek tényleg elszűrik a dolgokat!”³¹⁹

Lenin volt előnyben a hatalmi harcban: több pénze volt. Különféle bolsevik kiadványokat finanszírozott, kifizette a lojális küldöttek útjait a pártkongresszusokra, és fizetést adott az embereinek, a „hivatásos forradalmároknak”. Hogy honnan volt a pénz? Legalább egyszer, 1911-ben megdézsmálta a pártkasszát.³²⁰ De ennél sokkal jobb forrásai is voltak. Nagyjából 1906-tól kezdve Lenin emberei bankokat és páncélautókat raboltak ki, néha az öröket is megölték. A „kisajátítások” során – ahogy a bolsevikok szerették nevezni a dolgot – hatalmas mennyiségű készpénzhez jutottak. Sztálin az e területen mutatott szakértelmével nyerte el először Lenin csodálatát.

1914 júliusában a Szocialista Internacionálé meghívta a bolsevikokat és a mensevikeket, továbbá Plekhanov és Trockij kis orosz csoportjait, az oroszországi lengyeleket, letteket és zsidókat Brüsszelbe, hogy rendezzék a vitáikat. Lenin „elvi alapon” elutasította, hogy személyesen megjelenjék³²¹ – írta Inessa Armandnak, az eleven természetű elvtársnőnek, akit általában a szeretőjének tartanak.* Őt küldte maga helyett. Tudta, hogy megbízhatóan követi majd az instrukcióit, és nem köt kompromisszumot. Azt is tudta, hogy a többiek nem fogadják el a követelését, hogy „feltétel nélkül vessék alá magukat” a bolsevik parancsnak.³²² A másik tíz csoport (a lettek kivételével) meg is állapodott, és a külföldi mediátorok az augusztusra tervezett Internacionálé-kongresszusig adtak haladékat a bolsevikoknak

* Bertram Wolfe, David Shub, Richard Pipes és Robert Payne ezen a véleményen van. Louis Fischer is ír kettőjük közelségéről, de nem jellemzi közelebbről a kapcsolatot. Adam Ulam szkeptikus a kérdésben. Lenin korábbi barátja, Nyikolaj Valentinov szerint „valóban szerelmes volt a maga módján Inessa Armandba... – nem kétséges, hogy a mensevikek álnokságának megvitatása és az imperializmust, valamint a kapitalista cápakat elítélő határozat között néha váltottak egy-két csókot.” *Encounters with Lenin* (London, Oxford University Press, 1968), 59. o.

a csatlakozásra. Ezt a kongresszust azonban már elsöpörték a nagyobb események.

Július 23-án az ausztriai kormány rendkívül kemény ultimátumot intézett Szerbiához. Azonnal nyilvánvaló volt, hogy a diplomáciai hőfok elérte a robbanásfokot. A Szocialista Internacionálé Irodája július 27-ére rendkívüli ülést hívott össze. A mozgalom legtöbb vezető elméje jelen volt: Karl Kautsky és Rosa Luxemburg Németországból, Max Adler Ausztriából, Pavel Axelrod Oroszországból, Jean Jaurès Franciaországból és még sokan mások. A találkozó a következő napon a Cirque Royale-on tartott nagy demonstrációval zárult, ahol ezrek skandáltak: „háború a háború ellen!” Ugyanaznap, július 28-án az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának. Július 31-én, miután az Iroda tagjai hazatértek, egy háborúpárti francia szélsőséges agyonlőtte a mindenki által szeretett Jaurést egy párizsi kávéházban – keserű szimbóluma volt ez a szocialisták tehetetlenségének az Európa-szerte kialakult harciasság szellemével szemben.

Augusztus 1-jén Németország hadat üzent Oroszországnak. Két nappal később nyugatra terjedt tovább a tűz, a kölcsönös német és francia hadüzenettel. A következő nap mindkét ország parlamentjének szocialistái megszavazták a hadikölcsön bevezetését. A belga, osztrák és angol szocialisták szintén hazafias szölamokat kezdtek zengeni. Együttesen „halálos csapást mértek az Internacionáléra” – írta krónikása, Julius Braunthal.³²³ „A szocialista pártok nem határolódtak el a harctól, amelyet nem állt módjukban meggátolni... Erkölcsi és politikai értelemben egyaránt lelkesen támogatták a háborús erőfeszítéseket.” A legtöbb országban még a nemzeti egységkormányokba is beléptek, feladva a régi tabut, hogy „burzsoá pártokkal” nem kötnek koalíciót.³²⁴

A szocialista vezetőket megrázta, milyen lelkesen indult meg a munkásosztály a haza szavára. Még nagyobb meglepetésként érhetette őket, amikor a patrióta érzés saját keblükben is kigyúlt. A német SPD kijelentette, hogy „az orosz despotizmus győzelme, amelyet az orosz nép legjobbjainak vére öntöz majd, súlyosan veszélyezteti népünk jövőjét... A veszély órájában nem hagyhatjuk cserben a hazát.”³²⁵ A francia párt közleménye szerint Franciaország „azért harcol, hogy a világot megszabadítsa az imperialista elnyomástól.”³²⁶ A száműzött Plekhanov, az orosz marxisták nagy öregje, azt mondta: „ha nem lennék öreg és beteg, jelentkeznék a hadseregbe. Nagy élvezettel szurkálnám le bajonettel német elvtársainkat.”³²⁷

A „nemzetközi szolidaritás szellemének” kudarca, ahogy Braunthal fogalmazott, karót döfött a marxista elmélet szívébe, amelyet amúgy is meggyengített a gazdasági fellendülés, amelyre Bernstein is hivatkozott „revizionista” írásaiban. A marxizmus legalapvetőbb tana volt, hogy az osztály a legfontosabb politikai kategória, a háborúra adott válaszok azonban azt bizonyították, hogy a nemzeti hovatartozás erősebb, és kevés szocialista tud ellenállni vonzásának.

Voltak természetesen kivételek. Németországban az SPD-ről leszakadt egy háborúellenes kisebbség, és önálló szociáldemokrata pártot alapított. Természetesen sorai közt volt Luxemburg, a nemzetekfelettség legelszántabb képviselője is. (Ő és a férje, Jogiches aktív szerepet játszottak a német mellett a lengyel és az orosz pártokban is.) Meglepőbb módon a centrista Kautsky is csatlakozott, aki feláldozta vezető teoretikusi posztját az SPD-ben, továbbá a konzervatív Bernstein, aki a parlamenti székét kockáztatta. Bernstein és Kautsky arra jutottak, hogy Németország felelős a háborúért, és szigorúan elvi alapon kiálltak egy álláspont mellett, amelyet kevés más főárambeli szocialista mert támogatni. A két régi barátot a több éves elhidegülés után ez az ügy ismét összehozta. Az immár hazafiságtól duzzadó régi elvtársak maró támadásai, amelyeket gyakran színezett antiszemitizmus Bernstein esetében, de még Kautskyval szemben is, aki nem is volt zsidó, már a jövő sötét árnyát vetítették előre.

Amerikában a szocialisták keményen szembeszegültek a militarizmussal – az állásfoglalás addig nem is került nekik semmibe, míg Amerika semleges ország volt, annál fájdalmasabb lett azonban az 1917-es hadba lépés után. Eugene V. Debs szocialista vezető, aki az 1912-es elnökválasztáson még megszerezte a szavazatok 6%-át, börtönbe került, és a párt sosem nyerte vissza népszerűségét. Az olasz szocialisták szintén kitartottak, míg Olaszország kimaradt a háborúból, de egyik fontos vezetőjük, Benito Mussolini, az *Avanti!* című pártlap szerkesztője kilépett, és új balos csoportot alapított, amely háborúra agitált az ország korábbi szövetségeseivel, Németországgal és az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben.

Plekhanov figyelemre méltó kivételével az orosz szocialista vezetőket nem hatotta meg a nemzeti mozgósítás. Ellentétben francia és német elvtársaikkal, nem a parlamentben ültek, hanem száműzésben, teljesen elszigetelve a kormánytól, amely hajszolta őket, és kémkedett utánuk. Ez nem jelenti, hogy a harc elkeserítette őket. Ellenkezőleg, Marx és Engels hű tanítványaként Lenin örömmel fogadta a háborút. Mindössze egy évvel korábban úgy spekulált, hogy

„egy Ausztria és Oroszország közti háború nagyon hasznos dolog lenne a forradalom szempontjából – Kelet-Európában mindenütt –, de nem valószínű, hogy Ferenc József és Nikolása [a cár] megteszi nekünk ezt a szívességet.”³²⁸ Úgy gondolta, hogy háború esetén „a munkások szörnyű árat fognak fizetni... de a végén győznek. Ez a történelem akarata.”³²⁹

A háború kezdetekor Lenin Krakkóban élt, amely akkoriban a Monarchia része volt, s azonnal le is tartóztatták egy ellenséges állam polgáraként.* Noha tájékozott, amiért a szocialista hazafiak elárulták elveiket, ez nem akadályozta meg abban, hogy a segítségüket kérje – és meg is kapja. Helyi elvtársakon keresztül Viktor Adlerhez fordult segítségért. Mivel az osztrák szocialisták támogatták a háborút, Adlert fogadta a külügyminiszter. A Lenint szabadlábra helyező kormányhatározat szerint „Dr. Adler véleménye szerint Uljanov a jelen körülmények között nagy szolgálatot tehet” Oroszország, a Monarchia fő ellensége meggyengítésével.³³⁰ Ezt a gondolatot a központi hatalmak újra elővették később a háború előrehaladtával.

A háború első két és fél éve azonban nagy csalódást okozott Leninnek. A világ más részein azok a szocialisták, akik nem álltak be hazafinak, többnyire a vérontás befejezését követelték, Lenin pedig ki nem állhatta ezt az álláspontot. Ostorozta a szocialistákat, akik csak annyit akartak, hogy legyen vége a mészárlásnak. „Objektíve ki profitál a béke jelszavából?”³³¹ – kérdezte. – „Biztosan nem a forradalmi proletariátus. Nem az a gondolat, hogy a háborút arra *használjuk*, hogy *felgyorsítsuk* a kapitalizmus összeomlását.” Ez a kemény forradalmi megközelítés azonban kevés hívet vonzott, Lenin pártja a mélypontra került. 1917 januárjában azt jósolta, hogy saját nemzedéke talán nem éri már meg „az eljövendő forradalom döntő csatáit.” De amikor e szavakat mondta, a föld már rengett a cári rezsim alatt. Európában az örökletes autokrácia mindenütt idejétmúltnak bizonyult, és nem élte túl a huszadik századi „totális háború” megpróbáltatásait.

A februári orosz forradalomnak sokféle oka és eredője volt, senki nem tervezte meg előre. A katonai vereségeken túl szerepet játszott, hogy a háború inflációt okozott, aminek következtében a parasztok nem szívesen adták el a gabonát, így a városokban élelmiszerhiány

* Két évet töltött itt, miután négy évig élt Párizsban, több évig Genfben és rövid ideig Finnországban is hosszú száműzetése alatt.

alakult ki. Fűtőanyagból sem volt elegendő, mivel a hadsereg igényeit kellett először kiszolgálni, ez pedig lelassította a gazdaságot. Egyes gyárakban sztrájkok törtek ki, amelyeket nyilvános tüntetések követtek az élelmiszerhiány miatt. A tömeget katonai erővel kergették szét, és néhány katona közvetlenül a tömegbe lőtt; több tucat ember meghalt.

Mint a sorozott hadseregek általában, a legtöbb katona nem örült annak, hogy civil honfitársai ellen vetik be. A következő huszonnégy órában, ahogy barakkokról barakkra terjedt a mézszárlás híre Petrográdszerte, az egységek egymás után lázadtak fel, és csatlakoztak a tüntetőkhez.* A cár úgy kalkulált, hogy a csőcselékkel csak akkor tud leszámolni, ha elszigeteli őket a Dumától, a képviselőháztól; amelyet ugyan az alkotmány semmiféle hatalommal nem ruházott fel, de esetleg a tömeg élére állhat vagy legitimitást nyújthat a tüntetőknek. Ezért elrendelte, hogy a Duma oszlassa fel magát. A törvényhozók azonban szembeszegültek, és kineveztek egy ideiglenes kormányt. Az orosz katonai parancsnokok aggódni kezdtek, hogy a szentpétervári katonai lázadás megfertőzheti a frontot is. Tanácsukra a cár lemondott.

Mivel az orosz állam lényegében azonos volt a cárral, lemondása hatalmas vákuumot hagyott maga után. Miklós öccse, Mihály javára mondott le, az utóbbi azonban, érezve, hogy az élete forog kockán, nem fogadta el a cári koronát.** A trón üres maradt. Az ideiglenes kormány választást írt ki, hogy összehívja az Alkotmányozó Nemzetgyűlést.

Miután szembeszegült a szuverén uralkodóval, hatalmának pedig nem volt alkotmányos alapja, a Duma aggodalmában a nép támogatására hivatkozott. A nép hangjának tolmácsolásában azonban volt egy versenytársa.

Az 1905-ös forradalom idején a mensevik Pavel Axelrod, azon kevés szocialisták egyike, akik tényleg szegénységben születtek, megpróbált kifundálni valamit, hogy a munkások is elmondhassák az elképzeléseiket. Egy tanács vagyis *szovjet* gondolatával állt elő, amely a gyár dolgozói által választott képviselők közül állna. Szentpéterváron és másutt is alakultak szovjetek, és rövid ideig, míg a felkelést

le nem verték, hatékony agitációs központként működtek. 1917-ben a mensevikék és az eszerek – egy népi (narodnyik) beütésű balos párt – felélesztették a szovjetrendszert.

Mivel a férfiak jelentős része katonai szolgálatban volt, a gyárak mellett a katonai egységeket is felkérték, hogy küldjenek delegáltakat. Az akkori körülmények miatt a választásokra és a képviselői helyek elosztására nem alakultak ki egységes szabályok. A petrográdi szovjet fokozatosan több ezer főre duzzadt. Hatalmas mérete, továbbá a bejáratott eljárási szabályok hiánya miatt nem volt alkalmas arra, hogy bármit is megtárgyaljon. Legtöbb döntését egy végrehajtó bizottság hozta, amelynek tagjait nem a testület választotta, hanem az egyes szocialista pártok delegálták. Ezek a képviselők szinte mindannyian középosztálybeli értelmiségiek voltak – lényegében megsemmisítve ezzel Axelrod vívmányait.

A szovjeteknek mégis aurájuk volt, a nép autentikus hangjának tekintették őket. Még az ideiglenes kormány is meghajolt e misztikum előtt, miközben a két testület a hatalomért küzdött. Az ideiglenes kormány tagjai fájdalmasan tudatában voltak annak, hogy nem választották őket, tehát legitimitásuk emelése érdekében arra kérték a szovjeteket, hogy támogassák a kormányt.

A szovjetek vezetői viszont a marxizmus prizmáján át nézték a világot. Számukra a cár bukása és az ideiglenes kormány megjelenése azt jelentette, hogy „a burzsoázia” leváltotta „a feudalizmust”. A következő lépésben, mondta az elmélet, „a proletariátus” leváltja a burzsoáziát. Más szóval, azért akartak ideiglenes kormányt, hogy azután megdönthessék.

Ez kellemtelenül jött a mensevikeknek és az eszereknek, akik mind a szovjetekben, mind az ideiglenes kormányban jelentős szerepet játszottak. Olyannyira, hogy egyikük lett miniszterelnök: Alexander Kerenszkij, Fjodor, a fiatal Vlagyimir Uljanovot megvédelmező iskolamester fia. Ez a személyes adósság nem állította meg Lenint, és az eredetileg meglehetősen gyenge bolsevik csoport a szerencsétlen új vezetők folyamatos támadásával szerzett magának új híveket.

A támadások ellenére az ideiglenes kormány mérsékelt baloldala természetesnek tekintette, hogy ellenfelei jobbra vannak. Nem érzékelték, hogy a cári „restauráció” kísértete sokkal kisebb fenyegetést jelent életük és szabadságuk szempontjából, mint saját egykori elvtársaik. Marx – mondta Isaiah Berlin – „jó báránnyokra és gonosz, veszélyes kecskékre osztotta az emberiséget”, Lenin pedig, legyen bármilyen gonosz, még mindig báránynak számított.³³² Ami-

* 1914-ben a háború keltette hazafias szellemben a főváros nevét Szentpétervárról az oroszosan hangzó Petrográdra változtatták.

** Mihály intuíciója helyes volt, de ez sem mentette meg az életét. 1918 júniusában a Cseka, a bolsevik titkosrendőrség meggyilkolta, egy hónappal a királyi család fennmaradó részének legyilkolása előtt.

kor a francia titkosszolgálat bizonyítékokat szolgáltatott a Lenin és a német kormány közti szálakról, nem hozták nyilvánosságra a dokumentumokat.*

Lenin előtt akkor nyílt meg a hatalomba vezető út, amikor Kerenszkij összeveszett katonai főparancsnokával, a karizmatikus, alacsony sorból származó Kornyilov tábornokkal. Kerenszkij a baloldal minden erejét harcba szólította „az ellenforradalom” leverésére. Kornyilov puccsát leverték, de Kerenszkij és a mérsékelt baloldal minden védelem nélkül maradt a bolsevikokkal szemben, akik – a pártok közül egyedülálló módon – már saját fegyveres erővel rendelkeztek.

A „forradalmat” a Gergely-naptár szerinti október 21-én indították meg Leonyid Trockij parancsnoksága alatt. Nem munkások, hanem katonák hajtották végre – közülük is kevesen. Összességében talán néhány tízezer katona állt a bolsevikok rendelkezésére, de jóval kevesebben álltak készen Kerenszkij ideiglenes kormányának megvédelmezésére. Egyes cárista tisztek annyira haragudtak Kerenszkijre, hogy inkább összeálltak a bolsevikokkal. Feltehetőleg azt gondolták, hogy ez az örült banda nem sokáig lesz képes megtartani a hatalmat. Elfoglalták a kulcsfontosságú épületeket és útvonalakat, és kikiáltottak egy új kormányt. Összesen öt napig tartott az egész. „Olyan könnyű volt, mint felkapni egy tollpihét”, mondta később Lenin. Ahogy Bertram Wolfe fogalmaz, „nem egy »szocializmusra érett« országban ragadta meg a hatalmat, hanem egy a hatalom megragadására érett országban.”³³³

Wolfe szellemes megjegyzése pontosan leírja az orosz helyzetet, de nem válaszolja meg a kérdést: miféle ország érett meg a szocializmusra? A marxi elgondolás szerint az új társadalom akkor születik meg, amikor a gazdaság fejlődésének mércéje szerint eljött az ideje. 1917 után Lenin kritikussai és támogatói közül abban sokan egyetértettek, hogy az újszülött bolsevik rezsimet fenyegető fő probléma az, hogy Oroszország nem érett a szocializmusra, mivel inkább agrárország volt, mint iparosodott.

De bár Oroszország szegény volt, nem volt szegényebb, mint Németország hetven évvel korábban, amikor Marx és Engels már mindent megtettek annak érdekében, hogy megindítsák az ottani szo-

* Ezt a kapcsolatot Bernstein régi társa, „Doktor Elefánt” Parvus építette ki, aki a radikális újságírást maga mögött hagyva kétes üzleteivel vagyionokra tett szert Törökországban, majd ezzel a jól bejáratott kétes kapcsolatrendszerrel tért vissza Németországba.

cialista forradalmat.³³⁴ A probléma tehát nem annyira Oroszország elmaradottsága volt, mint inkább a fekete lyuk a Lenin vezérfonalaként szolgáló elmélet közepén. Marx és Engels csak néhány homályos képben festette meg, milyen lesz az élet a szocializmus alatt: minden egyén „szükségei szerint” részesül a javakból, míg dolgoznia csak önkiteljesedése érdekében kell. Az átmenet mechanizmusáról nem mondtak egy szót sem. Mit csináljon egy marxista, ha egyszer megragadta a hatalmat?

Lenin jól tudta, az új rezsim legsürgősebb gazdasági feladata az, hogy kenyeret tegyen a városok asztalára, mivel a kenyérhiány repítette a hatalomba. Hitte, mint minden szocialista, hogy a profit lopás; tehát elrendelte, hogy a parasztok rögzített alacsony áron adják el a gabonát az államnak. Természetesen nem nagyon akaróztott nekik, és az ellenállásuk csak nőtt az inflációval, miután a kormány fedezet nélküli bankókat nyomott, hogy ellensúlyozza a forradalom és az államosítások okozta bevételkiesést. Az agrártermelők inkább a feketepiacra vitték az árut – főként parasztok, akik vasúton a városokba utaztak, és a hátukon cipelt zsákból árulták a gabonát.

Lenin elrendelte, hogy ezeket a „batyusokat” tettenéréskor azonnal le kell löni, továbbá hogy a termelők a teljes termésüket szolgáltatásuk be az államnak azon a részen felül, amelyet saját fogyasztásukra fordítanak. Ha nem adták le, felfegyverzett munkásokat és katonákat küldött, és erőszakkal vette el. A követőit arra biztatta, hogy „ne spóroljanak diktatórikus módszerekkel... ne tartózkodjanak barbár eszközöktől a barbárság ellen vívott küzdelemben.”³³⁵

Az orosz autokrácia véres keze régóta hírhedt volt Európában, de egyetlen cár sem ontott vért ilyen könnyedén. Persze egy cár sem tűzött ki maga elé ilyen magasztos célokat. „Hogyan cselekedhettek volna másképp – tette fel a kérdést Milovan Gyilas egykori jugoszláv kommunista vezető a bolsevikokkal kapcsolatban –, ha egyszer arra választotta őket a történelem... hogy megvalósítsák a Mennyei Királyságot ezen a bűnös földön?”³³⁶ A nemes cél ellenzői Lenin értelmezésében nyilvánvalóan kapitalisták voltak – még akkor is, ha pusztá parasztoknak tűnnek. Így találták fel a *kulákat*, a sikeresebb parasztokat megbélyegző bolsevik kifejezést. Egy Richard Pipes által megvizsgált szovjet népszámlálási adat mutatja, milyen kicsi profittal dolgoztak, s milyen abszurd volt őket kizsákmányolóknak tekinteni:

a paraszti háztartásoknak csak 2%-ában volt fizetett szolga vagy bér-munkás, s ezekben is pusztán átlagosan egy fő.³³⁷

Lenin technikája politikailag és gazdaságilag is visszaütött. A parasztok dühe szította a „fehérek” harcát a „vörösök” ellen a bolsevik hatalom első éveiben. A cári tisztek katonai veresége után a parasztok több hullámban tovább harcoltak 1920-ban és 1921-ben. Mindeközben nem sok gabonát sikerült begyűjteni. Lenin panaszkodott, hogy mintha olyan biciklit próbálna irányítani, amelynek kerekei nem csatlakoznak a kormányhoz. Végül arra jutott, amint a tizedik pártkongresszusnak írt beszámolójában mondta, „hogy csak a parasztsággal való megegyezés mentheti meg a szocialista forradalmat Oroszországban”. Ezen túl szabadon árusíthatták a terményeiket a piacon. Továbbá az iparcikkek előállításában és forgalmazásában is visszaállítottak bizonyos mértékű szabadságot, hogy a vidék vehessen valamit a gabonával keresett rubeleken.

Az Új Gazdaságpolitika (NEP) Lenin szerint is azt jelentette, hogy „a kapitalizmus felé fordulnak”. De bízott benne, hogy amíg „a proletariátus” – vagyis a párt – van hatalmon, a szocializmus előbb-utóbb megvalósul. Mindaddig lazíthatta tehát a gazdasági csavart, míg ez nem járt együtt a politikai lazítással. Ellenkezőleg, magyarázta Nyikolaj Buharin, a *Pravda* főszerkesztője. „Azért teszünk gazdasági engedményeket,³³⁸ hogy elkerülhessük a politikai engedményeket.”*

A bolsevik hatalom legitimitását már a kezdet kezdetén kikezdte az ideiglenes kormány által novemberre kiírt választás az alkotmányozó nemzetgyűlés megalakítására. A cár lemondása után a bolsevikok folyamatosan követelték a választások kiírását egy új alkotmány és kormány létrehozására. A mögöttes szándék az ideiglenes kormány megrendítése volt. Ha demokraták lettek volna, a bolsevikok nem ragadják meg a hatalmat néhány héttel a választások előtt. Most, hogy a hatalom a kezükbe került, jobban szerették volna, ha elmaradnak a választások, de úgy döntöttek, nem vállalják a lefújással járó kritikát. Remélték, hogy elég kényszerítő eszköz van a kezükben, és elég magas a presztízsük ahhoz, hogy tűrhető eredményt érjenek el. De keserűen csalódtak – kevesebb, mint 24%-nyi szavazatot kaptak.

* A parasztsággal kötött tűzszünet átmeneti volt. A bolsevikok sebeiket nyalogatták egy darabig, aztán az 1930-as években, Sztálin alatt újult dühvel fogtak neki a „kulákok likvidálásának” és a mezőgazdaság kollektivizálásának. Hogy letörjék az ellenállást, tizenötmillió embert öltek meg, és Oroszország soha többet nem volt képes ellátni magát élelmiszerekkel. Ld. Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow* (New York: Oxford University Press, 1986), 301. o.

Ennek ellenére továbbra is azt gondolták, hogy a történelem érvényesebb mandátummal ruházta fel őket, mint a szavazók. Amikor 1918 januárjában összeült az Alkotmányozó Nemzetgyűlés, a termetet a bolsevikokhoz hű fegyveres katonák és tengerészek vették körbe. Egyesek játékosan megcélolták a többi párt képviselőit, akiket azonnal leüvöltöttek, ha a szónoki emelvényre léptek. Lenin nem volt képviselő, de megjelent. Nem beszélt, csak kimutatta megvetését. David Shub beszámolója szerint „Az emelvényre vezető lépcsőkön ült, megvetően mosolygott, viccelt, felírt valamit egy cetlire, aztán kinyújtózott egy padon, és úgy tett, mint aki alszik.”³³⁹

Az első nap után, látván, hogy az ellenzék által a Nemzetgyűlés védelmére mozgósított tömeg nem elég nagy ahhoz, hogy megfutamítsa a bolsevik fegyveres őrseget, Lenin lezáratta a termet, és hazaküldte a delegátusokat, amikor azok másnap újra megjelentek. „A Nemzetgyűlés feloszlata a szovjethatalom nevében a formális demokrácia teljes és nyilvános felszámolása a forradalmi diktatúra nevében. Jó lecke lesz.” – mondta Trockijnak.³⁴⁰

A „forradalmi diktatúra” fő erőforrása Lenin vasakarata volt. Trockij azt mondta, „belső erőinek maximális mobilizálásával... lett a történelem legnagyobb forradalmára.”³⁴¹ Mértékletes volt, és egyszerű fából készült széken ült íróasztala mellett, feleségével és testvérével levest és barna kenyeret vacsorázott, amit Krupszkaja hozott a kreml-i étteremből. „Reggeltől éjjelig dolgozott, és a nagy idegesség miatt nem tudott aludni” – mondta Krupszkaja.³⁴² „Az éjszaka közepén felébred, kikel az ágyból, és elkezd telefonálni, hogy ezt vagy azt az utasítását végrehajtották-e? Aztán még kitalálja, hogy küld egy táviratot.”

A régi kormányzati gépezetet összezüzták. Oroszország létező törvényeit eltörölték. Lenin a semmiből épített fel vagy inkább magától indulva lefelé egy apparátust. Mindenben ő volt a törvény – vagy a bizottságok, amelyeket ő uralt. Megbírságolta a kabinet tagjait, ha késve érkeztek egy megbeszélésre. A rendeleteit még a kisebb adminisztratív ügyekben is táviratvihár röptette szét a hatalmas Oroszországban. A brit filozófus, Bertrand Russel ennek ellenére úgy látta, „teljesen hiányzik belőle a gög. Ha nem tudnám, kicsoda, nem gondolnám, hogy nagy hatalma van, vagy bármilyen értelemben kiemelkedő ember.”³⁴³ Angelica Balabanoff, aki az első időkben a Komintern titkára volt, azt mondja, hogy noha Lenin „nem tűrte, ha valaki másképp gondolkodott”, „mindent került, ami személyi kultuszhoz vezethetett volna”.³⁴⁴ Anatolij Lunacsarszkij, az oktatásügyi komisszár

a következő magyarázatot adta a látszólagos ellentmondásra: „Császári stílusban dolgozik, de nem azért, mert szereti a hatalmat, hanem azért, mert biztos benne, hogy igaza van, és nem tűri, hogy valaki tönkretégye a művét”.³⁴⁵

De gyenge volt az anyag, amivel dolgozhatott. A híveiről megvevéssel beszélt. Az úgynevezett „végrendelete”, a halálos ágyán írott üzenet a Központi Bizottságnak mindegyikük hibáinak precíz katalógusa. A száműzetés éveiben ismételtlen meg kellett erősítenie őket a kísértés ellen, hogy kompromisszumot kössenek más frakciókkal, azután októberben el kellett őket lökdösnie a hatalomátvételig. Alig ragadták meg a hatalmat, máris sokan megint ingadozni kezdtek. Félve, hogy a párt egyedül nem boldogul, több bolsevik vezető elfogadta a mensevikek és az eszerek javaslatát egy koalíciós kormányzásra.

Lenin hallani sem akart ilyesmiről. Az ő szemében a többiek „kispolgárok” voltak, akik „osztályellenségként” kezelendők. „Kíméletlen harc a kulákok ellen! Halál rájuk!” – üzenté, vagy: „Gyűlölet és megvetés minden őket védő párt – a jobb-eszerekre, a mensevikekre és a mai bal-eszerekre!”³⁴⁶

Trockij szilárdan támogatta, noha egykor a mensevikek szövetségese volt. E korábbi kötődése miatt, valamint mert Sztálin áldozata lett, Trockijt gyakran úgy festik le, mintha a kommunizmusnak egy emberségesebb vagy demokratikusabb változatát képviselte volna. Valójában 1917-től fogva Lenin szíái ikre volt a nem bolsevikok iránt mutatott kibékíthetetlen és könyörtelen gyűlöletben.

Lenin egyes elvtársai annyira szükségesnek érezték a kompromisszumot, hogy az első hetekben a komisszárok egy csoportja lemondott. Felhívták rá a figyelmet, hogy ha minden hatalmat megtartanak maguknak, a bolsevikoknak „politikai terror” révén kell majd irányítaniuk.³⁴⁷ Ez a figyelmeztetés nem zavarta Lenint. „Azt gondoljátok, győzhünk a legsúlyosabb forradalmi terror nélkül?” – figyelmeztetett egy kabinettagot, aki ellenezte a rögtönítélő bírások általi kivégzést engedélyező rendeletet.³⁴⁸ Trockij szerint „ebben az időszakban Lenin minden lehető alkalommal hangsúlyozta a terror abszolút szükségességét.”³⁴⁹

Igaz, polgárháború volt. Ahol bolsevikellenes lázadás indult, Lenin elrendelte, hogy „könyörtelen tömegterror indítandó a kulákok, a papok és a fehérgárdisták ellen; a kétes egyéneket koncentrációs táborokba kell zárni.”³⁵⁰ De preventív lépésként hasonló eljárást javasolt olyan helyeken is, ahol ki sem tört még a lázadás:

*Nyizsnijj Novgorodban nyilvánvalóan fehérgárdista felkelés készül. Össze kell gyűjtenünk az erőnk, fel kell állítanunk egy diktátori hatalommal felruházott trojkát, és „azonnali hatállyal” be kell vezetni a tömegterroret; lőjék le és füstöljék ki a kurvákat, akik leitatják a katonákat, a korábbi tiszteket stb... Mindent be kell vetni... Mensevikek és más megbízhatatlanok tömeges letartóztatása.*³⁵¹

Azon panaszkodva, hogy híveiből hiányzik az eltökéltség, megkérdezi: „Hát nincs köztünk egy Fouquier-Tinville [a jakobinus terror főügyésze], hogy megszelídítse a vad ellenforradalmárainkat?”³⁵² Lenin Felix Dzerzsinszkijben találta meg ezt az embert, mondja életrajzírója, David Shub. Dzerzsinszkij lengyel arisztokraták leszármazottja volt, és Rosa Luxemburg antinacionalista lengyel szocialista pártjának volt a tagja – [a kevés nem zsidó tag egyike –, mielőtt a bolsevikokhoz csatlakozott. Lenin őt nevezte ki a Cseka, a bolsevik titkosrendőrség élére.

Oroszországban a cárok alatt is működött titkosrendőrség – a rettegett Ohrana. Ez azonban gyerekjáték volt a Cseka működéséhez képest. Európa szemében egykor Fouquier-Tinville testesítette meg a terrort, de alakja teljesen elhalványult Dzerzsinszkijhez viszonyítva. Míg az előbbi egy bírósági per paródiája után küldte csak a guillotine alá az áldozatait, és a perekben a vádlottaknak nagyjából egynegyedét felmentették, Dzerzsinszkij áldozatait minden teketória nélkül főbe lőtték. Fouquier-Tinville áldozatainak száma legfeljebb néhány ezerre tehető, Dzerzsinszkij tízezrekkel végzett. Az Ohrana ritkán ölt meg bárkit is.

Maxim Gorkij, Lenin barátja és a rezsim PR-fegyvere különleges kapcsolatát arra használta, hogy megkérje Lenint, módosítsa börtönre különféle értelmiségiek halálos ítéletét. „Nem gondolja, hogy egy rakás szemétre pazarolja az energiáit?” – kérdezte az uralkodó, noha néha eleget tett a kérésnek.³⁵³ Gorkij befolyását annak köszönhette, hogy értette Lenint, legalábbis képes volt úgy elképzelni, ahogy Lenin érteni szeretne volna önmagát. „Ebben az elátkozott világban” – mondta Gorkij, Lenin „nagyszerű emberi lényként tűnt fel, akinek fel kell áldoznia magát az ellenségeskedés és a gyűlölet oltárán, hogy végül eljöhessen a szeretet.”³⁵⁴

Az ellenszegülő kulákok és más elemek terrorizálása a bolsevik hatalom megszilárdításának csak egyik pillére volt. A cár 1917 februárjában bekövetkezett bukása után Oroszország – Lenin szerint –

a világ legszabadabb állama lett. Ideje volt megfordítani ezt a folyamatot. A bolsevik kormány két héttel megalakulása után kiadott egy rendeletet, amelyben korlátozta a sajtót, és megkezdte az újságok betiltását. Különösen a liberális orgánumokat célozták meg mint „burzsoá” terméket, de a szocializmus nem bolsevik árnyalatait képviselő lapokat is megszüntették, mivel „objektíve” a kapitalista érdekeket szolgálták. Eleinte ezeket az intézkedéseket átmenetinek tekintették, de a Központi Végrehajtó Bizottság hamarosan közölte egy rendeletben, hogy „az úgynevezett sajtószabadság visszaállításával... megbocsáthatatlan módon megadnánk magunkat a tőke akaratának, tehát ez ellenforradalmi tett lenne.”³⁵⁵

Hasonló sors várt a politikai pártokra. Az alkotmányos demokrátiákat (a Kadét-pártot – a ford.), az ideiglenes kormány magvát érte el leghamarabb a kemény elnyomás. Hamarosan a mensevikeket, az eszereket és más szocialista pártokat is zaklatni kezdték, s lényegében törvényen kívül helyezték őket. Lenin azonban nem volt még elégedett. Az igazságügyi miniszternek azt írta: „Véleményem szerint a golyó általi kivégzés alkalmazását ki kell terjeszteni a mensevikek, eszerek és hasonlók minden tevékenységére; találni kell egy formulát, amelynek értelmében ezek a tevékenységek a nemzetközi burzsoázia ellenünk vívott harcát szolgálják.”³⁵⁶

Csak a bal eszerek kerülhették el egy ideig az üldöztetést, mivel kezdettől támogatták a bolsevik hatalomátvételt. A bolsevikokkal ellentétben, akik forradalmi retorikája mögött megcsillant az acél fénye, a bal eszerek (nagyszüleim pártja) igazi naiv radikálisokból állt, egy fiatal nő, Marija Szpiridonova vezetése alatt. Amikor a németekkel kötött megalázó béke miatt szakítottak a bolsevikokkal, fegyvert ragadtak, és sikerült túsul ejteniük Dzerzsinszkijt. Pipes szerint hatalmukba tudták volna keríteni a Kremlt is, de „kifejezetten nem akarták vállalni a kormányzás felelősségét. A lázadásuk nem puccs volt, inkább színházi előadás.”³⁵⁷ A bolsevikok hamarosan katonai megerősítést kaptak, és felülkerekedtek.

Egy hónappal később Szpiridonova egyik tanítványa, Fánya Kaplan két golyót eresztett az egyik megbeszélésről távozó Leninbe. Kivégzése előtt Kaplan kijelentette, hogy Lenin „a szocializmus árulója”.³⁵⁸ A bal eszerek az ideiglenes kormány politikája miatt támogatták a bolsevik puccsot –nem hasonlított eléggé a szocialista álmokhoz, tekintve, hogy az ideiglenes kormányt a mérsékelt szocialisták uralták. De a hatalomba került Lenin sem az álmaik országát teremtetette meg.

Az ellenzéki pártok elfojtása még nem volt elegendő a szocializmus megvédelmezéséhez. Lenin felismerte, hogy ha saját pártja nyílt fórum marad, az ellenség belül is feltűnik. A „Munkáellenzék” nevű bolsevik csoport megjelenése 1920–1921-ben nyilvánvalóvá tette a veszélyt. A csoportot Alexander Sijapnyikov vezette, a legmagasabb rangú bolsevik, aki proletár környezetből érkezett, és főként a szakszervezetekre támaszkodott – a csoport azt akarta elérni, hogy a gyárakat magukra a munkásokra bizzák a párt helyett.

Lenin igen helyesen a párt hatalmi monopóliumát fenyegető lépésnek látta a javaslatot. Ha a munkások igazgathatják a munkahelyeket, az a „proletárdiktatúra” aláaknázása. Ez a logika ugyan különös, de mégis ez volt a rendszer logikája. Lenin tehát elfogadtatott egy „párt-egységről” szóló határozatot, amely mindenféle frakciózást betiltott. A tilalom érvényesítésére hozták létre a pártfőtitkári posztot.³⁵⁹ Lenin Joszip Sztálint választotta ki a feladatra.

Az „ellenforradalmárok” elhallgattatásán túl igen fontos volt az is, hogy a nyilvánosságot átítassák bolsevik eszmékkel, és megkezdjék az új szocialista ember kiformálását. Louis Fischer leírja, hogyan indult meg ez a kampány Lenin jellegzetes korbácsa alatt:

Lenin sürgősnek tartotta, hogy eltávolítsák a monarchista emlékműveket, és megfelelő feliratokat helyezzenek el a falakon (például: „a vallás a nép ópiuma”) Moszkvában és Petrográdon. „Megdöbbenéssel és felháborodva látom” – írta Lunacsarszkijnak, az oktatási kormánybiztosnak, hogy még mindig nem hajtották végre a parancsát. 1918 szeptemberében Lenin megrótt a Lunacsarszkijt, amiért nem helyezte el Marx mellszobrait és a propagandaszövegeket az utcákon. „Követelem, hogy a felelősök nevét küldjék meg nekem, hogy bíróság elé állíthassuk őket.”³⁶⁰

Az oroszországi „proletárdiktatúra” konszolidálásának hatalmas feladata egy kevésbé eltökélt vezető egész életét kitöltötte volna, de Lenin sosem gondolta, hogy ezzel teljesítette küldetését. Vakon hitt Marx és Engels állításában, hogy a munkásnak nincs hazája, a hitét patriotizmusellenes kiállásával is bizonyította a háború idején. Ezen túl az orosz marxisták önigazolása azzal kapcsolatban, miért az elmaradott Oroszországban próbálják megvalósítani a szocializmust,

az volt, hogy ezzel a fejlettebb országokban is forradalmat robbantanak ki. E fejlettebb országok azután segíthetnek Oroszországnak a szocializmus építésében. Noha volt itt egy logikai bakugrás – senki nem adott magyarázatot arra, hogyan segíthetnék a német vagy francia munkások Oroszország fejlődését –, a gondolat bolsevikok és sok más marxista alapvető hittétele volt. Lenin tudta tehát, hogy a forradalom sikeréhez nem elegendő, ha megszilárdítja a bolsevik hatalmat Oroszországban, hanem ki kell terjesztenie más országokra is.

A cári birodalom nem orosz részeivel kezdte. Néhány héttel a bolsevik hatalomátvétel után Lenin és Sztálin (aki a nemzetiségekért felelt) egy deklarációban elismerték „Oroszország minden népének egyenlőségét és szuverenitását” és „az önrendelkezés jogát, beleértve az elszakadást is.” Ezzel megvalósították a programnak azt a részét, amely a birodalom nyugtalanító nem orosz népeinek támogatását volt hivatva biztosítani. Lenin kíséretében például a lett puskások alkották a leglojálisabb és leghatékonyabb katonai alakulatot. Az októberi forradalmat követő káoszban a nemzetiségek saját indíttatásból, vagy mert Oroszország szomszédai szorongatták őket, egymás után kiáltották ki a függetlenségüket.

Lenin hamar irányt váltott. Az új köztársaságok még Oroszországnál is elmaradottabbak voltak; nem segíthették az orosz szocializmus építését. De mi haszna annak, ha a kapitalisták Oroszország határain megragadják a hatalmat? Hol helyi kommunisták segítségével, hol a Vörös Hadsereg inváziójával Ukrajnát, valamint a közép-ázsiai és Kaukázuson túli orosz birodalmi területeket visszacsatolták Oroszországhoz és megalakították a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségét. Az utolsó jelentősebb meghódítandó terület – egy nemzettel később, Sztálin és Hitler paktumának keretében – Grúzia lett, amelyet a mensevikek irányítottak. A mensevik kormány Grúziában kényszer alkalmazása nélkül kezdett egy szociáldemokrácia kiépítésébe, s ezzel a köztársaság, mint Adam Ulam fogalmaz, „a nyugati szocialisták szeme fénye lett, akiknek Grúziába látogató delegációi lelkes beszámolókat írtak demokratikus erényeiről.”³⁶¹ Ez Lenint önmérséklésre készítette a grúzok meghódításával kapcsolatban. A grúz származású Sztálin azonban meggyőzte, hogy adja fel kétségeit, és miután a Vörös Hadsereg százezer katonával lerohanta az országot, a mensevik kormány elmenekült, Grúzia pedig csatlakozott „a szabad nemzetek szabad egyesüléséhez”.

A bolsevikok szemében a szocialista világforradalom legfontosabb csatateré Németország volt, Európa ipusági központja. Né-

metországból biztató hírek érkeztek, amelyek mintha az orosz mintát követték volna. 1918 végén a katonai vereség a császárt lemondásra kényszerítette, ahogy a cárt is. Mérsékelt szocialistákból álló ideiglenes kormány került az ország élére, akik összehívtak egy alkotmányozó nemzetgyűlést. Időközben a szovjetek példája nyomán munkás- és katonatanácsok alakultak a német városokban. A radikálisabb csoportok az ideiglenes kormányt a kapitalizmus kiszolgálóiként ostromozták. A leghangosabb radikális csoport a Spartakisták voltak, Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht vezetésével. Liebknecht az SPD-alapító Wilhelm Liebknecht fia, Martin Luther leszármazottja volt.

A Spartakisták alkották a baloldal baloldalát: az SPD-ből a háború miatt kivált Független Szociáldemokratákon belül alakítottak frakciót. 1919 januárjának elején Karl Radekkel, a magas szintű bolsevik küldöttség vezetőjével egyeztetve a Spartakisták kiléptek a pártból, és megalakították a Németországi Kommunista Pártot. Egy héten belül híveik már megjelentek a berlini utcákon, a bolsevik puccs forgatókönyvének megfelelően. A puccskísérletet azonban nem tervezték meg rendesen. (Luxemburg, akinek mantrája „a spontán tömegakció” volt, elvi ellensége volt a tervezésnek.) Ráadásul ellenfeleik tanultak az orosz történetből, különösen a mérsékelt baloldali ideiglenes kormány feje Kerenszkij és Kornilov tábornok szakításának következményeiből. A mérsékelt szocialisták és a hadsereg tehát összefogott, és a felkelést gyorsan elfojtották – ahogy további felkeléseket is további német városokban. Liebknechtet és Luxemburgot különítményesek tartóztatták le, azután egyenként kivégezték őket. Luxemburg testét egy csatornába dobták, ott találták rá hónapokkal később.

Miközben az utolsó német kommunista felkelést is elfojtották, a veterán bolsevik Kun Bélának sikerült megragadnia a hatalmat Magyarországon a népszerűbb szociáldemokraták bevonásával. Lenin tanácsa Kun Bélának: „Legyen kemény. Ha a proletárdiktatúra kérdésében az átállt szocialisták közt vagy a kispolgárság körében ingadozókra talál, kíméletlenül fojtsa el őket. Háború idején a gyávnak főbelövés jár.”³⁶² Lenin készsége, hogy ellenfeleinél sokkal messzebbre menjen el a könyörtelenségben, sikerének egyik kulcsa volt, Magyarországon azonban visszaütt a dolog. A helyi ellenállás aláásta a csehek és románok ellen harcoló új Vörös Hadsereget, és Szovjet-Magyarország négy hónap után összeomlott.

Lenin legmerészebb húzása a forradalom terjesztésében az 1920-as lengyelországi beavatkozás volt. A száz évnyi orosz uralom alól frissiben felszabadult Lengyelországot Josef Pilsudski vezette, aki

diákkorában Szása Uljanov összeesküvőtársa volt, és a cári hatóságok bíróság elé is állították. Látva, hogyan hódítják vissza a cári birodalom különféle részeit a bolsevikok, Pilsudski arra a következtetésre jutott, hogy Lengyelország is szerepel Lenin étlapján. Úgy döntött, ő méri az első csapást, míg Oroszország még gyenge, megnöveli Lengyelország területét, és Oroszország hosszú távú ellensúlyaként létrehoz egy független Ukrajnát.

Az első lengyel győzelmek után a Vörös Hadsereg lendületbe jött, és egészen a Bug folyóig kergette vissza a lengyeleket. Nagyjából itt javasolták meghúzni a határt Versailles-ban a brit diplomaták (az úgynevezett Curzon-line), a lengyelek reményeihez képest túlzottan nyugatra. A nyugati diplomaták ekkor felszólították az oroszokat, hogy vonuljanak vissza, mivel Lengyelország nem volt része az orosz birodalomnak, és maga Lenin is elismerte, hogy a Curzon-line „nagyon előnyös nekünk”.³⁶³ A Vörös Hadsereg azonban tovább nyomult előre Varsó felé. Egy titkos beszédben, amely csak a Szovjetunió szétesése után, 1990-ben juthatott nyilvánosságra, Lenin következőképpen magyarázta elgondolásait egy pártkonferencián: „A tervezett határokkal [azaz a meghódított Lengyelországgal] stabil, kényelmes és szilárd bázist nyerünk a közép-európai műveletekhez.”³⁶⁴ A beszédben másutt még azt is kijelenti, hogy „minden jelenleg létező állam ellen bázisul szolgálhat”. Ahogy azonban az orosz erők körbefogták Varsót északról, Pilsudski egy kisebb hadsereggel délről támadott, és megsemmisítő oldalcsapást mért az oroszokra, semlegesítve több száz ezer vöröskatonát. Lenin ezután kénytelen volt elfogadni a nyugati hatalmak javaslatát.

A kudarc tanulságát levonva Lenin azt mondta a pártnak, „defenzív állásokat kell elfoglalnunk az antant vonatkozásában, de az első kísérlet teljes kudarca, az első vereségünk ellenére defenzívából újra és újra offenzívába váltunk át, míg végképp ki nem végezzük őket.”³⁶⁵ Más szóval, a célok határtalanok és rendíthetetlenek, csak taktikai rugalmasságra és türelemre volt szükség.

A hosszú távú küzdelemre készülve Lenin létrehozta a Harmadik Internacionálét, a Kominternt. Felületes szemlélő szemében hasonlított a II. Internacionáléra, amennyiben több ország egyes pártjainak küldötteiből állt, valójában azonban inkább a bolsevik párt globális eszköze volt. Szabályzata szerint a végrehajtó bizottság döntései – amelyeket kivétel nélkül mindig az oroszok diktáltak –, „kötelező érvényűek minden csatlakozó pártra nézve”. Minden pártnak felülről lefelé, „vasfegyelemmel” kellett dolgoznia, és „a legszélesebb ha-

talommal felruházott legfelsőbb fórum” a párt Központi Bizottsága volt. Ezen túl minden pártnak kötelessége volt létrehozni egy titkos földalatti apparátust, még azokban az országokban is, ahol a kommunisták legálisan tevékenykedhettek. Röviden, Lenin úgy kívánta irányítani Moszkvából a forradalmi tevékenységet a földgolyó minden pontján, ahogy a száműzetésből irányította az oroszországi bolsevikokat.

Leninnek azonban nem adatott meg, hogy kiélvezze hatalmát. 1922 májusában, alig két évvel a Komintern alapszabályának elfogadása után agyvérzést kapott. Néhány hónap elteltével visszatért a munkába, de decemberben újabb agyvérzés érte. 1923 márciusában jött a harmadik, amely lényegében cselekvésképtelenné tette tíz hónappal később bekövetkezett haláláig.

Lenin alakította ki az abszolút uralom leghatalmasabb rendszerét a történelemben. Ezt az eszköztárat pedig kedvenc tanítványára, Sztálinra hagyta, noha feltételezhetően sosem képzelte, hogy rajta kívül más is használja majd. Úgy tűnik, felismerte ugyan a grúz sötét oldalát, és megértette, mire készül Sztálin, de ekkor már túl késő volt. Megpróbálta semlegesíteni, de nem volt ereje megjelenni a szükséges megbeszéléseken, Sztálin pedig a Politbúróból kicsikart egy felhatalmazást arra, hogy Lenint egészsége érdekében izolálja. A gyengülő vezető diktált üzenetekkel próbált visszaütni, de ezekben nem volt már sok erő. Panaszkodott, hogy Sztálin „faragatlan”, de ugyan miféle hatása lehetett ennek a kritikának olyan emberek között, akik foglalkozásszerűen üzték a terrort?

! Lenin azt javasolta, hogy a Központi Bizottságot bővítsék ki jelentős számú alacsonyabb szintű pártaktivistával, akik jelenléte talán megfékezi a távollétében kitört frakcióháborúkat. A bolsevikok azonban túl voltak már azon a ponton, ahol munkásokkal osztották volna meg a hatalmat. A párt megalapításakor is csekély számú munkás volt jelen, és a későbbiekben sem jutottak jelentős szerephez. Az utolsó munkás, aki viszonylag magasra emelkedett, Sljapnikov volt, a Munkásellenzék kegyvesztett vezére. A bolsevizmus értelme – kezdve Lenin *Mi a teendő?*-jével – éppen az volt, hogy a szocializmust munkások számára, de nem munkásokon keresztül valósítják meg. Most, hogy az öreg nem volt képes maga gyakorolni a hatalmat, az a javaslat, hogy helyettesei adják át egy rakás munkásnak ahelyett, hogy megtartanák maguknak, bizonyosan vidámságot keltett.

6.

FASIZMUS

Mussolini eretnek lesz

Lenin erőfeszítése, hogy a hatalmát kiterjessze a birodalmi Oroszország határain túl is, kudarcot vallott, de a hatása messze földre elért. Nem pusztán az általa létrehozott kommunista pártok hálózatában volt jelentős, de más fontos politikai mozgalmakban is. Kínában a nacionalista Kuomintangot Mihail Borogyin, a Komintern egyik küldötte szervezte át. Lenint halála után Szun Jat-Szen, a kínai nacionalizmus atyja „nagy embernek” nevezte, és a következőket mondta megemlékező beszédében: „Az általad mutatott utat kívánom követni.”³⁶⁶ Lenin közelebbi, bár excentrikus tanítványa volt az olasz Mussolini is, akinek csillaga 1922-ben kezdett emelkedni, Lenin hanyatlásával párhuzamosan. Mussolini ekkorra elfordult a szocializmustól, és egy új ideológiát formált ki „fasizmus” néven, de még mindig kötődött Leninhez. Margherita Sarfatti újságíró, Mussolini helyetteseinek és szeretőinek egyike azt írja:

*Senki nem követte nagyobb figyelemmel a bolsevizmus fejleményeit Mussolininál. Amikor a mágnások és a főtisztviselők figyelemre sem méltatták, és egy vállrándítással intézték el, Mussolini azt kiáltoatta: „Megmarad! Megmarad! Máris fennmaradt egy ideig!” ... A zsarnokság elemei nem rettentették el annyira, hogy ne látta volna az érem másik oldalát, mert felismerte, hogy a szabadság időleges felfüggesztése végül sok jótéményt hozhat egy nagy nemzetnek.*³⁶⁷

Mussolini tulajdonképpen tipikus „vöröspelenkás” volt. Apja, a kovács Alessandro tagja volt az I. Internacionálénak, Marx és Engels oldalán. Az olasz balosokra jellemző módon az anarchizmussal rokonszenvezett, és Angelica Balabanoff, Mussolini egyik szeretője szerint Bakunyin követője volt.³⁶⁸ Anarchista meggyőződése azonban nem

volt annyira mély, hogy ne fogadott volna el egy választott posztot: Predappio körzet önkormányzatának szocialista képviselője lett. Itt született a híres fiú 1883. július 29-én. Benito Andrea Amilcare Mussolini a forradalmi baloldal három hőse – a mexikói Benito Juarez és két olasz, Andrea Costa és Amilcare Cipriani – után kapta a nevét. Mussolini később azt írta, hogy apja „szívét és elméjét mindig szocialista elméletek töltötték be...”³⁶⁹ Ahogy esténként megvitatta őket barátaival, fény költözött a szemébe.” Otthon *A töké-*-ből tartott felolvasást a családtagoknak.³⁷⁰

A fiú rajongott az apjáért, és átvette eszményeit is, de a beszámoló szerint nem volt könnyű gyerek. Talán a szülei által beléoltott értékek közti konfliktus nem hagyta nyugodni. Nagyon szerette édesanyját, Rosát, a falu tanítónőjét, aki mélyen hívő katolikus volt, míg a forradalmár Alessandro mereven antiklerikális. Kilenc éves korában Benitót a sziléziai rend által működtetett iskolába küldték, de rossz szul érezte ott magát, és végül ki is tiltották, mert késsel támadt egy másik diákra. A szülei ezután egy világi bentlakásos iskolába küldték Forlimpopoliba, itt fejezte be az általános és a középiskolát. Ebben az iskolában jóval kevésbé voltak szigorúak a szabályok, de Benito tizennégy évesen még így is bajba keveredett, ismét azért, mert megszúrta egyik osztálytársát. (Úgy tűnik, hogy a fegyverek feltűnése az iskolában nem csak a huszonegyedik századi Amerikára jellemző.)

A diákkori problémák ellenére Benito első állása tizennyolc évesen Gualtier városának tanítói posztja volt; a falut szocialista önkormányzat igazgatta. Itt kezdte meg politikai aktivitását egy szocialista csoport titkáráként. A kötelező katonai szolgálat elől azonban sok más honfitársához hasonlóan ő is Svájcba menekült, ahol a barátai támogatásából és alkalmi munkákból élt, és mint oly sok más forradalmár, időnként a szüleitől is kapott támogatást. A visszaemlékezések ellentmondanak egymásnak abban a kérdésben, hogy találkozott-e valaha Leninnel, aki szintén svájci száműzetésben élt akkoriban. Az viszont kétségtelen, hogy találkozott Angelica Balabanoff-fal, az ukrán arisztokraták lázadó hajlamú leányával, Lenin közeli munkatársával, aki Olaszországba költözött, és a svájci olaszok között folytatott szocialista agitációt. Mussolinival közösen fordították le Karl Kautsky egyik pamfletjét olaszra, ezzel kezdődött szoros együttműködésük, amely húsz évvel később, amikor Balabanoff a Komintern titkára lett, Mussolini pedig elpártolt a baloldaltól, gyűlöletbe fordult.

Svájcban Mussolini a szocialista újságokban cikkeket és verseket közölt – köztük egy Babeuf-ról szóló szonettet. Noha Thermidor

győzött, mondja a vers, „Babeuf mosolyog, ahogy a jövő, amely megvalósítja Eszméit, elvillan előtte a halál pillanatában”.³⁷¹ Hordószónoki készségeit is csiszolta, főként antiklerikális témákban. A teátrális gesztusok iránti vonzalma e szónoklatokban is megmutatkozott, például felszólította Istent, bizonyítsa létezését azzal, hogy ott helyben agyoncsapja. A vallást a mentális betegségek egy formájának nevezte, amely pszichiátriai kezelést igényel (felmerül a kérdés, mit mondanának a pszichiáterek egy hívő anya fiának ilyen kijelentéseiről). Ekkoriban adta közre első kis könyvét, az *Ember és istenség* című ateista traktátust, amelyben drámai hangon bejelenti: „Hívó, megszületett az Antikrisztus!”³⁷²

1905-ben, huszonnégy évesen kihasználta a katonai szolgálat alól kibújóknak adott amnesztiát, és hazatért Olaszországba, hogy letöltse a katonaidéjét. Eközben édesanyja meghalt, apja pedig Forliba költözött, ahol 1906-os leszerelése után Benito is csatlakozott hozzá. Nőtlen húszévesként volt ideje komoly könyvek olvasására – Marx, Nietzsche, Sorel, filozófiai klasszikusok – és nagy dáridókra is; büszke volt „hatalmas” ivászataira.³⁷³ Eközben szerelmi kapcsolatok végtelen sorozatába bonyolódott gyakran férjes asszonyokkal.

Azt állította, hogy ekkoriban írt egy filozófiatörténetet, amely Sarfatti szerint örökre elveszett, amikor egy féltékeny szerető dühében tűzre vetette a kéziratot. Az életrajzírók többsége szerint a mű sosem létezett. Az írásai azonban mutatják, hogy továbbfejlesztette szocialista elképzeléseit, és Lenin nyomán abba helyezte reményét, hogy a tömegeket egy „forradalmi élcsapat” vezeti majd.³⁷⁴ Honfitársai többségéhez hasonlóan Mussolinira hatással volt a szindikalizmus, a szocializmus egy meglehetősen homályos változata, amely nagy hangsúlyt fektetett az erőszakos közvetlen cselekvésre és egyszerre volt elitista és államellenes. Mussolini azonban nem hagyta el a Szocialista Pártot, amikor 1910-ben kiűzték a szindikalista frakciót.

1909-ben elfogadta a szocialisták által felkínált állást Trentinóban, egy olaszok által lakott, de Ausztriához tartozó régióban, ahol egy helylap szerkesztőjeként és pártszervezőként dolgozott. A papság ellen intézett durva támadásai miatt többször is elítélték rágalmazásért. Valósággal specialitása lett, hogy különféle papokat erkölcstelenséggel vádol. Noha gyakran nem volt semmi bizonyítéka, a téma kedves volt a szívének. Végül megtalálta a megoldást, hogyan tálalja érzéseit a jogi következmények veszélye nélkül: írt egy ponyvaregényt *Claudia Particella, a bíboros szeretője* címen.

Amikor az osztrák hatóságok kiutasították, két szeretőt hagyott maga mögött, az egyiküket egy csecsemővel, aki hamarosan meghalt. A másikkal később nemzett gyermeket. Forliban azonban, huszónégy évesen, úgy döntött, elveszi a tizennyolc éves Rachelét, a trentinói idők előtti barátnőjét. Rachele özvegy édesanyja Mussolini apjánál volt házvezetőnő. Egyik szülő sem nézte jó szemmel a kapcsolatot, és aligha nyerte meg őket, amikor Benito részegen előrántotta a pisztolyát, és azzal fenyegetőzött, hogy megöli magát, ha nem veheti el Rachelét. A szülők végül mégis belenyugodtak a frigybe és a pár – minden burzsoá ceremónia nélkül – összeköltözött. Hét hónappal később született leányuk, Edda, az első a viharos, de kétségkívül szerelmi házasságban fogant öt gyermek közül – a házasság harmincöt évig tartott.

Mussolini Forli Szocialista Szövetségének titkára és a helyi újság, *La Lotta di Classe* (Az Osztyályharc) szerkesztője lett, s e pódiumról vált ismertté a párt radikális balszárnyának hangjaként. Érces hang volt. Proletár internacionalizmust hirdetett, és kijelentette: „A nemzeti lobogó számunkra csak trágyadombra való rongy.” Amikor 1911-ben Olaszország bevonult Tripoliba és Cyreneicába, hogy megszerezze Líbiát az oszmán törököktől, a párt nagy konzervatív frakciója a kormány mellé állt, míg Mussolini a háború legelszántabb ellenfeleként lépett fel. Le is tartóztatták, mert híveit arra bízta, hogy a hadsereget vasúti sínek felrobbantásával akadályozzák a mozgásban, és öt és fél hónapot börtönben töltött, ami éppen elég idő volt a huszonnyolc éves fiatalembernek arra, hogy megírja első önéletrajzát.

A forradalmárok és a reformisták közti szakadás az olasz Szocialista Pártban akkor vált kezelhetetlenné, amikor a konzervatívabb szocialista képviselők gratuláltak a királynak, miután túlélte egy anarchista merényletkísérletet – ezt a balszárny elfogadhatatlannak találta. A párt 1912-es kongresszusán Balabanoff támogatásával a harmincadik évét még be sem töltött Mussolini vezette a mérsékelték ellen irányuló tisztogatást. Lenin a *Pravdában* adott hangot elégedettségének: „az olasz szocialista proletariátus pártja a helyes utat választotta, amikor eltávolította a szindikalistákat és a jobboldali reformistákat sorai közül.”³⁷⁵ Jóváhagyólag idézte „honfitársunk”, Balabanoffa küldöttéhez intézett kérését, miszerint nem szabad, hogy a „szentimentalizmus” megakadályozza őket a tisztogatásban.

Mussolinist és Balabanoffot is beválasztották az új végrehajtó bizottságba, s négy hónappal később Mussolini lett a párt országos lapja, az *Avanti!* főszerkesztője. Ezzel lett a harcos forradalmiság

szimbóluma. A következő két évben a szocialista párt egyre több híve kezdte „mussoliniani”-nak (mussolinistának) nevezni magát, köztük Antonio Gramsci és Amadeo Bordiga, az olasz kommunista párt jövődő alapítói.³⁷⁶ A szocialisták következő kongresszusán, 1914 áprilisában már Mussolini volt a párt domináns vezetője. A mussoliniani szocialisták is részt vettek a választásokon, de kevésbé radikális elvtársaiktól eltérően nem a parlamenti intézményektől várták, hogy meghozzák a társadalmat megváltó átalakulást.

Az *Avanti!* mellett Mussolini egy elméleti havilapot is indított *Utopia* néven. Ebben azokat a problémákat próbálta megoldani, amelyeket Bernsteinhez, Leninhez és egyes francia és olasz szindikalistákhoz hasonlóan felfedezett a klasszikus marxizmusban – tudniillik hogy az átlagmunkás mindenütt elsősorban saját életének jobbításával volt elfoglalva, az új világ ígérete kevésbé kötötte le. A politológus A. James Gregor foglalta össze a Mussolini és Lenin megközelítése közti számos hasonlóságot:

Mindketten feltétlen ellenfelei voltak a burzsoá parlamenti politikának, a reformizmusnak és a kompromisszumkereső politikai stratégiáknak. Mindkettő a szocialista célok elérését szolgáló, hierarchikusan szervezett ügynökségnek tekintette a pártot. Mindketten egy hivatásos forradalmárokból álló kisebbségnek szánták a vezető szerepet, akik aztán a tömeg forradalmi érzelmeinek mobilizálásánál bábáskodnak. Egyikük sem bízott a dolgozó osztályok spontán szerveződésében. Mindketten úgy vélték, hogy a közvetlen gazdasági érdekek iránti érdeklődés folytán a tisztán gazdasági szervezetek a személyes profitot és jólétet szem előtt tartó burzsoá mentalitás hordozói. Egybehangzó véleményük szerint csak a szervezett erőszak dönthet az osztályok közti küzdelemben. És mindketten úgy vélték, hogy csak kívülről itathatók át a tömegek forradalmi öntudattal, egy önjelölt forradalmi elit gyámsága alatt.³⁷⁷

Amikor a háború kitörésekor a francia és a német szocialisták a kormányuk mellé álltak, Lenin és Mussolini reakciója a beszámolók szerint ugyanaz volt: „A Szocialista Internacionálé halott.”³⁷⁸ Mindketten azonnal átlátták, hogy egyes hagyományos szocialista reményeknek befellegzett, s mindketten érezték, hogy ugyanekkor új lehetőségek nyílnak meg. Rövid ideig, mintegy automata módon, Mussolini viszatért régi háborúellenességéhez, és a konfliktust „megbocsáthatatlan

bűnnek” nevezte, de két hónapon belül közeledni kezdett azokhoz, akik az antant oldalán történő hadba lépést szorgalmazták. Ez az *Avanti!* szerkesztőségében veszekedéshez vezetett, és amikor Mussolini elvesztette a meccset, lemondott. Heteken belül elindította saját lapját *Il Popolo d'Italia* (Olaszország Népe) címen, amely azon az alapon támogatta a hadviselést, hogy a háború indítja majd el a forradalmat. Bírálói azzal vádolták, hogy az *Il Popolo*t a francia kormány pénzeli, amely nagyon szerette volna bevonni Olaszországot a háborúba.

Egy hónappal azután, hogy távozott az *Avanti!*-ből, egy zajos milánói találkozón a Szocialista Pártból is kitették mint a tagságra „politikailag és erkölcsileg méltatlan” személyt. A támadóinak azt kiáltotta: „Azt hiszitek, ki tudtok rakni, de majd meglátjátok, visszajövök. Szocialista vagyok, az is maradok, nem változik a meggyőződésem. A csontjaimban van.”³⁷⁹ Mussolini azonban nem tért vissza a pártba. Ehelyett A Forradalmi Cselekvés Autonóm Csoportja (Fascio Autonomo d'Azione Rivoluzionaria) nevű szervezethez csatlakozott, amelyet néhány háborúpárti balos alapított, főként forradalmi szindikalisták. Micsoda diadal lehetett, hogy egy ilyen jelentős olasz szocialista vezető csatlakozott hozzájuk! Természetesen azonnal a vezetőjük lett.

A háborúpárti álláspont nem jelentette, hogy Mussolini közelebb került a politikai jobboldalhoz. Ellenkezőleg, a *fascio*, a köteg, a francia forradalom jelképe volt – a szorosan összefűzött nép jelképeként. Az eredeti olasz fasiszták háborúpárti balosok voltak, és Olaszország hadbalépése mellett is baloldali érveket hoztak fel. A francia szocialistákhoz hasonlóan az európai reakció bástyájaként jellemezték Németországot. A Hohenzollern- és a Habsburg-birodalom legyőzése fogoly népeket – köztük trentinói olaszokat – szabadítana fel. Ezzel befejeződne a nemzeti egyesülés folyamata, és létrejönne a szocializmusba való átmenet kerete. Leninhez hasonlóan Mussolini is hasznos katalizáló elemet látott a háborúban.

Noha szocialista meggyőződésében nem ingott meg, Mussolini átgondolta a II. Internacionálé összeomlását a nemzeti érzések súlya alatt. „Láttam, hogy az internacionalizmus omladozik”³⁸⁰ – emlékezett vissza később, ezért arra a következtetésre jutott, hogy „teljes ostobaság” azt képzelni, hogy a szocialista állam túl tud lépni „a történelmi viaskodások és a faj régi korlátain.” „A nemzeti érzés létezik, és nem lehet megtagadni”,³⁸¹ írta, majd ennek ideológiai következményeit mérlegelte: „Azt kérdeztem magamtól, hogy az internacionalizmus valóban abszolút szükséges eleme-e a szocializmusnak.” A jövő

szocializmusának inkább egyensúlyt kell találnia a nemzet és az osztály között.”

Új lapjában, az *Il Popolo d'Italia*-ban Mussolini azt írta, Olaszország semlegességének fenntartását csakis a reakciós erők támogatják, kivéve a hagyományos szocialistákat, akik eladták magukat Németországnak. „Meg kell ölnünk a pártot, hogy megmenthessük a Szocializmust” – mondta. 1915 tavaszán arra buzdította az olvasókat, hogy tüntessenek a hadba lépés mellett: „Proletárok, gyertek velünk az utcákra és a terekre és kiáltsátok: »Le az olasz burzsoázia korrupt merkantilista politikájával!«, és követeljétek az európai tűzvészért felelős Birodalmak elleni háborút. Éljen a népek felszabadító háborúja!”³⁸²

1915 májusában Olaszország belépett a háborúba és néhány hónapon belül Mussolinit is behívták. Alig várta, hogy a frontra kerüljön, nem fogadta el tehát a felkínált irodai posztot, és minden beszámoló szerint jó katona volt, többször elő is léptették. 1917 februárjában súlyos srapnelsebet kapott, és miután néhány hónapot kórházban töltött, leszerelték. A csata élménye mély hatást gyakorolt rá. 1914-ben kezdte felismerni a nacionalizmus erejét; két évvel később aztán érzelmileg is magával ragadta. Felfedezte, mint mondta, hogy „kétségbeesetten olasz”³⁸³

A leszerelésétől a fegyverszünetig az *Il Popolo* hasábjain és a befolyása alatt álló embereken keresztül folyamatosan agitált a háború kiterjedt folytatása mellett. Gyalázta a szocialistákat és a pápát, akik teljes győzelem nélküli békére hívtak fel, és a bolsevikokat is, amiért Oroszországot kiléptették a háborúból. Jelentős területi követeléseket kezdett megfogalmazni Olaszország javára. Egy *trincerocrazia* – a lövészárkokban élők uralma – gondolatát is megfogalmazta. Ha a munkahely olyan élmény, amely politikai osztállyá tudja összekovácsolni az embereket, mint a marxi elmélet állította, mennyivel inkább igaz ez a közös harcra? A *trincerocrazia* nem annyira javaslat volt, mint inkább a veteránoknak szánt felszólítás, hogy tekintsék politikai osztálynak magukat. Mussolini rájött, hogy amint a szocialisták az ipari munkások mozgósítására építettek, a veteránok ügyének képviseletéből is politikai tőkét lehet kovácsolni. Rengeteg *arditi* – korábbi katonákból összeverődött bandák, akik a hadsereg rohamcsapataira emlékeztető fekete inget viseltek – özönlött a fasiszta zászló alá, és a fekete ing lett a mozgalom szimbóluma.

1919 elején, nem sokkal a háború vége után Mussolini elhatározta, hogy a különböző helyi fasiszta csoportokat egy nemzeti

szervezetben egyesíti. Március 23-án ötvenegynéhány küldött találkozott Milánóban, ahol megalapították a Harcosok Csoportja (Fasci di Combattimento) nevű szervezetet. A résztvevők a legkülönbözőbb ideológiákat képviselték, a legnagyobb frakciót a forradalmi szindikalisták és a futuristák alkották. A futurizmus a huszadik század elején kialakult művészeti mozgalom volt, amely a klasszicista ízlést a gép és a mozgás szépségének dicsőítésével kívánta felváltani. A politológus Zeev Sternhell szerint „ez volt az első szellemi áramlat, amely politikai formát adott egy esztétikai elképzelésnek.”³⁸⁴ Talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy a futurizmus esztétikai formát adott egy politikai érzésnek: Olaszország gyengesége és elmaradottsága, a békés antikvitásraktár imázsa ellen lázadtak. Osztották tehát a fasizmus lényegi összetevőit alkotó nacionalista és forradalmi érzelmeiket.

Noha a nacionalizmus lassan felülkerekedett a szocializmuson Mussolini gondolkodásában, s noha szidalmazta a szocialisták pacifizmusát, a fasiszta mozgalom programja az első hónapokban még szocialista szabásmintára készült. Denis Mack Smith szerint:

*A parasztnak földet, a munkásoknak képviseletet akart adni a menedzsmentben, továbbá progresszív adót kívánt kivetni a tőkére, kisajátította volna a földet és a gyárakat, magasabb örökösödési adót akart bevezetni, és a túlzott háborús profit elkobzását követelte. Ezen túl a hadiipar államosítása, törvényben megállapított minimálbér, a szenátus eltörlése, a női választójog és a kormány decentralizálása szerepelt a követelések között.*³⁸⁵

A szocializmus és a nacionalizmus összebékítéséhez a fasizmus Enrico Corradini, egy ismert nacionalista értelmiségi elméletét vette át. Mivel Olaszország szegényebb és gyengébb, mint a vezető európai hatalmak, ezért „proletár nemzet”. A „gazdag nemzetek” elleni harca tehát éppoly sürgős és helyes, mint a munkások harca a kapitalisták ellen.*

1919 novemberében parlamenti választásokat tartottak: ez volt a fasiszták első nyilvános próbatétele. Legtöbb jelöltjük, köztük Mussolini is a baloldal részeként mutatta be a pártot, nemcsak a program

* Tőle függetlenül ugyanezzel érvelt Kínában Li Da-zsu, a kínai kommunista párt szellemi atyja, és a maoizmus egyik jellemző gondolata is ez volt. Ld. Jonathan D. Spence, *The Search for Modern China* (New York: W.W. Norton, 1990), 308. o.

egyres elemeiben, de abban is, hogy kész volt szövetségre lépni más baloldali pártokkal az akkori arányos képviseleti rendszerben. Az eredmény fájdalmas volt. A fasiszták egyetlen mandátumot sem szereztek, és a szocialisták végeztek első helyen, a szavazatok egyharmadával, több mint 150 képviselővel. Mussolini ebből – a történész Robert O. Paxton szerint – arra jutott, hogy „az olasz politikában nincs hely nacionalista baloldali párt számára.”³⁸⁶ Így aztán lépésről lépésre átpozicionálta a pártot.

Az *Il Popolo* a továbbiakban nem „szocialistának”, hanem „a harcosok és termelők újságjának” nevezte magát.³⁸⁷ Bár a „szocialista” jelzőt elhagyta, Mussolini „biztosította az olvasókat arról, hogy a hagyomány minden lényegi elemét be tudja olvasztani”, mondja Gregor.³⁸⁸ A szocializmus megvalósításának feladását (vagy elhalasztását) marxista alapon is igazolni lehetett, ahogy a fasiszmus meg alapítása körül bábkodó forradalmi szindikalisták mondták. Mivel Olaszország nem volt még ipari ország, először be kellett járnia a kapitalista fejlődési pályát, hogy felkészüljön a szocialista átalakulásra. A bolsevikok azt hitték, hogy átugorhatják ezt a fejlődési szakaszt, de Lenin is elismerte, hogy az 1920-as NEP visszavonulás a kapitalizmus felé, és Mussolini ezt jól megjegyezte. Íme a bizonyíték, hogy a kapitalista fázis nem kerülhető ki.³⁸⁹

Mussolini a szocialista és a kommunista pártokkal való ellenségeskedés folytán is távolabb került a baloldaltól. Az előbbinek nem tudta megbocsátani, hogy kizárták, míg az utóbbit Mussolini egykori követői alapították, akik aztán elhagyták őt. Ezen túl a szocialisták háborúellenességét is elátkozta, a kommunistákkal pedig még ellenségesebb volt, mivel Lenin hagyta, hogy Olaszország legnagyobb ellensége, Németország felhasználja. Ostorozta a bolsevikok „zsarnokságát”, és libertáriusnak nevezte magát (ahogy Lenin is az *Állam és forradalom*-ban, amelyet alig egy évvel azelőtt írt, hogy átvette a hatalmat). A zsigeri gyűlöletnél azonban fontosabb volt, hogy a két fő baloldali párt versenytársa volt a hatalomért folytatott küzdelemben. „Két vallás verseng ma... a világ feletti uralomért: a fekete és a vörös” – írta.³⁹⁰ „Mi eretnekek vagyunk.”

Mussolini elképzelései egyre demokráciaellenesebb irányt vettek. Az olasz demokrácia gyengesége még nyilvánvalóbbá vált, amikor 1919 szeptemberében egy másik nacionalistává vált szocialista katonai veterán, Gabriele D’Annunzio író egy paramilitáris csapat élén elfoglalta Fiumét, amelyet a versailles-i béke nem adott át Olaszországnak. Az olasz kormány, amelyet megbénított D’Annunzio akciójának

népszerűsége, nem tett semmit, szentesítve a joguralom felrúgását. Mussolininak ez nagyon megfelelt, mert a fasiszták megalázó veresége a választásokon megnövelte szemében a parlamenten kívüli akciók értékét. Irigyele D’Annunziót és a nacionalizmus erejébe vetett hitében is megerősödött. Kitalálta a saját maga által eretneknek nevezett stratégiát: a baloldallal közösen megdönti az alkotmányos rendszert, miközben kiépíti bázisát a baloldaltól idegenkedők és a nemzet politikai szimbólumához ragaszkodók között.

A következő két évben a szocialisták és a kommunisták példátlan sztrájk sorozatot indítottak. A sztrájkokat gyakran kísérte fosztogatás vagy vandálság és erőszakos fellépés a sztrájk törőkkal szemben. Ezzel párhuzamosan vidéken a földesurak birtokát elvették, és mezőgazdasági szövetkezetté alakították, akár kívánták ezt a parasztok, akár nem. Az akciókat szervező radikálisok szemében ez volt a burzsoá demokratikus rend megdöntésére irányuló mozgalom legjobb fegyvere. Azokon a helyeken, ahol a baloldal volt hatalmon – például Rómában –, az olasz zászlót vörösre cserélték a kormányépületeken. Egyes helyeken a hivatalos munkaszüneti napot vasárnapról hétfőre helyezték át, hogy megszabaduljanak a klerikális „babonától”. Bolognában kikiáltották a „szovjetet”. Viareggióban bolsevik bélyegeket és pénzt bocsátottak ki. Milánóban anarchisták bombát robbantottak a Diana Színházban egy előadás alatt; tizennyolc ember meghalt. Ezt az időszakot nevezték „Vörös Éveknek” később.

Az utcai és munkahelyi erőszakból sok párt kivette a részét, de a fasiszták általában ellenfeleiknél is durvábbak voltak. Mussolini kedvelte az erőszakot, bázisa pedig kalandor veteránokból állt: ebben a versenyben ők indultak előnnel.

Egy ideig, miközben saját emberei szocialista épületeket gyújtottak fel, vagy kommunistákkal és anarchistákkal verekedtek, Mussolini még mindig a baloldal szélén maradt. Antiklerikális és királyságellenes állásponton volt. Egyes 1920-as gyárfoglalásokat bátorított, és megpróbálta rávenni a munkásokat, hogy fogadják el vezetőjüknek. A piaci rést azonban sztrájk törőként találta meg, és amikor a jogrend szétesése arra készítette a kormányt, hogy 1921-re új választásokat írjon ki, a jobboldali blokkhoz pártolt. A párt – immár Nemzeti Fasiszta Párt néven – harmincöt képviselői helyet szerzett. A baloldaltól frissen érkezett Mussolini szokásos színpadiasságával bejelentette, hogy a szélsőjobb képviselője, és a fasiszta képviselők az ülésterem jobboldalának szélén foglalták el helyüket. Ez nem akadályozta meg abban, hogy néhány hónap múlva szövetséget ajánljon a szocialistáknak

és a baloldali katolikusoknak, amikor a főbb konzervatív erők meg-
inogtak.

Leninhez hasonlóan, aki az ideiglenes kormány aláaknázása ér-
dekében a szovjetek megalkotását és a nemzetgyűlés összehívását is
támogatta, Mussolini is kettős játékot játszott a hatalom megragadása
során. Egyszerre volt parlamenti politikus és az utcai erőszak szerve-
zője. Ostorozta a kormányt, amiért nem képes rendet tartani, miköz-
ben nem kis részben saját követői erőszakoskodtak az utcán. Úgy tett,
mint aki mindent megtesz, hogy megfékezze embereit, és ebben volt
is némi igazság, mert némelyik alvezére nála is féktelenebb volt, de
ha valamilyen balhét meg tudtak úszni szárazon, akkor áldását adta
az akcióra.

A Mussolini által 1921 közepén javasolt baloldali parlamenti koa-
líció nem valósult meg, s az év végén a Fasiszta Pártkongresszus egy
„határozottan antiszocialista” programot fogadott el. 1922-re a fasisz-
ták és a baloldaliak utcai összecsapásai elérték a csúcspontot. A szo-
cialisták és a kommunisták általános sztrájkot hirdettek július 31-ére
az ellen tiltakozva, hogy a kormány nem fojtja el a fasiszta erőszakot.
A megelőző hónapokban Mussolini szülőföldjét, a hagyományosan
baloldali Romagnát feketeinges csapatok dúlták fel, és szisztematiku-
san felgyújtották a szocialista és a kommunista irodákat.

A *squadrist* Mussolini parancsára egy huszonöt éves kemény
fickó, Italo Balbo szervezte meg. Egyenruhát és tiszteket kaptak, va-
lamint „légiókba” osztották őket, amelyek mindegyikének élén egy
„konzul” állt, a vezérkart pedig személyesen *Il Duce* – a főparancsnok
– nevezte ki. A légiókat „kohorszokra”, „centurie”-re (századokra) és
„osztagokra” osztották. Tagjaik átvették az egyenes karral végzett
„római köszöntést”, amelyet D’Annunzio tett népszerűvé Fiumében.
Röviden, az ókori Rómát idéző katonai színház volt az egész.

Amikor a baloldali pártok bejelentették az általános sztrájkot, a fa-
siszták ultimátumot intéztek a kormányhoz: vagy megakadályozza
a sztrájkot, vagy maguk fogják megakadályozni. A fasiszták nem is
várták meg, hogy a kormány tegyen valamit (bár nem volt valószínű,
hogy cselekvésre szánja el magát), hanem *squadrist* katonákat küld-
tek a sztrájkolók által felfüggesztett közszolgáltatások működtetésé-
re. El tudták vezetni a villamosokat – de még tehetségesebbek voltak
a sztrájktörést megakadályozni igyekvők elverésében. A sztrájk egy
napon belül összeomlott. Az utcákért vívott küzdelem eldőlt. A fasisz-
ták nem pusztán demoralizálták a baloldalt, de sok olasz szimpátiáját
is megszerezték, akiknek elégük volt már az állandó sztrájkokból és

a káoszról. A sztrájk hatásos, bár kíméletlen letörésével a fasiszták
elhíthették magukról, hogy hatékonyabb kormányzásra képesek, mint
az elmúlt évek tehetetlen parlamentjei.

Ez a győzelem olyan lendületet adott, amely a fasizmust három hó-
napon belül hatalomra juttatta. Mussolini „római menetelése” épp-
olyan mítosz, mint Lenin „októberi forradalma”. Lenin puccsal, nem
népfelkeléssel vette át a hatalmat, Mussolini menetelői pedig csak
azután érkeztek meg Rómába, hogy Viktor Emánuel király felkérte
kormányalakításra. Az ezt megelőző hetekben alvezéreivel azt tervez-
gették, hogy Rómába küldik a „légiókat” a kormányzás átvételére,
ahogy D’Annunzio bevette Fiumét. Nem is titkolták e szándékukat,
és október végén több ezer feketeinges kezdett gyülekezni a főváros-
tól északra, míg más városokban elfoglalták a kormányhivatalokat.
Kevés megfigyelő kételkedett benne, hogy a hadsereg könnyedén le-
verte volna a fasiszta osztagokat, ahogy egyes településeken a hely-
ben állomásozó katonák vissza is verték őket. Az utolsó pillanatban
a kabinet arra kérte Viktor Emánuel, hogy hirdessen szükségállapo-
tot. Egészen addig kevés főárambeli politikai vezető ismerte fel, mi-
lyen veszélyt jelentenek a fasiszták az alkotmányos rendre. Ahogy
az orosz mérsékelt szocialisták is elfogadták Lenin győzelmét, mivel
egy cárista restauráció rémálma kísértette őket, az olasz centrum is a
baloldal forradalmi fenyegetésére figyelt. Most pedig elkéstek. A ki-
rály nem hallgatott a megkésett könyörgésükre, hogy forduljon szem-
be a fasisztákkal, mivel maga is kételkedett csapatai lojalitásában.
Inkább átalakította a kormányt, és Mussolinist is megkínálta egy tár-
cával. Mintha vért szagoltatott volna egy cápával. Tudván, hogy nála
az előny, Mussolini a miniszterelnöki pozíciót követelte, és a király
belenyugodott. Október 30-án Mussolinist miniszterelnöknek nevezte
ki. Állítólag felesége, Rachele a hírek hallatán azt kiáltotta: „Micsoda
alak!”³⁹¹

A kezdeti népszerűség hullámaint meglovagolva Mussolini a parla-
menttől különleges jogosítványokat kért, és meg is kapta a szavazatok
túlnyomó többségével – csak a kommunisták és a szocialisták többsé-
ge ellenezte. Aztán a jogi formalitások és a nyers erő kombinálásával
lefejezve az ellenzéki pártokat és lapokat. Egyiket sem tiltotta be,
de a szókimondó politikusokat támadás fenyegette, ahogy a szerkesz-
tőket is, és a lapok irodáját vagy nyomdáját is feldúlták.

A hatalom konszolidálása érdekében Mussolini egy új választójogi törvényt préselt keresztül a parlamenten a Lenin-féle megfélemlítési technikával: felfegyverzett milicisták töltötték meg a karzatot, és fenyegették a képviselőket. Az új szabályok szerint tartották meg a választásokat 1924 tavaszán, és több ezer politikus – nem mind fasiszta – kéredzkedett fel a fasiszta listára. Számos szabálytalanság, többek közt a feketeingesek erőszakoskodása és csalások közepette a fasiszták elnyerték a szavazatok és a képviselői mandátumok túlnyomó többségét.

Amikor az új parlament összeült, a neves szocialista képviselő, Giacomo Matteotti hevesen bírálta a választási eljárást. Matteottit a feketeingesek már többször megtámadták, de nagydarab, bátor ember volt, és nem sikerült megfélemlíteni. Most azonban nyoma veszett. Az épület portása, ahol lakott, feljegyezte az autó rendszámát, amelyben elvitték, a kocsit pedig egy prominens fasisztához tudták kötni. A nemzetközi felháborodás és Matteotti feleségének kitartó küzdelme folytán Mussolini alapos vizsgálatot ígért. Megtalálták a véres autót, s néhány hónappal később Matteotti holttestét is. Az elhurcolóit is azonosították – mindannyian egy különlegesen durva *squadristi* tagjai voltak, amelyet Csekának neveztek Lenin titkosrendőrsége után. (Bármilyen vad antikommunistává váltak is, a fasiszták mindig felhasználták a kommunista eszközöket, implicit módon kiemelve igényüket, hogy a közös gyökerek igazi és felsőbbrendű örököseinek tekintsék őket.) A parancs Mussolini belső köreiből érkezett. Cesare Rossi egy kihallgatáson elismerte, hogy ő szervezte meg a gyilkosságot – Mussolini burkolt parancsára. Azt állította, Mussolini dühöngött, hogy „Mit csinál a Cseka?... Azt az embert [Matteottit] ezután a beszéd után már rég ki kellett volna vonni a forgalomból.”³⁹²

Mussolini tagadta Rossi sztoriját – még azt is tagadta, hogy létezik „Cseka”, illetve azt állította, a kifejezést csak rágalmozói használják. A közvéleményt és a többnyire közönyös politikai elitet azonban felháborította az eset.

Mussolini panaszkodott, hogy „nehéz egy hullával a lába alatt” dolgozni. Ahogy a bukásáról szóló pletykák terjedni kezdtek, a feketeinges vezetők az ország minden részéből Rómába sereglettek, hogy megtámogassák. Végül összeszedte magát, és 1925 januárjában tartott egy figyelemreméltó beszédet a parlamentben. Bár tagadta, hogy ő rendelte el a gyilkosságot, kijelentette:

*Kijelentem e gyűlés előtt, az olasz nép egésze előtt, hogy a tör-téntek minden politikai, erkölcsi, történelmi felelősségét ma-gamra vállalom, egymagam. Ha félig-meddig megcsonkított mondatokra fel lehet kötni egy embert, elő a kötéllal! Ha a fa-sizmus csak ricinus, csak egy klub, és nem az itáliai ifjúság ja-vának büszke szenvedélye, ha az erőszak történelmi, politika és morális tévedés eredménye, a felelős én vagyok.*³⁹³

A látszólagos töredelemmel a beszéd lefegyverezte ellenfeleit, ugyanakkor hihetőbbé tette a közvetlen felelősség tagadását. Egy további ravasz csapda is rejtett benne. Annak elismeréséből, hogy a hatalom felelősséggel jár, az a következmény fakadt, hogy aki a felelősség terhét viszi, annak hatalmat kell adni. Ezen implicit következtetéssel utalt rá, hogy eljött a keménykezű uralom ideje. „Olaszország, Uraim, békét akar, csendet akar, munkát akar, nyugalmat akar: meg fogja kapni tőlünk szeretettel, ha lehetséges és erővel, ha szükséges” – figyelmeztette a közönséget. Utalt rá, hogy az alkotmány lehetővé teszi a miniszterelnök felelősségre vonását, és felszólította a képviselőket, hogy éljenek vele. Ha nem teszik, sugallta, a Matteotti-ügy végére pontot kell tenni.

A következő hónapban Roberto Farinaccit nevezték ki a Fasiszta Párt titkárának. A Mussolinihez hasonlóan szocialista múlttal rendelkező Farinacci a *squadristi* brutális és féktelen csoportjaihoz kötődött. A Matteotti-gyilkosságot kivitelező férfiak védelmét képviselte a perben. Farinacci feltűnése után az ellenzéki politikusok és kritikus újságírók ellen újabb erőszakhullám indult. A fasiszta hatalom megszilárdítását nemcsak az utcákon végezték, hanem a parlamentben is. A kormány létszámát szűkítették, a még megmaradt liberálisokat lecserélték, és egy új, a sajtószabadságot korlátozó sajtótörvényt hoztak, amely az új lapok indítását rendőrségi engedélyhez kötötte. A törvény felhatalmazta a helyi prefektusokat, hogy bármely lapszámot elkobozzanak, ha az „nehezítette” a kormány munkáját, vagy „felbujtotta” az olvasókat valamilyen kisebb szabálysértésre egy hosszú tételes listáról. 1926 áprilisában új munkatörvényt hoztak, amely megtiltotta a közalkalmazottak sztrájkba lépését, illetve a politikai célú sztrájkokat. Ami még fontosabb, kötelezővé tette, hogy minden szakszervezeti, üzleti vagy szakmai szervezeti vezető „szolgáltasson bizonyítékot kompetenciájáról, jó erkölcsi magaviseletéről és a nemzetbe vetett pozitív hitéről”. A munkavállalók képviselőjét egyedül a fasiszta szakszervezetek láthatták el.

A fokozódó elnyomást, amely a békés ellenzékiesség lehetőségét felszámolta, a diktátor elleni merényletkísérletek sora követte. 1925 novemberében Tito Zaniboni szocialista képviselőt letartóztatták egy szállodai szobában, amint fegyverével az ablakon át az utca másik oldalán található erkélyre célzott, ahol Mussolini megjelenése várható volt. A következő évben három további merényletet követtek el ellene. Ezekre még súlyosabb elnyomással válaszolt. Bevezették a halálbüntetést a vezető állami tisztviselők élete elleni merényletekért, és „forradalmi törvényszékeket” állítottak fel – Lenin módszereire emlékeztető módon – a politikai „bűncselekmények” vizsgálatára. Valószínűleg szintén Lenin ihletésére létrehozta egy hivatalos titkosrendőrséget, *Organizzazione Vigilanza Repressione Antifascismo*, röviden Ovrá néven. (Az úgynevezett „Cseka” csak a feketeingesek egy különösen erőszakos csoportja volt.)

A szocialista, kommunista és más baloldali képviselőket megfosztották mandátumuktól, a pártokat lényegében betiltották. Gramsci és Bordiga, Mussolini egykori követői és a kommunista párt vezetői börtönbe kerültek. Egy 1928-as további választási reform úgy rendelkezett, hogy a négyszáz képviselőt egyben, egyetlen listán kell megválasztani, amelyet a választó vagy elfogad, vagy nem fogad el. A négyszáz jelöltet a Fasiszmus Nagytanácsa, egy Mussolini által ki-nevezett árnyékkabinet választotta ki, amelynek nem volt valódi hatalma. Leninhez hasonlóan Mussolini is ráeszmélt, hogy az ellenzéki pártok hatékony elnyomása után kezdenie kell valamit a párton belüli pluralizmussal is. Ezért eltörölte a párton belüli választásokat, és minden tisztviselőt maga nevezett ki, továbbá drasztikusan korlátozta a párton belüli vitákat.

Végezetül, Mussolini nekikezdett a társadalom „fasizálásának”, gyakran beszélt arról, hogy „új olaszt” teremtsen – a szocializmus-féle „új embert”, fasiszta színekben. Ennek érdekében a szovjet Kom-szomol mintájára létrehozta a fasiszta gyermekszervezetet, az Opera Nazionale Balillát. A részvétel tizenöt éves korig kötelező volt; a cserkészeket és a katolikus ifjúsági szervezeteket, amelyek riválisai lehettek volna, betiltották. Mussolini kiötlötte a mottót: „Minden az államon belül; semmi az államon kívül.” Ő alkotta meg a „totális állam” kifejezést is eszménye leírására. A kifejezést később a náci és a kommunista rezsimeket elemző kutatók vették át – ezekhez képest, ironikus módon, a fasiszta Olaszország minden elnyomás ellenére sem volt igazán totalitárius. Mussolini uralma nagyobb mértékben támaszkodott a tömegek támogatására, és kisebb mértékben

a gyilkosságokra, mint Leniné. A fasiszta bíróságok által halálra ítélt vagy a fasiszta verőemberek által meggyilkolt olaszok száma néhány tucat lehet, míg Lenin több tízezer ember halálát rendelte el. A hasonlóságok mégis mélyrehatóak.

Egyes szocialisták libertáriusnak tekintették magukat, mások viszont megértették, hogy az olyan nemes cél, mint egy új világ és egy új ember építése hatalmat kíván, és nagy örömmel gyakorolták ezt a hatalmat. Lenin, Mussolini és követőik egyaránt átértékelték ezt az érzést. A fasiszták nem pusztán utánozták a kommunistákat, de a két mozgalom párhuzamosan haladt közös örökségük és hasonló céljaik folytán.

A fasiszta rezsim, a szovjethez hasonlóan, addig elképzelhetetlen mértékű nevelési célú kampányt indított. Olaszországban – ahogy majd Sztálin alatt a Szovjetunióban is – ez a vezető kultuszának megteremtésével járt. A nyilvános eseményeken a tömegeket bátorították, hogy ütemes kiáltásokkal köszöntsék Mussolinét: „*Du-ce, Du-ce, Du-ce*”. A párt elrendelte, hogy a rá vonatkozó névmásokat nagy kezdőbetűvel kell szedni, mintha Istenről lenne szó. Az Olaszország-szerető a falakra írt hivatalos graffiti szerint „Mussolininak mindig igaza van.”

Nemcsak a beosztottjai és a törtető olaszok hízelegtek körbe a Ducét, de sok külföldi is csatlakozott a komédiához. Ahogy számos nyugati értelmiségi hitte, hogy „látták a jövőt, és működik” Szovjet-Oroszországban, a fasiszta Olaszországról olyan kiválóságok áradoztak, mint Winston Churchill és Mahatma Gandhi. S ahogy a moszkvai amerikai követ sietségében „a szovjet Robin Hood”-ként³⁹⁴ jellemezte Sztálint, az olaszországi amerikai nagykövet, Richard Washburn Child szintén elhalmozta dicsérettel a diktátort: „Korunkban, nyugodtan kijelenthetjük, egyetlen ember sem rendelkezik az örök nagyság olyan vonásaival, mint Mussolini.”³⁹⁵

Mussolini személyiségének megfelelően a fasiszta kormányzás jelentős része színpadias gesztusokból állt. A kézfogást a „római üdvözlés” váltotta fel, mert úgy tartották, hogy férfiasabb és higiénikusabb. A rend helyreállításának keretében egyes utcákon egyirányúsították a forgalmat. Egy széles „Birodalmi Sugárutat” építettek, amelyen megnyitáskor Mussolini lóháton vonult végig. A Fórum közelében a római birodalom márványból készített térképét állították ki, és *Il Duce* előtte pózolt. Támogatták a bokszot mint „különlegesen fasiszta sportot” – ahogy Mussolini mondta –, és amikor egy olasz bokszoló, Primo Carnera nyerte a nehézsúlyú világbajnokságot, a fasiszták

készített Mussolinival, azt írta: „kortársai közül egyedül Lenin iránt érzett tiszteletet”.⁴⁰¹ A Komintern feje, Nyikolaj Buharin ugyanekkor kijelentette, hogy harcmodorukat tekintve a fasiszták „minden más pártnál nagyobb mértékben tették magukévá, és alkalmazták... az orosz forradalom tanulságait.”⁴⁰² Mussolini később elismerte, hogy Sztálin alatt a szovjet rendszer „szláv fasizmus” vagy „kripto-fasizmus” alakult.⁴⁰³ Egy vezető fasiszta teoretikus, Ugo Spirito pedig a két rendszer valószínűsíthető „szintézéséről” beszélt.⁴⁰⁴

Miközben Mussolini sokat tanult a bolsevikoktól, ő maga is példakép lett más nemzetek forradalmárai és a hatalom megragadására készülők szemében. Az 1920-as és 1930-as években több mint egy tucat európai országban jött létre olyan fasiszta mozgalom, amely jelentős politikai szerephez jutott. Noha Mussolini állítólag kijelentette, hogy „a fasizmus nem exportálható”, ténylegesen támogatást és tanácsokat adott ezeknek a pártoknak, gyakran titkos csatornákon keresztül. Például Olaszország kiképző bázisokat létesített a horvát usztraság fegyvereseinek, vezetőjüknek, Ante Pavlovicnak pedig menedéket nyújtott, amikor emberölés vádja elől elmenekült Jugoszláviából, majd Franciaországból.⁴⁰⁵ Az usztraság le kívántak válni Jugoszláviáról, ez pedig beleillett Mussolini dalmáciai terjeszkedési terveibe. Az eszmei közelség mellett tehát az államérdek is az usztraság támogatása mellett szólt.

A fasiszta mozgalmakat támogatta ugyan Mussolini, de nem próbálta meg kontrollálni őket, mint Moszkva a Komintern pártjait. Így az ideológia terén meglehetősen eltértek egymástól. A fasiszta vezetők, Mussolinihoz hasonlóan, opportunistá módon ragasztgatták össze a programjukat, nem zavarta őket az önellentmondás vagy a homály. Általában demokraciellenesek voltak, de közös nevezőjük a szélsőséges nacionalizmus és az antibolsevizmus lett. A többségük antiszemita is volt, némelyik hagyományos módon, például klerikális alapon, mások azért, mert a zsidók olyan prominens szerepet játszottak az orosz, a német és a magyar bolsevikok között. Az olasz fasizmusmal közös vonásuk volt, hogy az antibolsevizmus nem jelentette, hogy a kapitalizmust támogatták – többnyire éppen az ellenkező állásponton álltak. A pártok és vezetőik gyakran baloldali hagyományokra támaszkodtak.

A Brit Fasiszta Unió vezetője például Sir Oswald Mosley volt, a Munkáspárt korábbi képviselője. Ő volt az 1930-as Munkáspárti kormány legfiatalabb tagja, de szakított a párttal, mivel kevesellte az állami beavatkozást a gazdaságba. Néhány más balossal

megalapították a radikálisabb Új Pártot, miután azonban Olaszországban tanulmányozta Mussolini vívmányait, saját csoportját egyesítette az Imperialista Fasiszta Ligával, és létrehozta az Uniót, amely 1936-ban a Brit Nemzetiszocialisták és Fasiszták Uniója nevet vette fel. A háború kezdetekor a párt vezetőit lecsukták.

Franciaország adott otthont a legtöbb fasiszta csoportnak – az eredeti, a Charles Maurras vezette *Action Française* több mint egy évtizeddel megelőzte az olasz fasizmust. Maurras monarchista és katolikus volt. Fő ellenségei közé a zsidók, a protestánsok, az idegenek és a szabadkőművesek tartoztak – és különösen a demokrácia! A szocializmus azonban nem! Ellenkezőleg, egyszer azt mondta: „A demokratikus és kozmopolita elemektől megszabadított szocializmus úgy illik a nacionalizmushoz, mint egy jól szabott kesztyű a szép kézre.”⁴⁰⁶ Amikor a Vatikánnal való komoly összetűzés után az *Action Française* hanyatlásnak indult, fél tucat csoport jelent meg a helyén. Köztük a Francia Néppárt (*Parti Populaire Français*), Jacques Doriot parlamenti képviselő vezetésével, aki a kommunistáktól állt át, továbbá a szocialista Marcel Déat, a híres háborúellenes szlogen – „Meghálnál Gdanskért?” – szerzőjének csoportja. Déat kijelentette: „Egyesítjük a forradalmi hagyományt és a szocialista törekvéseket... és... miközben kifejezetten francia úton járunk, nagyon közel fogunk kerülni a német nemzetiszocializmushoz.”⁴⁰⁷

Belgiumban a kis fasiszta csoportokra szintén a munkáspárti és antikapitalista álláspont volt jellemző, a flamandokra emellett még a franciaellenesség is. A legérdekesebb szerepet azonban nem ezek, hanem a Szocialista Párt vezetője, Henry De Man játszotta. A nemzetközi hírnévnek örvendő szocialista teoretikus 1930-ban meleg hangú leveleket váltott Mussolinival.⁴⁰⁸ 1940-ben „a kapitalista plutokrácia alóli felszabadulásként” ünnepelte, hogy Belgium megadta magát a náci csapatoknak.⁴⁰⁹ Kijelentette, hogy az éppen általa vezetett Szocialista Párt „politikai szerepe befejeződött”, és felszólította elvtársa-
it, hogy „készüljenek... és lépjenek be a nemzeti feltámadás mozgalmába”, amely a náci alatt „megvalósítja a Munka Szuverenitását.”

Spanyolországban, ahol a baloldalon belül ugyanolyan erős volt a szindikalizmus, mint Olaszországban, a Nemzeti Szindikalista Offenzíva Csoport tagjai José Antonio Prima de Rivera Falangista Mozgalmában egyesültek, amely nem nyilvánította magát sem bal-, sem jobboldalinak, de szövetkezeti alapon álló földreformot hirdetett. Később a falangisták lettek Franco tábornok antidemokrata forradalmának fő támogatói.

Magyarországon a katonatiszt Gömbös Gyula, aki Kun Béla rövid bolsevik uralmának megdöntését (és az ezt követő „fehérterror”) végző különítmények egyik vezetője volt, később hadügyminiszter, majd miniszterelnök lett. Már azt megelőzően „nemzetiszocialistának” nevezte magát, hogy Hitler pártja használni kezdte a kifejezést. Egy másik katonatiszt, Szálasi Ferenc alapította meg a nyilaskeresztes mozgalmat. A nyilaskeresztesek „hungarizmus” néven homályosan szocialista politikát hirdettek, amelynek célja „a magántőke elavult rendszerének” eltörlése volt.⁴¹⁰ Szálasi a német megszállás alatt Magyarország miniszterelnöke lett.

A norvég Vidkun Quisling, aki nációkkal való együttműködése miatt oly hírhedté vált, hogy a neve az „áruló” szinonimája lett, nem pusztán báb volt, de a nemzetiszocializmus elszánt híve, és mindig hangoztatta, hogy nem ő végzi el a nációk munkáját, hanem ellenkezőleg, a nációk az övét. Ideológiai fejlődése során szintén megjárta a baloldalt: 1924-ben és 1925-ben a Vörös Őrség, egy norvég kommunista csoport egyik szervezője volt.

Más fasiszta csoportok és vezetők nem kötődtek a baloldalhoz, de a fasizmus közös vonásai a forradalmi szocializmus bélyegét viselték magukon. Minden korábbi jobboldali mozgalmtól eltérően a fasizmus a közember mobilizálására törekedett egy evilági millennium ígéretével. A feltámadást a burzsoá lét közepszerűségének, magányosságának és unalmának elsöprésétől várta egy népi forradalmon keresztül. A burzsoá világ helyét a testvéri szolidaritás és a hősiesség királysága venné át, amelyet az állami szervek támogatnak, és testesítenek meg.

A fasizmus a szocializmus jelképeiből is sokat átvett. A szocialisták vörös inget húztak légióikra, a fasiszták fekete, barna vagy ezüstszín inggel feleltek. A szocialisták az *Internacionálé*-t énekelték, és a fasisztáknak is voltak himnuszai, például az olasz *Giovinezza* vagy a német *Horst Wessel Lied*. A szocialisták ökölbe szorított kézzel üdvözölték egymást, a fasiszták pedig – és nem csak Olaszországban – a kinyújtott karú „római üdvözlést” választották. Mint egy zenei téma variációi, ezek a kis változtatások kicsit hasonlítanak ahhoz, amikor a keresztény egyház megcsinálta a maga Sabbatját és szent kenyerét és borát a judaizmus alapján. Mindez arra emlékeztet, hogy Mussolini szerint a fasizmus a szocializmus eretneksége – ahogy a kereszténység a judaizmus eretnek változata volt, nem beszélve egyéb vallási szakadásokról.

A kapcsolatot a legfontosabb fasiszta mozgalom, a Nemzeti Szocialista Német Munkáspárt neve egészen expliciten megfogalmazta.

A pártot 1919-ben egy müncheni kovács és szerszámkészítő, Anton Drexler alapította.⁴¹¹ A háború alatt Drexler elhagyta a nem kellően nacionalista Szociáldemokrata Pártot a Haza Párt kedvéért. Aztán ebből is kilépett, mivel a párt nem törődött eléggé a munkások sorsával, és megalapította a Német Munkáspártot. Amikor néhány hónappal később Hitler belépett a pártba, ő kezdeményezte a párt nevének ki egészítését a „Nemzeti Szocialista” jelzővel a nacionalizmus és a szocializmus összeolvasztását kifejezendő. Az üzenetet a párt zászlajával is megtámogatták, amely vörös alapon egy fehér körben helyezte el a horogkeresztet. Mint Hitler a *Mein Kampf*-ban kifejtette, „A vörös a mozgalom szociális gondolatát fejezi ki, a fehér a nemzeti eszményt, a horogkereszt pedig az árja ember győzelméért folytatott küzdelmet.”⁴¹² A párt plakátjai is vörös hátteret használtak, a tagok pedig „elvtársnak” (*Genossen*) nevezték egymást, a baloldali pártokhoz hasonlóan.

Nemcsak a szimbólumok, de a párt „örök” programja – amelyet Drexler és Hitler 1920-ban írt – is szocialistajellegű volt. A sovinizmus és a zsidók agresszív gyűlölete mellett a következő pontokat tartalmazta: „a nem munkával szerzett jövedelmek eltörlése”; „minden háborús profit kíméletlen elkobzása”; „minden tröszt... államosítása”; „a nagykereskedelmi profitot szét kell osztani”; „átfogó gondoskodás... az időseknek”; „minden áruház azonnali kommunizálása”; „a föld kárpótlás nélküli kisajátítása közös célokra; a földhitelek kamatának eltörlése és a földdel való spekuláció megszüntetése”; „az uzsorásokat, profithajhászokat stb. halállal kell büntetni, vallásra vagy fajra való tekintet nélkül”; „minden megfelelő képességű és szorgalmas német előtt meg kell nyitni a felsőoktatást... és a szegény szülők tehetséges gyermekeit osztálytól és foglalkozástól függetlenül az állam költségén támogatni kell”, végül: „az államnak emelnie kell a nemzet egészségügyi színvonalát az anyák és a csecsemők védelmével, a gyermekmunka betiltásával... kötelező tornával és sporttal... és az ifjúság testi fejlődését elősegítő klubok támogatásával.”

A náciizmust a szocializmus hagyományos formáitól a szenvedélyes nacionalizmus különböztette meg, nem a megvetett népek iránti gyűlölet. Mint láttuk, Marx is alig várta a „reakciós fajok megsemmisülését”. Példaképpen a „horvátok, pandúrok, csehek és a hasonló szemét” szolgált.⁴¹³ Nem említette itt a zsidókat, de az eltűnésük iránti vágyát másutt megfogalmazta. Az a vágy, hogy „a társadalom felszabaduljon a judaizmus alól”, mivel „a házalás gyakorlatias zsidó szelleme” eluralkodott a keresztény nemzeteken, nem is áll olyan

távol a náci program huszonnegyedik pontjától: „a zsidó–materialista szellem elleni harc köztünk és rajtunk kívül”, hogy „nemzetünk... örökre egészséges legyen.”⁴¹⁴

Ezen túl a náciizmust az különböztette meg a főárambeli baloldaltól, hogy Hitler „a marxizmus lerombolására” törekedett, és a *Mein Kampf*-ban hosszan átkozta a „gyengeelméjűeket”, akik „nem értették meg a szocializmus és a marxizmus közti különbséget”.⁴¹⁵ Más alkalommal azonban a marxista hagyomány örökösének nevezte magát. „A nemzetiszocializmus a tiszta eszme két táborából ered, a burzsoá hagyomány nemzeti eltökéltségéből és a marxizmus vitális, kreatív szocializmusából” – mondta egy interjúban 1934-ben.⁴¹⁶ Hermann Rauschnig, egykori követője szerint Hitler egyszer azt mondta neki:

Sokat tanultam a marxizmustól, nem titkolom... A különbség köztük és köztem az, hogy én valóban átültem a gyakorlatba, amit ezek a házalók és tintanyalók félénken felvetettek. A nemzetiszocializmus egésze erre támaszkodik... A nemzetiszocializmus az, amivé a marxizmus lehetett volna, ha megszakítja abszurd és mesterséges kötelékét a demokratikus renddel.”⁴¹⁷

Hitlert Marxban nem a filozófiája, hanem a zsidósága taszította. Természetesen megvetéssel tekintett az internacionalizmusra is, de ez csak abban a hitében erősítette meg, hogy a marxizmus a judaizmus tana. Amikor megsemmisítéséről beszélt, tulajdonképpen a judaizmus megsemmisítésére gondolt. Egy 1920-as beszédében, amely a „Miért vagyunk antiszemiták?” címet viselte, Hitler mintegy összefoglalta Marx írásait a „zsidókérdésről”, mondván:

Mások azt magyarázták, hogy fölösleges a további politikai szervezkedés; elegendő, ha a zsidóság veszélyének tudományos felfogása fokozatosan elmélyül, és mindenki hozzáfog, hogy kiirtsa magából a zsidót... Azután elmagyarázták azt is, hogy a politikai szervezkedés önmagában is szükségtelen. Elég, ha megfosztjuk a zsidót gazdasági hatalmától.”⁴¹⁸

Hitler azonban e megoldást nem találta megfelelőnek, mivel a zsidóság véleménye szerint kitörölhetetlen vonás és a zsidókat politikai szinten kell megtámadni. Tréfálkozva hozzáfűzte: „Nagyon is tartok tőle, hogy aki ezt a gyönyörű gondolatmenetet megfogalmazta, maga is zsidó volt.”

Más vezető náciik nagyobb rokonszenvvel tekintett a hagyományos baloldalra, mint Hitler. Goebbels, aki a párt balszárnyához tartozott, 1926-ban azt mondta, „Oroszország felé nézünk, mert Oroszország az az állam, amely a legnagyobb valószínűséggel bejárja a szocializmushoz vezető utat velünk együtt: mert Oroszország természet adta szövetségeseink a Nyugat ördögi fertőjével és romlottságával szemben.”⁴¹⁹

Amikor a náciik hatalomra kerültek, nem valósították meg az 1920-as program minden pontját. A gazdaság nagy része magánkézben maradt, noha a „négyéves tervekkel” állami kontroll alá került – nem kétséges, hogy a mintát a szovjet „ötéves terv” adta. Bevezették a megígért jóléti intézkedéseket, és szocialisztikus és egalitárius nemzeti éthoszt hirdettek – a nem árják kivételével, akiket származásuk kizárt a *Volksgemeinschaft*ből. Nem sokkal hatalomra kerülése után Hitler május elsejét – a hagyományosan szocialista ünnepet – nemzeti ünnepé nyilvánította, és a kormány meghirdette az „Egyenlőséget minden faji németnek!” szlogent. A fizikai és szellemi dolgozók közti jogi különbséget eltörölték. David Schoenbaum történész szerint a Harmadik Birodalom „»a munkás« feltétlen dicsőítésébe fogott, a szinte korlátlan társadalmi mobilitás hirdetésével és a társadalmi egalitarizmus agresszív hangsúlyozásával.”⁴²⁰ A köztéri szobrok a Szovjetunió groteszk „szocialista realizmusát” imitálták: hatalmas, kidolgozott izmú munkásokat mutattak embert próbáló munka közben. Mao Ce-tung kulturális forradalmának előhírnökeként az 1935-ös náci munkatörvény minden fiatal férfit kötelezett rá, hogy hat hónapot a mezőgazdaságban vagy egy gyárban dolgozzon, hogy „a német ifjúságba beleoltsuk a közösségi szellemet és a munka méltóságának igazi fogalmát s mindenekelőtt a kellő tiszteletet a fizikai munka iránt.”

Mussolini római menetelését követően a náciik egyre inkább a fasizmust tekintették példának – a nacionalizmus és a szocializmus vegyítésében éppúgy, mint a hatalom sikeres megragadásában. Hitler a *Mein Kampf*-ban azt írta: „Mussolinit a világ nagyjai közé emeli eltökéltsége, hogy nem osztozik Itálián a marxistákkal, hanem megsemmisíti az internacionalizmust, és megvédi tőle a hazát.”⁴²¹ A náci párt központjában kiállították Mussolini mellszobrát. A náci napilap, a *Völkischer Beobachter* a szocialisták által vezetett német szakszervezetek vádjára, hogy a fasiszta kormány elnyomja a munkásokat, és a náciik ugyanerre készülnek, a következőket felelte:

Vezetőitek hazudnak nektek! Nem vagyunk a munkások ellen-ségei. Harcba szólítjuk a munkásosztályt a haszonhajhászok és a hájas urak ellen.

Hogy megijesszenek benneteket, a fasizmushoz hasonlítanak minket. De ha a nemzetiszocializmus azonos volna is a fasiz-mussal, munkások, gondoltatok-e arra, hogy miközben a nagy-hatalmú marxista szervezetet egy nap leforgása alatt szétfűzték, ezrek és ezrek örvendeztek és vonultak Mussolini (egy munkás és korábbi szocialista vezető) zászlaja alá? Tudjátok-e, hogy Bajorországban korábbi kommunisták és szociáldemokraták tízezrei csatlakoztak Hitler és Drexler (egy munkás) táborá-hoz?⁴²²

A Duce azonban eleinte nem viszonzta Hitler csodálatát. 1926-ban Hitler egy aláírt Mussolini-képet kért a berlini olasz követségtől, az olasz külügyminiszter pedig a következő választ táviratozta vissza: „Kérjük, köszönjék meg a fent említett úrnak érzéseit, és mondják meg neki, a megfelelő formában, hogy a Duce nem gondolja, hogy helyénvaló teljesítenie a kérést.” Amikor Hitler és Mussolini először találkoztak, másfél évvel Hitler hatalomra kerülése után Velencében, Mussolini állítólag azt mondta munkatársainak: „Konkrét problémák helyett Hitler csak a *Mein Kampf*-ot mondta fel emlékezetből – azt a szörnyű könyvet, amelyet el sem bírtam olvasni.”⁴²³ A Führer, mondta, „bohócnak” tűnt. Egy hónappal később azonban a nácik meggyilkolták Ausztria jobboldali kancellárját, Dollfuszt, Mussolini közeli szövetségesét, az Olaszország és Németország közt stratégiai védőzónát alkotó országban. Mussolini meggyászolta Dollfuszt, de elkezdte komolyabban venni Hitlert. Hamarosan megindult a hosszú lejtőn, amelynek során mindinkább függésbe került acélosabb német követőjétől.

Mussolini uralmának első tizenkét éve alatt megelégedett a kihívó külpolitikával. A légyerpiszkonyi Korfü megbombázásán túl követelte, hogy a külföldi hatalmak ismerjék el „Olaszország új presztízsét”. Mussolini sikeresen nyomást gyakorolt Jugoszláviára, hogy adják át Fiumét (amelyet D'Annunzionak ki kellett ürítenie), a görögöktől pedig megszerezte a Dodekanézosz-szigeteket. 1926-tól fogva a Duce ragaszkodott hozzá, hogy ha egy külföldi politikai vezető beszélni akar vele; keresse fel Olaszországban. A növekvő olasz katonai erővel is nagyzott, és saját kezébe vette a fontosabb katonai posztokat. Már 1926-ban azt állította, hogy az olasz hadsereg erősebb, mint „bármely

más országé,” de a katonai kiadások nem támasztották alá a túlzó állításokat.⁴²⁴

Hitler azonban a képzelgést a gyakorlatban is megvalósította, amikor felszámolta a versailles-i békekereteit. Miután Németországot 1933-ban kiléptette a Népszövetségből, fegyverkezésbe kezdett, és ennek tetőpontján új haditengerészeti egyezményt kötött Londonnal, amely implicite legitimálta a német fegyverkezést. Ez óriási hatást gyakorolt Mussolinira. Addig is szívesen hangoztatta, hogy Versailles-ban megrövidítették Olaszországot. Most aztán vagy lépnie kellett, vagy elhallgatnia.

Mussolini az első világháború óta ábrándozott egy afrikai birodalomról. 1934 decemberében olasz Szomália és Etiópia határán konfliktus bontakozott ki, amely véres olasz megtorlást vont maga után. Etiópia a Népszövetség segítségét kérte, de London és Párizs, az *appeasement* vagyis a megalkuvás politikájának halálos logikáját követve fontosabbnak érezte, hogy baráti kapcsolatot ápoljon Mussolinival, Hitler ellensúlyaként. Ezt kihasználva Mussolini 1935. október 3-án elrendelte a támadást. Megjelent a Palazzo Venezia erkélyén – itt volt a főhadiszállás – és bejelentette a lent tolongó tömegnek és a rádión keresztül a további millióknak, akiket a párt Olaszországszerte összegyűjtött a piazzákon. „Kelj fel proletár és fasiszta Itália!” – mondta.⁴²⁵ „Hallatsszék az égis üdviválgásokat az Afrikában várakozó katonáknak, hogy barátaink és ellenségeink a világ minden részén meghallják a kiáltást az igazságért, a kiáltást a győzelemért!” Egy hét hónapos hadjárat után Badoglio tábornok elfoglalta a fővárost, Addis Abebát. Viktor Emánuel „Etiópia császáranak” kiáltott ki, de hogy ki volt a birodalom fő irányítója, annak beszédes jele volt, amikor egy újabb bejelentés szerint Mussolini tanulni kezdte az amhara nyelvet, hogy szólhasson új alattvalóihoz.

Miközben Etiópia védelmezőit mérges gázzal bombázták, Hitler figyelte a tétovázó „nagyhatalmakat”, és kiadta a parancsot a Rajnavidék elfoglalására, ahonnan a békeszerződés kitiltotta a német hadsereget. A brit és a francia visszafogottság nem vívta ki Mussolini hátlát, ellenkezőleg. El sem telt az év, és Olaszország és Németország közösen támogatták Franco tábornok lázadását a Spanyol Köztársaság ellen. 1936 októberében Mussolini új külügyminiszterét és vejét, Ciano grófot Németországba küldte, hogy kidolgozzák a Duce által „Róma–Berlin-tengelyként” emlegetett szövetség részleteit. Egy évvel később Olaszország bejelentette, hogy csatlakozik a Németország és Japán által alakított „anti-Komintern szövetséghez”.

Az új szövetséggel a hatalmi egyensúly Hitler javára tolódott el, és Mussolini mindinkább a követő szerepébe került. Németországi látogatása után úgy döntött, hogy az olasz csapatok is átveszik a német díszlépést, amelyet saját maga mutatott be a sajtó képviselői előtt. Komorabb újítások is jöttek: noha az olasz fasiszta mozgalomnak számos zsidó tagja volt, és az antiszemitizmus hiánya megkülönböztette más országoktól, mégis zsidóellenes törvényeket hoztak. (Az olaszországi rasszizmushoz vezető utat Mussolini apartheidjellegű törvényei kövezték ki, amelyeket új afrikai „birodalmára” erőltetett.) A náci politikával összhangban Mussolini felhagyott a Vatikán iránti tiszteletteljes politikával, amelyet a hatalom megragadásakor öltött magára, és visszatért az antiklerikalizmushoz.

Geopolitikai kérdésekben is megnyilvánult az erősebb szövetséges iránti lojalitás. Míg korábban még esküdözött, hogy megvédi Ausztria függetlenségét, és Németországnak küldött üzenetként megerősítette a Brenner-hágót, 1938 márciusában, amikor a német csapatok annektálták Ausztriát, Mussolini felhőtlenül fogadta a hírt. Az *Anschluss* a világot elindította a háború felé, és Hitler oldalkocsijában száguldó Mussolinit elöntötte a harci kedv.

Amikor Hitler egyre élesebb követeléseket fogalmazott meg Csehszlovákiával szemben, a brit miniszterelnök, Neville Chamberlain könyörgött Mussolininak, hogy közvetítsen egy európai háború megelőzésében. Ennek eredménye volt az 1938 szeptemberében rendezett müncheni csúcstalálkozó – München neve azóta is az *appeasement* politikájának szimbóluma. Chamberlain és a francia miniszterelnök, Edouard Daladier elfogadták Mussolini javaslatait (amelyeket a németek diktáltak neki), hogy a nyugati hatalmak vegyék rá a csehszlovák kormányt a Szudéta-vidék átadására. A brit sajtó a béke bajnoka-ként üdvözölte Mussolinit, az olasz sajtó – ez egyszer találóbban – azt írta, hogy Chamberlain „a csizmáját csókolgatta”.

Hat hónappal később Hitler megsemmisítette Csehszlovákia maradványait is. Mussolini állítólag dühös volt, amiért nem értesítették erről előzetesen, de mivel a jelek szerint Németország oldalán volt a szerencse, ő is azon az oldalon szeretett volna állni. Panaszkodás helyett tehát jóváhagyta a német lépést, azután elindította a saját meglepetésoffenzíváját a pici Albánia ellen, amely már addig is olasz befolyás alatt állott. A könnyű győzelmet azzal koronázta meg, hogy Viktor Emánuel „Olaszország és Albánia királyának, Etiópia császárának” kiáltotta ki. Egy hónappal később, 1939 májusában Mussolini és Hitler aláírta az „acélegyezményt”, amely a korlátozottabb anti-

Komintern szövetséget kibővítette teljes katonai szövetséggé. A világháborút kiváltó utolsó lépés a Sztálin–Hitler-paktum volt, amely azt követően jött létre, hogy az akkori szovjet nagykövet, Alekszej Merekalov a német külügyminiszternek, Ernst von Weizsäckernek felvetette, hogy Moszkva és Olaszország baráti viszonya lehetne a szovjet–német viszony mintája. Egy héttel a paktum aláírása után a német hadsereg behatolt Lengyelországba, és megkezdődött a második világháború Európában.

Mussolini akkor akart belépni a háborúba Franciaország ellen, amikor Hitler már térdre kényszerítette, de még időben ahhoz, hogy kivegye a részét a zsákmányból. A német hadsereg azonban olyan sebességgel kerülte meg a Maginot-vonalat, hogy csaknem lemaradt a dologról. Június 10-én, miután éjszaka teljes elsötétítést rendelt el Rómában a drámai hatás kedvéért, a Palazzo Venezia erkélyéről bejelentette, hogy Olaszország belép a háborúba. A Duce gyakran dicsekedett az olasz haderő méretével és korszerűségével, de főparancsnoka, Badoglio marsall egészen más képet festett: „nincsenek fegyvereink, nincsenek tankjaink, nincsenek repülőink, még ingeik sincsenek a katonáknak.”²⁶ Az olasz csapatok vagy a német győzelem után szedték a magokat, vagy kénytelenek voltak segítséget kérni a németektől.

1943 júniusában a szövetséges hatalmak bombázni kezdték Rómát. Mussolini azt javasolta Hitlernek, hogy kössön különbékét Moszkvával, de Hitlert nem érdekelte a dolog, és nehezen képzelhető el, hogy Sztálin visszalépett volna, amikor már kezében volt a győzelem.

A vereség szele már érezhető volt, amikor a Fasiszta Nagytanács 1943. július 25-én összeült. Csendesén, a király környezetével egyetértésben a fasiszta vezetők többsége úgy döntött, hogy ideje kivonni Olaszországot a háborúból, a rendszert pedig megteremtője kezéből. Elhatározták, hogy felszólítják a királyt, váltsa le Mussolinit. Tudták, hogy megvannak a szavazatok, de mégis bizonytalanok voltak a végkimenetel felől – elvégre a Nagytanács jogi autoritása kétes volt, és a fasiszmus amúgy sem kifejezetten a szabálykönyv szerint működött –, ezért az összeesküvők egy része a ruházatukba rejtett pisztollyal és aktatáskájukban gránáttal érkezett a megbeszélésre.

A vita délután öt órától hajnali kettőig tartott. Mussolini elismerte, hogy „a leggyűlöltebb ember vagyok Olaszországban”, de figyelmeztette őket, hogy mind egy csónakban eveznek, mert

a „reakciós és antifasiszta körök” egy ellene tett lépést az egész rendszer „likvidálására” használnának.⁴²⁷ Azt állította, hogy van egy politikai terve – amelyet még nem tárhat fel – a helyzet megmentésére. Max Ascoli Mussolini emlékiratainak egy részéhez írott előszavában azt mondja, a terv az volt, hogy „mint ifjúkorában, ismét a szocializmus vörös zászlaját emelje a magasba.”⁴²⁸ Ismét a kovács fiaként jelenne meg, a nagybirtokok kisajátításáról beszélne, munkástanácsokról... a gazdagok megfejtéséről. A radikalizmussal oldalba támadhatná az antifasisztákat a baloldalon, és talán új alapokra helyezhetné tárgyalási pozícióját a szövetséges hatalmak szemében.”

De miután már összeszedték a bátorságukat, hogy szembeszálljanak a nagy emberrel, akitől mindig rettegetek, a fasiszta főnökök már nem hátrálhattak meg. A határozatot 19 szavazattal 7 ellenében elfogadták. Továbbra sem tudta azonban senki, mi fog történni. A következő nap a király magához hívatta Mussolinit, és felmentette a felelősség alól, amelyet több mint húsz évvel korábban a vállára rakott. Az előző években Mussolini sokszor emlegette, hogy a monarchiát el kéne törölni, Viktor Emánuel tehát nem kockáztatta meg, hogy parancsát figyelmen kívül hagyják. Amikor Mussolini távozni készült, az örök ragaszkodtak hozzá – Mussolini biztonságára hivatkozva –, hogy katonai kísérettel szállítsák haza, nem a saját autójában, amelyben érkezett. Az egykori Ducét egy kaszányába vitték, és letartóztatták.

A Mussolini-drámának volt még egy felvonása. Szeptemberben az új olasz kormány, amelynek élére a király Badoglio-t állította, elfogadta a britek és az amerikaiak által követelt feltétel nélküli kapitulációt. Mielőtt azonban a szövetségesek elfoglalhatták volna az országot, Hitler csapatai leszárguldottak, és megszállták Észak-Olaszország nagy részét, Rómával együtt. Egy bravúros műveletben német ejtőernyősök kiszabadították Mussolinit az Appennineken lévő Gran Sasso hegy-ség egyik háromezer méter magas csúcsáról, az üdülőhelyről, ahol fogva tartották, és Münchenbe vitték. Innen német bábként tért vissza Olaszországba egy köztársaság élére, amelynek székhelye a Garda-tó mellett fekvő Salò volt. A Fasiszta Nagytanács tagjainak egy része, akik az elmozdítására szavaztak, úgy érezték, még ha kiestek is Mussolini kegyeiből, *ebben* az Itáliában jobb lesz nekik, mint Badoglio Brandisiből irányított Olaszországában, amely szövetségre lépett az angolokkal és az amerikaiakkal, és egyre antifasisztább lett. Roszszul gondolták. Mussolini mindőjüket letartóztatta, és kivégeztette, a vejével, Cianóval egyetemben, ily módon megővezve kedvenc gyermekét, Eddát.

Az Olasz Szociális Köztársaság – ahogy nevezték – alkotmányát Nicola Bombacci, a régi kommunista és Lenin barátja írta, aki csak az etiópiai háború idején, az 1930-as évek közepén állt át a fasisztákhoz. Mussolini ostromozni kezdte a burzsoáziát, felelevenítve ifjúkori szocializmusát.⁴²⁹ Elrendelte a száznál több főt foglalkoztató vállalatok államosítását. A szocialista újságírónak, aki az utolsó korszak tetteinek és gondolatainak krónikása volt, a következőt mondta: „A köztársaságot a köztársaságiakra hagyom, nem a monarchistákra, a szociális reform művét pedig a szocialistákra, nem a középosztályra.”⁴³⁰ A köztársaság emellett a zsidókat is begyűjtötte, és német haláltáborokba küldte őket. Ez idáig, annak ellenére, hogy Mussolini átvette az antiszemita retorikát és törvényeket, az olaszok passzív ellenállásának köszönhetően kevés zsidó került a németek kezére. A burzsoázia mellett Mussolini a zsidókat, a szabadkőműveseket, Rooseveltnél és a németeket is vádolta nyomorúságáért, többnyire azonban az olaszok voltak a bűnösök, akik, mint mondta, méltatlannak bizonyultak hozzá.⁴³¹

Eközben a szövetséges csapatok észak felé nyomultak, az utolsó offenzívát 1945 áprilisában indították. Ahogy az Olasz Szociális Köztársaság maradéka is eltűnt, Mussolini északra indult, a svájci határ felé. Egy utolsó levélben azt írta Rachelének „bocsánatod kérem minden rosszért, amit akaratlanul is okoztam, de tudod, hogy te vagy az egyetlen nő, akit valaha szerettem.”⁴³² Esküszöm erre Isten és fiunk, Bruno előtt.” Menekülő német katonákhoz csapódott, akik belementek, hogy német katonának álcázva, Wehrmacht-sisakban és -kabátban átvizsik a határon. A harminc évvel fiatalabb Claretta Petacci, aki az utolsó évtizedben a szeretője volt, követte. Hitler egy Salò melletti házban helyezte el a Szociális Köztársaság idején, hogy Mussolinit boldoggá tegye, noha amikor Rachele rájött a dologra, Mussolini nagy árat fizetett. Claretta családja az évek során gátlástalanul kihasználta a kapcsolatot, gyakran el is kísérték találkozóra a Ducéval. Az azonban kétségtelen, hogy Claretta valóban szerette Mussolinit.

A katonai menetet kommunista partizánok állították meg még a határ előtt, és egyikük felismerte Mussolinit, akit nagy boldogan őrizetbe vett. Claretta ragaszkodott hozzá, hogy vele maradjon a fogásban. A főhadiszállásról másnap reggel érkezett meg a parancs, hogy Mussolinit agyon kell löni. Clarettát is lelőtték – egyes beszámolók szerint testével próbálta védeni Mussolinit –, továbbá egy tucat munkatársát, köztük Bombaccit, aki azt kiáltotta: „Éljen Mussolini! Éljen a szocializmus!”⁴³³

7.

SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

Attlee óvatosan halad

Két nappal Mussolini kivégzése után Hitler főbe lőtte magát. A fasizmus ideológiája feltalálóival együtt ott pusztult az összeomlott rendszerek romjai alatt.* A szocialista fa e torz ágának elpusztulásával több hely maradt a többi ágnek. Bár Mussolini és Hitler a bolsevizmus nemeziseként kerültek hatalomra, az általuk indított háború lehetővé tette, hogy a kommunizmus még sokkal tovább terjeszkedjék. A balti államokat, valamint Lengyelországot és Románia egy részét a Szovjetunió már a Sztálin–Hitler-paktumban lenyelte. A Vörös Hadsereg most megszállta Lengyelországot, Magyarországot, Csehszlovákiát, Romániát, Bulgáriát, Németország keleti felét és Korea északi részét. A Moszkva által támogatott helyi kommunista mozgalmak ugrásra készen álltak, hogy megszerezzék a hatalmat Jugoszláviában, Albániában, Vietnamban és Kínában, ahol a régi rendszereket eltörölte a háború.

Eközben Nyugat-Európában, Ausztráliában, Új Zélandon és még néhány helyen másfajta újjászületés ment végbe – Bernstein és Kautsky demokratikus szocialista örököseinek felemelkedése. Látták, hogyan alakul át álmuk a kommunizmus és a nácizmus rémálmába, de a demokratikus szocialisták vagy szociáldemokraták (a kettő most már ugyanazt jelentette) továbbra is meg voltak győződve arról, hogy a szocializmus igazi, emberséges és demokratikus lényege megmenthető az imposztoroktól „akik hamisan a szocialista hagyomány részének tekintik magukat.”⁴³⁴ Az európai civilizáció katasztrofális összeomlása, mondták, a kapitalizmus válságának következménye volt. Talán nem az 1930-as évek világválsága vezetett a fasizmus győzelméhez?

* Franco uralma Spanyolországban még évtizedeken át kitartott, ahogy Antonio Salazar rokon rendszere is Portugáliában, de ezek közönséges katonai diktatúrákra hasonlítottak inkább, mint az ideológiával átitatott olasz és német rendszerhez.

Az emberiség történetének barbár epizódja szembe ment a szocialisták várákozásaival, de rá is mutatott egyben, milyen nagy szüksége van a világnak egy „kooperatív állam” gyógyító balzsamára. A szocializmus gyakorlati működőképességét, úgy tűnt, bizonyította a háború követelte nagyarányú állami beavatkozás a gazdaságba. „Bennünk és egyedül bennünk... rejlik a gazdasági megváltás” – mondta a brit munkáspárti Aneurin Bevan. A Munkáspárt készen állt rá, hogy vezető szerepet játsszék a szociáldemokrácia globális újjáéledésében.

A többi jelentősebb európai országban a háború megakasztotta a demokratikus politikát, de még a háború előtt sem örvendtek akkora támogatásnak a francia, az olasz vagy akár a német szocialisták, mint brit elvtársaik. A Munkáspárt kétszer is megszerezte a miniszterelnöki posztot, de sosem volt parlamenti többsége. A párt a háborúból megerősödve emelkedett ki, mivel kulcsszerepet játszott a koalícióban, amely Nagy-Britanniát a veszély órájában vezette. Amikor a britek gondolatai a béke felé fordultak, a Munkáspárt legnagyobb győzelme előtt állt.

A párt vezetője, Clement Attlee visszafogott, de hatékony ember volt. A háború idején Churchill mellett egyedül ő maradt tagja a benső „háborús kabinetnek”, jóformán a miniszterelnök alteregója volt. Furcsa páros voltak. A drámai és karizmatikus Churchill mellett Attlee-t az *Economist* folyóirat egyszer „életnagyságúnál kisebb” emberként jellemezte.⁴³⁵

Németország összeomlása után két héttel a Munkáspárt úgy döntött, hogy véget vet a koalíciós kormányzásnak, és új választást kényszerít ki. A karizmatikus tory és a csendes szocialista partneri viszonya heves választási harcba váltott. A világ nagy része úgy vélte, hogy Churchillt újraválasztják, hiszen vezetésének tulajdonították Anglia megmentését, és szónoki képességei messze meghaladták Attlee-jét. A választók azonban hatalmas meglepetést okoztak. Nemcsak hogy a Munkáspárt győzött, de győzelme nagyobb arányú volt, mint bármely szocialista párté bárhol a skandináv országokon kívül. A Munkáspárt első ízben rendelkezett abszolút többséggel a Házban – egészen óriási többséggel.

A választás a potsdami konferencia szünetére esett. Noha Attlee kezdettől fogva tagja volt Churchill delegációjának, olyan visszahúzódoan viselkedett, hogy Sztálin megkérte az egyik alacsonyabb rangú brit küldöttet, mutassa már meg, melyikük Attlee.⁴³⁶ Amikor miniszterelnökként visszatért Potsdamba, ugyanolyan visszafogott maradt. Új külügyminiszterére hagyta a beszédet, a férfias szakszervezeti

vezetőre, Ernest Bevinre. Az új miniszterelnök „belesimul a háttérbe, olyan jelentéktelen”, fintorgott Sir Alexander Cadogan, a külügyi helyettes államtitkár, aki mindvégig a brit delegációban dolgozott a csúcstalálkozón.⁴³⁷

Nem Cadogan volt az első, aki alábecsülte Attlee-t. Amikor őt választották a párt frakcióvezetőjének, egy jelentős Munkáspárti személyiség, Hugh Dalton arra panaszkodott a naplójában, hogy „egy kiséger fogja vezetni őket.” Ha Attlee értesült erről, sosem mutatta, hogy megbántódott, de nyugdíjas korában írt egy büszke versikét:

Few thought he was even a starter
There were many who thought themselves smarter
But he ended PM
CH and OM
An earl and a knight of the garter.*

Hogy viszi valamire, senki se várta

És sokan gondolták, okosabbak nála

De végül a PM

CH és OM

Earl és a knight of the garter cím várt rája

Attlee apja, Henry jeles ügyvéd volt, anyja, Ellen pedig vagyonos családból származott. Noha közrendiek voltak, az Attlee-k jólétben éltek. Tágas otthonukban volt külön billiárdszoba, a telken pedig tenispálya. Egy kétszáz holdas üdülővel is rendelkeztek az Essexi tengerparton. Őt teljesállású alkalmazottjuk volt: két cseléd, egy szakács, egy kertész és egy nevelőnő. Reggelente, 7:30-kor Henry vezette a közös imát a családdal és a szolgálkkal, a reggeli pedig 8-kor kezdődött.

Clement, a hetedik a nyolc gyermek közül, 1883-ban született, Mussolinivel egy évben. Kicsi és törékeny alkat volt – fiatalabb testvére, Laurence hamarosan hagyta a növésben –, és annyira fájdalomosan szégyellős, hogy nem küldték hatévesen bentlakásos iskolába, mint a többi Attlee gyereket, hanem kilenc éves koráig otthon tanította édesanyja és a nevelőnő. Ekkor követte Tom bátyját Northaw-ban, egy kis, középszerű magániskolában, amelyet a család barátai működtettek, s ahol a fő hangsúly a krikettre és a vallásra esett.

* A CH jelentése Companion of Honour, az OM pedig Order of Merit, mindkettő a brit uralkodó által adományozott magas kitüntetés, ahogy a Knight of the Garter is. A PM jelentése miniszterelnök (Prime Minister).

A pici Clement nem volt nagy krikettjátékos, de élete végéig megmaradt a krikettszenvedélye. (Ötven évvel később egy munkatársa azzal tudta meggyőzni a hagyománytisztelő Attlee miniszterelnököt az új táviró bevezetéséről, hogy rámutatott, így napközben is könnyen megnézheti a kriketteredményeket.) A biblikus oktatás azonban nem gyakorolt rá nagy hatást. Ahogy önéletrajzában mondja: „A zsidók történetét végigvettük Józsuétól és a Bíraktól Ezráig és Nehámiásig. Hihetetlen, mennyi időt vesztegettünk ilyen haszontalan tudás elsajátítására.”⁴³⁸ Néhány éven belül határozottan szembefordult szülei keresztény hitével.

A középiskola után Oxfordban tanult tovább, és három „rendkívül boldog évet” töltött a történelem tanulmányozásával (a reneszánszra specializálódott), valamint „az élet könnyed élvezetével”. Az apja mindegyik gyermekének kétszáz fontos évjáradékot nyújtott, amely több mint elegendő volt a megélhetéshez. Clementet tehát sem a szűkség, sem valamilyen világos ambíció nem hajtotta, ennek hiányában pedig a joghöz sodródott. „Meglehetősen nyilvánvaló választásnak tűnt. Apám ügyvéd volt, tehát várhattam némi segítséget az induláskor.”⁴³⁹ Ügyvédbojtárnak állt, és hamarosan letette a szakvizsgát is. De nagyon kevés ügye volt, továbbra is meglehetősen lénán élt, a szüleinél lakott, lovagolni járt, és „sok időt töltött a billiárd gyakorlásával”, mondta később.

Ezt az idillt az szakította meg, amikor Clement „a családi szokás szerint” úgy döntött, hogy némi karitatív munkával egészíti ki kényelmes életét. 1905 októberében ezért elfogadta Laurence testvére ajánlatát, hogy látogassanak meg egy fiúknak létesített klubot, a „Haileybury House”-t, amely naponta néhány órányi szórakozást, némi katonai kiképzést és más konstruktív tevékenységet kínált szegény munkásgyerekeknek. A szegénynegyednek számító Kelet-Londonban volt a klub, ahol egy évtizeddel korábban Tussy Marx tragikus élete legboldogabb pillanatait töltötte a kisfizetésű zsidó bevándorlók közti agitációval, miközben váratlanul vonzódni kezdett az apja által olyannyira megvetett faji hagyományhoz. Mint életrajzírója, Francis Beckett mondja, a vonatról leszállva „Clem selyemcylinderében és frakkjában lépkedett végig az undorító, takarítatlan utcákon” a klubig.⁴⁴⁰ A szégyenlőssége meglátszott első látogatásán, de hamarosan hetente egy nap önkénteskedett, és másfél évvel később átvette a klub bentlakó igazgatói tisztjét.

Attlee itt, Kelet-London nyomornegyedében nőtt fel. Talált egy fontosnak érzett elfoglaltságot, és az alacsonyabb társadalmi

osztályból származó fiatalabb fiúkkal végzett munka segített enyhíteni szegénylősségét. Korábban sosem érdeklődött politikai kérdések iránt, de a szegénység, amellyel nap mint nap találkozott, felháborodással töltötte el. A konvencionális konzervatív párti, vagyis tory nézet szerint, amelyet addig nagyjából természetesnek tekintett, a szegénység a szegények hibája, de Attlee „sok kedvességet és csendes hősiességet talált ezeken a közönséges utcákon”, mint mondta.⁴⁴¹ „Ezek az emberek nem azért voltak szegények, mert hiányoztak belőlük a jó tulajdonságok.” Nem bűnösök, hanem áldozatok voltak.

Noha híresen lakonikus volt, Attlee titokban költői babérokra vágyott. Egy „Limehouse” című versben – így hívták a kerületet, ahol a Klub működött – hangot adott új meggyőződésének:

In Limehouse, in Limehouse, before the break of day,
I hear the feet of many men who go upon their way.
Who wonder through the city,
The grey and cruel city,
Through streets that have no pity,
The streets where men decay.

In Limehouse, in Limehouse, by night as well as day
I hear the feet of children that go to work or play,
Of children born to sorrow,
The workers of tomorrow,
How shall they work tomorrow
Who get no bread today?

In Limehouse, in Limehouse, today and every day
I see the weary mothers who sweat their souls away:
Poor, tired mothers trying
To hush the feeble crying
Of little babies dying
For want of bread today.

In Limehouse, in Limehouse, I'm dreaming of the day
When evil times shall perish and been driven clean away.
When father, child and mother
Shall live and love each other
And brother help his brother
In happy work and play.

Limehouse, Limehouse: még hajnal sem hasadt,
Hallom már indulni a férfiakat,
A város kíméletlen
Utcáin szürke menetben.
A lélekölő negyedben
Az utcák mocskot hordanak.

Limehouse, Limehouse: gyereklábak zaja,
Dolgoznak, játszanak, nappal és éjszaka.
Sok nyomorba született
Jövendő munkásgyerek.
Dolgozni hogy lehet,
ha most mindnek csikar az éhségtől hasa?

Limehouse, Limehouse: látom, kidolgozzák
A belüket is naponta az elkínzott anyák.
A síró bébit kéne
Elcsitítani végre.
Ha ma sem jut kenyérre,
A bébi meghal, nem bírja tovább.

Limehouse, Limehouse: egy napról álmodok,
Mikor e kornak vége, elsöprik a gonoszt,
És apa, anya, bébi
Szeretetben éli
Az életét és nézi,
Hogy segít testvér testvérnek – munka vagy játék: boldogok.

Clem és fivére, Tom közösen tanulmányozták a kérdést. Tom bátorította Clemet, hogy olvassa John Ruskin és William Morris reformista írásait. A két Attlee fiú nagyjából hasonlóan látta a dolgokat, kivéve a vallás kérdését, amelyben Tom kitartott a szülők mély hite mellett. Közösen váltak szocialistává, noha Tom számára ez a keresztény hit kifejeződése volt, míg Clem számára a hit pótléka. „Ettől kezdve – írta – minden az életben a szocializmus haladásáról szólt.”⁴⁴²

Először a Fábíánus Társasághoz akartak csatlakozni, amely az ország vezető szocialista klubja volt. 1883-ban alapították az Új Élet Társasága (Fellowship of the New Life) néven komoly középosztálybeli jólelkek, akik saját morális tökéletesítésükön fáradoztak. A tagok hamarosan arra jutottak, hogy önmaguk átalakításánál termékenyebb

volna a politikai intézmény átalakítása. Egy Benthamban, Millben és Owenben – és nem Marxban és Engelsben – gyökerező szocialista filozófiát követtek; az osztályharc, a forradalom és a történelmi szükségyszerűség gondolatát elvetették. oktatás és meggyőzés segítségével és részleges reformok sorozatával gondolták elérni a célt. A Fábiánus nevet Quintus Fabius római tábornok, a hosszan elhúzódó gerillahadviselés képviselője ihlette. Lassú, de kitartó megközelítésük jelképeként a teknőst választották.

Bohém művészellemek, és kis létszámuk ellenére figyelemre méltóan hatékonyak voltak. Ann Fremantel brit író azt írta: „fura alakok, akik híven követték a kor étkezési élet és ruházkodási hóbortságait, »biciklivel jártak be a vidéki utakat, a hölgyek csipkés bugyogóban, az urak szandálban«... ártalmatlan, bár kissé abszurd lelkek... Mégis, a huszadik század legbriliánsabb elméi közül legalább fél tucatnyi az olajos magvak és hideg felvágottak hívői közé tartozott.”⁴⁴³ George Bernard Shaw, Graham Wallas, Annie Beasant, H.G. Wells, Havelock Ellis, R.H. Tawney és Bertrand Russel szerepel például a listán.

Az intellektuális sztárok közt a társaság legfontosabb pillére a Sidney és Beatrice Webb házaspár volt. Sidney – alacsony, vékony férfi nagy fejjel és orral – egy könyvelő fiaként látta meg a napvilágot 1859-ben, tizenhat évesen lépett állami szolgálatba, s ezután önmagát képezte tovább – annál figyelemre méltóbb ezután, hogy enciklopédikus tudásával elbűvölte ismerőseit. Beatrice egy évvel idősebb volt, szép, intelligens asszony, jómódú és mindaddig boldogtalan, míg meg nem találta Sidney-ben a tökéletes társat – mindketten harminc fölött jártak már. Több mint ötven évig tartott kapcsolatuk, és politikai tekintetben gyümölcsözőbb volt, mint a modern idők bármely házassága.

Beatrice öröksége lehetővé tette, hogy Sidney visszavonuljon az államigazgatásból, és ezután rengeteget írtak külön-külön és együtt. Sidney szerezte a Fábiánus Társaság korai traktátusainak kétharmadát. Egyik korai közös munkájuk *A szakszervezeti mozgalom története*, amelyet Lenin és Krupszkaja oly lázas sebességgel fordítottak oroszra. A Webb házaspár nem csak írt, aktivisták is voltak. Ők alapították a London School of Economics-ot „a kollektívizmus-irányultságú kutatások központjaként”. Beatrice indította el a *New Statesman* hetilapot. Sidney volt képviselő, kormánytag és a Munkáspárt Nemzeti Végrehajtó Bizottságának tagja is. Ők szervezték át a brit oktatási rendszert oly módon, hogy több lehetőséget kínáljon a kevésbé jómódúaknak, továbbá szegényügyi javaslatokat dolgoztak ki, amelyek aztán a jóléti állam magvát alkották.

Amikor Tom és Clem Attlee bekopogtatott a Fábiánusokhoz, ijesz-tőnek találták a környezetet. A kiválóságok közt minden férfiú szakállat viselt, mintha ez volna a kiválasztottak uniformisa, és sokkal jobban érdekelte őket egymás mondandója, mint az újoncok beavatása. Attlee azt mondta, úgy figyelték őt és Tomot, „mint két bogarat.” Clem Attlee azonban hamarosan melegebb fogadtatásra talált a Független Munkáspártban (Independent Labour Party: ILP).

Az ILP-t 1839-ben alapították a különféle szakszervezetekből érkezők, de fokozatosan középosztálybelibb és ideologikusabb jelleget öltött, és elkötelezte magát a szocializmus mellett. A csoportjai általában templomokban találkoztak, míg a szakszervezetek jobban kedvelték a sörözőket. 1900-ban aztán a Szakszervezeti Kongresszus létrehozta a Munkáspártot (Labour Party), a különféle brit szakszervezetek koordináló szerveként, annak a reményében, hogy így több szakszervezeti aktivista juthat be a parlamentbe. A párt nem volt szocialista, sőt eleinte párt sem volt. Első nevéen – mint Munkásképviselet Bizottság (Labour Representation Committee) – más pártokkal kívánt együttműködni. Amikor a Munkáspárt megalakult, az ILP csatlakozott hozzá, és igyekezett meghódítani a szocializmusnak. Végül sikerrel is járt, de csak hosszú fáradozás után. Clem Attlee-nek, mondja életrajzírója, Kenneth Harris „sosem voltak illúziói azt illetően, milyen nehéz a munkásokat szocialistává nevelni. Ebben a tekintetben sokat tanult a klubban. A Haileybury House-ban feltűnő fiúk nem akartak csatlakozni az ILP-hez. Kevés kivétellel konzervatív nézeteket vallottak.”⁴⁴⁴

Attlee abban az évben csatlakozott az ILP-hez – 1908-ban –, amikor édesapja meghalt. Az örökséggel évről-évre 400 fontra növekedett. Noha még mindig megírt egy-egy peres beadványt, Attlee nagyrészt az örökségéből élt, s mivel a klubban végzett munka csak napi néhány órát vett igénybe, sokkal több ideje maradt a pártmunkára, mint legtöbb ILP-beli elvtársának. A csatlakozása után néhány héttel felkérték a helyi tagozat titkári tisztére. Nincs okunk feltételezni, hogy Attlee, aki még mindig a verseinek szentelte magát, politikai ambíciókat dédelgetett, de a körülmények véletlene folytán így a politikai pálya első lépcsőfokára lépett. Képzettségének köszönhetően jól tudta tolmácsolni szomszédai fájdalmait, szabadideje pedig lehetővé tette, hogy a politizálására koncentráljon. A szegények közt működő jómódú, jóindulatú szociális önkéntesként fokozatosan egy lojális és kitartó bázist gyűjtött maga köré.

Attlee kapcsolata a Fábiánusokkal kezdetben kiábrándító volt, mégis hozott gyümölcsöket. 1909-ben a Webb házaspár alkalmazta

a Szegénység Megelőzésére Alakult Nemzeti Bizottságnál, amelyet a szegénnytörvények megreformálása érdekében alakítottak. Néhány évvel később egy szociális szolgáltatások tanszéket is létrehozta az általuk alapított London School of Economics-on. Sidney, az oktatók kiválasztásáért felelős bizottság feje azonnal alkalmazta Attlee-t tutorként, tekintettel a nyomornegyedekben és a szegénnytörvények reformjában szerzett tapasztalataira. Ez volt az első rendes állása. A tanítás mellett azonban volt még ideje aktivizmusra is. Francis Beckett leírása szerint:

„Ezekben az években Clem az ILP jelentős alakja lett, noha nem törekedett erre. Elvállalta az olyan alacsony szintű, időigényes munkákat, amelyeket valakinek el kell ugyan végezni, de a legtöbb ambiciózus politikus inkább csekély jelentőségű halandókra hagyja őket. Ő szeletelte fel a kenyereket, hogy a dokkmunkások gyerekeinek legyen mit enni az 1911-es sztrájk idején, és a Petticoat Lane végén is ő álldogált, Tom fivérével együtt, az adománygyűjtő dobozzal az Ír Szállítási és Általános Munkásszakszervezet 1913-as sztrájkja idején. Ő vitte a Stepney ILP tagozat tábláját a londoni demonstrációkon. Ő könyörgött a bíróságon enyhítésért, amikor egy félig már éhenhalt fiút tolvajláson kaptak. 1909-ben ötvenhárom beltéri és kültéri gyűlésen beszélt; 1910-ben nyolcvannyal, 1911-ben hatvanhárom, 1912-ben pedig hetven beszédet tartott.”⁴⁴⁵

Szenvedélyes szocialista elkötelezettségével együtt a fiú, akit a középiskolában és az egyetemen „annyira fájdalmas szegénylősség kínozott, hogy minden nyilvános esemény tortúra volt”, végül megtalálta a hangját is.⁴⁴⁶ Egy kisebb jelentőségű ügy talán nem is segíthetett rajta. De az embert kínzó félelmek szeszélyes dolgok. Ugyanaz a férfi, aki rettegett a nyilvános megszólalástól, egyáltalán nem félt a golyózáportól, amint a háború kitörése bizonyította 1914-ben.

A háború gyötrelmes vitához vezetett a brit szocialisták között, ahogy német, francia és olasz elvtársaik körében, valamint a II. Internacionáléban is. Az ILP-ben – a Munkáspárt középosztálybeli és ideologikusabb részében – erős volt a háborúellenes hangulat. Clement fivére, Tom ennek tipikus példája volt: keresztény szocialistaként mély meggyőződéssel vallotta, hogy az erőszak soha nem elfogadható.

Clement, az ateista ugyanakkor túl pragmatikus volt ahhoz, hogy a feltétlen pacifizmust magáénak vallja. Amikor Németország

lerohanta az ártatlan Belgiumot pusztán azért, hogy oldalba támadhasa Franciaországot – megerősítve az atrocitások horrorisztikusra növesztett beszámolóival – Attlee úgy döntött, hogy a háborúért viselt felelősség nem egyenlően oszlik meg a hadviselő „kapitalista hatalmak” között. Így egy platformra került sok honfitársával, sőt Nagy-Britannia liberális kormányával. Amikor Németország megsértette Belgium semlegességét, Nagy-Britannia hadba lépésének kérdése eldőlt.

Két nap múlva Clement jelentkezett a hadseregbe. Harmincegy éves volt, túl a hadkötelezettségen; az életkora miatt majdnem vissza is utasították. A döntésére még Attlee szokásos szűkszavúságához képest is furcsa magyarázatot adott: „Helytelennek tűnt, hogy elfogadjam mások áldozatát, miközben magam csak nézője vagyok az eseményeknek, különösen, mivel nem volt családom, és nem voltak kötelezettségeim” – mondta.⁴⁴⁷ Egyszerűbb magyarázatnak tűnik azonban a berukkolásra az a tény, amely minden nemzetek fölöttiségük ellenére háborús héját faragott a francia, német és más európai szocialistákból is. Ráeszmélt, hogy szocializmusa nem törölte el hazafiságát, amelyet „minden igaz brit természetes érzésének” tekintett.⁴⁴⁸ Attlee elismerte, hogy a reveláció erejével érte a felismerés: „Csak a Nagy Háborúban értettem meg igazán, milyen erős kötelékek fűzik az embert a szülőföldjéhez.”⁴⁴⁹

Clement kénytelen volt kapcsolatait igénybe venni, hogy a frontra kerüljön, és a South Lancashire ezred 1915 júniusában elindult Gallipoliba. Lövészárkokban töltött hetek következtek a sárban, legyek között, elfogadható étel és ital nélkül, és Attlee is a dizentéria áldozata lett. „A marhahúskonzervből, kétszersültből és tej nélküli teából álló étrend nem volt igazán megfelelő” ennek gyógyítására, mondta.⁴⁵⁰ Attlee a betegséget – Kenneth Harris beszámolója szerint – igazi hősként viselte:

„Attlee összeesett, és hátraküldték a partra egy hordágyon, ahol három napot pihent, majd gyalog megindult vissza a front felé. Ismét összeesett, és még ájultan feltették egy Angliába induló kórházhajóra. Amikor a következő nap felébredt, tiltakozott, hogy jóváhagyása nélkül evakuálták, és követelte, hogy tegyék partra Máltán.”⁴⁵¹

A kérését teljesítették, és némi lábadozás után visszatért a frontra. Távollétében az egysége részt vett egy, az első világháború mészárszékére oly jellemző esztelen rohamban: csaknem mindenki

odaveszett. „Nagy megkönnyebbülés volt, hogy újra együtt vagyunk, noha a régiak közül oly sokan nem voltak már köztünk” – mondta Attlee.⁴⁵² A vezérkarnak azonban elment a kedve a Gallipoli kampánytól, és elrendelte a visszavonulást. Attlee egysége védte az öböl bejáratát, miközben a többiek behajózták, és az utolsók egyikeként hagyta el a partot.

A hadtestet Egyiptomba vonták vissza, majd Mezopotámiába küldték. Itt, miközben jelzéseket helyezett el a brit tüzéség számára, golyót kapott a combjába és egy srapneldarabot a fenekébe; egy ideig egyik lábát sem tudta használni. A kórházi ágyról tréfálkozva értesítette Tomot, „az elvtársakat talán érdekelni fogja, hogy a vörös zászlót vittem győzelemre, miközben eltaláltak”.⁴⁵³ Az 1916 áprilisában kapott sebek hosszú kórházi kezelést vettek igénybe, de 1918-ban ismét talpon volt, és eltökélte, hogy visszatér a harcba. Sikerült is a francia frontra küldetnie magát, itt azonban egy farakás rádőlt, emiatt és további betegségek folytán pedig ismét kórházba került – ott érte a háború vége is.

Hazatérvén Attlee visszament a londoni East Endre, és kibérelt egy nagy düledező épületet, amelyet felújított. A földszintet a helyi Munkáspárt klubjának alakította ki, felette pedig lakásokat épített – az egyikbe maga költözött, a másik kettőt elvtársainak adta ki. Újra tanítani kezdett, és belevetette magát a helyi politikába.

A Munkáspárt fellendülés előtt állt. A munkáspárti miniszterek részvétele a háborús kormányokban újfajta tiszteletet biztosított a pártnak, a háború igényelte növekvő állami beavatkozást pedig a szocialisták szívesen idézték annak bizonyítására, hogy béke idején is működőképes az állam irányítása a gazdaságban. Ezen túl a bolsevikok győzelme Oroszországban, bár a legtöbb brit viszolygással fogadta, a marxista jóslatot látszott alátámasztani, mely szerint az emberiség jövője a szocializmus.

1918-ban a párt alapszabályának átalakításával erősítette meg magát. Arthur Hendersen pártvezér azt mondta, célja „a szocialisták és a szakszervezetek egybeforrasztása”.⁴⁵⁴ A stratégia értelmében mindenki megkapta, amire leginkább vágyott. A szakszervezetek számára a hatalom volt a legfontosabb, tehát egy blokkosított szavazási rendszert vezettek be, amely biztosította a hatalmukat. A szocialisták számára a legfontosabb a párt ideológiai tisztasága volt, erre szolgált

a párt alkotmányának „IV. Záradéka”. A klauzula, amelyet Sidney Webb írt, kinyilvánította, hogy a párt legfontosabb célja, „hogy biztosítsa a kezükkel vagy agyukkal termelők számára iparkodásuk teljes gyümölcsét, és ennek lehető legmértányosabb elosztását a termelőeszközök köztulajdonán, valamint a népi igazgatás és az iparágak és szolgáltatások felett gyakorolt ellenőrzés lehető legjobb rendszerén keresztül.” Noha a Fábiánusok a fokozatosság hívei voltak, céljuknak – mondta George Bernard Shaw – „a teljes szocializmus” elérését tekintették.⁴⁵⁵

Attlee 1919-ben indult el először választott posztért, egy megyei önkormányzat képviselői helyéért. „Középosztálybeli filantrópként mutatták be, aki egy gyümölcsöző, bár részletesebben nem körvonalazott karriert áldozott fel annak érdekében, hogy az East End szegényeinek szentelhesse magát” – mondja Harris.⁴⁵⁶ Attlee nem nyert, de a különbség elég kicsi volt ahhoz, hogy jövőendő képviselői pályáját ne akassza meg. A helyi munkáspárti vezető, Oscar Tobin már a következő parlamenti választás jelöltjét látta benne. Beckett így magyarázza Attlee vonzerejének egy részét:

*Bármennyire szerették volna a szocialisták, hogy a munkások a saját osztályukhoz tartozókba helyezték bizalmukat, Tobin tudta, hogy a munkások szívesebben szavaznak valakire, aki az uralkodó osztály akcentusával beszél. Cimet Stepneyben sok éven át mindig „az Őrnagy” néven emlegették, ami nem pusztán azt sugallta jövőendő választóinak, hogy bátor katona volt, de azt is, hogy abból az osztályból jön, amely uralkodásra születte, mert a munkásosztálybeli katonák altiszti rangnál nem vihették feljebb.*⁴⁵⁷

Időközben Attlee irányította a párt önkormányzati kampányát Stepneyben. Ő állította össze a programot, amely több nyitott teret és közfürdőt, az anyáknak és csecsemőiknek államilag támogatott tejet, olcsóbb lakásokat és nagyobb köztisztaságot ígért. A Munkáspárt elsőprő győzelmet aratott, és Stepney-n túl több más londoni kerületben is munkáspárti többség alakult. Noha nem volt az önkormányzat tagja, a tanács Stepney polgármesterének nevezte ki Attlee-t. Kemény munkája, lojalitása, szelídsége és bőséges szabadideje révén különféle bizottságok és testületek tagja lett. Ugyanakkor „némiképp akadályozott a polgármesteri munkában, hogy nem voltam házas”.⁴⁵⁸ Hamarosan ez az akadály is elhárult.

1921-ben az ekkor harmincnyolc éves Attlee Tom egyik évfolyamtársával olaszországi vakációra utazott. Az évfolyamtárs magával vitte édesanyját és huszonöt éves húgát, Violetet. Az utazás során Attlee egyre kevesebb időt töltött a barátjával és egyre többet Vi-jal, arra hivatkozva, hogy Violet örömmel vette Attlee előadásait az olasz történelemről. „Minden elbeszélését egyfajta naiv tisztelettel hallgatta, amit Attlee megnyugtatónak talált” – mondja Harris, majd elmeséli a történet csúcspontját, amely egy vonaton töltött éjszaka során következett be. „Hajnalban Vi felébredt, és leeresztett pillái alól Attleera nézett, aki abban a hitben, hogy Vi alszik, őt bámulta. »Akkor gondoltam rá először, hogy talán szerelmes belém« – mondta harminc évvel később lányuknak, Felicitynek. »Én természetesen már régésrég szerelmes voltam belé!«”⁴⁵⁹

Megérzése helyes volt, s noha Attlee az önéletrajzában Vi-t egy polgármesterné hiányára való hivatkozással vezette be, érzései nem voltak szimplán praktikusak. „Majd szétvet a boldogság” – írta egy levélben⁴⁶⁰ –, alighanem ez volt a leglelkesebb mondat, amit valaha kiejtett a száján. Vi Clemhez hasonló társadalmi környezetből származott, és amikor 1922-ben összeházasodtak, a szertartást két lelkész vezette: Clem fivére, Bernard és Vi fivére, Basil.

Az szóba sem jöhetett, hogy Vi Stepney nyomorába költözzék. A friss házások vásároltak egy kényelmes külvárosi házat, de Clem nem áldozta fel ezzel az East Enden szerzett politikai bázisát. Amikor polgármesteri megbízatása lejárt, aldermanná (vezető városi tisztviselővé – a ford.) választották, tehát benne maradt a helyi politika sűrűjében.

Házassága évében indult el először Attlee a parlamenti választásokon. Visszaemlékezése szerint „minden utcában gyűlést” tartott a kampány során, a szlogenje „életet vagyon helyett” volt. Választási beszédei szocialista közhelyekből álltak: „Ahelyett, hogy egy szűk gazdag réteg kizsákmányolná a tömegeket, követelem, hogy az országot mindenki érdekét szolgáló módon egy kooperatív államként szervezzék meg, amelyben a föld és a tőke tulajdonosa a nemzet, amely a közösség érdekeinek megfelelően használja ezeket”.⁴⁶¹ Egyik röplapján egy háborús nyereszkesedő látható, aki pénzeszsákját szorongatja. A rajzot egy szerző megjelölése nélküli vers kísérte (a szerző feltehetőleg Attlee volt):

My name is Mr Profiteer
And talk of taxes makes me queer.

I made my millions in the war,
That's why your living costs you more.
Let homeless heroes starve in ditches,
But don't make levies on my riches.
And if the Empire needs a tax
Well – shove it on the workers' backs.
The Tory-Libs, they love me so,
They'll never make me pay, I know.
But oh! when Labour wins, I fear?
It's goodbye Mr Profiteer.⁴⁶²

Harácsoló úr a nevem,
Az adókat nagyon nem kedvelem.
A háborús profitom szép lett,
Azért drága neked az élet.
Kínlódjon a hős az árok szélén,
De az adókkal hagyjatok békén.
Ha öfelsége adót vetne ki,
azt a dolgozó fizesse ki.
A tory-libek imádnak engem,
nekik aztán nem kell fizetnem.
De ha a Munkáspárt győz, jaj, mi lesz?
Nos, uzsorás úr, Isten veled.

A Munkáspárt 142 helyet kapott, megkétszerezve addigi legjobb eredményét, és megelőzte a liberálisokat – ezzel első ízben Nagy-Britannia második legnagyobb pártja lett. Attlee learatta az évek óta ápolt politikai kert gyümölcsét, és kiűtötte a nyeregből versenytársát, aki tizenhat éve képviselte a kerületet, és mind a liberálisok, mind a konzervatívok támogatták. Az óriásira nőtt parlamenti frakciót az ILP dominálta. A párt vezetője Ramsay MacDonald, a karizmatikus újságíró lett, aki Attlee-t választotta egyik kabinetfőnökének. Attlee a szűzbeszédében a „gazdasági probléma szocialista megközelítését” vázolta.⁴⁶³

Miért tudtunk munkát adni mindenkinek a háború alatt? Egy-szerűen azért, mert a Kormány kontrollálta a nemzet vásárló-erejét. Ők döntötték el, mit termeljünk... Ezt kívánjuk megvalósítani békeidőben is... Akkor a gyárosoknak és a munkásoknak harcoló katonáinkat gránáttal és lőszerrel kellett ellátniuk,

most a béke országáért dolgozókat kell ellátniuk házakkal és szükségleti cikkekkel.

Az 1920-as években a Munkáspárt szavazói bázisa folyamatosan növekedett (ahogy Attlee-é is), míg végül az 1929-es választásból a legnagyobb pártként kerültek ki, ha többségük ugyan nem is lett. MacDonald kisebbségi kormányt alakított, és a többi párt tartózkodása mellett kormányzott. Ez óvatos politikát diktált éppen akkor, amikor a világgazdasági válság viszont merész válaszokat követelt volna, a párt balszárnya ezért egyre elégedetlenebb lett. Tizennyolc ILP képviselő hamarosan kivált a Munkáspártból, amelyet további szakadások követtek. Sir Oswald Mosley, a jóképű fiatal arisztokrata, akit mintha Isten is vezetői szerepre teremtett volna, Lancaster hercegségének kancellárjaként kormánytag lett. Amikor azonban a munkanélküliséget enyhítő nagyszabású közmunkákra vonatkozó javaslatát a kormány elvetette, Mosley és néhány követője megalakították a radikálisabb Új Pártot (New Party), amely hamarosan a Fasiszta Brit Unió (British Union of Fascists) néven működött tovább. Mosley helyére Attlee került.

MacDonald a gazdasági válság nyomása alatt lehetetlennek találta, hogy egyfelől a munkáspárti választók – különösen a szakszervezetek –, másfelől az ellenzéki pártok közt – akik csendes támogatása nélkül nem tudott volna kormányozni – megtalálja az egyensúlyt. 1931-ben kötött egy titkos megállapodást a Liberális és a Konzervatív Párttal egy „nemzeti kormány” megalakításáról, azaz a három legfontosabb párt koalíciójáról. Megszorító politikát vezettek be, amelyet a Munkáspárti képviselők többsége nem volt hajlandó támogatni. Attlee szerint ez a manőver „az angol politikatörténet legnagyobb árulása” volt.⁴⁶⁴ A következő hónapban a párt éves konferenciáján MacDonaldot és munkáspárti támogatóit kizárták a pártból. Egy erősebb felhatalmazás reményében MacDonald választásokat írt ki, amelyen koalíciója választási blokként lépett fel.

A stratégia bevált. A 612 képviselői helyből MacDonald kormánya 556-ot elnyert. A Munkáspárt 46 helyet tudott megtartani – a két évvel korábbi 287 helyett. A megválasztott munkáspárti képviselők többsége a Munkáspárt stabil bázisának számító szénbányász körzetekből került ki. Attlee mindössze 2%-kal nyert a gondosan ápolt Stepney körzetben, amely általában kétharmados többséggel választotta meg. Noha Attlee nagyon fájdalmasnak élte meg a párt vereségét, mégis ez hozta el számára a nagy lehetőséget. A kormányt nem támogató

munkáspárti vezetők George Lansbury kivételével mindannyian elvesztették a képviselői helyüket. Lansbury lett a párt frakcióvezetője, Attlee pedig, aki addig a párthierarchia második szintjén volt, frakcióvezető-helyettesévé avanszált.

A modern történelemben soha nem volt még ilyen kis létszámú a parlamenti ellenzék. A negyvenhat munkáspárti képviselő között ritka erős szolidaritás alakult ki – egy ízben a „A vörös zászló” című forradalmi indulót énekelve vonultak be a terembe. („A nép zászlaja mélyvörös/Mártírjaink szemfedele... Gyávák és árulók között, Emeljük újra a magasba.”) A Munkáspárt padsorai később ismét megteltek, és az Attlee-nál magasabb rangú vezetők egy része is visszanyerte helyét, de a magányos negyvenhat képviselő közt kialakult erős kötelék révén Attlee megtarthatta a helyét. Hamarosan pedig még magasabbra emelkedett.

Hitler megerősödése következtében előtérbe kerültek a nemzetközi kérdések, amikor pedig 1935-ben Olaszország lerohanta Etiópiát, a problémával valamit kezdeni kellett. Attlee olyan éles hangon ítélte el Olaszországot, hogy az olasz fasiszta újság, a *Secolo Fascista* párbajra hívta ki, amiért „minden olasz szívét megsebezte sértéseivel”.⁴⁶⁵ Lansbury viszont, noha nem volt Mussolini nagy híve, a Munkáspárt baloldalára jellemzően pacifista álláspontot képviselt, és amikor a párt elutasította a pacifizmust, lemondott – Attlee pedig a helyére lépett.

A következő öt évben, az újabb világégés közeledése közben Attlee frakcióvezetőként egyensúlyozó szerepet játszott. A gyülekező háborús fellegek egyfelől nemzeti egységet kívántak, tehát félre kellett tenni a nézeteltéréseket. Másfelől a szocialista retorika – még egy Attlee-típusú határozottan nem marxista politikus értelmezésében is – kibékíthetetlen osztályellentétéről szólt. Az ellentmondást Attlee személyiségének kettőssége tette áthidalhatóvá. Évtizedekkel később Vi csacsogás közben odavetette Kenneth Harrisnak, az életrajzírónak: „Clem sosem volt igazán szocialista, ugye, drágám?”⁴⁶⁶ Vi azonban, aki büszke volt a férje karrierjére, de a politikai elképzelései nem érdekelték, valamit komolyan félreértett: mint Beckett mondja, „Clem mindenben konzervatív volt, kivéve a szocializmust.”⁴⁶⁷ Egy újság már 1927-ben észrevette ezt a feszültséget. Attlee és egy másik munkáspárti képviselő, írták, „annyira jó angolok, hogy gyakran csodálkozunk, hogyan tudtak megmaradni a Munkáspártban.”⁴⁶⁸

Attlee elkötelezett monarchista volt. 1936-ban, amikor az akkor miniszterelnök, Baldwin értesült róla, hogy Edward király el akarja venni a kétszeresen elvált amerikai Wallis Simpson, privát megbeszélést tartott Attlee-val. Baldwin ellenezte a házasságot; az anglikán egyház nem fogadta el a válást, az asszony pedig nem volt trónképes. Attól tartott azonban, hogy a király esetleg valamilyen üzletet ajánl, például a Munkáspártot kéri fel kormányalakításra, ha az utóbbi jóváhagyja a házasságot. Attlee biztosította Baldwint, hogy osztja véleményét Öfelsége kínos szerelmi ügyével kapcsolatban. Bár nem volt valóságos, Attlee biztos volt benne, hogy a nem túl bizalomgerjesztő Mrs. Simpsonból nem válna megfelelő királyné. Edward a szívét követte, és átadta a trónt VI. Györgynek – még Attlee kormányzása idején is ő ült a trónon. Állítólag György 1952-ben bekövetkezett halála volt az egyetlen alkalom, amikor Attlee nyilvánosan elsírt magát.

Ugyanakkor szocialista meggyőződése is olthatatlan lánggal lobogott. 1937-ben, két évvel azután, hogy frakcióvezető lett, írt egy *A Munkáspárt helye* című könyvecskét Victor Gollancz és a *Left Book Club* (Baloldali Könyvklub), egy jórészt szovjetpárti kiadó számára. Attlee már negyvennégy éves volt, úgyhogy a művet nem lehet az ifjúkori lelkesedés számlájára írni. A könyv szerint „a Szocializmus és a Kapitalizmus vitája napjaink legfontosabb kérdése”.⁴⁶⁹ E konfliktusban Attlee nem sok lehetőséget látott a kompromisszumra:

*Egyesek szerint ez csak játék a szavakkal, „ma már mind szocialisták vagyunk”, s nincs abszolút értelemben vett Szocializmus vagy Kapitalizmus; ez csak fokozati kérdés, és így tovább. Nem tudom ezt elfogadni. A Szocializmus az én szememben nemcsak gépezet vagy gazdasági rendszer, de cselekvésbe fordított eleven hit. Én egy osztályok nélküli társadalmat kívánok.*⁴⁷⁰

Más szóval, a cél nem pusztán a szegénység felszámolása. „A dagadok életszínvonalának csökkentése nélkül is lehetséges a tömegek anyagi jólétének jelentős növelése, de ez nem elegendő.”⁴⁷¹ Attlee úgy érvelt, hogy „minden jelentősebb iparágat”, továbbá a földet és a befektetéseket is „a közösség tulajdonába kell juttatni és közösséggileg igazgatni”.⁴⁷² Elfogadta, hogy „kisebb vállalkozások egyedileg tovább működnek”, de csak „egy ideig”.⁴⁷³ Végezetül óva intett attól, hogy „felvizezzük a Munkáspárt szocialista hitét annak érdekében, hogy új támogatókat nyerjünk meg, akik nem fogadják el a Szocialista hitet a maga teljességében.”⁴⁷⁴

Attlee sosem volt kommunista, de azt írta, hogy a magafajta szocialisták és a kommunisták közti különbség a „módszerben” rejlik, nem a „célban”. A Szocialista Internacionálé és a Komintern közti konfliktust „belső harcként” jellemezte.⁴⁷⁵ Megdicsérte „a Szocialista Oroszország nagyszabású kísérletét... azt a társadalmat, amely valóban létrehozta a Szocialista gazdasági rendszert, amelyet húsz évvel ezelőtt [a szocialisták] távoli álomnak véltek.”⁴⁷⁶

Másfelől Attlee Svédországot is dicsérte mint „a Szocializmus alkotmányos úton történő sikeres kialakításának legfigyelemreméltóbb példáját”.⁴⁷⁷ A svéd szocialisták agrárpárti szövetségessel közösen egy reformista, nem forradalmi programmal kerültek kormányra 1933-ban. Nem kívánták államosítani a tulajdont, de rögzített árakat ígértek, továbbá kilátásba helyezték a munkaadók és a munkások közti viszonyok rendezését és egy erős szociális háló kialakítását.

A kicsi és földrajzilag elszigetelt Svédországra a nagy gazdasági válság idején figyelt fel a világ. Miközben a legtöbb iparosodott állam gazdasága visszaesett, Svédországban 1932 és 1937 között lényegében megszűnt a munkanélküliség. Hogy ez a szocialista kormány keynesiánus programjainak volt-e köszönhető vagy Svédország pozitív külkereskedelmi mérlegének, a mai napig viták tárgya. Hitlernek és Mussolininek köszönhetően a svéd exportcikk – a fa és az érc – iránti kereslet nem esett vissza, mivel a fegyvergyártás a legtöbb országban a globális gazdasági krízis idején sem csökkent. Mindenesetre a brit és amerikai újságok cikkek tömegében dicsőítették a kapitalizmusnál és a szocializmusnál is magasabb rendű életformát.⁴⁷⁸ Ezt igazolta Marquis Child rendkívül népszerű *Svédország: A középút* (Sweden: *The Middle Way*) című, 1936-ban megjelent könyve is. A prosperitást, társadalmi harmóniát és bölcsőtől a sírig tartó állami gondoskodást ígérő „svéd modell” több nemzedék számára példaértékű lett később. Attlee szemében nem a hegeli szintézis volt a vonzó ebben, hanem az, hogy tett egy lépést a még teljesebb szocializmus felé vezető úton.

Miközben az európai béke építménye összeomlóban volt, a Munkáspárt nem talált meggyőző választ a fasiszta hatalmak egyre agresszívabb viselkedésére. Kritizálták Baldwin és Chamberlain kormányát, amiért túlságosan megengedőek, és azt állították, hogy egyes konzervatívok titokban örömmel látják a fasiszmus megjelenését a kommunizmus ellenpontjaként. Ugyanakkor antimilitarista pártként nem nagyon tudtak más politikával előállni. Attlee elég nevetséges

módon úgy érvelt, hogy „a fasizmust nem fegyverekkel kell legyőzni, hanem annak bebizonyításával, hogy a gazdasági szférában bevezetett kooperációval jobb életfeltételek biztosíthatók, mint az agresszió politikájával”.⁴⁷⁹

A szocialisták egy képzeletbeli utópiához mérték a világot, ezért nehezen birkóztak meg a globális politika keserű lehetőségeivel. Továbbá mivel elítélték saját társadalmukat, egykönnyen nem támogatták a védelméhez szükséges nehéz és költséges intézkedéseket sem. A Munkáspárt a parlamentben rendszeresen a katonai kiadások növelése ellen szavazott, arra hivatkozva, hogy a konzervatív kormány nem feltétlenül a megfelelő célra alkalmazza a fegyvereket. A Munkáspárt álláspontja az volt, hogy a Népszövetség védelmében érdemes fegyvert ragadni, de szűk nemzeti érdekekért nem. Attlee a következőképp fogalmazott:

*A Munkáspárt ellenzi a Nemzeti Kormány politikáját, amely a fegyverek felhalmozásában látja a biztonság kulcsát. Csak a kollektív biztonság érdekében tudja elfogadni a fegyverkezést. A párt teljességgel tudatában van az európai veszélyeknek, amelyek a Fasiszta Hatalmak agresszív politikájából erednek, de nem bízik abban, hogy egy Kapitalista Kormány szembe kíván szállni e hatalmakkal. Minden jel arra utal, hogy a fegyverkezés politikáját a hatalmi egyensúly fenntartásának régi játszmája érdekében folytatják.*⁴⁸⁰

Ahogy Hitler gonosztervei sokasodtak, Attlee egyre kritikusabb lett az *appeasement* vagyis a megalkuvás politikájával szemben. Amikor Chamberlain Münchenből a hírhedt „a mi életünkben béke lesz” egyezményről tért haza, Attlee súlyos szavakkal ítélte el: „az egyik legnagyobb diplomáciai vereség, amelyet országunk és Franciaország valaha elszenvedett”. Ennek ellenére, amikor egy fél évvel később Hitler csapatai megszállták Prágát, és Chamberlain Attlee értékelését felidézve a kötelező sorozás bevezetésének elrendelésére kényszerült, Attlee és pártja mégis ellenezte az intézkedést. Ennek oka már az érthető bizalmatlanság volt Chamberlain iránt, de a kijelentéssel tulajdonképpen a nemzet eltökélt egységét gyengítette.

Amikor azonban Németország lerohanta Lengyelországot, és Anglia háborúba lépett, Attlee hazafiassága ismét előtérbe került. „A Munkáspárt... egyetért az ország fennmaradó részével abban, hogy ezt a gonosz rendszert nem tűrhetjük tovább” – mondta egy

BBC adásban –, noha úgy érezte, hozzá kell fűznie: „bár megvan a magunk vitája a jelen társadalmi rendszerrel”.⁴⁸¹

A norvég ellenállás összeomlása után, 1940 koratavaszán világossá vált, hogy a parlament kiábrándult Chamberlain vezetéséből. A Munkáspárt bizalmatlansági indítvánnyal élt. Az ezt követő vita a brit parlamenti történelem leghíresebb vitája. Leopold Amery, a Chamberlaintól elforduló több tucat konzervatív képviselő egyike vezetője felé fordult, és megismételte Cromwell figyelmeztetését: „Túl régóta ül itt ahhoz képes, milyen kevés jót cselekedett... Isten nevében, menjen!” Az idős David Lloyd George, aki az első világháború idején vezette a nemzetet, de még mindig liberális képviselő volt a fogyatkozó liberális frakcióban, azt mondta: „a miniszterelnök... áldozatot kért... Ünnepelesen kijelentem, hogy a miniszterelnöknek kell elől járnia példával az áldozathozatalban, mert a távozásánál semmi sem szolgálhatja jobban a győzelmet e háborúban”.

Bár Chamberlain túlélte a bizalmi szavazást, a hatalma megtört. A következő nap tanácskozássra hívta Attlee-t a konzervatív vezetőkkel együtt, és megkérdezte, csatlakozna-e a Munkáspárt egy „nemzeti kormányhoz.” Attlee azt mondta, biztos benne, hogy Chamberlaint nem fogja szolgálni a pártja, de egy másik tory miniszterelnököt talán igen. A hatalom rövid időn belül Churchill kezébe került.

Egy ötfős háborús kormány állt fel, amelyben a konzervatívokat Churchill, Chamberlain és Halifax képviselték, a Munkáspártot Attlee és Arthur Greenwood. „Clement Attlee személyében háborús tapasztalattal rendelkező kollégára tettem szert, aki a képviselőházat is jól ismerte” – írta később Churchill.⁴⁸² „Csak a szocializmust illetően tértek el a nézeteink, de a háború elnyelte ezt a nézeteltérést... Mindvégig tökéletes harmóniában és bizalomban dolgoztunk együtt a kormányban”. Egy neve elhallgatását kérő miniszter egy újságírónak így jellemezte a különbséget: „amikor Attlee elnököl, a kormányülések üzletszerűek és hatékonyak; tartjuk magunkat a napirendhez, döntéseket hozunk, és elfogadható időben végzünk. Amikor Mr. Churchill az elnök, semmi nem dől el; ámulva hallgatjuk, majd órákkal később azzal az érzéssel megyünk haza, hogy történelmi esemény részesei voltunk”.⁴⁸³ Együttműködésükből nem született személyes barátság sem. Churchill baráti társaságban Attlee-t a következőképp jellemezte: „csodálatra méltó jellem, de nem kellemes vacsorapartner”.⁴⁸⁴

Attlee kezdetben szerette volna a háborút összekötni a szocializmus előmozdításával. Úgy érvelt, hogy a „forradalmi” háborús célok bejelentése növelné a kormány támogatottságát. A kormánynak „be

kell ismernie, hogy... a régi rend összeomlott, és arra kell kérnie a népet... hogy harcoljon az újért”.⁴⁸⁵ Churchill erről hallani sem akart. A szocializmussal szemben táplált személyes ellenszenv mellett azt az igen meggyőző érvet hozta, hogy a háborús céloknak összekötnie, nem pedig megosztania kell a társadalmat. Attlee visszakozott, és ahogy a háború folytatódott, mind gyakrabban kellett elviselnie saját pártja néha kemény kritikáját, amiért nem képvisel világosan munkáspárti álláspontot. A támadások különösen azután erősödtek fel, hogy a kormány 1942 decemberében félretette az úgynevezett „Beveridge Report”-ot, amely a társadalombiztosítás jelentős kiterjesztését proponálta.

1943-ban, ahogy a hadi helyzet kedvezőbbre fordult, Attlee meggyőzte Churchillt, hogy állítsanak fel egy Újraépítési Bizottságot és kezdjék meg a háború utáni időszakra szóló tervezést. A normandiai partraszállás sikere és a szövetségesek ezt követő előrenyomulása a háború végkimenetelét lényegében eldöntötte. Ezzel megnőtt az egységkormány felbontására és a hagyományos parlamenti politikához való visszatérésre irányuló nyomás. Napokkal azután, hogy Németország megadta magát, a Munkáspárt nemzeti konferenciát hívott össze. Attlee azt javasolta, hogy a kormány maradjon a helyén Japán legyőzéséig – ő maga és Churchill is ezt látta a legjobbnak. A Munkáspárt támogatottsága azonban a közvélemény-kutatások és az időközi választások szerint növekedett, a párt pedig türelmetlenkedett.

Alig jelentették be a választásokat, a Munkáspárt elnöke, Harold Laski egy levélben megkérte Attlee-t, álljon félre, hogy a párt olyan vezetőt küldjön harcba, akinek „nagyobb a vezetői képessége... jobban szót ért a tömegekkel”.⁴⁸⁶ Herbert Morrison, aki Attlee 1935-ös vetélytársa volt a pártvezetői posztra, a párt balszárnyához tartozó Stafford Cripps és a szakszervezeti vezető Ernest Bevin mind jelentős szerepet játszottak a háborús kormányban, és egyes közvélemény-kutatások szerint népszerűbbek voltak Attlee-nél. Attlee egy (angolul) tizenöt szavas levélben válaszolt (beleértve az üdvözlést és az aláírást), amely láttatni engedte az alábecsült képességek mögött meghúzódó acélvázat: „Kedves Laski, Köszönöm leveled, melynek tartalmát tudomásul vettem. C.R. Attlee.”

Attlee a szerénységét is ügyesen ki tudta használni. Azokban az időkben személyesen kampányoltak a politikusok. Attlee a saját autójával járta be az országot, amelyet Vi vezetett, miközben Churchill teljes gépkocsioszloppal utazott. Ez a kontraszt, amelyet

a sajtó gyakran szóvá tett, Attlee-t egyszerű, praktikus embernek mutatta, és ez előnyére szolgált. Noha Churchillt nagyon tisztelték, ő a háború hőse volt, az országot viszont már a békeidők teendői foglalkoztatták, amelyekre úgy tűnt a Munkáspárt több figyelmet fordított. Attlee személyisége a szocializmussal kapcsolatos rémeseket is eloszlatta. Churchill a kampányát egy tirádával kezdte, mely szerint a szocializmus elkerülhetetlenül együtt jár „valamiféle Gestapóval”, és ez a taktika visszaütött. Trevor Burridge történész szerint „Bevin, Cripps vagy Morrison esetében egy kölcsönös sárdobálási versenyben ez a vádaskodás talán elment volna, de Clément Attlee-vel szemben (akit Churchill éppen Potsdamba hívott) nevetséges volt”.⁴⁸⁷

A Munkáspárt lényegében a fájdalmas áldozatok után nagyon is megérdemelt jutalmat ígért a népnek – afféle békeosztalékot. Hogy miből? A háború megmutatta, milyen hatalmas eredményeket lehet elérni, ha a kormány mozgósítja a nemzet erőforrásait. Most – mondta a Munkáspárt – arra mozgósítja majd, hogy minden britnek jobb élet jusson.

Az eredmény elsőprő választási győzelem lett. Soha nem kapott még a szocializmus ilyen erős felhatalmazást. A kommunisták és a fasiszták erőszakos kisebbségként ragadták meg a hatalmat. Voltak már kormányon korábban is különféle demokratikus szocialisták, de soha ilyen döntő többséggel, koalíciós partner nélkül. A Munkáspárt a szavazatok 48,3%-át nyerte el, amelyet csak egyetlen szocialista párt tudott felülmúlni – 1940-ben a svéd szociáldemokraták, 53,8%-kal. Az a párt azonban már nyolc évvel korábban elhagyta a szocializmus felépítésére vonatkozó explicit felszólítást, és a háborús környezetben a szociáldemokraták végül többpárti kormányt alakítottak.

A Munkáspárt viszont nem változtatta meg az 1918-as alapszabály köztulajdonra vonatkozó IV. Záradékát, kivéve, hogy a termelés mellett a kereskedelmet is felvették az államosítandó gazdasági ágazatok közé. Az 1944-es konferencián konkretizálták is az ígéretet a föld, a nehézipar, a bankszektor, a közlekedés a fűtőanyagok, és a villamosenergia államosítására tett javaslatban. Nem pusztá retorika volt ez. Attlee szerint a Munkáspárt

hosszú évek munkájával kidolgozott, egyértelmű politikai programmal vette át a kormányt. A programot teljesen világosan kifejtettük a választási kiáltványunkban, és eltökélten végre is kívántuk hajtani... Nem a megreformált kapitalizmus volt

*a programunk, hanem a megindulás egy demokratikus szocializmus felé... Én döntöttem úgy, hogy a lehető leggyorsabban kell haladnunk.*⁴⁸⁸

Attlee olyan emberekből – köztük egy asszonnyal – állította össze a kormányát, akik egész életüket a szocializmusnak szentelték. Ő maga hatvanhárom éves volt ekkor, miniszterei is hasonló korúak vagy még idősebbek – a legfiatalabb 48 éves volt. A szocializmusuk nem futó románc volt. Hittek benne, hogy átalakítják a világot. Aneurin Bevan (nem összetévesztendő a hasonló nevű Ernest Bevinnel) kijelentette, hogy „a világ szeme most Nagy-Britannián van. Ma mi vagyunk a világ morális vezetői, és nemsokára úgy látogatnak majd ide külföldről, mint egy modern Mekkába”.⁴⁸⁹ A személyes rivalizálás ellenére a kormány céljait tekintve egységes volt. „A brit történelemben sosem látott mértékben határozta meg a pártprogram a kormány politikáját” – mondja Burridge.⁴⁹⁰

A programnak két fő pillére volt: az egyik az államosítás. „A társadalmi igazságosság – mondta Attlee – csak úgy érhető el, ha köztulajdonba és közösségi irányítás alá vesszük a gazdaság fő tényezőit.”⁴⁹¹ E nagy átalakulás szimbólumaként az első államosított vállalkozás a Bank of England volt. A következő lépés a szénbányászat volt, mely a gazdaság vérkeringését adta. A szénbányászat gyilkos munka, és a brit bányákban a munkások és a menedzsment között legendásan rossz volt a viszony. „Az Attlee-kormány első szakaszának egyetlen intézkedése sem kapott őszintébb és lelkesebb támogatást, mint a szénbányák államosítása” – írja Kenneth Morgan történész.⁴⁹² „South-Wales bányavidékeitől egészen Nottingham, Yorskhire, Durham és Fife bányatelepekig tömegdemonstrációkon ünnepelték az intézkedést”.

A polgári légiközlekedés, a vezetékes és vezetékek nélküli kommunikáció, a vasút és a közúti szállítás következett, ezután az elektromos és gázművek. 1947 elején azonban a bányákban történt valami, ami lelassította az államosítás lendületét. A bányák alig kezdték meg államosított működésüket, amikor kegyetlen téli fagy ereszkedett Nagy-Britanniára. A tüzelőanyagért és energiáért felelős miniszter, Emmanuel Shinwell úgy vélte, hogy az államosítás révén biztosíthatók lesznek a megfelelő készletek. „Vége a bányászati nehézségeknek” – dicsekedett, bízva benne, hogy miután nem mohó kapitalista kizsákmányolóknak dolgoznak, a bányászok többet fognak termelni.⁴⁹³

A kemény időjárás megrázta a kormányt, és a vészhelyzetre való tekintettel új elosztási tervet vezettek be, amely azonban csak rontott a dolgon. A lakásokat nem lehetett rendesen fűteni, villany pedig hol volt, hol nem, mivel az erőműveknek nem jutott tüzelőanyag. Gyárak sorát kellett bezárni, és a munkanélküliségi ráta 15% fölé szökött. Mire az idő megenyhült, a kormány gazdasági programja nem tűnt már annyira ragyogónak.

A Munkáspárt vezetőségében is kételkedő hangok szóltak meg az állami tulajdonnal kapcsolatban. Ahogy 1947 48-ba fordult, a párt a következő lépéseken vitatkozott. A balszárny még több bank átvételét követelte, továbbá a biztosítási ágazat, az élelmiszerimport, a hajógyártás, repülőgépgyártás, továbbá az autóalkatrész- és szerzőgyártás államosítását. Ezek a javaslatok ellenállásba ütköztek. Különösen a szakszervezetek bizonyultak szkeptikusnak az államosítási projekttel kapcsolatban, dacára a szénbányászok kezdeti lelkesedésének. A munkások egyáltalán nem bíztak benne, hogy egy kormánybizottság alatt jobb lesz az élet, mint egy magánvállalatban, úgy vélték, az érdekeikért így még keményebben kell majd küzdeniük. A bányákban máris újraéledtek a konfliktusok és a sztrájkok. A párton belüli vita a vas és az acél, az ipari gazdaság két alapköve körül forrott. A párt végrehajtó szervében a vas- és acélmunkások szakszervezetének vezetője az iparág átvétele ellen szavazott. Attlee szavazata döntött az államosítás mellett. A Lordok Háza képes volt feltartóztatni egy ideig a javaslatot, de 1951-ben végül törvénybe iktatták.

A Munkáspárt szocialista tervének másik fő pillére a jóléti ellátás volt. Az 1946-os Nemzeti Biztosítási Törvény egyetemes védelmet nyújtott betegség, munkanélküliség, nyugdíj, előzvegyülés, anyaság és halál esetére. Az Ipari Baleset Törvény rendezte a munkavégzéssel összefüggő rokkantság ügyét. A Családi Juttatások és Nemzeti Segély Törvények közvetlen támogatást nyújtottak a szegényeknek, továbbá felszámolták a gyűlöletes szegényház utolsó emlékeit is. Ezen túl az egyetemes oktatást is kiterjesztették, tizenöt évre emelve a tankötelezettség korhatárát. A kormány önkormányzati lakásépítési programot indított, és egyes lépéseivel gátolta a piaci lakásépítést. Az új jóléti állam középpontja a *National Health Service* (Nemzeti Egészségügyi Szolgálat, NHS) volt, a kormány által finanszírozott, ingyenes orvosi ellátás. Aneurin Bevan egészségügyi miniszter hamarosan bejelentette, hogy a népesség több mint 93%-a csatlakozott a programhoz.⁴⁹⁴ Attlee azzal dicsekedett, hogy a fenti ellátásokkal a világtörténelem legteljesebb szociális védőhálóját hozták létre.

Az egészségügyi rendszer fenntartási költségei azonban hamarosan meghaladták a vártat, és folyamatos csata zajlott a kabinetben abban a kérdésben, teljesen ingyenes legyen-e az ellátás a felhasználók számára. A nemzeti költségvetésért felelős miniszterek csekély térítési díjat vezettek volna be a gyógyszerellátásban, továbbá a szemüvegek és a fogsorok esetében, Bevan azonban, az egészségügyért felelős miniszter és egyben a párt balszárnyának fő bajnoka hevesen ellenállt. Úgy érvelt, hogy a térítési díj megterhelné a szegényebb polgárokat, egyébként pedig az ingyenes egészségügyi ellátás a szocializmus alapja. Bármilyen engedmény „sokkot okozna a Munkáspárt támogatóinak és súlyos csalódást a szocialistáknak világszerte.”⁴⁹⁵ Attlee-t szíve Bevan álláspontjához húzta, mégis úgy határozott, hogy valamilyen térítési díj elkerülhetetlen. Bevan tiltakozásképp lemondott a miniszteri posztról.

A Munkáspárt fő problémája a jóléti ellátások fedezetének megteremtése volt. Nagy-Britannia nemzeti vagyonának nagy részét felemésztette a Hitlerrel vívott élet-halálharc. A szocialista elmélet szerint az ipar köztulajdona nem pusztán igazságosabb, de termelékenyebb is, mivel kiküszöböli a piac pazarlását és irracionalitását a munkások elidegenedtségével egyetemben. Az államosítások azonban nem hoztak azonnali javulást. Ellenkezőleg, a korábbi tulajdonosokat kártalanítani kellett, és az átvett iparágak közül több is – a szénbányászat, a vasút és a repülés – hamarosan állami támogatásra szorult. Az ország többször is szembesült áruhiánnyal. Attlee úgy érezte, kénytelen meghozni egy népszerűtlen döntést: a kenyeret és néhány más árucikket is feltette a jegyre adott áruk listájára, amely egyes cikkek esetében a háború után is érvényben maradt.

A gazdaságot az amerikai segély tartotta a felszínen – egy 3,75 milliárd dolláros hitel 1945-ben, majd 1948 után a Marshall-terv. E támogatásoknak köszönhetően a Munkáspárt képes volt folytatni a jóléti politikát, a gazdaság azonban hamarosan egy másik kemény korlátba ütközött. A kormány először bátorította az inflációt, azon az alapon, hogy a pénzbőség kedvez a növekedésnek és a szegényebbeknek, ez azonban a font katasztrofális leértékelődéséhez vezetett, amikor amerikai nyomásra bevezették a szabad átváltást. A valuta megmentése érdekében Attlee szigorúbb monetáris politikát és óvatosabb költségvetéseket tervezett. Az infláció megfékezésére bérstopot hirdetett, a béremelést a termelékenység növekedéséhez kötötte. Összességében drasztikus visszavonulót fújt a szocialista gazdaságtan elveihöz képest.

Bár a szocialisták hálásak voltak az amerikai segélyért, nehéz volt az Atlanti-óceán túlpártját a mohó kapitalizmus karikatúrája nélkül elképzelniük. A nemzetközi helyzet következtében azonban a munkáspárti vezetők Amerika-képe pozitívabb lett. A változás motorját a Moszkva jelentette veszély realisabb felmérése adta.

A Munkáspárt elfordult a Szovjet-Oroszországgal kapcsolatos optimizmus hagyományától. 1936-ban Sidney és Beatrice Webb, a párt vezető szerzőpárosa két kötetes dicshimnusz írtak a Szovjetunióról, ahol – mondták – „a népesség különböző szegmenseinek érdekeit és vágyait... eleddig páratlan módon sikerül kielégíteni”.⁴⁹⁶ 1937-ben Attlee hasonló dicséretet fogalmazott meg *A munkáspárt helye* című írásban.* Sztálin és Hitler paktuma után azonban szembefordult a Szovjetunióval, és még a háborús szövetség sem enyhítette friss bizalmatlanságát. Potsdam idején Attlee már azon aggódott, hogyan jósáníthatná ki az amerikaiakat, akik romantikus képet festettek maguknak szövetségesükről, és kialakították a maguk „Joe bácsi” Sztálin-kultuszát. „A régi Oroszország és a modern Kommunista Imperializmus kombinációja fenyegette Európa szabadságát – mondta. – Az amerikaiak ezt nem igazán értették.”⁴⁹⁷

Ernest Bevin – Attlee meglepő választása a külügyminiszteri posztra – volt a Munkáspárt felső vezetésének leginkább szovjet-ellenes tagja. Bevin szegény családban született, tíz éves sem volt, amikor árvaságra jutott, tizenegy éves korától pedig önfenntartó lett, de néhány elemijével is komoly szerepet vállalt a szakszervezetek kiépítésében, majd a szakszervezeti hierarchia minden fokát bejárta, míg végül Nagy-Britannia legnagyobb hatalmú szakszervezeti vezetője lett. A kommunizmussal szembeni ellenszenve a szakszervezetek irányításáért folytatott sokéves küzdelemben gyökerezett, amelynek során egyszer rágalmazási pert nyert a Kommunista Párt újságja, a *Daily Worker* ellen, amiért az a munkások árulójának nevezte.** Bár

* 1949-ben újra kiadta a könyvet, bizonyítva, hogy sem az idő, sem a hivatal terhe nem hígította fel erős szocialista meggyőződését. Egy témában ismerte csak el, hogy megváltozott a véleménye: „élesebb... a különbség... a brit Munkáspárt és a kommunista totalitarizmusa között.” Lásd Clement R. Attlee, *The Labour Party in Perspective – and Twelve Years Later* (London: Victor Gollancz Ltd., 1949), Előszó (oldalszám nélkül).

** A cikk szerint Bevin „manőverezget, itt-ott visszavonul, miközben tudatosan azon dolgozik, hogy az emberekkel elfogadtassa a romló körülményeket.” A bíróság szép summát, 7 ezer fontot ítél meg neki. „King’s Bench Division: Alleged Libel in the *Daily Worker*: Mr. Ernest Bevin’s Action,” *Times* (London), 1933. november 19., 4. oldal.

Bevin sosem volt képviselő, Churchill munkaügyi miniszterként bevette a háborús kabinetbe. E posztján a brit győzelem kovácsa lett.

A széles vállú, nagydarab és marcona Bevin tipikus szakszervezeti boss volt megjelenésében és beszédében egyaránt – cockney (alsó osztálybeli) angolt beszélt, nemigen tartotta be a nyelvtani szabályokat, és arról volt híres, hogy nem tudja kiejteni az idegen neveket. Ugyanakkor a huszadik század talán legzseniálisabb brit külügyminisztereként tartják számon, a hidegháború igazi hőse, amelynek jelentőségét Churchill kivételével minden nyugati államférfinál hamarabb megértette. Amikor George Marshall amerikai külügyminiszter 1947-ben egy harvardi évnyitói beszédében bejelentette, hogy Amerika támogatni fogja az európai újjáépítést, Bevin megragadta a kezdetben eléggé körvonalazatlan ajánlatot, és vezető szerepet játszott a későbbi Marshall-terv kidolgozásában. Az ő kezdeményezéséből született meg végül a NATO is, mivel tudta, hogy Amerikát mindenképpen be kell vonni Európa biztonságának garantálásába.

Potsdamban és a szovjet képviselőkkel folytatott más tárgyalásokon Attlee Bevinre hagyta a beszédet. Amikor kérdőre vonták ezért, azt felelte: „Ha van egy jó kutyád, nem kell ugatnod, és Mr. Bevin személyében kivételesen jó kutyám volt”.⁴⁹⁸ Bevin támogatásával Attlee annyira szovjetellenes politikát kezdett vinni, hogy merészen úgy döntött, önállóan kifejleszti Nagy-Britannia saját nukleáris elrettentést szolgáló fegyverét – erről alig néhány köztisztviselő tudott –, amikor Washington nem volt hajlandó megosztani a nukleáris fegyvereit a brit kormány várakozásai ellenére. A munkások iránti elkötelezettsége ellenére Attlee attól sem riadt vissza, hogy kormányzati erővel törje meg a kommunisták uralta rakodópartok politikailag motivált sztrájkjait.

Attlee kísérlete arra, hogy szocialista társadalommá alakítsa Nagy-Britanniát, nagy horderejű külpolitikai döntéseinek fényében még érdekesebb. Kormányzása idején nemcsak a hidegháború kezdődött el, de a gyarmati birodalom felbomlásának drámája is. A háborúban kivérzett Angliának nem volt sem pénze, sem ereje a hatalmas birodalom megtartására, és a függetlenséget támogató Amerikával sem tudott szembeszállni. A Munkáspárt egyébként is elvi ellensége volt a gyarmatosításnak. A birodalom ügyében Attlee semmi jelét nem adta a más kérdésekben képviselt monarchista konzervativizmusnak.

A gyarmatok ügyében két célja volt – mondta: függetlenség és szocializmus.

Az 1920-as évek végén az India-bizottságban szerzett tapasztalataira építve elvágta a legkényesebb gyarmati kérdés gordiuszi csomóját. India és Pakisztán hamar önálló állam lett, de mindkettő része maradt a *British Commonwealth*-nek (a brit koronához tartozó országok szövetségének, a Brit Nemzetközösségnek). Sok történész és életrajzíró ezt tartja Attlee legjelentősebb teljesítményének, a hatalomátadást kísérő hindu–muszlim vérontás ellenére. Nagy-Britannia palesztinai protektorátusának kezelése kevesebb elismerést váltott ki. Sem ő, sem Bevin nem támogatta a cionizmust. Kenneth Morgan történész kissé homályos magyarázata szerint „Bevin nem volt... antiszemita. De nem kétséges, hogy érzelmileg elfogult volt a zsidókkal szemben.” Hasonlóan jellemezhetnénk Attlee-t is, aki gyermekeit lekezelő Móricka-viccekkel szórakoztatta, de néha még Tomnak írott leveleiben is felbukkan egy-egy ilyen vicc. Attlee és Bevin a lehető legtovább ellenálltak a palesztinai zsidó bevándorlással és a zsidó állam megalakításával szemben, míg végül átruházták a mandátumot az ENSZ-re, amely felosztotta a területet.

A gyarmatok függetlenségét sokkal könnyebb volt elérni, mint a felszabadított gyarmatokon a szocializmus felépítését. A kormány a szűkös költségvetésből milliókat költött arra a hiábavaló erőfeszítésre, hogy a felszabaduló területeken támogassa a szocializmus fejlődését. A végső csapást erre az igyekezetre a kelet-afrikai földmogyoró-terv mérte: Tanganyika egy elhagyatott vidékén hatalmas állami földmogyoró-ültetvényt telepítettek három millió holdnyi földre, de a gazdaság csúfosan megbukott.

A kormány gazdasági terveinek kudarca is ráerősített az 1947-es fűtőanyag- és valutaválság, valamint az egyenetlen színvonalon működő államosított iparágak tanulságaira. Ezek a tapasztalatok végül meggyengítették a Munkáspárt hitét a szocialista programban. Nem mintha Attlee követte volna Bernsteint a „végső célról” való lemondásban – a maga részéről határozottan kiállt mellette. A gyakorlatban azonban a párt a bernsteininél is sokkal radikálisabb revizionizmust gyakorolt. Bernstein egy szocialista jövő utópikus képét áldozta fel a lépésenként kikényszerített reformok érdekében. A munkáspárti kormány ezután még bizonytalanabban lépegetett, mert tartottak az állami szektor további kiszélesítéséből vagy a jóléti állam kiterjesztéséből eredő gazdasági következményektől. Még a párt „Balra tarts” frakciója is, amely az igazi szocialista politikához való hűséget

hirdette, inkább a külpolitikában bírálta Attlee-t és Bevint túlzott Szovjetunió-ellenességük és Amerika-pártiságuk miatt. 1949-re a kormány a pénzügyi korlátok miatt olyan költségvetést terjesztett be, amely csökkentette a szociális és lakáscélú kiadásokat, emelte a támogatott élelmiszerek árát és egy shilling térítési díjat írt elő a gyógyszerek kiváltásakor.

Az 1950-es általános választásra készülődve a párt inkább az elért eredmények konszolidálására, mint a további menetelésre fókuszált. A jóléti állam létrehozását elindították, illetve a vas- és acélpár közelgő államosításával a brit gazdaság mintegy 20%-a került köztulajdonba. A párt választási programja ezen túl a hús- és cukoripar, a cementgyártás, a vízművek és a biztosítási piac átvételét irányozta elő, de sok megfigyelő érezte, hogy ez a potpourri csak a szocialista haladás meggyőző tervének hiányát bizonyítja.

Attlee a kampány során ismét családi autójával járta be az országot, a kormánynál továbbra is Vi ült, noha sajátos vezetési stílusa botrányt talán nem, de országos vidámságot okozott. Attlee ezúttal, meghajolva a miniszterelnöki poszt követelményei előtt, két további személyt is magával vitt: egy baráti újság riportert és a Scotland Yard egy emberét. Ebben az utolsó régimódi kampányban Attlee újra győzelemre vezette a pártját, de a győzelem immár nem volt olyan nagyszabású. A Munkáspárt a szavazatok mintegy 2,5%-ával verte meg a Tory pártot, ugyanakkor a körzetek átalakítása folytán az alsó házban 146 fős többsége 5 fősre csökkent. A győzelmet megkönnyebüléssel fogadták, de nem sok reményt fűztek hozzá, hogy a kormány sokáig ki tud tartani ilyen kis többséggel.

Amikor Észak-Korea 1950-ben megtámadta Dél-Koreát, a honvédelmi költségvetést emelni kellett, ez pedig tovább fokozta a kormányn belüli feszültséget egyfelől a szociális kiadások fenntartását kívánók – élükön Aneurin Bevan – , másfelől a Hugh Gaitskell pénzügyminiszter vezette frakció között, akik felelősebb fiskális politikát szerettek volna látni. Bevan volt a Munkáspárt talán legkarizmatikusabb vezetője, akit sokan Attlee utódjának tekintettek; a fiatal és színtelen Gaitskell győzelme viszont arra vall, hogy a párt hite megfoghatkozott. Ráadásul törésvonal keletkezett a kormány és a szakszervezetek között is, amelyek tiltakoztak a béremelési szabályok és a sztrájkok korlátozása miatt. Sokan csodálkoztak, hogy Attlee képes volt egészen sokáig kitartani – 1951 végén újra kiírta a választásokat.

A kampányt indító pártkonferencián mondott beszédében Blake Jeruzsálem című verséből idézett:

I will not cease from mental fight,
Nor shall my sword sleep in my hand?
Till we have built Jerusalem
In England's green and pleasant land.

Nem menekülök harcom elől
És kezemben nem nyugszik kardom
Amíg Jeruzsáalom fel nem épült
Anglia zöld és csodás földjén.

A párt választási programja ugyanakkor nem említette sem a szocializmust, sem az államosításokat. A Munkáspárt defenzívába szorult. Ők kapták a legtöbb szavazatot, de a szavazatok eloszlása ismét a konzervatívoknak kedvezett, és a képviselői helyek többségét a toryk szerezték meg.

Churchill konzervatív kormánya visszavonta a vas, az acél és a közúti szállítás államosítását, de a Munkáspárt – ahogy a munkáspártiak nevezték – „békés forradalmának” más elemeit helyben hagyta. A „békés forradalom” kifejezés nemcsak a reformok tartalma folytán pontos, de azért is, mert az osztályhatárok feloldódtak a munkáspárti uralom alatt, amikor az ország legmagasabb posztjaira olyan háttérű emberek kerültek, mint Ernest Bevin. A hat év során „a Munkáspárt a lehető legtöbbet érte el Nagy-Britannia politikai átalakításában” – írja Burrige.⁴⁹⁹ Ahogyan ez a megfogalmazás is sugallja, a Munkáspárt sok mindent megváltoztatott ugyan, de fel is kellett fedeznie a változások korlátait. „Csak néhány lépést tettünk a szocialisták által megálmodott társadalom felé” – mondta Attlee.⁵⁰⁰

UDZSAMA

Nyerere szintézist alkot

Nagy-Britannia gazdasági átalakítása, amelyet Clement Attlee kormánya hajtott végre, nem hozta meg a várva várt ragyogó eredményt. De miközben kitette a pontot a birodalom történetének végére és több tucat új állam létrejötténél bábáskodott, korábban elképzelhetetlen távlatot adott a szocializmus építésének. Az ortodox márxai doktrína szerint a társadalmak csak az iparosodás végbementé után érnek meg a szocializmusra. A huszadik században azonban az orosz és a kínai forradalmak a feje tetejére állították ezt a posztulátumot, és még a szociáldemokrata kormányok is, amelyek nem ismerték el igazán „szocialistának” a kommunista rezsimeket, azt a következtetést vonták le, hogy a fejletlen országoknak nem kell elhalasztaniuk a szocializmust. Attlee hite, hogy a szocializmus és a függetlenség kéz a kézben jár majd a korábbi gyarmatokon, nem váltott ki kritikát a Szocialista Internacionáléban.

A gazdasági fejlettség hiánya, amelyet egykor a szocializmus akadályának tekintettek, most új és izgalmas lehetőségnek tűnt. Egy kevésbé strukturált társadalom, amelynek osztályszerkezete nem olyan szilárd, és amelyre a történelem kevesebb terhet rakott, könnyebben formálható – gondolták –, és a szocializmus maga lesz a gyógyír az elmaradottságra. Úgy tűnt, az állami tervgazdaság kínálja a modernitáshoz vezető legegyszerűbb utat. Nem csak a kommunisták voltak ezen az állásponton – a nyugati fejlődéskutatók körében is ez lett az uralkodó bölcsesség. A „harmadik világért” folytatott hidegháborús rivalizálás csak felerősítette a meggyőződést – a Nyugat a szocializmust, nem a kapitalizmust javasolta a kommunizmus alternatívájaként, a két oldal az államilag irányított gazdaságok kiépítésében versenyzett. A helyi vezetők a maguk részéről nagy örömmel vették mindkét oldal segítségét, és hogy elkerüljék a közpolitikai vagy ideológiai kényszerzubbonyt,

kialakították a „harmadik világbeli szocializmus” folyékony keverékét.

Összességében mintegy ötvennyolc harmadik világbeli állam (lásd a II. Függelékét) állította, hogy szocialista politikát folytat, vagy került olyan párt vagy mozgalom irányítása alá, amelyek szocialistának nevezték magukat. Az államok közül hét Ázsiában, tizenhárom Latin-Amerikában és a Karib-szigeteken, három pedig a Közel-Keleten volt. Messze a legtöbb, szám szerint harmincöt, Afrikában, a világ legszegényebb régiójában, s a legtöbb új állam szülőföldjén jött létre. A fejlesztés problémája sehol nem volt ennyire sürgető, és ilyen nagy egyetértés sem alakult ki másutt a megoldást illetően. Az európai szocialisták nagy öröme az afrikai függetlenségi mozgalmak szinte mind a szocializmust tekintették jövőjük zálogának. A Munkáspárt jeles értelmiségi támogatója, Fenner Brockway így lelkesedett: „Szinte minden politikailag tudatos afrikai nacionalista szocialistának tekint magát... Nem túlzás azt mondani, hogy a világ legdinamikusabb szocialista mozgalma jelenleg Afrikában van. Ez a legátfogóbban forradalmi kontinens.”⁵⁰¹

Amikor a szocializmus népszerűségét üdvözltek az afrikai vezetők körében, a brit szocialisták tulajdonképpen saját tükröképükre mosolyogtak. Hol másutt sajátították volna el az afrikaiak ezt az ideológiát, ha nem azokon az európai egyetemeken, ahová a legígéretebb gyarmati fiatalokat küldték egy helyi elit kinevelése érdekében? Csak félig volt vicc, hogy a London School of Economicsot – melyet a Webb házaspár alapított, s ahol Attlee is tanított – Ázsia és Afrika legfontosabb felsőoktatási intézményének nevezték. Daniel Patrick Moynihan „brit forradalomnak” keresztelte a szocialista eszmék átadását az oktatás keretében.⁵⁰² Moynihan szerint az így északról délre vándorló ideológia globális következményeit tekintve vetekedett az amerikai, az orosz és a francia forradalommal.

Az egyik ily módon kinevelt afrikai fiatal – később a kontinens szocializmusának kiemelkedő teoretikusa – Julius Kambarage Nyerere volt. 1949-ben érkezett Edinburgh-ba egy ösztöndíjjal, hogy biológiát tanuljon, s ő volt az első tanganyikai fiatal, aki az anyaországban járhatott egyetemre. Julius Nyerere Burito fia volt, és egy Butiama nevű faluból származott. Burito a zanakik – a Tanganyikát alkotó 120 törzs egyikének – feje volt. Julius anyja, Mugaya tizenöt évesen lett Nyerere Burito ötödik felesége, aki akkor hatvanegy éves volt. Szép kort ért meg, további tizenhét vagy tizennyolc feleséget szerzett, társadalmi státusának és rangjának megfelelően.⁵⁰³ Mugaya

állítólag ha nem volt is a főnök első számú kedvence, második kedvenc felesége lehetett, mert egyedül ő tudott *baot* játszani, egy Kelet-Afrikában népszerű, dámához hasonlító játékot.⁵⁰⁴ Második fia 1922 márciusában született egy esős napon – ezért kapta a Kambarage nevet az esőszellem után.

Kambarage a törzsi kultúrában nőtt fel. A fogait hegyesre reszelték, s néha elkísérte a férfiakat vadászni a Serengeti síkságon, kerülgetve az angolokat, akik az ilyesmit – mint később mosolyogva felidézte – „orvvadászatnak tekintették”.⁵⁰⁵ A törzsi csatákban is részt vett, és szívesen mesélt egy történetet, amikor

a zanaki törzset megtámadta a nguruimi, akik maszájnak álcázták magukat: agyaggal vörösre festették a testüket és lándzsát vittek. A zanakik nagyon megijedtek, és elmenekültek. Később azonban a nguruimik elkövették azt a hibát, hogy túl sokat discsekedtek, a zanakik pedig lenézően felkiáltottak: „ja – csak a Nguruimi!”, és jól megverték őket.⁵⁰⁶

Kambarage „jó gyerek volt... szinte túl jó”, idézte vissza Mugaya.⁵⁰⁷ „Ha el kellett mennem valahová, és azt mondtam neki, maradjon a fenekén, pontosan ott találtam, ahol hagytam, amikor visszatértem.” Noha a törzsfőnök családjához tartoztak, az élet szegényes volt. Kambarage később elmesélte, milyen érzés volt nézni, ahogy anyja folyamatosan küzd a lyukas agyagtető megfoltozásával, s hogyan takargatta be az egyetlen saját ruhájával a hideg ellen. Amikor nyolc éves lett, a kecskék kiterelését és felvigyázását bízták rá. Ilyen hagyományos tevékenységek közt élte volna le az életét, ha egy véletlen folytán tizenkét éves korában nem kap lehetőséget arra, hogy iskolába menjen. Nyerere Burito két fia már iskolába járt, és ezt ő elegendőnek találta. Amikor azonban a helyi hivatal Kambarage idősebb fivérét, Edwardot egy harminc mérfölddel odább fekvő, katolikus misszionáriusok által működtetett bentlakásos iskolába küldte, Edward rávette az apját, hogy Kambarage is mehessen, hadd legyenek együtt.

A Victoria-tó partján található Musoma Mwisenge nevű iskolájában Kambarage elsajátította a szuahélit – a térség lingua francáját – és az angol nyelvet. Vallási órákra is járt, keresztény hívő lett. Kitűnő tanulóknak bizonyult, két évvel később felvették a taborai iskolába, amelyet a brit magániskolák mintájára hozott létre a gyarmati adminisztráció a legtehetségesebb helyi ifjak számára. Hat évet töltött itt,

s ezután egy ösztöndíjjal Ugandában, a Makerere College-ban tanult tovább.

Apja nem sokkal korábban elhunyt, ezzel megnyílt az út Kambarage előtt, hogy hivatalosan is katolizáljon. Korábban nem akarta megbántani apját a törzsi istenek elhagyásával. A keresztségben a „Julius” nevet kapta – ezt használta később élete során, és a katolikus hitét is megőrizte.

Amikor 1945-ben megszerezte a diplomáját, Julius visszatért Taborába, és biológiát és történelmet tanított egy katolikus középiskolában, a St. Mary College-ban. A Tanganyikai Afrikai Társaság – egy afrikai nemzeti klub – helyi titkára lett. A klubba főként köztisztviselők jártak, és inkább társasági, mint politikai jellegű volt, így a gyarmati hatóságok eltűrték működését. Amikor az európaiak hatalmát a világháború megrengette, Tanganyikában, ahogy másutt is, az afrikaiak mind gyakrabban tették fel maguknak a kérdést, miért is uralkodnak felettük idegenek. Nyerere már bajkeverőnek számított, ezért nem is támogatták a hatóságok 1948-ban az egyetemi jelentkezését. Az ellenállást azonban a katolikus hierarchiában magasabban lévő barátai legyőzték, és ösztöndíjat is szereztek neki, amelynek révén támogatni tudta édesanyját, épített neki egy házat, majd 1949-ben Skóciába ment.

Hogy ne keltsen riadalmat, biológia szakra jelentkezett, noha egyáltalán nem a biológia érdekelte. Hamarosan kérelmezte, hogy szakot válthasson, mert olyan tudást akart elsajátítani, amelyre támaszkodhat majd a küzdelemben. Politikát, történelmet, közgazdaságtant és filozófiát tanult. Egy feladatgyűjteményben jegyezte fel gondolatait, egy keserű esszét a „a kelet-afrikai faji problémáról”:

Az afrikaiak valójában nem tűrik a végtelenségig a sértést... Eljön a nap, amikor az emberek inkább a halált választják... Afrika az afrikaiaké, és más fajok csak tiszteletben tartott kisebbséget alkothatnak... Ha oda jutunk, hogy választanunk kell, egy fehér vagy indiai kisebbség uralkodjon rajtunk... vagy elűzzük ezt a kisebbséget Kelet-Afrikából, minden gondolkodó afrikai habozás nélkül a második lehetőséget fogja választani.⁵⁰⁸

Edinburgh hosszú ideje a balos gondolkodás központja volt, és Nyerere megértő beszélgetőtársakra lelt a Munkáspárt és a Fábíanus Társaság tagjai között. A szocializmus általuk adott leírásának tanulmányozása során lenyűgözte a hasonlóság saját társadalmának régi és

megbecsült hagyományaival. A zanaki törzs tagjai – Nyerere szemében – született szocialisták voltak. A tulajdon közösségi volt, a döntéshozatal kollektív, és lényegében társadalmi és gazdasági egyenlőségben éltek – eltekintve a nők helyzetétől. A dühös fiatal, aki úgy érezte, hogy a gyarmatosítás legnagyobb bűne, hogy „elhiteti velünk, hogy nincs saját kultúránk, vagy ha van, az értéktelen”, meglepődéssel töltötte el, hogy saját törzsi öröksége megelőlegezte Nagy-Britannia leghaladóbb gondolkodóinak szocialista eszményeit.⁵⁰⁹ Meggyőződéses szocialistaként hagyta el Edinburgh-t.

Nyerere 1952-ben diplomázott, majd visszatért Tanzániába. Harminc évesen elvette jegyesét, Mariát, aki Tanzániában várt rá, és Pugu egy középiskolájában, a St. Francis College-ban kezdett tanítani. Ugyanakkor nem a család vagy a tanítás foglalkoztatta igazán. A gyarmatok kérdése a levegőben volt. Az izgatottságot keltő Mau Mau-lázadás éppen a csúcspontjára ért a szomszédos Kenyában, és még a viszonylag nyugodt Tanganyikában is érezni lehetett a feszültséget. A Tanganyikai Afrika Társaság a társasági klub nemes hagyományait levetkőzve Tanganyikai Afrikai Nemzeti Egységre változtatta a nevét (Tanganyikan African National Union: TANU), és egyértelműen politikai jellegű küldetésnyilatkozatot fogadott el. Nyerere – a térség talán legmagasabbban képzett afrikai származású alakja – kapta meg az elnöki tiszteletet.

Édesanyja nem örült az új szerepnek. „Az egyik nap hallottam, hogy a kormányzás átvételéről beszélgetnek – emlékezett. – Félni kezdtem. Később megkérdeztem Juliust, igaz-e, amit hallottam. Amikor azt mondta, igen, még jobban megijedtem. Azt mondtam neki, rossz úton jár. Isten jó állást adott neki, és most el akarja rontani.”⁵¹⁰

Julius azonban már úton volt a nemzetközi elismerés felé. 1955-ben a TANU összekaparta a pénzt az útra, hogy New Yorkban felszólalhasson az ENSZ Gyámsági Tanácsa (a volt gyarmatokat irányító testület) előtt. Egyfelől „kategorikus nyilatkozatot” kért arra nézve, hogy Tanganyika „jövője elsősorban afrikai”, másfelől megnyugtatta a tanácsot, hogy a TANU szemében „a Tanganyikát hazájának tekintő ázsiai vagy európai épp olyan tanganyikai, mint az ott született afrikai”.⁵¹¹ A békítő üzenet nehezen fért össze a harcos fekete nacionalizmus képével, amelyet a Mau Mau-lázadás alakított ki, a nyugati média és a diplomaták így nagy győzelemként ünnepelték a szereplését. Afrika fájdalmanak autentikus szószólója volt, akivel azért tárgyalni is lehetett.

Hazafelé Nyerere megállt Nagy-Britanniában, hogy biztosítsa a Munkáspárt további támogatását. A következő évben meg is hívták előadni a párt éves konferenciájára – lelkes fogadtatást kapott, és olyan fontos emberekkel pózolt a fotósoknak, mint Hugh Gaitskell, aki Attlee utódja lett a párt élén. Ezután – írja John Hatch, aki akkoriban a Munkáspárt commonwealth-ügyi (a brit koronához tartozó területekkel foglalkozó) titkára volt –, a Munkáspárt „minden eszközrel rendelkezésére bocsátott, segítette szárnyát bontogató pártját, és folyamatosan bombázta a konzervatív kormányokat Tanganyikában képviselt politikájuk miatt”.⁵¹² A szocializmus otthon talán nehéz idők elébe nézett, de annál szívmengetőbb volt látni, hogy új tanítványok új országokban viszik tovább az eszmét.

Hazatérésekor egykor aggodalmaskodó anyja várta a repülőtéren, és megdöbbenéssel nézte a rajongó tömeget, amely fia fogadtatására összegyűlt. „Akkor értettem meg először, hogy a fiam milyen fontos ember lett” – mondta.⁵¹³

Ahogy a gyarmati adminisztrációra egyre nagyobb nyomás nehezedett, hogy vegyék figyelembe a tanganyikai közvéleményt, tervbe vették egy igen szűkre szabott választás kiírását egy új törvényhozó tanács felállítására. Az országot tíz körzetre osztották, amelyek mindegyike három képviselőt választhat – egy fehéret, egy feketét és egy ázsiait. A szavazók mindhárom jelöltre szavazhattak a körzetükben, de a választójogot iskolázottság, jövedelem és munkaerőpiaci helyzet alapján erősen szűkítették. Összesen hatvanezer választót regisztráltak, a népesség alig 1%-át.

A TANU vezetőinek első reakciója az volt, hogy ezt az antidemokratikus választást el kell utasítani – pusztán csapda, amely a legitimizációs látszatát adja a kisebbség hatalmának. Nyerere azonban meggyőzte kollégáit, hogy a TANU képes többséget szerezni a választójog korlátozása ellenére is, és hogy elég fehér és ázsiai szimpatizánssal rendelkezik, hogy e pozíciókra is állíthasson jelölteket. A magabiztosságát teljes mértékben visszaigazolta a választás. Az első öt körzet 1958-ban mind a tizenöt helyre a TANU által támogatott jelölteket választotta meg. A következő választási menetben, 1959-ben, a TANU által nem támogatott jelöltek többnyire el sem indultak. A brit kormány megértette, hogy ki kell egyeznie Nyererével, s hamarosan bejelentette, hogy új törvényhozási választások lesznek 1960-ban, amelyekben már nem rassz szerint osztják el a helyeket. Nyerere rendkívül boldog volt: „Szeretnénk gyűjtani egy gyertyát és feltenni a Kilimandzsáro tetejére, hogy határainkon túl is láthassák a fényét, s reményt adjon

ott, ahol addig a kétségbeesés, szeretetet, ahol addig a gyűlölet s méltóságot, ahol addig a megaláztatás uralkodott.”

Az 1960-as választásra a TANU egy nyilatkozattal készült, amelyben egy demokratikus és szocialista Tanganyika felépítését ígérték. Egy hely kivételével mindent besöpörtek, Richard Turnbull, a kormányzó pedig miniszterelnöknek nevezte ki Nyererét. A következő év elején London bejelentette, hogy függetlenséget ad Tanganyikának.

1961. december 9-e volt az *Uhuru* – szuahéli nyelven szabadság – napja. Hegymászók egy csoportja valóban felhágott a Kilimandzsárra, és elhelyezett egy fáklyát a csúcson. Hat héttel később Nyerere hirtelen lemondott a miniszterelnöki posztról. Magához hívta egyik követőjét, Rashidi Kawawát, és azt mondta neki: „Nézd, Rashidi, mostantól te vagy a miniszterelnök. Vedd át a helyet”.⁵¹⁴ Az egész nemzet éppolyan megdöbbenve fogadta a hírt, mint maga Kawawa, aki hangsúlyozta, hogy ő csak „a nemzet atyját” helyettesíti.

Nyerere magyarázata szerint azért hagyta ott a kormányt, hogy „minden idejét a TANU munkájának szentelhesse”.⁵¹⁵ Ez volt az első jele annak, hogy kezd eltávolodni brit tanárainak demokratikus elképzeléseitől. A kommunista kormányokban általában a párt főtitkára, s nem a kormány vagy az állam feje volt az igazi főnök. Nyerere nem volt kommunista, és nem is kívánta a TANU-t a kommunista pártok mintájára átszervezni, de a tömegek élén küzdő szervezetből kormányzó szervezetet kívánt létrehozni.

Nyerere elhatározása, hogy visszavonul, arra is utal, nem hitte már, hogy az Edinburgh-ben tanult demokratikus eszközökkel képes lesz megvalósítani a szocializmust Tanganyikában, de nem akarta az európai szociáldemokraták által ráruházott hősi imázst befektetni, így másra bízta a piszkos munkát. A bátorításával hoztak egy igen széles körű törvényt a megelőző jellegű őrizetbe vételről, amely lényegében korlátlan felhatalmazást adott a kormánynak, hogy bárkit börtönbe vessen, ezt pedig a szakszervezetek működésének erős korlátozásával egészítették ki. Mivel maga Kawawa is szakszervezeti vezető volt, ő volt az ideális jelölt a feladatra.

Nyerere keze a faji kérdésekben is meg volt kötve. Nem sokat nyerének azzal, mondta, ha „a nem afrikai földtulajdonosokat, munkaadókat és kapitalistákat afrikaikkal váltanák fel”.⁵¹⁶ Szembeszegült azzal a csoporttal, akik a tanganyikai állampolgárságot csak feketéknek

adták volna meg, Hitler és Verwoerd – a dél-afrikai apartheid megalkotója – politikájához hasonlította a javaslatukat.⁵¹⁷ Továbbá fájdalmasan tisztában volt azzal is, mennyire kevés képzett afrikai él az országban.⁵¹⁸ A kormány felmérése szerint Tanganyikában a függetlenség elnyerésekor az ország 184 orvosa közül 16 volt fekete, a 45 állatorvos közül 9, az 57 jogász közül pedig 2. Egyetlen fekete közúti mérnök volt, 1 földmérő, 1 zoológus – és egyetlen fekete építész, gépészmérnök vagy geológus sem. Ugyanakkor látta, hogy saját nézetei nincsenek összhangban a közvéleménnyel. Hogyan érezhetnék az afrikaiak úrnak magukat a saját házukban, ha a társadalom elitpozícióit fehérek és ázsiaiak foglalják el? Jobb lesz, ha a Nyerere kényes ízlését nem osztó Kawawa „afrikanizálja” a köztisztviselői kart.

Egy év múltán Nyerere visszatért a kormányba: Tanzánia első elnökválasztásán a szavazatok több mint 98%-át szerezte meg. Hamarosan felvette a „Mwalimu” melléknevet. Az alázat magamutogató gesztusa volt: a szuahéliben a szó tanárt jelent, és a tanárok általában ezt a címet viselik a nevük előtt – ahogy a professzorok Nyugaton. Nyerere azt mondta a munkatársainak, hogy visszataszítónak találja a grandiózus címeket, amelyekkel más afrikai vezetők elhalmozták magukat. Ezentúl hívják „Mwalimu Nyereré”-nek, ahogy tanárkorában is. Többnyire azonban egyszerűen „Mwalimunak” nevezték, és minden szerénység ellenére volt ebben valami dicsőítés – mintha a népe örökös tanára lenne, a nép pedig örökös nebuló.

A következő harminc évben a nemzet útját olyan közpolitikai döntések határozták meg, amelyek Nyerere előadásaiban gyökereztek. Ritkán kérdezték meg bárki más véleményét.

Első elnöki aktusai között volt, hogy kinevezett egy bizottságot, amely az egypártrendszerbe való átmenetet tanulmányozta. A következő választáskor, 1965-ben, az alkotmányt módosították, és a TANU kivételével minden pártot betiltottak. Nyerere azt állította, hogy nem tagadta meg ezzel korábbi ígéretét, mely szerint „megmutatjuk a világnak, hogy Afrikában a demokrácia az egyetlen út”.⁵¹⁹ Az új felállásra irányuló kritikákat néhány homályos, kétértelmű mondattal hárította el: „a szabadság filozófiai fogalma nem a mechanika kérdése”.⁵²⁰ Az egypártrendszer igazolásával ugyanakkor beismerni látszott, hogy a maga módján átértelmezett demokráciát akar bevezetni. Ahogy az európai demokráciák is kevésbé kompetitív politikai formákhoz fordultak, ha a nemzet biztonsága veszélybe került, Tanganyikának is maximalizálnia kell a nemzeti egységet, hogy megnyerje „a szegénység, a tudatlanság és a betegség elleni háborút”.⁵²¹ A „háború” analógiához

beiktatási beszédében is visszatért; s ekkor már vérfagyasztó világsággal kirajzolódott az antidemokratikus irány. „Hazánk minden polgárát arra kérem, hogy csatlakozzék a harchoz – mondta. – És aki akadályozza a harcunk, azt... árulónak és ellenségnek fogom tekinteni.”⁵²²

Nyerere a „háborút” a szocializmus segítségével kívánta megnyerni. A miniszterelnöki posztról való lemondása és az elnöki poszt betöltése közti hónapokban a TANU alapszabályában a pártot elkötelezték a szocializmus mellett, és Nyerere megírta első jelentős pamfletjét *Udzsama: Az afrikai szocializmus alapja* címen. Teljesen eredeti szocializmussal állt elő, jelentősen eltérve mind a marxista hagyománytól, mind a brit típusú szociáldemokráciától, és saját változata magán viselte a szocialista vezetők közt oly ritka vallásosság jegyeit is.

Nyerere elutasította az európai baloldal materialista megközelítését. A szocializmus, mint ahogy kijelentette, „szellemi attitűd”.⁵²³ Nem függ gazdasági tényezőktől. A szegény emberek és a szegény országok is lehetnek szocialisták – csak világnézet kérdése a dolog. Ezért tartotta tévedésnek, hogy Afrikának át kell mennie a kapitalista fejlődési szakaszon, mielőtt a szocializmusban reménykedhetne.

Az ipari elmaradottság ellenére Afrikának nagy előnye volt a szocializmushoz vezető úton, hogy eredeti hagyománya implicit módon szocialista. Ezt az afrikai milliomosok hiánya is mutatta, amely Nyerere szerint az eredendő egalitarizmusból fakadt, „mert nem egy ország gazdagságának összessége teremti a milliomosokat, hanem az egyenlőtlen elosztás”.⁵²⁴ Nyerere azt mondta, maga „törzsi szocializmusban” nevelkedett, amely az *udzsama* – család – kifejezésben testesült meg. E nemes tradíciót eltorzította a Nyugatról behozott önzés. „Első lépésben tehát újra kell tanulnunk eredeti szellemi attitűdünket”.⁵²⁵

Ennek jegyében Nyerere elrendelte minden föld államosítását. Tanganyikában a mezőgazdasági művelésben hasznosítható föld aránya elég nagy a népességhez viszonyítva, és kevés tanganyikai volt, akinek ne jutott volna egy gazdaság. De Nyerere úgy érvelt, hogy a magántulajdon „teljesen helytelen” és „idegen”.⁵²⁶ Akár tükrözte ez a sokszínű ország hagyományait, akár nem, az államosítás sok parasztot elidegenített a TANU-tól, és részben ez vezetett az ellenzéki pártok betiltásához és más elnyomó intézkedésekhez.⁵²⁷

Nyerere a TANU Ifjúsági Ligájának tagjait és más idealistákat arra ösztönözte, hogy alakítsanak kommunális farmokat, úgynevezett „udzsama falvakat” a szocialista fejlődés modelljeként. Izrael tanács-

adókat küldött, akik segítettek megalapítani tíz kibuc-típusú települést. Összesen háromszáz ilyen falu jött létre. Nemcsak a külföldi szocialisták, de a Világbank is bátorította a folyamatot, amely úgy ítélte meg, hogy a nagyobb népsűrűség segíti a mezőgazdaság termelékenységét.

Nyerere ezen túl eljátszott a gondolattal, hogy eltörli a privát kereskedelmet. Hogy a kereskedők olcsón vásároltak, és aztán drágán adták tovább az árut, miközben nem tettek hozzá semmit, parazita tevékenységnek tűnt. A tanganyikai hagyományokról alkotott képe ebben is kissé torz lehetett. Egy, 1962-ben a megbízására végzett kutatás nem javasolta, hogy jelentős mértékben beavatkozzon a kis- és nagykereskedelemben, de teljesen nem lehetett erről lebeszélni. „Nem voltunk kibékülve azzal, hogy semmit nem lehet tenni – mondta –, és megpróbáltunk államilag létrehozni kooperatív nagykereskedéseket és boltokat.”⁵²⁸

A szocializmus építése az afrikai függetlenségért folytatott harccal párhuzamosan zajlott. Amikor létrehozták az Afrikai Egységszervezetet (Organization of African Unity: OAU), legnagyobb hatású döntése az volt, hogy felállít egy „hadi és akciócsoportot”, amely politikai támogatást nyújt a gyarmati hatalommal, illetve Dél-Afrikában a fehér uralommal szembeni harcban. Nyerere Dar es Salaamban hozta létre a csoport székhelyét, ezzel a fővárosa a felszabadítási mozgalmak központja lett. Dar es Salaam szegény város volt, de a kívülállók csodálatos helyként írták le az 1960-as években, mert heroikus száműzöttek tömegével lehetett találkozni, s az igazságért vívott harc izgalma járta át a helyet.

A felszabadítási kampány 1963-ban és 1964-ban váratlan módon visszaütött Tanganyikára. A közeli Zanzibár szigetein az afrikai militánsok puccsot hajtottak végre az arab szultán ellen, és kikiáltották a „népköztársaságot”. Káosz következett, míg Nyerere oda nem küldött háromszáz rendőrt, hogy segítsen stabilizálni az új rezsimet. Néhány hónappal később Nyerere és Zanzibár új irányítója, egy Abeid Karume nevű korábbi dokkmunkás bejelentették, hogy Tanganyika és Zanzibár Tanzánia néven egyesül.* Mivel Karume és Zanzibár más forradalmárai Oroszországgal, Kínával, Kubával és Kelet-Németországgal álltak kapcsolatban, az összeolvadás Nyererét kelet felé orientálta.

* Nyerere ragaszkodott hozzá, hogy az ország nevének kiejtésében a legutolsó szótagon legyen a hangsúly, mint a szuahéli nyelvben általában.

A külpolitikai következményeken túl a zanzibári kavarodás meglepő és fájdalmas következményekkel járt otthon is. Alig egy héttel a szigeten kitört felkelés után két zászlóalj fellázadt Tanganyikában. Elsősorban azt sérelmezték, hogy a fegyveres erők továbbra is brit parancsnokság alatt működtek. A zanzibári lázadás a maga faji lendületével inspirációul szolgált, s a háromszáz rendőr hiánya, akiket Nyerere a szigetre küldött, sérülékennyé tette a saját kormányát. Noha a lázadók nem bántották Nyererét, elfoglalták az Állam Házát, a kormányépületet, míg kérésére hatvan brit ejtőernyős be nem avatkozott, akik levertek a lázadást, és helyreállították az elnöki hatalmat.

Hogy a korábbi gyarmatosítóhoz kellett segítségért fordulnia, mélyen megalázó élmény volt – Nyerere kérte, hogy az OAU tartson egy rendkívüli ülést, amelyen megmagyarázhatja eljárását. Feloszlatta a létező fegyveres erőket és a semmiből kezdett új hadsereget építeni, nagy hangsúlyt fektetve a politikai nevelésre. A válság után a rezsím több száz kritikusát tartóztatták le. Nyerere talán úgy vélte, hogy felbujtóként szerepük volt a lázadásban, de lehet, hogy csak kihasználta az alkalmat és lecsapott az ellenzékiekre. Feloszlatta a szakszervezeteket, amelyeket sosem kedvelt, mivel alapvetően önzőnek, tehát a szocialista „szellemi attitűddel” ellentétesnek gondolta a tevékenységüket. Egy kormányzati szakszervezettel váltotta ki őket, amelynek főtitkárát ő maga választotta, nem a tagság. Nyerere egy következő tanulmányban magyarázta el az állami szakszervezet szerepét: „Szakszervezeti mozgalmunknak le kell ráznia magáról a brit örökséget, ahol a szakszervezetek létjogosultságukat a munkaadókkal folytatott vitákban látják... tanulnunk kell a szovjet szakszervezetektől”, amelyek szerepe a termelékenység növelése.⁵²⁹

A katonai lázadást követően Nyerere Moszkvába és Pekingbe küldte Kawawát, hogy segítséget kérjen egy új hadsereg felállításához. Az oroszok jellemző módon kemény feltételeket szabtak, de a kínaiak sokkal együttműködőbbeknek mutatkoztak. Kína egy brit kölcsönt is hajlandó volt kiváltani, amelyet akkor vontak meg Tanzániától, amikor Nyerere szakított Londonnal, amiért az nem lépett fel kellő erélyességgel a fehérek felsőbbrendűségét hirdető rhodesiai rezsimmel szemben. Végül Tanzánia lett a kínai külföldi segélyek legfőbb kedvezményezettje.

Nyerere 1965-ben látogatott el először Kínába, és úgy vélte, hogy ott alkalmasabb modellt talált Tanzánia számára, mint a nyugati minta. „Ha képes lennék tízmillió tanzániait felemelni és elhozni Kínába,

hogy a saját szemükkel láthassák, mit vittek végbe a felszabadítás óta, megtenném” – lelkenedett.⁵³⁰ A kínai kommunizmus igen távol állt Nyerere gyakori demokráciapárti lózungjaitól. Ironikus módon inkább a kereszténysége, mint a marxista gyökerek kínálnak magyarázatot arra, miért találta vonzónak. A marxizmusban a szocializmus a bőség földje, míg Nyerere aszketikus szocializmust képzelt el; önzetlen odaadást, nem az önző vágyak kielégítését. Ezt látta meg – vagy vélte látni – Kínában. Ahogy elmondta:

A kínai forradalomból tanulhatunk valamit: hogy a bátorság, a lelkesedés és a kitartás nem elegendő. Fegyelemnek is lennie kell... Az az eltökéltség, amellyel a kínai nép a fejlődésére összpontosít, rendkívül nagy hatást gyakorolt rám... Az a tudatos és szándékos takarékoság, amellyel népük és kormányuk hatékonyan és örömmel végzi a dolgát, nagy tanulságot kínált.⁵³¹

Nyerere látogatása után egy évvel indította meg Mao Ce-tung a Nagy Proletár Kulturális Forradalmat. A legtöbb kínai számára elképzelhetetlen borzalmak ideje jött el, felheccelt tinédzser bandák milliókat öltek meg, és a társadalom konstruktív tevékenysége jórészt leállt. Nyerere azonban nem zavartatta magát. A kínai miniszterelnök, Csu En-laj azt mondta neki, hogy a kulturális forradalom az új elit elleni népi lázadás, Nyerere pedig helyeselte a dolgot. Nagyon aggasztotta, hogy nem képes meggátolni a tanzániai tisztviselőket abban, hogy saját hatalmukat és vagyonukat igyekezzenek gyarapítani. Egy 1968-as kínai látogatás során megjegyezte: „Meg kell mondanom, ha Önök szükségesnek találták, hogy kulturális forradalmat indítsanak annak érdekében, hogy a következő nemzedék tovább vigye a forradalom zászlaját, nekünk is nyilvánvalóan szükségünk van erre.”⁵³² Láttuk Tanzániában, mennyire könnyű a szocializmus és a nép fontosságát hangoztatni, miközben valójában kapitalistaként vagy kis diktátorként viselkedünk.” Még egy ifjúsági mozgalmat is létrehozott Zöld Őrség néven Mao Vörös Őrségének mintájára, bár az erőszakoskodás kultúráját nem vette át.

Nyerere ekkor már elindította a saját kulturális forradalmát az „Arusha Nyilatkozat” néven ismert beszédben, amelyet a Nemzeti Végrehajtó Bizottság 1967-ben határozattá emelt, s amelynek célja az volt, hogy radikálisan felgyorsítsa Tanzánia átmenetét a szocializmusba. „Háborúban állunk” – jelentette ki a határozat, bevetve Nyerere kedvenc metaforáját. „A küzdelem célja, hogy Tanzánia

népe (és Afrika egésze) a szegénységből elérjen a jólétbe.” Ennek kulcsa a szocializmus volt. A szocializmus kulcsa pedig az állami tulajdon:

A szocializmus építéséhez feltétlenül szükséges, hogy a nemzet minden főbb termelőeszközét és csereeszközét a parasztok birtokolják kormányukon és szövetezeteiken keresztül...

A főbb termelőeszközök és csereeszközök a következők: föld, erdők, ásványi anyagok, víz, olaj és elektromosság, sajtó és hírközlés, bankok, biztosítók, import és export, nagykereskedés, vas és acél, szerszámgyártás, fegyverek, autók, cement, műtrágya- és textilipar, bármilyen nagy gyár, amely sokaknak ad megélhetést vagy amely más iparágak lényeges összetevőit gyártja, és a nagy ültetvények, különösen azok, amelyek a fontos iparágak számára nyújtanak nyersanyagot.⁵³³

Nyerere egy tömeggyűlésen néhány nappal később bejelentette az összes bank államosítását. „A miniszterek egymást ölelgették az imperialistákon aratott győzelem örömeiben, a katonák kiáltoztak, és zászlókat lengettek” – mondja életrajzírója, William Edgett Smith.⁵³⁴ A következő napokban újabb tömeggyűlések és államosítási bejelentések következtek. Nyerere hamarosan azzal dicsekedett, hogy „egy hét leforgása alatt államosítottuk vagy irányításunk alá vettük az összes nagy kapitalista céget és intézményt, amelyek meghatározó szerepet játszhattak volna gazdaságunkban”.⁵³⁵

Az államosítások bejelentése szorosan kötődött az Arusha Nyilatkozatban célként megjelölt gazdasági autonómiához. „Ha kapitalistákat hívunk meg, akik aztán létrehozzák az iparágakat országunkban, az talán hozzásegít minket azokhoz az iparágakhoz, melyekre szükségünk lenne, de egyben meg is akadályozza a szocializmus megvalósítását.”⁵³⁶ Ezen túl idegenektől hozná függésbe Tanzániát, miközben az országnak inkább saját erőforrásaira és energiáira kellene támaszkodnia.

A nyilatkozat legvitatottabb része a „vezetői magatartási kódex” volt, amely Nyerere aszketikus etikáját testesítette meg. Megtiltotta a párt- vagy kormányzati vezetőknek, illetve házastársuknak, hogy más állást is betöltsenek, vállalkozást, részvényt vagy bérleményt tulajdonoljanak. Ezt Nyerere elvtársai már korántsem fogadták olyan nagy lelkesedéssel, és ez volt a nyilatkozat egyetlen része, amelyben a TANU végrehajtott bizottsága némi változtatást eszközölt.

Az államosítások rendkívül nagy népszerűségnek örvendtek, különösen mivel a tulajdonosok főként fehérek vagy ázsiaiak voltak. Nyerere fájlalta, hogy honfitársai „nem értik a szocializmust”.⁵³⁷ Nem „társadalmasítást követelnek, csak azt, hogy a fehér és a barna arcokat feketék váltsák fel.” Ami a legrosszabb, „nem csak a tömegek nézték így a dolgot; a függetlenségi mozgalom sok vezetője is hasonlóan gondolkodott. Nem elleneztek a kapitalizmust, csak maguknak akarták a gyümölcsöket.” Ironikus módon – mondja Cranford Pratt – a szocialista hit két legerősebb centruma a TANU-ban egy, a szocializmust a fehérek és az ázsiaiak kifosztásával azonosító csoport volt, illetve a Dar es Salaam Egyetem és a Kivukoni College (a TANU képző intézménye) köré csoportosuló marxista professzorok köre, akiknek többsége viszont fehér volt vagy ázsiai.

Hogy hosszabb távon orvosolja ezt a problémát, Nyerere azt javasolta, alakítsák át a nemzeti oktatás rendszerét. Egy *Oktatás az önállóságért* című pamfletben öntötte szavakba gondolatait, amelyet az Arusha Nyilatkozat után egy hónappal tett közzé. Nyerere bírálta a még a gyarmati időkből fennmaradt rendszert, amely a diákokat főként a középiskolai felvételire, majd az egyetemi felvételire próbálta felkészíteni. Ez kétszeresen is hibás, mondta. A diákok többsége nem fejlődött, az önbizalmukat megtépázta a rendszer, de nem készítette fel őket a mezőgazdasági munkára, amellyel az életüket töltik majd. A sikeres kisebbség viszont elitista lett. Ezért, mondta,

át kell alakítanunk iskoláinkkal szembeni elvárásainkat. Nem aszerint kell meghatároznunk, mit tanuljanak a gyerekek az általános iskolában, hogy milyen tudásra van szüksége egy orvosnak, egy mérnöknek, egy tanárnak, egy közigazdásznak vagy egy köztisztviselőnek. Legtöbb diákunk nem ilyen irányba tart. Aszerint kell meghatároznunk, milyen típusú dolgokat tanítsanak az általános iskolában, hogy mit kell tudnia a kisfiúnak vagy kislánynak – milyen készségeket kell elsajátítania, milyen értékeket kell magáénak vallania, hogy boldog és elégedett életet élhessen egy szocialista és túlnyomórészt mezőgazdasági társadalomban, és maga is hozzájárulhasson az élet javításához.⁵³⁸

Minden iskolához csatolni kellett egy kis gazdaságot vagy műhelyt. Nemcsak szakképzettséget szerezhetnek így a diákok, de a tervezés folyamatát is megtanulják, s ennek révén jobban megérthetik a szocializmust. A középiskola és az egyetem többé nem formalizált

felvételi kritériumokat alkalmazott, hanem a vizsgák és „a közösség és az iskola számára végzett munka értékelésének” kombinálásával volt elérhető.⁵³⁹ Az iskolák fő feladata „a szocialista értékek... elsajátítása”, hogy „diákjaink az olyan igazságos és egyenlő társadalom tagjai és szolgálói lehessenek, amilyenné ez az ország válni kíván”.⁵⁴⁰

Míg az iskolai reformok hosszabb távon megoldást ígértek az ideológiai elköteleződés hiányára, Nyerere úgy érezte, hogy azonnali lépésekre is szükség van az általa választott szocialista út támogatásának megerősítésében. 1967-ben a Saba Saba Napon tartott gyűlésen (Saba Saba a hetedik hónap hetedik napja, a TANU alapításának évfordulója) „Mwaliu háborút indított a fennmaradó kapitalisták és kizsákmányolók ellen.”⁵⁴¹ A Zöld Gárda tagjait körbemasírozatták az országban az Arusha Nyilatkozat támogatására. A TANU angol nyelvű újságja, *The Nationalist* a választ ilyesféle cikkekben dicsőítette:

*Az Arusha Szellemétől megérintett és átformált kilenc nemes lelkű singidai ifjú az eddigi leghosszabb útra vezette csapatát – nyolc régió keresztül – az Arusha Nyilatkozat, az Elnök és a párt támogatására. Egy százhat, mindenféle korú emberből álló hosszú forradalmi menet halad délre a főváros felé, ahol a nemes lelkű felvonulók forradalmi kapcsolatba lépnek a párt-vezetőkkel, és kifejezik az Arusha Nyilatkozat iránti hűségüket.*⁵⁴²

Középiskolások egy csoportja megmászta a Meru hegyet, az ország második legmagasabb csúcsát, ahol elhelyezték az Arusha Nyilatkozatot és az „Oktatás az önállóságért” példányait, majd felkérték Nyererét, hogy nevezze át a hegyet „Szocializmus csúcsra”. Ezután Mwalimu maga is csatlakozott a menetelőkhöz, egy 8 napos, 138 mérföldes túrán, amelynek során mindenütt tömegekhez beszélt. A cél Mwanza volt – itt ült össze a TANU Nemzeti Konferenciája.

A következő néhány évben folytatódtak az államosítások, végül több mint négyszáz állami vállalat (parastatal) jött létre. Az összes kereskedelmi célú ingatlant, valamint az 5900 fontnál magasabb értékű és tulajdonosuk által nem lakott lakásokat elkobozták. Nyerere szerint azonban ez még nem volt elegendő: „A belátható jövőben népünk nagy része továbbra is vidéken él, és mezőgazdasággal foglalkozik majd” – írta harmadik alapvető tanulmányában, az 1967-es

Szocializmus és vidékfejlődés-ben.⁵⁴³ Ezért „ha a vidéki életünk nem a szocializmus elvein alapszik, országunk sem szocialista”.

Szinte mindegyik kommunális farm, amelyeket a függetlenség megszerzése után alapítottak, „teljes kudarcba fullt” – ismerte el egy vezető tisztviselő, a kormány pedig bezárta a Falusi Települések Ügynökségét.⁵⁴⁴ Nyerere most felszólította a kormányzati, a párt- és a civil vezetőket, hogy ösztönözzék a parasztokat új kommunális falvak alapítására. Nyerere elsősorban meggyőzésre és biztatásra kívánt építeni, de a parasztok nem voltak túl fogékonyak, így a helyi tisztviselők kényszerítő eszközök alkalmazásához folyamodtak. Michaela von Freyhold, egy marxista egyetemi oktató vezette azt a tanzániaiakból és németekből álló kutatócsoportot, amely öt hónapot töltött Tanga tartományban az *udzsama* falvak tanulmányozásával. Egy tipikus esetről írja:

A DEO [Divisional Executive Officer], aki egy törzsfőnök fia volt, mozgósított egy adószedőt... és néhány minimálisan felszerelt, egykori migráns szegény parasztot a saját klánjából, hogy kikényszerítsék a többiek belépését a faluba. Ezek a végrehajtó közegek (azon túl, hogy ingyen egyenruhát kaptak) elsősorban politikai státust szerettek volna maguknak az új faluban, s talán hosszabb távon némi munkát is... A technika abból állt, hogy egy kamionnal beálltak a paraszt háza elé, és azt mondták neki, hogy költözzön, különben...⁵⁴⁵

Amikor elég sok ilyen jelentés ért el Nyereréhez, a TANU Központi Bizottsága rendeletet adott ki a kényszerítés ellen, és akikről tudni lehetett, hogy ilyesmire vetemedtek, önkritikát gyakoroltak. A kényszerítés nem ért véget, de erőszakmentes formát öltött. Freyhold szerint:

Az egyik módszer... az adóhátralék begyűjtése volt, miután a helyi adót eltörölték, de csak az udzsama falvakon kívül. A másik módszer szerint csak udzsama tagok kaphattak földjogokat, ezzel a kint maradóknak önkényes földfoglalóknak minősültek. Az ilyen nyomást mind gyakrabban a vízellátásban nyújtott támogatással (vagy annak ígéretével), a falubeli orvosok kiképzésével és gyógyszerárak és iskolák építésével támogatták meg. A kényszer és a segély leghatékonyabb kombinációja az volt, amikor 1971-ben csak az udzsama falvaknak osztottak éhséget enyhítő segélyt, s ezzel a külsőket arra kényszerítették,

*hogy olyan falvak földjein dolgozzanak, amelyeknek nem voltak tagjai, vagy építsenek egy saját falut. Ezekkel a taktikákkal sikerült ugyan egyre több embert költöztetni az új falvakba... de nem segítették a hosszú távú elköteleződést a kommunális gazdálkodás iránt.*⁵⁴⁶

Az ilyen keménykezű taktika megtanította a falvakban élő parasztokat, hogy igyekezzenek a tisztviselőtömegek kedvében járni, akik feladata a magas termelékenység ellenőrzése volt. Freyhold elmeséli, hogyan nézett ki a „térsgéi tervezőcsoport” látogatása egy Segera nevű faluban:

*Felolvasták a termények listáját, és a falubelieket arra kérték, mondják be, hány hektárt terveznek ültetni miből – gyakran a magasabb számot vezették be a regiszterbe. Ökológiai vagy a munkaerővel kapcsolatos megfontolások fel sem merültek. Az állatállományt hasonlóan tervezték meg... A falusiak nem vették ezt az „aukciót” nagyon komolyan, és nem tiltakoztak, amikor végül kiderült, hogy 850 hektárt kéne beültetniük abban az évben. Nagyjából két óra elteltével a tervező csoport az összes öszlopot kitöltötte, és elment.*⁵⁴⁷

Miközben a TANU nagyon igyekezett felsorakoztatni a tanzániaiakat az Arusha elvei mögé, ez a házi szocializmus a külvilágban spontán lelkesedést keltett. A progresszív államok és egyének siettek támogatásukról biztosítani Tanzániát. Az „első világban” a szocializmust sehogy sem sikerült megvalósítani, de megerősíteni látszott végső küldetését, hogy a világ legifjabb, legkönnyebben alakítható nemzetei léptek a szocialista útra. A szocializmus múltja és jelene tele volt csalódásokkal, de dicső jövőnek nézett elébe. A nyugati szocialisták úgy figyelték az afrikaiakat, mint a szülők, akik gyermeküktől várják álmaik teljesülését.

A svéd miniszterelnökre, Olof Palméra nagy hatással volt Nyerere, és Stockholm kiemelt országgént kezelte Tanzániát a segélyezésben; az északi államokból támogató blokkot is szervezett. Kanada a jóképű liberális miniszterelnök, Pierre Elliott Trudeau idején szintén nagy támogató volt. Az amerikai szocialista író, Michael Harrington meglátogatta Tanzániát, és Nyererének ajánlotta *A túlnyomó többség. Utazás a világ szegényei között (The Vast Majority: A Journey to the World's Poor)* című könyvét.⁵⁴⁸ Más nyugati balosok a Dar es

Salaam Egyetemre vagy a párt Kivukoni College-ébe jöttek tanítani. Ali Mazrui kenyai kutatót az általános lelkesedés a „tanzaifilia” szó megalkotására ihlette.⁵⁴⁹ A szocialista Tanzániának, írta, „romantikus varázsa” volt a nyugati értelmiségiek szemében. Mazrui idéz egy ott letelepedett marxistát, aki a függetlenség elnyerése után arra panaszkodott, hogy Tanganyika nemcsak a tudatlanságtól, szegénységtől és betegségtől szenvedett, de a túl sok „empirizmustól” is. Az Arusha Nyilatkozat után azonban, folytatja Mazrui, az ország „lényegesen kevésbé empirikus, ideológiailag sokkal elkötelezettebb” lett, a külföldi csodálók nagy meglepedésére.

Az Arusha utáni Tanzánia talán legmeglepőbb bajnoka Robert S. McNamara volt, aki 1968-ban a Világbank elnöke lett. A korábbi CEO és hadügyminiszter mintha szerette volna eltörölni a hírnevén esett foltot, hogy a vietnami háború egyik kiötlője volt, a progresszív szemlélet képviselőjével és a harmadik világ segélyezésével. McNamara életrajzírója szerint Nyererében „lelki társra talált”.⁵⁵⁰ „McNamara igyekezete, hogy az életszínvonalat javító szolgáltatásokat telepítsen vidéken... úgy illett Nyerere terveire, mint kézre a kesztyű.” McNamara idején a Világbank segített az udzsama falvak finanszírozásában, továbbá a kormány terjesztési vállalatának felállításában, amelyek a parasztság nagy fájdalmára monopolizálták a terményfelvásárlást. olyan állami vállalatokat is finanszírozott, mint a Morogoro cipőgyár, amely a világ legnagyobb ilyen létesítménye kívánt lenni. Egy házon belüli összefoglaló szerint a bank „az 1960-as évek végén és az 1970-es években segítette Tanzánia átalakulását piacgazdaságból szocialista gazdasággá”.⁵⁵¹

A kommunista világból is áramlott a segély, s Kína megelőzte Kanadát Tanzánia hadseregének fő kiképzőjeként és beszállítójaként. Pamutgyárat, cipőgyárat és mezőgazdasági eszközgyárat is létesített, mielőtt minden idők legnagyobb kínai külföldi segélyprojektjébe belefogott – a Tanzam vagy Tanzara vasútba, amely végigfut Tanzánián, nyugatról, Zambia rézbányáitól, egészen Dar es Salaam kikötőjéig keleten.

Nyerere és a zambiai elnök, Kenneth Kaunda szerették volna megszabadítani Zambiát és Zambia tengerentúli kereskedelmi útjait attól a függéstől, amelyet Afrika déli részének gyarmati vagy rasszista államai jelentettek. Nyerere ezen túl úgy gondolta, hogy egy zambiai vasútvonal Tanzánia elmaradottabb területein is beindítaná a fejlődést. Amikor az Egyesült Államok és más potenciális nyugati támogatók úgy ítélték meg, hogy a projekt gazdaságilag nem fenntartható,

Peking mégis vállalkozott a megépítésére, és egy kamatmentes kölcsönrel, amelyet kínai áruk importjával kellett kifizetni, finanszírozta is a projektet. Az eredményt az újságíró J. R. A. Bailey írja le:

Láttam... ahogy a kínaiak partra szálltak Dar es Salaam kikötőjében, sorokba rendezve, mindegyik Mao kis piros könyvével, mind ugyanolyan egyenruhában és egyenesen előre fordított, kifejezéstelen arccal – nem volt nevetés, beszélgetés, a lányok után megeresztett füty. Zombiknak tűntek, a tanzániaiak szöges ellentétének. A Tanzam vasút finanszírozásának és megépítésének fejében – azt mondták nekem, hogy egy nagyon régi kínai vasutat használtak fel, amelyet még az angolok fektettek le Kínában – Tanzániának mindent Kínából kellett importálnia. A Fou Keng (a kifejezés hangzásra hasonlít az angol „fucking”, vagyis elcseszett szóhoz) márkanéven érkező dolgok jó része nem működött túl jól, úgyhogy ha valaki eltalálta az újját egy kínai – vagy hasonló – kalapáccsal, mindig elhangzott, „hogy az a Fou Keng kalapács!”⁵⁵²

Soha ennyiféle szocialista – svéd, izraeli, kínai, kelet-német, amerikai, kubai, brit, indiai – nem gyűlt még ennyi reménnyel egy nemzeti kísérlet köré. A hidegháború hullámai folytán ugyanakkor a kapitalisták sem fordítottak hátat Tanzániának. Nem elég, hogy a Világbank különös nagyvonalúsággal támogatta Tanzániát, de a jelentős nyugati hatalmaktól – az Egyesült Államoktól, az Egyesült Királyságtól és Nyugat-Németországtól – érkező segélynek köszönhetően hamarosan helyreálltak a megszakadt nyugati kapcsolatok. A gazdasági önellátás kikiáltása után Tanzániába minden afrikai országnál magasabb egy főre jutó külföldi segély folyt be.

A politikai befolyás tekintetében Tanzánia leggyakrabban a kínai modellt próbálta követni. Mint Goran Hyden írja, „a vidéki területek átalakítására indított »műveletek« és »kampányok« – amelyek során minden erőforrást egy célra fordítottak – váltak a kormányzás legfőbb eszközeivé”.⁵⁵³ Ez a kínai gyakorlatra emlékeztetett, ahogy a *Mwongozo* is, amelyet az állami menedzserek hanyagságáról és korruptségéről érkező beszámolók miatt megriadt Nyerere 1971-ben hirdetett meg új pártvonalként. A *Mwongozo* arra biztatta a dolgozókat, hogy a munkahelyen alakítsanak pártszervezetet a menedzsment felügyelete érdekében. Az eredmény – hasonlóan a kínai kulturális forradalomhoz – teljes káosz lett, amelyet csak néhány évvel később

sikerült megfékezni, amikor a kormány irányt váltott, és keményen lecsapott a munkásokra.

A kínai hatás a pártalapú állam és társadalom kialakulásában is tetten érhető. „A párt felelőssége, hogy a tömegeket és a különböző intézményeket vezesse” – így szólt a hivatalos *Mwongozo* utasítás.⁵⁵⁴ „Egy szocialista pártnak kötelessége a tömegek minden aktivitásának irányítása. A kormány, az állami vállalatok, az országos szervezetek stb. mind a pártpolitika végrehajtásának eszközei.”

Nyerere mindig hangsúlyozta, hogy egypártrendszer demokratikus, és a parlament tagjait valóban kompetitív választásokon választották. A pártnak azonban vétőjoga volt a helyi jelöltek kiválasztásában, és az első választás után senkinek nem engedték, hogy elinduljon Nyererével szemben az elnöki posztért – márpedig egyedül ez a poszt számított. Az egész választási hercehurca értelmetlen volt, hiszen a Nemzetgyűlés névleges hatalmát a gyakorlatban a párt Országos Végrehajtó Bizottsága (National Executive Committee: NEC) vette át. 1968-ban, amikor nyolc nemzetgyűlési tag megpróbálta helyreállítani a testület tekintélyét, a NEC utasítására egyszerűen megfosztották őket mandátumuktól.

Nem csak a törvényhozást zsigerelte ki a párt. Hyden szerint a pártvezetők a hierarchia minden szintjén egy fokozattal magasabb fizetést kaptak, mint a hasonló rangú köztisztviselők.⁵⁵⁵ A kormányzati intézmények eljelentéktelenítésén túl a párt a civil szférát is elfojtotta. Joel Barkan politológus szerint „Tanzániában a civil társadalom intézményeit, az egyház kivételével, teljesen megsemmisítették... A független egyesületeket vagy betiltották, vagy a párt alá rendelték”.⁵⁵⁶ Ironikus módon e folyamatnak nemcsak a szakszervezetek estek áldozatul, hanem Tanzánia csekély számú szervesen szocialisztikus testülete is. Tanzániában működtek Afrika leghatékonyabb termelői kooperatívái, amelyek kávé, szizálkendert és más, piacra szánt terményeket forgalmaztak. Ezeket elfojtották, és felváltották állami forgalmazókkal. A Ruvuma Fejlesztési Társaságot (Ruvuma Development Association), azaz a Nyerere által a *Szocializmus és vidékfejlődés*-ben még az *udzsama* falvak modelljeként emlegetett kommunális gazdaságokat szintén megszüntették, külföldi vezetőjüket pedig elűzték az országból, amiért túlságosan önállósította magát.⁵⁵⁷

A párt maga sem volt demokratikus testület. Francis Nyalali, a tanzániai Legfelsőbb Bíróság korábbi főbírája és az ország 1990-es évekbeli demokratikus reformjainak kidolgozója azt mondja, hogy

noha a pártkonferenciákon lehetett nyílt vitát folytatni, a párt „felülről lefelé” építkezett. „Nem voltak alulról felfelé irányuló csatornák” – írta.⁵⁵⁸ „A tagságot senki nem kérdezte meg.” Noha egyes tanzániai szövivők a TANU-t megkülönböztették a kommunista pártoktól, azon az alapon, hogy tömegszervezet, és nem „élcsapat”, az Arusha Nyilatkozat ezt a különbséget viszonylagossá tette:

*A Párt megalapítása óta nagy hangsúlyt fektettünk arra, hogy minél több tagunk legyen. A függetlenségi harc idején ez volt a helyes politika. Most azonban az Országos Végrehajtó Bizottság úgy érzi, eljött az ideje, amikor több hangsúlyt kell fektetnünk Pártunk eszméire és a szocialista politikára... Ha valaki nem fogadja el ezt az eszmét, és a Párt szabályait, akkor nem lehet tag.*⁵⁵⁹

1977-ben a TANU egyesült a zanzibári Afro-Shirazi párttal, és megalapították a *Chama Cha Mapinduzi*, azaz a Forradalmi Pártot. Tekintve, hogy az afro-shiraziak a keleti blokkhoz kötődtek, és nem riadtak vissza az erőszaktól, ezzel a lépéssel ismét közelebb kerültek a kommunista pártmodellhez.

A rendszer más tekintetben is egyre antidemokratikusabbá vált az Arusha utáni időkben. Nem engedélyezték a független sajtót. Egy abszurd módon „decentralizálásnak” nevezett reformkampány során a helyi önkormányzatokat megfosztották a hatalmuktól, és központilag kinevezett tisztviselőkkel váltották fel. 1970-ben több prominens politikus is előzetes letartóztatásba helyeztek azon az alapon, hogy összeesküvést szöttek a száműzött korábbi pártvezetővel, Oscar Kambonával. Végül bíróság elé állították és elítélték őket, noha az állítólagos összeesküvés története felettébb homályos volt, és a csoport legjelesebb tagja, a TANU női vezetője, Bibi Titi Mohammed később szintén roppant rejtélyes körülmények között kegyelmet kapott Nyererétől.

1971-ben felállítottak egy nemzeti milíciát. A célja, írja Freyhold, „a felszínen az volt, hogy megvédje az ország szocialista vívmányait a külső beavatkozással és a belső reakcióval szemben. A gyakorlatban a milícia a kormány szándékának végrehajtó eszköze volt”.⁵⁶⁰ Nyalali főbíró a következőképpen foglalja össze a helyzetet: „Egy időben sokan úgy érezték, hogy az ország egy diktatúra felé halad. Mwalimu Nyerere maga mondta, hogy diktátori hatalommal rendelkezik, ha kívánja. Némelyikünk számára nyilvánvalóvá vált, hogy amiért harcoltunk – a szabadság – veszélyben forog, hogy a demokrácia eltűnőben van”.⁵⁶¹

Nyerere uralma néhány kritikus ponton mégis nagyon különbözött a kommunista diktatúráktól – vagy akár a legtöbb afrikai vezetőétől. Hiányzott belőle az öncélú kegyetlenkedés (néhány helyi tisztviselőt kivéve), nem voltak politikai kivégzések és internáló táborok. Nem volt jellemző rá a nagyzolás és a pompás külsőségek. Nyerere szerény maradt, szerényen is élt, és nem volt kérdéses, hogy elsősorban az ország jóléte foglalkoztatta. Tanzánia nem is volt teljesen totalitárius állam. Nemcsak a párton belül túrték meg a vitát, de az egyetemeken is elhangozhattak eltérő vélemények, bár a tömegmédiában nem. Nyererét szándéka nyilvánvaló tisztasága ellenére mégis az vitte a diktatúra felé, hogy minden áron el akarta hozni a szocializmus áldásait egy vonakodó népességhez. Mint csodálója, Cranford Pratt írja: „Hamar világos lett, hogy a demokrácia... legalábbis annak Westminster-típusú intézményei... nem megfelelőek, sőt talán összeegyeztethetetlenek azzal az átalakulással, amelyet Tanzánia vezetői el szerettek volna érn”.⁵⁶²

Bármilyen csalódást keltőek voltak is az eredmények, Nyerere sosem adta fel a szocializmus megvalósításának eszményét. A gazdasági célokat ötéves tervekben fogalmazták meg. Körülbelül háromezer fogyasztási cikknek volt hatósági ára. Hogy az állami árszabályozást fenn tudják tartani, a parasztok csak a világpiaci ár töredékét kapták a terményeikért. Amikor a hivatalos árfolyam, amely a tanzániai shillinget többszörösen felülértékelt, feketeipiaci valutaszpekulációhoz vezetett, „valutarendőrséget” alakítottak, és több tucat ázsiait vettek megelőző fogvatartásba.⁵⁶³

Az Arusha Nyilatkozat utáni hónapokban Nyerere azt mondta „Hogyan... térünk át az *udzsama* falvak rendszerére?... Bátorítanunk és segítenünk kell az embereket, nem kényszeríteni őket”.⁵⁶⁴ Amikor azonban a bátorításra csak a parasztság kis része felelt, türelmetlen lett. 1973-ban elrendelte, hogy a teljes vidéki népességet három éven belül telepítsék le falvakba. A kommunális vagy *udzsama* falvak kísérlete jórészt teljesen sikertelen maradt. A parasztok makacsul ellenálltak ennek a megközelítésnek, és a néhány száz kommunális farm, amelyet valódi hívők alapítottak a függetlenség elnyerésekor vagy az Arusha Nyilatkozat nyomán, szinte mind bedőlt. Nyerere most már hajlandó volt a kompromisszumra: az új falvakat nem volt muszáj kommunális rendszerben működtetni. A falusiak a saját földjüket művelhették, bár elvárták tőlük, hogy a közös föld műveléséből is kivegyék a részüket.

Hyden beszámol Nyerere dühös beszédéről a kormány rádiójában, amellyel elindította a „tervezett falvak művelését”.⁵⁶⁵

Emlékeztette a közönséget, mi mindent tett a TANU kormány az emberekért az Arusha Nyilatkozat után: eltörölte a fejadót, eltörölte az általános iskolai tandíjat, állandó, tisztavízellátást épített ki a falvakban, bővítette az egészségklinikák és gyógyszerárak számát a mezőgazdasági területeken, több általános iskolát épített stb. Azután megkérdezte, mit tettek a parasztok ezért cserében. Nyerere elnök azt sugallta, hogy lényegében semmit. Tétlenkedtek, kerülték a felelősséget, hogy hozzájáruljanak az ország szocialista fejlődéséhez. Azzal zárta a beszédet, hogy tudja, hogy nem lehet erőszakkal szocialistává tenni valakit, de azt el tudja érni a kormány, hogy mindenki falvakban lakjon. Azt mondta, 1976 végéig szeretné végrehajtani ezt a reformot.

Bár Nyerere csodálói elhiszik, hogy nem kívánt erőszakhoz folyamodni az utasítás végrehajtása során, ugyanakkor hogyan másként lett volna teljesíthető? Mint Andrew Coulson mondja: „A Dodomában, Kigomában és másutt szerzett tapasztalatok a korábbi években megmutatták, mit kell tenni. Időnként a »tűz fegyverét« (a házak felgyújtását) használták, s e fenyegetés hatására a legtöbb paraszt úgy döntött, hogy először költözik, és csak utána vitatkozik.”⁵⁶⁶ Más esetekben a fegyveres milícia rombolta le a házat.⁵⁶⁷ „Nem sokkal később bekövetkezett a katasztrófa – mondja Nyalali. Az emberek megpróbálták elmenni, és erővel kellett őket visszakényszeríteni. Halottak is voltak.”⁵⁶⁸ Nyalali szerint senki nem tudja, hányan haltak meg. Nyerere, teszi hozzá, „humanitárius volt. Gyűlölte az erőszakot. De ő teremtette meg ezt a szörnyet”.

Nyerere szemében (mint korábban a Világbank szemében) a „falvasítás” azt ígérte, hogy a mezőgazdaság hatékonyabb és termelékenyebb lesz, a kormány pedig könnyebben boldogul az oktatási és egészségügyi szolgáltatások területén. A reform azonban kiszakította az embereket megszokott életükből. Nyalali a Sukuma – Tanzánia legnagyobb törzséből való –, akiknek van egy mondásuk: „Ott építsd fel a házat, ahol alig látod már a szomszéd tűzhelyének füstjét. Ha sok füstöt láatsz, túl közel vagy.”⁵⁶⁹ Nem elég, hogy a falvakban sokkal szorosabb közelségben kellett élniük, de gyakran össze is keverték a különböző családokat és törzseket, amitől a tanzániaiak rosszul érezték magukat. Mivel a falvakat csatornázás nélkül építették, a község fertőző betegségekhez vezetett.

A problémát növelte, hogy általában az a szerencsétlen tisztviselő választotta ki a helyet, akit az emberek összeterelésével megbíztak,

de ritkán volt ehhez megfelelő szakértelme. Néha, mondja Nyalali, „az embereket olyan helyekről, ahol volt víz, áttelepítették valahová, ahol nehézkes volt a vízhez jutás” vagy „termékeny talajú területekről rossz termőterületre”.⁵⁷⁰ Ismét más esetekben a falusiakat nagy távolság választotta el a megművelt földtől. Mindennek eredményeképp a „tervezett falvak műveletet” követte a „helyesbítési művelet”, amelynek során áthelyezték a falvakat.⁵⁷¹ Összességében mezőgazdasági katasztrófához vezetett az intézkedés. Súlyos élelmiszerhiány lépett fel az országban, Tanzánia sürgős importra szorult.

1976-ra a kampány keretében sikerült letelepíteni a vidéki lakosság nagy részét. Tanzánia szocialista átalakításának utolsó nagyobb szakaszát is ebben az évben kezdték meg. A Maduka Művelet a magántulajdonban lévő boltokat államilag támogatott „szövetkezetekkel” kívánta felváltani. Nyerere elismerte, hogy az 1960-as évek elején az akkori hasonló erőfeszítéseknek szerény eredményei lettek. „A szövetkezetek jelentős része tönkrement, és a boltokat... be kellett zárni” – mondta.⁵⁷² De újra meg akarta próbálni. Nyerere titkára, Joan Wicken szerint a szándéka az volt, hogy bátorítsa a közösségi kiskereskedelmet, a projekt véghezvitelével megbízott helyi képviselők azonban egyszerűbbnek találták, ha bezáratják a magántulajdonban lévő boltokat. Állami boltot nyitni nem volt nehéz – egészen addig amíg fel nem kellett tölteni őket áruval.

Összességében, mondja Hyden, Nyerere „nem adta fel a szocialista politikát, míg szinte minden valamelyest is jelentős gazdasági tevékenységet politikai ellenőrzés alá nem vont”.⁵⁷³ 1967-ben az Arusha után Nyerere kijelentette: „Népünk életének átalakítása egy tudatos kormányzati politika keretében új fejlődési szakaszt jelent az emberi történelemben”.⁵⁷⁴ Tíz évvel később egy hosszú beszédben mérte fel a nemzet fejlődését Arusha után.

Azzal kezdte, hogy 1967-ben úgy gondolta, harminc év alatt lehet eljutni a szocializmusig. „Ma már biztos vagyok benne, hogy sokkal több idő kell hozzá” – mondta, és „gyenge prófétának” nevezte magát.⁵⁷⁵ A beszédet egy sor probléma elismerése tagolta. A falusítás során „egyes esetekben az embereket arra kötelezték, hogy az állandó vízforrást nyújtó területről egy véglegesen száraz területre költözzenek”, és voltak „olyan esetek, amikor az embereket előzetes figyelmeztetés nélkül szedték össze, és csak ledobták a falu kijelölt helyén, időt sem hagyva, hogy menedéket készítsenek maguknak”.⁵⁷⁶ A nemzet élelmiszertermelésének növekedése nem tudott lépést tartani a népesség növekedésével. És voltak „ideiglenes hiányok” a fogyasztási cikkek

ellátásában. A gyárak és a műhelyek „rettenetesen kis hatékonyságúak”, ismerte el, s a következő sötét képet festette irányításukról:

Minden állami vállalatban egész sorozat menedzserünk van különböző funkciókra, és egy általános menedzser a tetején. Minden menedzsernek van egy titkárnője, saját irodája, gyakran autója is... Olyan „értékesítési menedzsereket” alkalmazunk, akik csak ülnek az irodájukban és várnak, hogy majd beér egy vásárló... Olyan „termelési menedzsereket” alkalmazunk, akik nem rendelnek időben pótalkatrészeket vagy nyersanyagot, vagy ha mégis, csak ülnek és panaszkodnak, ahelyett, hogy utána járnának, miért nem szállították le az árut.⁵⁷⁷

A „nehézségekkel” és „kudarccokkal” azonban sok győzelmet tudott szembeállítani.⁵⁷⁸ Ezek közé tartozott, hogy „szinte egész népünket falvakba költöztettük”, és meggátolták, hogy a nemzet vagyona külföldre áramoljon, amihez Nyerere szerint a kapitalizmus fejlődése vezetett volna. Az országnak volt nyolc textilgyára „amelyek több mint 84 millió négyzetméter méterárut állítanak elő”.⁵⁷⁹ Az iskolarendszert terv szerint átalakították. Az általános iskolákban most „új hangsúlyt kap a technikai és a mezőgazdasági képzés, és a diákok nem azzal töltik idejük java részét, hogy a középiskolára készülnek”.⁵⁸⁰ Sok iskolában „téglat, bútort és ruhákat” állítanak elő. És csak olyan diákok „mehetnek egyetemre, akik dolgoztak a falvainkban vagy a gyárainkban”. Ezen túl „bevezettük az iskolákban, a középiskolákban és más oktatási intézményekben a politikai oktatást” és „államosítottuk az angol nyelvű újságot, hogy pontos képet kaphassunk a hírekről, s hogy tanzániai és szocialista perspektívából elemezze az eseményeket”.⁵⁸¹

„Legnagyobb eredményünk” – mondta Nyerere – az, hogy Tanzániában nem volt kapitalista kizsákmányolás, és „nagy haladást” értek el a jövedelmi különbségek csökkentésében.⁵⁸² „Szerencsére »az afrikai középosztály« megteremtése még nem volt nagyon előrehaladott.” Az Arusha Nyilatkozattal sikerült csírájában elfojtani. Más szóval, azzal segítették elő az egyenlőséget, hogy mindenkit szegénységben tartottak.

Miközben több fegyelmet, hatékonyságot és önállóságot kért honfitársaitól, Nyerere teljesen bízott benne, hogy a nemzet jó úton van. A következő két év azonban alaposan megrázta Tanzániát. Az ugandai hadsereg bejelentette területi igényét az ország északnyugati részére, mire Nyerere nem elégedett meg azzal, hogy elűzte a támadókat, de

egészen Kampaláig kergette őket, és véget vetett Idi Amin Dada tébolyult uralmának. Ezért a világ nagy része és a legtöbb ugandai is hálás volt, de több tízmillió dollárral terhelte meg a már amúgy is hatalmas hiánnyal küzdő költségvetést. Szinte ezzel egyidejűleg sújtott le az 1979-es olajválság, amely nagyon érzékenyen érintette az energiahordozók importjára szoruló Tanzániát. Az 1970-es évek eleji pártízmillió dolláros külkereskedelmi hiány félmilliárdra nőtt. Valuta hiányában Tanzánia a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF) fordult kedvezményes kölcsönért. A Valutaalap, amint szokása, bizonyos politikai változásokat kért cserébe, amelyeket Nyerere dühösen elutasított, „paternalistának és leereszkedőnek” nevezve az IMF-et.⁵⁸³ A nehézségek beismerése ellenére ugyanakkor az ország sokkal rosszabb állapotban volt, mint Nyerere gondolta.

A kényszerű falusítás annyira tönkretette a mezőgazdaságot, hogy az olyan terményeket, mint például a kukorica, amely addig exporttermék volt, most importálni kellett. Az ipar helyzete sem volt jobb. A hatalmas Morogoro cipőgyár általában kapacitásának 4%-án működött, noha patrónusa, Robert McNamara látogatásának hírére feltornászták egy 7%-os rekordig.⁵⁸⁴ A Tanga műtrágyagyár 140 000 tonnányi importból állított elő 100 000 tonna műtrágyát.⁵⁸⁵ És a hatalmas textilipar, Nyerere nagy büszkesége, nagyrészt Potyemkin-falu volt, állami támogatások tartották fenn.

A mezőgazdasági és ipari termelés csökkenése folytán akadozott az ellátás, a Maduka-művelet után pedig, amikor bezárták a magántulajdonban lévő boltokat, végképp katasztrofálissá vált. A tanzániai közgazdászok, T. L. Maliyamkono és M. S. D. Bagachwa a következőképp magyarázták el az önmagát pörgető folyamatot: „nem elég, hogy a parasztoknak nincsenek meg a szükséges mezőgazdasági eszközök, például kapa és eke, de nem is ösztönzik őket arra, hogy eladásra termeljenek, mert súlyos hiány van az alapvető iparcikkekből is – például szappanból, sóból, cukorból, főzőolajból, biciklikből és ruhákból”.⁵⁸⁶

Az író Shiva Naipaul líraibb leírást adott ugyanezekről a tényekről a *North of South* című útirajzban. Délelőtt érkezett Dar es Salaam elit New Africa Hoteljébe, még mielőtt a szobája elkészült volna, így Naipaul betért az étterembe.⁵⁸⁷ Hosszú idő múltán (miközben „a szakács elfelejtette” a rendelését), a következő jelenet játszódott le.

*„Megérkezett a reggeli. Észrevettem, hogy nincs vaj, és kértem.
„Vajat nem adhatunk.”*

„Miért nem?”

„Mert nincs.”

A kávéról, amikor kitöltöttem, kiderült, hogy tea. „Valami gond van, bwana?” A pincér aggódva nézett rám.

„Minden rendben. Teljesen rendben.”

„Ha elégedett a szolgálataimmal, szép nagy borraivalót ad majd?”

„Tanzániában illegális a borraivaló. Azt akarja, hogy megszegjem a törvényt?”

Kuncogott.

„Azt hiszem, Ön egy kapitalista útonálló. A Mwalimunak nem tetszene.”

„A Mwalimu nem tudja meg.”

Adtam neki egy százshillingest. „Kérem a visszajárót.” Kértem egy doboz gyufát is. Tizenöt perc múlva visszatért, a pénz még mindig a kezében.

„Nem kaphat visszajárót.”

„Hogyan?”

„A kasszás még nem volt a bankban.”

„És mi közöm nekem ehhez?”

„Talán megkérhetné azokat az embereket ott. Talán egyiküknek van aprópénze.”...

„Mi a helyzet a gyufával?”

„Gyufát nem tudunk adni.”

A számlát elrendeztük (egy kis borraivalót is adtam), elmentem, hogy megnézzem, elkészült-e a szobám. Még nem.

„Mennyit kell még várnom?”

„Nehéz megmondani” – felelte az irodista. A takarítók egy gyűlésen vannak. „Nagy tüntetést szerveznek a rasszista rhodesiai fasiszták ellen.”

A hiány, különösen a hatalmas termelési kvótákhoz képest, amelyekre a parasztok és a gyári vezetők akarva-nem akarva rábólintottak, természetesen gyanakvást keltett, és vádaskodáshoz vezetett. Az 1980-as évek elején bejelentették, hogy lecsapnak a „szabotőrökre”, a belügyminiszter pedig kijelentette, hogy ezernél is több embert tartóztattak le, és elkobozták a következő fekete árut: 7892 tonna só, 9323 rozsdamentes vaslemezt, 797 zsák rizst, 17 845 kapát, 15 828 kanna kerozint, 9956 doboz mosószappant, 192 zsák cukrot és 5519 doboz étkezési olajat.⁵⁸⁸ Eltorlaszolták az utakat, hogy

megakadályozzák az élelem vagy más alapvető árucikkek elszállítását az ország egyik részéből a másikba. Minden tranzakcióhoz engedély kellett. „Ha szeretnél volna néhány láda sört egy partira, hetekkel előbb le kellett foglalnod” – emlékszik vissza Paul Sozigwa, Nyerere korábbi sajtósóvivője.⁵⁸⁹ A foglaláshoz egy bürokrata pecsétje kellett, a bürokratahoz pedig gyakran némi kenőanyag.

A korrupció tehát burjánzott. „A társadalmi élet minden területén mindent vesztegetéssel lehetett csak elintézni, akár egy kormányhivatal szolgáltatásáról, egy rögzített árú termék beszerzéséről vagy egy vasúti jegy megvételéről volt szó” – írta a politológus Horace Campbell, aki évekig tanított Tanzániában.⁵⁹⁰ A magángazdaság hasznainak legális forrásait elzárták, a Nyerere aszketikus etikáját nem osztók tehát a hivatalos pozíciójuk kihasználásával tehettek a legkönnyebben szert némi pénzre. A népi cinizmus, teszi hozzá Campbell, a párt kezdőbetűiből csinált viccet. Eszerint a Forradalmi Párt, a CCM jelentése *chukuachakomapema* vagyis „vidd a magadét hamar” szuahéliül.⁵⁹¹

Annak ellenére, hogy Nyerere elítélte az IMF-et, a kormánya végül egyezségre jutott vele 1980-ban. Tanzániának azonban nem sikerült tartania a költségvetési vállalásait az állami vállalatoknak nyújtott mind nagyobb támogatások miatt, az üzlet így kútba esett. 1981-ben a TANU bejelentette a saját Nemzeti Gazdasági Túlélési Programját, amelyet a tanzániai export növelésével kívánt elérni. De semmilyen mechanizmust nem kínált ehhez a bátorító szavakon túl, és a gazdasági helyzet tovább romlott. 1983-ban az ország GNP-jének 14%-át a külföldi segélyek adták.⁵⁹²

A Dar es Salaam Egyetem helyi közgazdászai és a külföldi hitelezők egyaránt reformokat követeltek – az utóbbiak végül mind felsorakoztak az IMF kíváncsai mögé. 1984-ben végképp elkerülhetlenné vált a reform, amikor a skandináv országok blokkja, akik addig a tanzániai szocializmus leglelkesebb támogatói voltak, csatlakoztak a változást követelőkhöz.

Miközben a kormány csendben folytatta a tárgyalásokat az IMF-fel, a büszke Nyerere nem volt hajlandó meghajolni az idegenek előtt. Ha a kapituláció elkerülhetetlen, ő maga annak nem kívánt része lenni. Ehelyett újra elővette az 1961-es trükköt, és visszavonult a kormány éléről, ezáltal bejelentve, hogy nem kívánja „újra jelöltetni magát” 1985-ben. Ahogy korábban Kawawára hagyta, hogy a megelőző letartóztatásra vonatkozó törvényt bevezesse, most egy másik követőjére bízta az IMF-fel való megállapodás piszkos munkáját. De minden retorikai dac és védekezés ellenére egyes pillanatokban belátta, mennyire

elromlottak a dolgok. „Ha visszahívnám az angolokat, hogy nézzék meg a földbirtokaikat, kinevetnének, mert tönkretettük őket” – vallotta be.⁵⁹³

Nyerere a párt elnöke maradt, és egyben az IMF követelésére elindított szabadpiaci reformok bírálójává vált. Siránkozott a szociális szolgáltatások megkurtítása miatt, amelyeket a múltban a külföldi adakozók finanszíroztak, akik most szigorúbb költségvetést követeltek. 1987-ben, az Arusha huszadik évfordulóján még mindig nem adta meg magát. „Nem az Arusha Nyilatkozatot kell módosítani – jelentette ki –, hanem a végrehajtását.”⁵⁹⁴ Ami szocialista politikájának kritikáját illeti, a probléma nem a politikával, hanem a kritikával volt. „Népünk eltérítése a szocializmustól a világ kapitalistáinak és kizsákmányolóinak célja” – figyelmeztetett. Az IMF „nem Tanzánia vagy bármely más szegény ország barátja”, hanem „olyan intézmény, amelyen keresztül az imperialista országok... ellenőrzésük alá akarják vonni egy szegény ország gazdaságát, és megrendíteni azoknak az országoknak a kormányát, amelyeket nem szeretnek”. Noha „Tanzánia még nem szocialista”, mondta, „sok szocialista vívmányunk van”, és „végső célunk... hogy megőrizzük és megerősítsük” őket. Ennek érdekében Nyerere megváltoztatta korábban bejelentett döntését, hogy lemond a pártelnöki tisztről – az ugyanebben az évben esedékes Forradalmi Párt kongresszusán újabb három évre megválasztották.

Amikor 1990-ben lejárt a megbízatása, nem indult újra. Ekkor kezdte megkérdőjelezni az egypárti rendszert, amelyet teremtett. Mint Joel Barkan mondja: „Nyererének nem önmagában az egypárti rendszer volt fontos, hanem egy olyan kormánypárt, amely elkötelezett a szocializmus mellett”.⁵⁹⁵ Mivel a Forradalmi Párt „elveszítette ideológiai irányítóját”, a hatalmi monopóliumnak nem volt tovább létjogosultsága. 1992-ben egy bizottság Nyalali főbíró vezetésével javaslatot tett egy többpárti rendszerbe történő áttérésre, és ezt jóvá is hagyták. Az első többpárti általános választásokat 1995-ben rendezték meg.

Noha az IMF-fel és a Világbankkal való viszony továbbra is viharos volt – a Világbank időközben letért McNamara útjáról, és a gazdasági liberalizáció híve lett –, Tanzánia gazdasági reformokat vezetett be az 1990-es években. Az alkotmányból nem törölték a „szocialista” megnevezést, de az állami vállalatokat privatizálták vagy bezárták. Ironikus módon kínai vállalkozók egy csoportja vásárolta meg a Barátság Textilüzemet, amelyet eredetileg kínai kommunisták építettek Tanzániának az állami ipar modelljeként. 2000-ben a Harvard Nemzetközi Fejlődési Központja bejelentette, hogy a gazdasági versenyképességet tekintve Tanzánia a legfejlettebb ország Afrikában.

A Forradalmi Párt elnöki megbízatásának lejártával Nyerere visszatért szülőhelyére, Butiamába, egy kilencven hold nagyságú farmra, amelyen a párt épített neki egy házat. Itt kukoricát, kölest és maniókát termesztett. A falusiak és a nemzeti vezetők sora zárándokolt Mwalimu ajtajához, de külföldi barátok is, például McNamara. Nyerere aktív maradt a nemzetközi politikában, nagylelkűbb segélyekért kampányolt a szegény országok számára. 1999-ben, hetvenhét évesen halt meg leukémiában egy londoni kórházban.

A tanzániaiak megsiratták az ország atyját. Szerény életvitele, mély patriotizmusa és viszonylag vértelen uralma erős nemzeti identitást teremtett, és a vissza-visszatérő zanzibári zavargásokon kívül olyan békét, amit minden szomszédjuk irigyelt. Gazdasági értelemben azonban az örök idealista vezető valószínűleg rosszabb állapotban hagyta az országot, mint amilyenben átvette.

Nyerere legfőbb célja az volt, hogy megakadályozza a középosztály kifejlődését, mivel ez az egyenlőtlenség megjelenésével járt volna. Az ország jövőjéről alkotott képében minden tanzániai egyformán prosperált volna. Összességében sikerült is elfojtania egy középosztály kiemelkedését, de a gazdasági tevékenység elnyomásával nem közös fejlődést, hanem közös hanyatlást idézett elő. Egy 1990-es világbanki tanulmány szerint – Nyerere ebben az évben köszönt le a párt elnöki tisztségéről –, Tanzánia gazdasága 1965 és 1988 között évente fél %-kal esett vissza.⁵⁹⁶ Más tanulmányok szerint ennél jobbak a számok, de a legtöbb szaktekinetly azt vallotta, hogy a gazdaság nem növekedett gyorsabban, mint a népesség.⁵⁹⁷

Tanzánia szocializmusának költségét lehetetlen kiszámítani. Nagyon csekélynek tűnik az orosz, kínai, kambodzsai és más kommunista kormányok által okozott tömeghalálhoz viszonyítva vagy a véresebb „harmadik világbeli” rendszerekhez, például Ugandához, Burmához, Szíriához vagy Irakhoz képest. Amikor azonban egy ország annyira elszegényedik, hogy a népesség az életben maradás határán tengődik, a gazdasági kudarc éhséget, betegséget és halált jelent. „Sok időt vesztettünk el a fejlődésben – mondta a Forradalmi Párt főtitkár-helyettese 1995-ben – és nagyon igyekszünk behozni.”⁵⁹⁸ A legtöbb, ami elmondható, hogy Tanzánia nem működött rosszabbul, mint a hatvan másik állam, amely afrikai szocializmust, arab szocializmust vagy hasonlórú eszméket követett. Szinte egyik sem ért el jelentős növekedést, sok stagnált vagy hanyatlott is, noha eredetileg is alulfejlettek voltak.

A harmadik világ szocialista országainak többségét diktátorok vezették. Egyesek szerint ez, nem pedig a gazdaságpolitika okozta

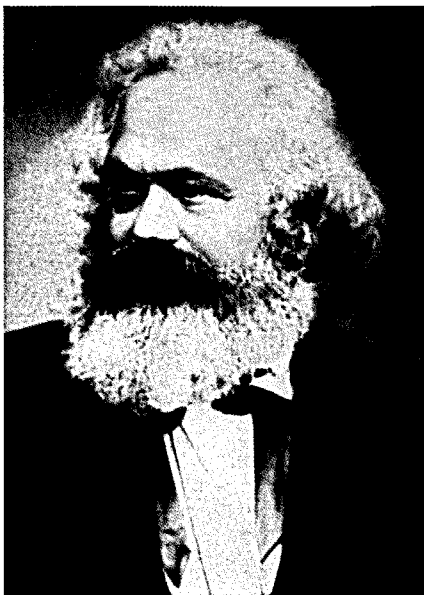
a problémákat. Értelmetlen „köztulajdonról” beszélni egy olyan országban, ahol a polgárok nem gyakorolnak ellenőrzést a kormány felett. Ezeknek az államoknak a kudarca tehát nem hitelteleníti el szükségképpen a fejlesztéspolitika szocialista megközelítését. Erre az érvelésre azonban rövid választ lehet adni: India.

1947-ben a függetlenség elnyerése után India demokratikus politikai rendszere virágzott, a sokszínű és szókimondó szabad sajtó a korabeli kelet egyik dicsősége volt. A döntően szocialista gazdaság azonban – amely a főbb iparágak állami tulajdonán, a magánvállalkozások szigorú szabályozásán, a globális kereskedelemtől való elszigetelődésen és az állami tervezésen alapult – kudarcot vallott. Évtizedeken át épp hogy csak előtte járt a 3,5%-os gazdasági bővülés a népesség növekedésének, és az ország rettenetesen szegény maradt. Azután Radzsiv Gandhi miniszterelnök idején az 1980-as évek végén India megtette az első bizonytalan lépéseket a gazdasági liberalizáció felé, amelyeket Narasimha Rao határozottabb lépésekkel követett az 1990-es évek elején. Ennek eredményeképpen a növekedési ráta csaknem megduplázódott, és India jelentősen közelebb került a középosztálybeli országokhoz.

Az indiai gazdasági gondolkodást – ahogy a harmadik világban általában – a kelet-ázsiai „kistigrisek” példája változtatta meg. Egyes körökben a többnyire szocialista posztkoloniális államok teljesítménye kétségbeesést keltett, hogy a szegényebb nemzetek sosem lesznek képesek kiszabadulni a szegénységből, nem hogy felzárkózni a gazdagabbakhoz. Az „üzleti feltételek” – magyarázták – behozhatatlan hátrányt okoztak a „későn fejlődőknek”. Tajvan, Dél-Korea, Hong Kong és Szingapúr aztán megmutatta, hogy ez az alibi tarthatatlan. Noha természeti erőforrásuk alig volt, és a nemzetközi politika pere-mén éltek, a magántulajdonon és a külkereskedelem maximalizálásán alapuló fejlesztési stratégiát dolgoztak ki – és elképesztő növekedési rátát produkáltak. Szingapúr és Hong Kong pusztán városállamok voltak, és mindkettő meglehetősen jó alapról indult. Tajvan és Dél-Korea figyelemre méltóbb példák: olyan lendülettel emelkedtek ki a szegénységből, amely a nyugati életszínvonal közelébe repítette őket. A „tigrisek” és a harmadik világ szocialista országai közti kontraszt olyan empirikus csapás, amelyet a szocializmus presztízse sosem fog kiheverni.

Fent: François-Noël „Gracchus” Babeuf francia forradalmár és az első szocialista.
(Cultiris Kulturális Képzőművészet)
Lent: Robert Owen azért ment az Újvilágba, hogy kézzelfogható bizonyítékkal igazolja a „szocialista rendszer” fölényét.
(Cultiris Kulturális Képzőművészet)

Fent: Karl Heinrich Marx, a tudományos szocializmus új vallásának prófétája, Friedrich Engels mellett. (MTVA/MTI)
Lent: Eduard Bernstein, aki Marx és Engels legfőbb tanítványaként azért aggódott, hogy jóslatuk mégsem válik valóra. (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára)

Fent: Lenin lelkesíti a lengyel frontra induló katonákat a Szverdlov téren. Moszkva, 1920. május 5. (MTVA/MTI)
Lent: Trockij a börtönben 1904-ben. (David King Collection)

Az 1936 áprilisában készült képen Benito Mussolini látható, amint kilép egy kapun Róma megalapításának 2698. évfordulóján. Az 1914-ben kirobbant világháború arról győzte meg Mussolinit, hogy a nemzet hatásosabb forradalmi szervező elv lehet, mint az osztály.
(MTVA/MTI)

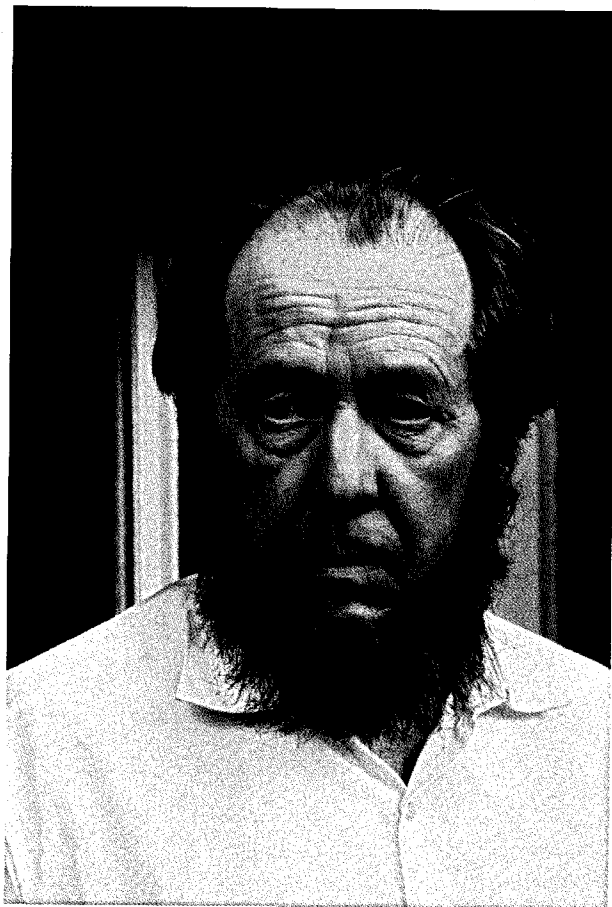

Fent: Clement Attlee, a tökéletes brit úriember, „mindenben konzervatív, a szocializmust leszámítva”.

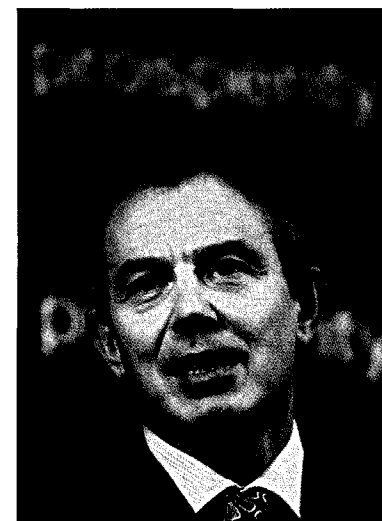
(Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtára)

Lent: Julius Nyerere, a Tanzániai Egyesült Köztársaság hivatalos látogatáson Magyarországon tartózkodó elnöke a székesfehérvári Szabad Élet Termelőszövetkezetben Varjas Gyula TSZ-elnök társaságában, 1969. október 14.
(MTVA/MTI)

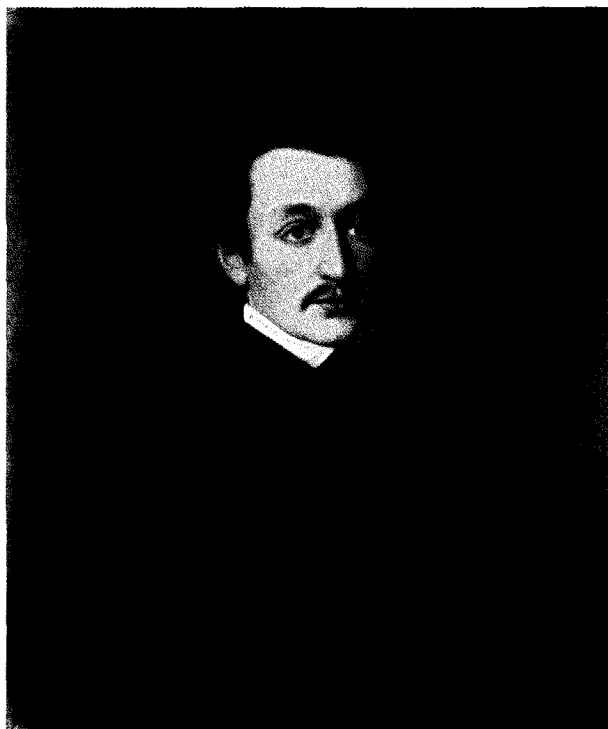

Alexander Szolzsenyicin szovjet író és emigráns.
(Corbis Images)

Fent: Teng Hsziao-ping a Kínai Népköztársaság vezetői közül elsőként tett látogatást az Egyesült Államokban. Nyitása a Nyugat felé gazdasági reformokhoz vezetett, és fellazította a kommunizmust. (MTVA/MTI)

Lent: Tony Blair megszabadította ideológiai terheitől a Munkáspártot, amely így ismét népszerűvé vált a brit szavazók körében. (MTVA/MTI)

Moses Hess, az elméleti szocializmus fő képviselője
és a cionizmus előfutára segített megismertetni
a kommunizmust Marxszal és Engelsszel.
A kereszténység és a kommunizmus közötti különbséget
abban vélte felfedezni, hogy a kommunizmus
„lesz a Földre szállt mennyország.”
(*Cultiris Kulturális Képügynökség*)

ÖSSZEOMLÁS

9.

A SZAKSZERVEZETI TAGKÖNYV

Gompers és Meany új indulóra menetelnek

A szocializmus ügyének sokat ártott, hogy olyan rosszul teljesített a harmadik világban, de végzetes gyengeségét az okozta, hogy Amerikában sosem tudott gyökeret eresztetni. Marx és Engels szerint a legfejlettebb kapitalista állam a leginkább érett a szocializmusra.⁵⁹⁹ Amerikában azonban kevesebb szocialista tendencia jelentkezett, mint szinte bármely más országban, ami a szocializmus elkerülhetetlenségét hirdető jóslatra a kételkedés sötét árnyékát vetette. Nem elég, hogy Amerika nem adta be a derekát, de egy másfajta jövő modelljévé lett. Az elméletek harcában a szocializmus győzött a kapitalizmus felett, amelynek nem sok védelmezője akadt. De a valódi rendszerek közti versenyben Amerika a világ irigységévé és a vágyak fellegvárává vált. Nem a kapitalizmussal volt azonos – többet jelentett annál. Az amerikai teljesítmény fényében a szocializmus amerikai kudarcából ideológiai tanulságok is következtek. Miért pergett le az országról olyan könnyen a szocializmus? A válasz az amerikai munkásokban és az iparosodás korszaka alatt a két legfontosabb vezetőjük, Samuel Gompers és George Meany személyében rejlik.

1979-ben, amikor a tanzániai kormány kétségbeesésében az IMF-hez fordult, Meany éppen a követőitől búcsúzott egy szálloda báltermében Miami-ban. Eleinte támogatta Nyererét, ahogy más függetlenségi mozgalmakat is, de a tanzániai szakszervezetek elfojtása és a kommunista Kínához való közeledés után elfordult tőle. Meany kérlelhetetlen volt, otthon éppúgy, mint külföldön. A kisember bajnokaként végigharcolt évtizedek és számtalan progresszív ügy sikerre vitele után csak megvetéssel tekintett az „ellenkultúrára” és az 1960-as évek újfajta liberalizmusára. Nyolcvanöt éves volt – nem sok volt már hátra az életéből, gyakran dinoszaurusznak is nevezték.

A reformista ügyekben a vezető szerep a szakszervezetektől a médiával ügyesen bántó békeparti és környezetvédelmi aktivistákhoz

került. Meany eltökélt hite a hidegháborúban a „kommunizmustól való eltúlzott félelem” maradványának tűnt – amelyen Carter elnök híres kijelentése szerint az amerikaiak már túltették magukat. Nem csoda tehát, hogy a küldöttek könnyeit, ahogy Meany búcsút intett nekik a kerekesszékből, Moszkvától New Yorkig a kommunista központok mély megkönnyebbülése kísérte. „George Meany visszavonulása az amerikai munkásmozgalom súlyosan reakciós dinasztijának végét jelenti” – örvendezett az amerikai kommunista újság, a *Daily World*.⁶⁰⁰

Nem gondolták, hogy bármilyen sok bosszúságot okozott is nekik az AFL-CIO (az amerikai munkás és ipari szervezetek szövetsége) Meany idején, a jövőben a gondok csak sokasodnak – mintha Meany sírból járna vissza kísérteni. Valójában a probléma nem egy ember volt. A szakszervezetek antikommunizmusa nem ért véget Meanyval, mert nem is vele kezdődött. Meany maga azt mondta, „az első amerikai, aki megértette és nyilvánossá tette a kommunizmus veszélyét és alapvető gonoszságát” Samuel Gompers volt, az AFL alapítója – az amerikai munkás szocializmussal szembeni ellenállásának, különösen pedig a kommunizmus halálos gyűlöletének talán legfontosabb szimbóluma.⁶⁰¹

Gompers a londoni East Enden született 1850-ben. A szülei, Solomon és Sara, holland zsidó bevándorlók voltak. Londoni lakásuk egyetlen nagy szobából állt, a család itt aludt, evett, mosakodott, és élte a családi életet. Sam négy testvérével osztozott egy felgöngyölíthető matracon. A zsúfoltság elől menekülve idejük nagy részét az utcán töltötték. Az Attlee által néhány nemzedékkel később leírt világostalan nyomorral ellentétben Gompers visszaemlékezése szerint „a londoni utcákon az élet nehéz volt ugyan, de kalandos, csodálatosan érdekes és boldog”, dacára a szegénységnek.⁶⁰²

Samuel hat és tíz éves kora között az Ingyenes Zsidó Iskolát (Jewish Free School) látogatta, amikor aztán a család elküldte dolgozni. Továbbra is tanulta a nyelvet, és tanulmányozta a Talmudot egy héber iskolában esténként, napközben pedig egy cipész tanonca volt. A szakma nem tetszett neki, s néhány hónappal később apja nyomdokaiba lépve szivarkásztító tanoncnak állt.

1863-ban a család úgy döntött, hogy Solomon képességei jobban jövedelmeznének Amerikában. Felpakoltak, és egy öreg vitorlásan megtették az ötven napig tartó utat az Atlanti-óceánon át. Mint más zsidó „zöldfülűek” – ahogy nevezték magukat – ők is Manhattan Lower East Side-ján telepedtek le először, egy dohos vágóhíd és egy

sörfőzde közé szorított dohos lakásban. Másfél évig Sam és az apja otthon tekertek szivarokat, s ezután kaptak csak munkát a szivarműhelyekben. A fiú szabadidejében különféle társasági és szabadidős csoportokba járt. Ott volt az Arion Baseball és Társasági Klub (Arion Base Ball and Social Club) megszervezésekor, majd az elnöke lett. Más szegényekhez hasonlóan a Cooper Union ingyenes előadásait és óráit is látogatta.

Az iskola történelmi, életrajzi, zenei, mechanikai, retorikai, gazdasági, elektromossági, földrajzi és csillagászati órákat kínált, de ez csak egy része volt a neveltetésének. A többit – a politikát – a műhelyben sajátította el. A szivarkészítés társas tevékenység volt. A tekeréshez nagy ügyesség kellett – évtizedekkel azután, hogy otthagya a szakmát, Gompers még mindig szívesen villogott vele –, de csendes munka volt, és tekerés közben az emberek tudtak beszélgetni. Néha kiválasztottak valakit, aki felolvasott a többieknek, s mivel darabért kaptak, mindenki bedobott néhány szivart, hogy kárpótolja a felolvasót a kiesett bérért. Mindenféléről szó esett, de a beszélgetések fókuszában főként foglalkozásuk közös nyomora állt, és az a kérdés, hogyan lehetne javítani rajta.

A politikai vitákban a szót főként a bevándorlók vitték, akik az akkoriban jelentős Munkások Nemzetközi Szövetségének (International Workingmen's Association: IWA) amerikai ágát alkották. A helyi IWA végrehajtó bizottság egyik tagja Gompersszel egy műhelyben dolgozott – hallgatag egykori svéd matróz volt, a neve Karl Malcolm Ferdinand Laurrell. Gompers azt írja, „határtalan csodálat” ébredt benne Laurrell „agya, szíve és jelleme iránt”, őt tekintette a műhely „uralkodó intellektusának”.⁶⁰³

Gompers keresett „valami alapvetőt, valamit, amire egy konstruktív program alapozható”.⁶⁰⁴ Laurrell kölcsönadta neki saját *Kommunista Kiáltványát*, de mivel Gompers nem tudott németül, Laurrell röptében lefordította neki. „A betekintés egy titkos gondolatvilágba” olyan hatással volt Gompersre, hogy németül kezdett tanulni, mert a szocialista kánon más műveit is el akarta olvasni. Különös módon ugyanakkor Laurrell azt tanácsolta Gompersnek, ne csatlakozzék egy szocialista párthoz, hanem „szakszervezeti tagkönyve” legyen politikájának alapköve.

Laurrell fogalmazta meg annak a gondolatnak a csíráját, amelyet Gompers speciális szakszervezeti filozófiává fejlesztett. „Napi betevő” vagy „egyszerű” szakszervezetiség néven vált ismertté, és a forradalmi ideológia szöges ellentéte volt. Gompers szemében mégis

közvetlenül Marx és Engels írásaiból következett. [Üzenetük lényege szerinte a munkásosztály önfelszabadítása volt. Gompers úgy látta, a szakszervezet az egyedüli tisztán proletár szervezet, amely spontán alakult ki az osztályharc során. Szerinte a szakszervezetek voltak a munkások „természetes” szervezetei – ellentétben más mozgalmakkal és pártokkal, amelyekbe középosztálybeli tagok keveredtek.]

Nagyon meglepő, hogy Laurrell ebben az irányban indította el Gomperszt, mert akkoriban a szakszervezetek szálanymosan gyengék voltak. A preindusztriális céhek mutáns változataiként működtek, miután a független kézművesek és mesteremberek helyét egyre inkább átvették a szalag mellett álló bér munkások. A sztrájkok ebben az időszakban főként védekező jellegűek voltak, a bércsökkenés vagy a munkatempó növelése ellen tiltakoztak, mintsem a munkások követeléseinek nyomtatékosítására használták őket. Ráadásul többnyire vereséggel végződtek. Gompers szakszervezeti filozófiáját nemcsak a műhelytársakkal folytatott véghetetlen beszélgetések formálták, hanem a helyzetük javításáért folytatott harc kemény tanulságai is.

1869-ben a mintaformák ellen sztrájkoltak, amelyek lehetővé tették, hogy kevésbé szakképzett munkások is készíthessenek szivart. Vesztettek, és Gompers arra a következtetésre jutott, hogy a technológiai fejlődéssel lehetetlen szembehelyezkedni. Ezután a szakképzetlen munkásokat is igyekezett bevonni a szakszervezetekbe, még ha egyes kollégái szerették is volna megőrizni a klub exkluzivitását. Néhány évvel később a szakszervezete megpróbált szövetkezetet alakítani, és noha a szivarboltjuk sokáig működött, nem adott elég munkát ahhoz, hogy ne kelljen a gyárakban is munkát vállalniuk.

A leghatásosabb leckét talán az 1873-as gazdasági válság hozta, amikor sokan elvesztették a munkájukat, az elszegényedett családokat pedig az utcára tették. Az IWA tagjai tömegdemonstrációt javasoltak, amelyet egy Népjóléti Bizottság (Committee on Public Safety) nevű szervezetféle rendezett – némileg teátrálisan a francia forradalom rettegett jakobinus kormányának nevét vették át. A tervezett esemény mágnesként vonzotta a radikálisokat és mindenféle prófétát. Az utolsó pillanatban a helyi hatóságok visszavonták a menet megtartását engedélyező határozatot, a szervezők azonban mégis kimentek az utcára, a rendőrség pedig durván rátámadt a tüntetőkre. Gompers épp hogy túlélte, a fejét beszakították a hatósági „erőszakorgia” során, ahogy írja. De noha „felháborítónak” nevezte a dolgot, néhány józan következtetést is levont az esetből:

*Láttam, hogy a radikalizmus és a szenzációhajhászás a szervezett társadalom egészét szembefordította a munkásmozgalommal... Láttam, hogy a munkásmozgalom vezetését csak azokra szabad bízni, akiknek szívét és szellemét a napi munkával megkeresett kenyér tapasztalata szövi át. Láttam, hogy a munkások helyzetén elsősorban maguk a munkások tudnak javítani. Láttam az értelmiségekkel kötött szövetségek veszélyét, akik nem értették meg, hogy a munkásmozgalommal való kísérletezés során emberi élettel kísérleteznek.*⁶⁰⁵

E tanulságok alapján Gompers, Laurrell és Adolph Strasser, egy magyar bevándorló és az IWA veteránja, új helybeli szivarmunkás-szakszervezetet kezdtek építeni, amelynek fő jellemzője volt, hogy a szakképzetlenekeket is felvették. Fizetés nélküli elnöki posztját Gompers töltötte be, s 1876-ra már a legnagyobb ilyen szervezet volt az országban, 245 taggal. A következő évben több sikeres sztrájkot is indítottak – azt követelték, hogy ezer szivaronként 6 dollárra emeljék a munkások bérét. Nem sokkal ezután Strasser elnyerte a nemzeti szervezet, a Szivarkésztők Nemzetközi Szakszervezetének (Cigarmakers' International Union) elnöki posztját. Az országos küldöttgyűlésen – ezek nem voltak nagy események, e gyűléseken többnyire alig egy tucat küldött vett részt – Gompers beterjesztette javaslatát, amelyek értelmében a helyi szakszervezetek megtiltották, hogy faj, nem vagy szakképzettség alapján bárkit kirekesszenek a szervezetből. Az utóbbi ponton kompromisszumot kellett kötnie.

Gompers talán azért fogadta szívesen a kevésbé képzett munkásokat, mert a műhelyben egy szerencsés véletlen folytán sokat köszönhetett nekik. Tizenhat éves korában egy elutazó barátja megkérte Samet, tartsa a szemét a barátnőjén. Sam rajta is felejtette mind a két szemét. Sophia Julian volt a neve, Gompers önéletrajzában azt írja, hogy „fosztóként” dolgozott. A szivar világában azokat nevezték így, akik a dohány levelét leválasztották a tövéről. Sam nagyon bájosnak találta, és a tizenhetedik születésnapján felvetette, hogy kössenek házasságot egy másik párral együtt, akikkel együtt jártak randizni. A következő nap a tervek szerint meg is tartották az esküvőket, és miután Sam és Sophia egy vacsorával és egy előadás megtekintésével megünnepezték az eseményt, ki-ki hazatért a szülői házába. Ott aztán volt némi „balhé” a szülők részéről, de miután ez elcsendesült, a tizenhat éves Sophia Gompersékhez költözött, a fiatal pár pedig fizetett a szülőknek az ellátásért. Jó házasság volt, több mint ötven évig tartott, és

legalább egy tucatnyi gyermeknek adott életet (Sam az élete végén azt mondta, hogy nem tudja már a pontos számot), akik közül hat élte meg a felnőttkort.

A szivarkésztők között végzett szervezőmunkával párhuzamosan Gompers és Strasser egy városi szakszervezeti szövetséget is próbált létrehozni, amelyet Vegyes Szakmai és Munkásszövetségnek (Amalgamated Trade and Labor Federation) neveztek el. Ebben saját szakmájuk mellett képviseltették magukat a szabók, a bútorkészítők, a fafaragók, a festők és lakkozók, a csizmakészítők, a freskófestők, a kárpitások, a szivarcsomagolók és a nyomdai szedők. Gompers szerint „ez volt az első szövetségi munkásterület, amelyben a szakszervezeti tagság feltétele volt a csatlakozásnak”.⁶⁰⁶ Más szövetségek a munkásokkal rokonszenvezőket vagy a munkásmozgalmi ideológiák képviselőit is felvették, nem csak a bér munkásokat. Pontosan itt akarta meghúzni Gompers és két kollégája a határt. Noha Strasser és Laurrell aktív szocialisták voltak, Gompers pedig Marx és Engels hívének vallotta magát, erős osztálytudatuk eltávolította őket a szocialista mozgalomtól egyfelől a mozgalom középosztálybeli tagjai miatt, másfelől pedig azért mert a mozgalom nem tartotta fő prioritásának, hogy javítson a munkások körülményein. A szakítás szimbólumaként a szövetség szervezői saját újságot kívántak indítani, átvettek tehát egy *Socialist* című hetilapot és átnevezték *Labor Standardra*.

1881-ben a szivarkésztőknek, a nyomdai szedőknek és még néhány más szakszervezetnek több félbemaradt kísérlet után sikerült létrehozniuk egy hasonló országos szövetséget. Első gyűlésén, Pittsburghban a szervezett munkás- és szakszervezetek föderációja (Federation of Organized Trade and Labor Unions) törvényhozási célkitűzések hosszú sorát fogadta el. Ezek között szerepelt a szakszervezetek jogi védelme, a nyolcórás munkanap, a gyermekmunka korlátozása és egy olyan rendelkezés, hogy a bért csak törvényes pénzben lehessen kifizetni, illetve a további kínai bevándorlás tilalma.*

Az 1881-es gyűlés szerény kezdet volt. A szövetség eredeti vagyonát – 56 dollár 10 centet – teljesen elvitte az elfogadott határozatok kinyomtatása. Egy évvel később egy második gyűlésen összesen tizenkilenc küldött jelent meg. A következő években sok hasonló kis

* Gompers ugyan hamar és következetesen egyenlő jogokat követelt a feketéknek és a nőknek, de a kínaiak kizárása mellett agitált. Akkoriban, beszámolója szerint, a szivarkésztők egynegyede kínai volt, s mivel hajlandók voltak kevesebb pénzért is dolgozni, Gompers attól tartott, ha a kínaiak beáramlását nem állítják meg, minden nem kínai kiszorul a szakmából.

gyűlés volt, de a gyűlések között nem tartottak fenn állandó székhelyet vagy szervezetet. Akik úgy vélték, hogy szükség volna egy állandó ernyőszervezetre, 1886-ban összehívtak egy gyűlést Ohio Columbus városában. A 42 jelenlévő küldött 25 szakszervezet képviselőjében, amelyek összesen 317 000 tagot tömörítettek⁶⁰⁷ megalakították az Amerikai Szakszervezeti Föderációt (American Federation of Labor: AFL), és a szövetségek maradványait ebbe olvasztották be. Egyetlen fizetett állást hoztak létre: az elnökét, amelyre Gomperset választották meg évi ezer dolláros fizetéssel – ez valamivel kevesebb volt, mint amennyit szivarkészítéssel keresett.

Az új föderáció célja az volt, hogy megerősítse tagjait a munkaadókkal és egy rivális szervezettel, a Munka Lovagjainak Nemes Rendjével (Noble Order of Knights of Labor) szemben, amely az 1881-es nagyjából tizenkilenc ezres tagságát 1886-ig csaknem egy millióra növelte. Mindenevő szervezet volt, minden foglalkozási területről felvett tagokat, ez pedig fenyegetést jelentett az egyes szakszervezetekre, amelyek a saját szakmájuk minden tagját képviselni kívánták. A Knights of Labor titokzatos, testvériség-típusú szervezet volt, világosan artikulált cél nélkül. A társadalom megváltoztatását kívánták, de nem fejtették ki, pontosan hogyan és miben. A tagsága nem korlátozódott munkásokra, bárki beléphetett a bankárok, az ügyvédek, az alkoholos italokat forgalmazók, a szerencsejátékosok és a tőzsdei brókerek kivételével. Gompers megállapítása szerint a Knights of Labor „egy szakszervezetnél magasabb rendűnek, nemesebbnek” gondolta magát.⁶⁰⁸ A Knights az AFL-re „pusztán szakszervezeti” szövetséggként utalt. Gompers kifogásolta, hogy a Knights vezetői közt boltosok és korábbi rendőrfőnökök is akadtak, és „mesterséges szervezetnek” nevezte. A Knights vezetője, Terrence Powderly ezután „gin-nyeldeklő, pókhasú, vörös orrú, sebhelyes, koszos ingű, mosdatlan, bőrseggű, üresfejű, kétarcú, kereplő fejű, viszkető tenyerű csavargónak” nevezte Gomperszt.⁶⁰⁹ Máskor Gompers zsidó származására utalva „Krisztusgyilkost” is bevetette.⁶¹⁰

[Noha a lovagok nem voltak szocialisták, és nem rendelkeztek más világos ideológiával sem, a küzdelem megerősítette Gomperszt abban a meggyőződésében, hogy a munkásszervezetek csakis a munkásokért és munkások által létezhetnek.] A szocialista eszmét szinte mindenhol az elit képviselői vitték a munkások közé – Németországban Marx, Engels és Lassalle, Oroszországban Lenin és Plehanov, Angliában Attlee és a Webb házaspár –, így Gompers álláspontja nem sok jót ígért az amerikai szocializmus jövőjére nézvést.

A Knights eredetileg nagyobb szervezet volt, mint az AFL, de csaknem olyan gyorsan indult hanyatlásnak, ahogyan felívelt. Ennek az oka részben az lehetett, hogy Gompers sokkal tehetségesebb vezető volt, mint Powderly. Részben azonban az, hogy Gompersnek igaza volt, amikor „természetesnek” nevezte a szakszervezeteket, amennyiben közvetlenül az ipari műhelyekben születtek meg, míg a lovagok egy boldogabb kor képéből merítettek ihletet – lett légyen az a múltban vagy a jövőben –, de az itt-és-mostban nem sokat tudtak kínálni.

Ha el is fogadjuk Gompers állítását, hogy a szakszervezetek valamilyen értelemben természetesek, ez nem jelenti, hogy önmaguktól jöttek volna létre. Ellenkezőleg, az általa vezetett mozgalom nagyon is saját víziójának és fáradhatatlan odaadásának a terméke volt. Nemcsak az ő neve került szóba az AFL alakuló gyűlésén az elnöki feladatra, de ő volt az egyetlen, aki elfogadta a munkát évi nyomorúságos ezer dollárért. Ráadásul még ez a fizetés sem volt biztos, mert az elnök dolga volt a pénz összeszedése is. A tagszakszervezetek gyakran késlekedtek a befizetéssel, Gompers sokszor késve kapott fizetést, és kétségbeesésében már arra gondolt, hogy „fel kell adnia a munkát... vagy éhen hal”.⁶¹¹ Minden nap gyalog ment az irodába, hogy megspórolja a kocsí árát, az egyetlen ruhájában. Legidősebb fia, Sam Jr. otthagya az iskolát, és nyomdászként kezdett dolgozni, hogy segítsen összeszedni a családi költségvetést.⁶¹²

A föderáció néha nem tudta kifizetni a számláit, és kezdetben nem volt több alkalmazottja. Egy év után Gompers engedélyt kapott a felügyelő bizottságtól, hogy felvegyen egy küldöncöt heti maximum 3,50 dollárért, hogy a saját idejét tartalmasabb munkával tölthesse. Gompers végigutazta az országot és a szakszervezeti evangéliumot hirdette. Egyetlen útján végigjárt egy Syracuse, Rochester, Buffalo, Boston, Albany, Troy, Cleveland, Colombus, Cincinnati, Indianapolis, Louisville, Evansville, Nashville, Connellsville, Peoria, St. Louis, Springfield, Kansas City, Fort Scott, Denver, Lincoln, Omaha, Sioux City, Minneapolis, South Bend, St. Paul, Milwaukee, Chicago, Grand Rapids, Saginaw, Lansing, East Saginaw, Detroit városát – és még fél tucat másik várost – magába foglaló útvonalat (az említett városok több különböző keleti parti, déli, nyugati és északnyugati államban találhatók – a ford).⁶¹³ Minden egyes állomásnál a helyi szakszervezetek állták a két város közötti út költségeit. Tehervonaton vagy más olcsó közlekedési eszközön utazott, de a vendéglátók néha nem fizettek, és a különbözetet a saját zsebéből kellett fedeznie, aztán később fordult a teljesen lyukas zsebű AFL felügyelőbizottsághoz költségtérítésért.

A földrajzilag szétszórta szakszervezeteket – mert általában minden szakszervezet helyi szervezetként alakult meg – megpróbálta rávenni, hogy fogjanak össze, és hozzák létre a hasonló foglalkozásúak országos szervezetét. Ezek a nagyobb szervezetek gyakran „nemzetközi-nek” nevezték magukat, mivel kanadai ágaik is voltak. (A nagyhatalmú fuvaros és szállító szakszervezet – a Teamsters Union – például így jött létre, az AFL pátyolgatásával.) A kontinenst átfogó testületekbe Gompers úgy próbált életet lehelni, hogy igyekezett rábeszélgni őket, vegyenek fel legalább egy teljes állású alkalmazottat – eredetileg csak a helyi szervezetek találkozóiként funkcionáltak. Arra is biztatta őket, hogy folytassanak szervezőmunkát a saját szakmájukban.

Négy év elteltével, az AFL 1890-es gyűlésén kezdtek már látszani a munka eredményei: 103 küldött volt jelen, 83 szakszervezet képviselőjében.⁶¹⁴ Az egykor törekény föderáció elindult az úton, amelynek végén nagyhatalmú és óriási szervezet lett. Alig egy évtizeden belül a bérből élő amerikaiak 10%-át képviselte.⁶¹⁵ Ahogy a sajtó felfigyelt az amerikai életben felbukkanó új erőre, Gompers „a munkások kis Napóleona” becenevet kapta. A maga 162 centijével is híres volt tüzes temperamentumáról. Bernard Mandel, az életrajzírója meséli el a becenevű születésének történetét. Egy sok veszekedéssel tarkított szakszervezeti kongresszuson a New York állambeli Albanyban, 1887-ben, amikor az AFL és a Knights közti rivalizálás a csúcspontjára ért

Egy küldött előrerohant a terem hátuljából, átugrott a korláton, fel az emelvényre, és pisztolyt szegezett Gompers mellé. Gompersnek szeme sem rebent, mosolyogva kikerülte a férfit, átkarolta, úgyhogy a két karja a testéhez szorult, lassan lenyúlt a fegyverért, a zsebébe tette, és azt mondta: „Kopj le, míg nagyobb baj nem lesz.”⁶¹⁶

Gompers nemcsak kemény volt, hanem makacs is. Két kérdésben is eldöntötte, mit képviseljen az amerikai szakszervezeti mozgalom: a szocializmus és a „kettős szakszervezetek” ügyében. Mindkettőt hevesen ellenezte. A műhelyben kiérlelt elképzelései nyomán Gompers először azért utasította el a szocializmust, mert a gyakorlatban kivihetetlennek, s nem azért, mert helytelennek gondolta. „Nincs olyan nemes reménye egy szocialistának, melyet ne osztanék magam is... A módszereink azonban különböznek” – magyarázta.⁶¹⁷ Ezen túl úgy érvelt, hogy „a világon egyetlen munkásszervezet sem rendelkezik olyan erős osztálytudattal, mint a szakszervezetek”.⁶¹⁸ Az AFL

küldetésnyilatkozata, amelyet bizonyosan nagyrészt ő írt, a *Kommunista Kiáltvány* enyhe visszfényét tükrözte. „Harc zajlik a civilizált világ minden nemzetében, minden ország elnyomói és az elnyomottak között, harc a kapitalisták és a munkások között, amelynek intenzitása évről évre nő, és a dolgozó milliók számára katasztrófát hoz, ha nem egyesülnek kölcsönös védelmük és jólétük érdekében.”⁶¹⁹

Gompers szemében ugyanakkor a tisztán látó osztálytudat nem a szocializmus felé visz, hanem attól távolabb. 1890-ben a II. Internacionáléhoz írott levélben elmagyarázta a dolgot. „Elvtársak, noha óceánok választanak el egymástól bennünket, ugyanaz a szellem és cél hajt bennünket, hogy szervezkedjünk a Világproletariátus helyzetének javítására és végső felszabadítására” – kezdte.⁶²⁰ Aztán hozzátette: „Természetesen nehéz megítélni... milyen formát öltsenek más országokban a munkásszervezetek... de remélem, nem lépek túl az illendőség határát... ha azt mondom, hogy minden bér munkást Szakszervezetbe kell szervezni, és legalábbis egy ideig, a Mozgalom gazdasági aspektusaira kell koncentrálnunk minden erőfeszítésünket”. „Gazdasági aspektuson” a magasabb bérek és jobb munkakörülmények érdekében végzett kollektív alkudozást értette – szembeállítva a társadalom megváltoztatásának „politikai” céljával.

A levélben Gompers arra utal, hogy a „gazdasági” szervezkedést „politikai” harc követheti, de később sokkal élesebben kezdte bírálni a szocializmus gyakorlati hiányosságait:

„Barátaink, a Szocialisták... remek elképzelést alakítottak ki ipari életünk problémáival kapcsolatban. Azt mondják – mint mi is, mint minden értelmes ember –, hogy nyomorúság vesz minket körül. Látjuk a szegénységet, a kíméletlenül kihasznált bér munkát (sweatshop), a hárfa minden húrját megpendíthetjük, az emberi együttérzés leggyengédebb érzéseire játszhatunk; de miközben látjuk a rosszat és szeretnénk javítani rajta, Szocialista barátaink csak az ígéret földjére szegeznek tekintetük, és várnak, hogy megszólaljon a mennyi himnusz”.⁶²¹

Az AFL kongresszusain Gompers figyelemreméltó retorikai képességeit arra használta, hogy visszaverje a „minden termelőeszköz és elosztási rendszer kollektív népi tulajdonának” bevezetésére irányuló határozatokat. A gondolat talán csábító, de az efféle deklarációk a szemében a szocialista mozgalom alá rendelték volna a munkásmozgalmat. Ugyanezen okból bevezetett egy szabályt, amely

megtiltotta a szocialista csoportok képviselését a föderációban. Mindaddig Amerikában és másutt is bevett gyakorlat volt, hogy a „munkás” szervezetek szimpatizánsokat is felvettek a munkások mellett, s az előbbieket gyakran felülkerekedtek az utóbbiakon. Az International Workingmen's Association-t például munkásvezetők alapították, de Marx és Engels hamarosan átvette a vezetését. Gompers az ilyesmit nem tűrte. 1890-ben robbant ki a konfliktus, amikor a New York-i Központi Munkásföderáció (New York Central Federation of Labor) jelentkezett az AFL-be, de Gompers elutasította őket azon az alapon, hogy tagjai között volt a Szocialista Munkáspárt (Socialist Labor Party) New York-i szervezete is.

„Egyszerűbb lett volna automatikusan felvenni őket” – mondta.⁶²² „De tudtam, hogy rossz úton járnak – egyetlen politikai szervezetnek sincs joga képviselőre a szakszervezeti mozgalomban. Egyedül a szakszervezeti tagkönyvet ismertem el az AFL tagság alapjaként.” A New York-iak a föderáció országos kongresszusához fellebbeztek, miközben Gompers igyekezett azzal megtámogatni az álláspontját, hogy írt Engelsnek, aki, úgy gondolta, nyilván látni fogja a logikát a munkásmozgalom proletár tisztaságának megőrzésében. Egyik kérés sem talált meghallgatásra. Engels nem válaszolt Gompers levelére, az AFL kongresszusa azonban helybenhagyta a döntését.

Nem csoda ezek után, hogy Gompers a szocialisták fő célpontja lett. Habár a szocialista pártok nem tudtak összekapcsolódni a föderációval, sok szakszervezeti vezető aktív szocialista is volt, és nagyhatalmú blokkot képeztek az AFL kongresszusokon. 1894-ben a szénbányász John McBride-ot támogatták, aki le is győzte Gompert – harmincnégy évnyi uralmában így keletkezett egy kis hiátus. Egy évvel később szűk többséggel visszanyerte a posztot, de gyakran került szembe a szocialisták által támogatott heves ellenzékkel.

Gompers, mondanunk sem kell, adott is, nem csak kapott. A szocialistákat „izmusok embereinek” és „szakadároknak” nevezte („men of isms and schisms”), akik „a munkásmozgalom zsinórján szeretnék felröptetni a maguk politikai szélsárkányát”.⁶²³ Mások céljainak rendelnék alá a munkásokat. „A szakszervezeti mozgalom az egyetlen osztálymozgalom” – mondta.⁶²⁴ „A sokszor osztálymozgalomnak nevezett mozgalom [ti. a szocialisták] gyakran nem többek egy pártnál, s minél erősebb a pártélet, annál többet veszít munkásosztálybeli karakteréből.”

A Gompers és a szocialisták közt dúló harcot tovább szította a kettős szakszervezetek kérdése. Gompers szerint egy munkás csak egy

szakszervezethez tartozhat. Máskülönben a nagykutya kijátszhatják egymás ellen a szakszervezeteket – ami sokszor meg is történt. Ez volt a Knights of Labor ellen folytatott korai küzdelem fő motivációja is. Ezt követően az AFL-lel vetekedő országos szintű szakszervezeti szövetségek alapítási kísérleteiben mindig a szocialisták játszottak vezető szerepet. A Szocialista Párt örökös elnökjelöltje, Eugene V. Debs több föderációt is vezetett. Ezek a csoportok mindig kihívták Gompers haragját. A Világ Ipari Munkásait (Industrial Workers of the World), a legnevesebb ilyen szervezetet „a munkásmozgalmon élőködő radikális gombának” nevezte.⁶²⁵ Nem tartotta semmire az Amerikai Munkás Szakszervezetet (American Labor Union), a Nyugati Munkás Szakszervezetet (Western Labor Union) és az Amerikai Vasúti Szakszervezetet (American Railway Union) sem, amelyeket mind a szocialisták ihlettek, és a mozgalom szakadásának vagy meggyengülésének veszélyét hordták magukban.

Semmi nem váltott ki belőle olyan dühöt azonban, mint a Szocialista Munkáspárt (Socialist Labor Party: SLP) által létrehozott Szocialista Szakszervezeti és Munkásszövetség (Socialist Trade and Labor Alliance). Az SLP vezetője Daniel Loeb, egy egyetemi oktató volt, aki a kevésbé zsidós Daniel De Leon-ra változtatta a nevét. A gúny mestere volt: „munkásfakírok” és „a kapitalizmus munkás hadnagyai” néven emlegette az AFL vezetőit – a kifejezések sokáig éltek az amerikai kommunisták szókincsében. A középosztálybeli szocialisták által alapított kettős szakszervezet mindent megtestesített, amit Gompers gyűlölt, és nem is titkolta az érzéseit. De Leon munkásterületének megalakulását a következő szavakkal üdvözölte:

*Úgy látjuk... hogy a szakszervezet-züllesztés munkáját az úgynevezett New York-i szocialista párt egy szárnya vette magára, amelyet egy professzúra nélküli professzor, egy csaló zugügyvéd és egy olyan statisztikus vezet, aki a republikánus, a demokrata és a szocialista pártot is ellátja adatokkal. E három szélhámos néhány naiv és átvert munkással együtt nemrégiben elindítottak egy kocsmában egy új országos szervezetet, azzal a kifejezett céllal, hogy az ország összes szakszervezetét tönkretégyék.*⁶²⁶

Amikor a csoport néhány év múlva feloszlott, Gompers ugyanilyen kemény volt. Hangosan örvendezett, hogy „ez a halálra ítélt konszern a munkások kettős ellensége, a mohóság és a tudatlanság brutális frigében fogant, s aztán egy tüdőbajos törpe embrióvá fejlődött, amely

korruptióban és mocsokban született, most pedig haldoklik, miközben a méltatlan fogamzás körül bábáskodó keselyűk alig várják már, hogy lecsaphassanak az elsorvadt hullára.”⁶²⁷

Az ilyesféle háborúkkal töltött évek után Gompers már nem igyekezett többé minimalizálni a szocialistákkal való nézeteltéréseit vagy azt sugallni, hogy pusztán eltérő módon igyekeznek eljutni ugyanazon célhoz. Az 1903-as AFL kongresszuson kijelentette: „Meg kell mondanom nektek, szocialisták... tudom, hogy mire készültök... Teljességgel ellenzem a filozófiátok... Gazdasági szempontból ostoba, társadalmi szempontból helytelen, ipari szempontból merő lehetetlenség.”⁶²⁸

Nehéz megítélni, hogy a szocialistákkal folytatott hatalmi harc folytán lett Gompers egyre nagyobb ellensége a szocialista doktrínának, vagy a növekvő ellenérzése járult hozzá a szervezeti harc elfajulásához. De bármi volt is az ok és az okozat, Gompers önálló munkásmozgalmi filozófiát alkotott, amely ellensége volt a szocialista eszméknek. Míg a szocialisták általában azt kívánták, hogy a kormány nagyobb szerepet vállaljon a gazdaságban, Gompers egy minimális szintet leszámítva nem bízott az állami beavatkozásban. Különös módon ez az osztálytudatról alkotott egyéni elképzeléséből eredt. Tulajdonképpen elfogadta Marx és Engels nézetét, hogy a kormány elkerülhetetlenül az „uralkodó osztály” eszköze. Egy sztrájkokkal és bojkottal vívott közvetlen gazdasági harcban a munkások győzhetnek, de ha a kormány kezébe teszik le az ügyet, biztosan pórul járnak. „A munkások minden korban azért küzdöttek, hogy lefejtsék az állam csápjait a nyakukról” – mondta.⁶²⁹

Gompers bizalmatlansága a kormány iránt keserű tapasztalatban gyökerezett. 1882-ben briliáns kampányt szervezett, hogy a New York-i törvényhozás tiltsa be a szivargyártást a nyomornegyedek bérházaiban – ez a gyakorlat dohányporral és törmelékkel telítette a lakásokat, és megsokszorozta az amúgy is rémes körülmények egészségügyi ártalmait. Fontos szerepet játszott a kampányban egy fiatal képviselő – Theodore Roosevelt (később az Egyesült Államok elnöke – a ford.). Roosevelt úgy gondolta, azért nevezték ki a kérdést tárgyaló bizottságba, mert a politikai teoretikusok a laissez faire biztos támogatójának hitték – de alábecsülték az ellenfelet. TR elfogadta Gompers meghívását, aki személyesen végigvezette a nyomornegyedeken, és amit látott, sértette patriotizmusát. Visszaemlékezése szerint

első látogatásaim után a szóban forgó nyomornegyedben úgy éreztem, bármi legyen is az elmélet, nem szavazhatok jó lel-

*kiismerettel e körülmények fenntartása mellett. E körülmények között az ottani bérházakban élő munkáscsaládok gyermekei nem úgy nevelkedtek, hogy amerikai állampolgárságuk szigorú követelményeinek megfeleljenek.*⁶³⁰

TR aktív segítségével Gompers átvitte a törvényt, de a bíróságok megsemmisítették. A következő ülésen ismét megszavazták, aztán ismét megsemmisítették. Végül Gompers más stratégiát választott:

*átbeszéltük, mit tehetünk még a képviselőházban, és úgy döntötünk, hogy a szervezőmunkára koncentrálunk... Sztrájkokkal és tüntetésekkel zaklattuk a gyárosokat, míg meg nem győződtek róla, hogy... kevesebbet vesztenek, ha felhagynak a bérházakban folytatott gyártással... Így a gazdasági erőnk segítségével elértük, amit a törvényhozásban nem sikerült.*⁶³¹

Az ilyen tapasztalatok nyomán Gompers nem pártolta a törvényhozási akciókat, amelyek évtizedekkel később a munkásmozgalom legfontosabb eszközévé váltak. Ellene volt a minimálbér-törvénynek és mindenféle állami társadalombiztosításnak is, a rokkantbiztosítás kivételével. Még a nyolcórás munkanap szabályozását is ellenezte, noha kevesebb ügy volt számára fontosabb ennél – inkább sztrájkok sorozatával igyekezett elérni a célt.* De, noha a bíróságok beavatkozása miatt végül elhagyta a politikai arénát, a sztrájkellenes törvények után kénytelen volt visszatérni, mert a közvetlen gazdasági akciózás lehetetlenné vált. Arra jutott, hogy csak egy munkásbarát törvényhozás szoríthatja vissza a munkaadókat pártoló bíróságokat. Az AFL megalakította a Munkásképviseleti Bizottságot (Labor Representation Committee) – az elnevezést talán a brit szakszervezeti kongresszus által hat évvel korábban felállított testülettől vette át, amelyből később a brit Munkáspárt kialakult. Nehéz kezdeti lépéseket követően Woodrow Wilson 1912-es elnöki győzelmével végül aranyra talált.

Wilson jelölése nem sok lelkesedést váltott ki a szakszervezeti körökben, mert viszonylag konzervatív demokratának számított. De – mint a munkásmozgalom történetével foglalkozó Henry Pelling

* A történelem ironiája folytán a kampány során Gompers választotta 1886. május 1-jét a nyolcórás munkanapért folytatott nemzetközi harc napjaként. Ettől fogva „május elsejét” jelentős vörös ünnepként kezelték a világ szocialistái és kommunistái – Gompers pedig mélyen megvetette.

írja – végül „ő volt az első amerikai elnök, aki komolyan odafigyelt a szakszervezeti vezetők szavára... és gyakran személyesen konzultált Gompersszel”.⁶³² Egyik első hivatali intézkedése a Munkaügyi Minisztérium (Department of Labor) felállítása volt, amelynek titkára William Wilson, a Bányász Szakszervezeti Unió (United Mine Workers) feje lett. Ezután törvénybe iktatta a Clayton Actot, amely mentesítette a szakszervezeteket bizonyos trösztellenes szabályok alól, és segített átvinni a Seaman's Act-ot, amely a tengerészeket felszabadította a lényegében jobbágyi sorból. Viszonzásul a munkásszervezetek nagy szerepét játszottak Wilson 1916-os újraválasztásában.

Ahogy Amerika belépése az első világháborúba mind valószínűbbé vált, Wilson Gompers-et is beválasztotta a hét jeles polgárból álló honvédelmi tanácsadó bizottságba – a kinevezés szimbólum volt, a szakszervezeti mozgalom befogadása a politikai elitbe. Amikor 1890-ben a megerősödött Amerika belekóstolt a gyarmatosításba, Gompers hangosan tiltakozott. Elítélte a „szívtelen lelkendezőket, a mindentide monopolistákat és imperialistákat”, és az Antiimperialista (Liga Anti-Imperialist League) alelnöki pozícióját is elvállalta. Arról azonban szilárdan meg volt győződve, hogy Amerika jó ügyért harcol az első világháborúban, és tüzes hazafisággal támogatta a részvételt.⁶³³

Gompers összehívta a szakszervezeteket, hogy biztosítsák támogatásukról a kormányt, amennyiben belép a háborúba, annak fejében, hogy a munkások jogait tiszteletben tartják. Ennek során többek között a Szocialista Párttal is összeütközésbe került, amely európai rokonaival ellentétben kitartott az antimilitarizmus mellett, azon az alapon, hogy a munkásnak nincs hazája. Ez teljesen ellenkezett Gompers érzéseivel. „Eszembe sem jutott soha az évek során, amelyeket ebben az országban töltöttem, hogy ne lennék amerikai” – mondta, hozzátéve, hogy áttelepülésük után „Amerika szelleme teljesen birtokba vett”.⁶³⁴ Ennek ellenére, mondta, „a világháború kitöréséig nem tudtam, milyen mélyen kötődöm Amerikához.” A szocialisták semlegessége tehát csak fokozta ellenséges érzéseit. A szemében ez „Németországnak nyújtott támogatás... lojális amerikaiak ezután nem maradhatnak a párt tagjai”.⁶³⁵

A munkásmozgalomban és a radikális körökben folyó háborúellenes agitációt ellensúlyozandó Gompers megszervezte a háborút támogató szocialistákat és szakszervezeti embereket, és megalakította az Amerikai Munkáspárti és Demokrata Szövetséget (American Alliance for Labor and Democracy). „Gompers kritikus szerepet játszott a háborúpárti nemzeti konszenzus kialakításában – írja

a munkásmozgalom történetével foglalkozó Nick Salvatore –, mert igen sok és hangos ellenzője volt az amerikai szerepvállalásnak”.⁶³⁶ Gompers olyan hatékonyan mozgósította a közvéleményt, hogy a háború vége felé Washington európai körútra küldte, az egyre apatikusabb szövetségesek moráljának megújítása érdekében. Ebben is nagyon hatékonyan bizonyult. Amikor Lord Balfour, a brit külügyminisztert megkérdezték, mi volt Amerika legfontosabb hozzájárulása a háború sikeréhez, azt felelte: „Gompers”.⁶³⁷

Gompers szerepe a nemzetközi politikában nem ért véget a háborúval. Megválasztották a bizottság fejének, amely megalakította a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetet (International Labor Organization: ILO), amely a Népszövetséggel párhuzamosan jött létre. A Pánamerikai Munkás Konferencia (Pan-American Labor Conference) megalapításában is vezető szerepet játszott. A legszenvedélyesebb reakciót azonban a bolsevikok oroszországi győzelme váltotta ki belőle. Az AFL támogatta a levert 1905-ös orosz forradalmat; amikor pedig a cárt 1917 februárjában megfosztották trónjától, Gompers a következő táviratot küldte az ideiglenes kormánynak: „Az orosz munkásokkal együtt örülünk új szabadságuknak”.⁶³⁸ Lenin hatalomátvételében azonban a februári forradalom reményeinek elárulását látta, „a civilizált világot fenyegető veszély”.⁶³⁹

Lenin véres, despotikus taktikáját mindenki láthatta, de sok progresszív elnézte neki abban a hitben, hogy közösek a céljaik. Gompers azonban nem tűrte azt a mentegetőzést, hogy Lenin a jó oldalon áll – egész életében küzdött a munkásmozgalom körül megjelenő „idealisták” ellen. Az amerikai értékekkel való azonosulása folytán a bolsevikok antidemokratikus módszereit visszataszítónak találta, [Lenin állítása pedig, hogy a munkásosztály helyét egy forradalmi elit veheti át, legszentebb meggyőződéseit sértette.]

Gompers – aki szívesen mondogatta, hogy „rövid a lábam, nem tudok elfutni egy verekedés előtt” – habozás nélkül az amerikai antikommunizmus élére állt. Az AFL a kommunizmus összeomlásáig megmaradt ezen az állásponton, noha emiatt időnként ütköznie kellett hazai liberális szövetségeivel és a külföldi szakszervezetekkel. Gompers kinevette a szovjet kísérlettől megigézett értelmiségieket. „Akik a társadalom megváltásának és a munkások jövőjéért boldogságának elméleteit szövögetik, beleszédültek a bolsevik örvény tébo lyába... ahogy várható is volt” – mondta gúnyosan, hozzátéve, hogy „a társadalom tényleges termelő erőit a világon sehol nem rendíti meg a bolsevista propaganda egzotikus zenéje”.⁶⁴⁰ Ez persze túlzás

volt. Egyes munkáscsoportok vonzónak találták a szovjet rendszert, de Gompers az AFL-ben nem tolerálta az ilyesmit. Amikor a Seattle Központi Munkásbizottság delegátust küldött a Kominternbe, az AFL figyelmeztette, hogy kizárják a szövetségből, ha nem fejezi be a szovjetek támogatását.

Gompers nem elégedett meg a munkásmozgalom megfigyelésével. Amikor megneszelte, hogy a versailles-i békekonferencia amerikai delegációjának egyes tagjai rokonszenveznek a lenini rendszerrel, azzal vádolta őket, hogy „kimondhatatlan bünt követnek el a civilizációval szemben”.⁶⁴¹ Ami pedig a legfigyelemreméltóbb, hogy nekilátott az amerikai értelmiségiek közt széles körben elterjedt bolsevik szimpátia megbontásához. Az AFL újságjába cikksorozatot írt, amelyet azután könyvként is kiadott⁶⁴², majd 1921-ben William English Wallinggal közösen is írt egy könyvet.⁶⁴³ Ezekben az írásokban Gompers gondosan ízekre szedte a *Nation*ben vagy a *New Republic*ban megjelenő szovjetpárti apológiát. Szinte kizárólag Lenin és más szovjet források kijelentéseit idézve tárta fel az új moszkvai rendszer véres, elnyomó és kizsákmányoló természetét. Az egész „a kegyetlenség és az intolerancia nyomorúságos története”, amelyet egy „autokrata... kisebbségi diktatúra vitt véghez”.⁶⁴⁴

Gompersből nem vészett ki a harci szellem, de hetven körül az egészsége megromlott – kénytelen volt napi huszonöt szivarra korlátozni a fogyasztását. Az utolsó AFL kongresszusán, 1924-ben, dicsőítő beszédekkel és kitüntetésekkel halmozták el, ezután pedig az orvosa tanácsa ellenére rögtön a Pánamerikai Munkás Konferencia mexikói gyűlésére ment, ahol szintén óriási lelkesedéssel fogadták. Itt esett össze, noha elegendő ideig kitartott ahhoz, hogy még átvigye a határon, és szeretett fogadott hazájában, egy San Antonio-beli szállodai szobában hunyjon el. Utolsó szavai ezek voltak: „Isten áldja amerikai intézményeinket. Azt kívánom, váljanak napról napra még jobbak”.⁶⁴⁵

Lenin ugyanebben az évben halt meg. A kommunizmus még gyermekcipőben járt. Gompers nem élte meg, amikor a szocialista uralom az 1970-es években kiterjedt a világ népességének 35%-ára, amint gyászos figyelmeztetéseiben egykor megjósolta. A szelleme azonban tovább élt az utódjában, George Meanyben, aki kivette a részét a gigász megdöntéséből. Meany egészen más környezetből származott,

mind Gompers, de ő is autodidakta proletár volt, aki nem kedvelte a munkások vezetőjének és gyámolítójának jelentkező középosztálybeli teoretikusokat. Ő is hazafi és demokrata volt, aki hitt benne, hogy a munkás a szervezkedés, a sztrájk, a szólásszabadság és a szavazati jog révén is javíthat a sorsán Amerikában. Ő is zsigeri ellenszenvet érzett minden olyan rendszer iránt, amely megfosztotta az embert ezektől a jogaitól.

William George East Harlemben született – később a George nevet használta – Mike Meany, egy bádigos tíz gyermeke közül a másodikiként. Mike a helyi szakszervezet egyik tisztviselője volt, s mint oly sok apa, ő is könnyebb életet kívánt a fiának a „nehéz és piszkos” bádigos sorsnál. De, mint oly sok fiú, George az apja példáját követte, nem az intéseit. Tizenhat évesen, miután másfél évet lehúzott egy középiskolában, titokban megkérte apja egyik barátját, hogy szerezzen neki vízvezeték-szerelői munkát. Amikor Mike rájött a dologra, belenyugodott, azzal a feltétellel, hogy a fiú egy esti iskolában tiszteséggel megtanulja a szakmát.

Három évig tanult, de emellett arra is talált időt, hogy félig professzionális baseball játékos legyen – zömök termete folytán remek elkapó játékos volt. Akkoriban vasárnaponként tilos volt profi meccseket tartani, úgyhogy a fél-profik nagy tömeget vonzottak, és George minden játék után hazavitt néhány dollárt.

Az élet hamarosan nehezebb lett. 1916-ban az alig ötven éves apa meghalt, két évvel később pedig a bátyja elesett az első világháborúban. A huszonnégy éves George-nak kellett eltartania anyját és hat fiatalabb testvérét. Ezért el kellett halasztania a tervezett esküvőt Eugenia MacMahonnal – Eugenia varrónő és a Ruhaipari Dolgozók Nemzetközi Női Szakszervezete (International Ladies' Garment Workers' Union) aktív tagja volt –, de 1919-ben végül összeházasodtak.

A szakszervezetben is aktív szerepet vállalt. Apja örökségeként beválasztották a helyi végrehajtó bizottságba, mint később mondta, „kizárólag azért, mert Meany volt a nevem.” 1922-ben aztán saját növekvő hírnevének köszönhetően az egyik szakszervezet „üzleti megbízottja” lett. A teljes munkaidős állással végleg elhagyta az építkezéseket, és elkezdte útját az amerikai munkásmozgalom csúcsára.

Országos vezető korában Meany minden huszadik századi amerikai vezetőnél marconább figura volt. Az elmaradhatatlan hosszú szivarral a szája sarkában mély megvetéssel kezelte mind a piárt, mind az angol nyelvtant és kiejtést. (Az oil worker's union

neki csak „ölvoiköz” volt.) Sosem zavarta, hogyan beszél vagy az egyéb sajátságok, amelyek elárulták a vízvezeték-szerelőt – de a sofőr vezette limuzin és a hatalom más kis ajándékai sem. Ez a kibukott diák ugyanakkor mohón olvasott, és megtanult festeni, zongorázni és orgonálni, továbbá spanyolul – s ezt mind titokban. Nem akart vonzóbbnak tűnni a magasabb osztályok vagy a sajtó szemében, de a társai a kerges külső alatt láttak benne valami megragadót. Paul Hall, a tengerész-szakszervezet viharvert vezetője mondta egyszer:

Adj nekem egy valamire való fickót a hajón, aki tudja, mit csinál, és kapsz tőlem egy egységes, egy célra fókuszáló személyzetet. A vezetőnek van valami sajátos minősége. Meanyben megvolt ez a minőség. Ha Meany bejön egy szobába, ahol senki nem ismeri, képes magára irányítani a figyelmet. Ha hajóra szállsz és egy kávé mellett leültök a kávéházban, mindjárt látod, ki a vezető. Született vezetői képességnek hívják az ilyesmit, és Meany ilyen.⁶⁴⁶

1932-ben megüresedett egy hely a New York állami Munkásszövetségben. Meany úgy döntött, hogy indul a posztért. „A szakmánknak nem volt képviselője – mondta. – Nem az, hogy jogod volt rá, de nem volt rossz érv.”⁶⁴⁷ Valójában Meanynek nem volt szüksége nyomós érvekre. Jó benyomást tett a szövetség elnökére, aki aztán megoldotta, hogy megválasszák. Tizenhat hónap múltán az elnök lemondott, hogy csatlakozzon a kormányzó kabinetjéhez, Meany pedig az elnöki pozíciót is megcélolta. A posztra eredetileg a végrehajtó bizottság választotta ki az új embert, Meany pedig – a legújabb és legfiatalabb tag – 6 szavazattal 7 ellenében vesztett egy régebbi taggal szemben. De aztán néhány hónappal később a New York-i szövetség kongresszusán fordított.

Ugyanebben az évben, 1934-ben Meanyt megválasztották New York munkaügyi főnökének Herbert Lehman kormányzó mellé – a New Deal keltette lelkesedés hullámán a demokraták vitték a Szenátust és a Képviselőházat is. Lehman, egy zsidó befektetési bankár, kicsi és vékony ember volt, és áradt belőle a kultúra levegője. Furcsa párt alkottak Meanyval, de szoros politikai szövetséget kötöttek. Közösén vitték át a munkás bértörvényt, a társadalombiztosítási törvényt és egy rakás más munkavállalói és jóléti intézkedést – egyetlen év alatt hetvenkét törvényt egy számítás szerint.

New York volt ekkoriban a szervezett munkások legerősebb bástyája, itt élt a nemzeti szakszervezeti mozgalmak tagjainak együtöde, Meany politikai hatékonysága pedig felkeltette az országos vezetés figyelmét. Az AFL 1939-es kongresszusán egy küldött Meanyt jelölte William Green elnök – egy gyengekező vezető – helyére, akit éppen a gyengesége miatt választottak meg. Az AFL-t első negyven évében szinte mindvégig Gompers uralta. A szövetség struktúráját tekintve független szakszervezetek föderációja volt, annyi hatalommal, amennyivel a tagok felruházták. De Gompers a személyisége erejénél fogva dominált a mozgalomban. Amikor 1924-ben meghalt, az egyes szakszervezetek vezetői vissza akarták szerezni az irányítást, és Greent választották meg, akinek nem volt sem erős bázisa, sem erős kisugárzása.

Az ezt követő tizenöt évben köszöntött be a nagy gazdasági világválság, s nyomában a New Deal. Egy szakszervezeti csoport, amely türelmetlenül várta az új tömegtermelő iparágak megszervezését, leszakadt az AFL-ről, és megalakította az Ipari Szervezetek Kongresszusát (Congress of Industrial Organizations: CIO). A munkásmozgalomban egyesek úgy vélték, a szakítást Rooseveltnél (Franklin Delano Roosevelt [FDR], nem összetévesztendő Theodor Roosevelttel – a ford.) bátorította, abban a reményben, hogy az új testület szilárdabban mögé áll az újráválasztásért folytatott kampányban, mint az AFL-től remélhette. A CIO és az elnök közt valóban kialakuló szoros partneri viszony tükröződött Rooseveltnél gyakran idézett mondasában is: „beszélj meg Sydneyvel”, egy CIO-tisztviselőre, Sydney Hillmanra utalva. Az AFL vezetői szükségképp arra jutottak, hogy hatékonyabb politikai képviseletre van szükségük, mint amit Green nyújtani tudott. Meany jelölése természetes módon következett New York-i teljesítményéből.

Meanyt azonban zavarta a szóbeszéd, hogy elindul Greennel szemben. A Föderációban nem volt semmi hatalma. A New York-i pozíciót New York helyi szakszervezeteinek köszönhetette. Az országos AFL-t nem helyi szakszervezetek, hanem országos szakszervezetek alkották. Meany egyetlen szavazatra sem számíthatott, még a vízvezeték-szerelőkére sem. Ráadásul negyvenöt évesen fiatalnak számított a szakszervezeti hierarchiában, amelyben főként szenioritási elven léptek előre a képviselők. S noha az egyes szakszervezetek és a föderáció demokratikus volt, ritkán fordult elő igazi verseny egy pozícióért, és a mozgalom mi-versus-ők szellemisége nem is támogatta az ilyesmit. Meany nem akart elnökjelölt lenni, de elfogadta a nagy

szakszervezetek vezetőinek javaslatát, hogy vállalja a második legfontosabb – a titkári-pénzügyi vezetői – pozíciót, abban a reményben, hogy Green kihívása nélkül is meg tudja erősíteni a vezetést.

Kezdetben Meany nem volt túlzottan boldog a váltással. Először is, Eugenia nem volt hajlandó elhagyni New Yorkot, és remélte, hogy George egyszer majd csak kiszáll az országos szervezetből. (Nyolc évvel később, amikor legfiatalabb lányuk, Genevieve befejezte a középiskolát, végül beadta a derekát, de addig Meany hétvégenként, vasúton látogatott haza.) Ezen túl a poszt is csalódást keltett. Green tudta, hogy Meany felemelkedését részben a vele kapcsolatos elégedetlenség hajtotta – még a véleményét se kérték ki. Természetesen fenyegetőnek élte meg a húsz évvel fiatalabb dinamikus vezető jelenlétét, úgyhogy az AFL ügymenetének alapfeladatait bízta Meanyre, de távol tartotta a politikai munkától, amelyre Meany készült. Meanyt ez annyira frusztrálta, hogy már komolyan készült az állás feladására és arra, hogy visszatér New Yorkba, amikor a világháború kitörése új helyzetet teremtett. Meanyt kinevezték a Nemzeti Honvédelmi Egyeztető Testület (National Defense Mediation Board) tagjává, amelyből aztán a háborúba lépés után a Nemzeti Háborús Munkaügyi Testület (National War Labor Board) alakult. Most aztán nemcsak szakszervezeti társai, de a hazája is komoly felelősséget tett a vállára. Washingtonban maradt.

Pearl Harbor megbombázása előtt az AFL – és az átlag amerikai – az elszigetelődés álláspontján volt. Semmi nem utal arra, hogy Meany másképp gondolkodott, vagy különösebben érdekelte a tágabb világ. (Évekkel később maga mesélte el az anekdotát, amely szerint amikor Green 1936-ban megkérte, hogy menjen el Genfbe az ILO gyűlésére, azt hitte, a New York állambeli Genévről beszél.) A háború azonban ráébresztette a világpolitika jelentőségére. Felfedezte, hogy ez az egyetlen terület, ahol Greentől szabad kezét kap, mivel távol állt a szakszervezeti politikától.

1944-ben az AFL létrehozta a Szabad Szakszervezeti Bizottságot (Free Trade Union Committee: FTUC) a nemzetközi szakszervezeti együttműködés irányítására. Ahogy a szövetséges hatalmak győzelme mind biztosabbá vált, Meany azon kevesek közé tartozott, akik előre látták a háborút követő konfliktust a Szovjetunióval. Meany, mint a másik faragatlan proletár, aki egy munkásmozgalom élére emelkedett – az angol Ernest Bevin –, megvetette a kommunistákat. Bevin állítólag azt mondta, miután először találkozott a szovjet vezetőkkel, hogy „pont olyanok, mint a komcsik” – a szakszervezeti kom-

munista ellenfelekre gondolt. A bádogosok közt nem volt sok komcsi, de a bányászok vezetője, John L. Lewis, aki a szakadár CIO vezérévé vált, több száz amerikai kommunistát alkalmazott. Nem osztotta ugyan az ideológiájukat, de Lewisnak szüksége volt az aktivisták szervezőképességére, és egy költői kérdéssel védte meg a felhasználásukat: kié lesz a madár? a vadászé vagy a kutyáé? De akárhogy hős-ködött, a kommunisták sok szakszervezetben befolyást szereztek, sőt még a CIO-központban is. Meany csak „termeszeknek” nevezte őket.

Az FTUC vezetésének megszerzése és a nemzetközi kommunizmus ellen folytatott harc megindítása érdekében Meany egy színes figurához fordult, aki Jay Lovestone-nak nevezte magát. Lovestone a Ruhaipari Dolgozók Nemzetközi Női Szakszervezete (International Ladies' Garment Workers' Union: ILGWU) nemzetközi összekötőjeként dolgozott, amikor ennek elnöke, David Dubinsky felajánlotta szolgálatait Meanynek.* Lovestone jobban szeretett volna a Központi Hírszerző Ügynökségnek (OSS) dolgozni a háború alatt, de „Vad Bill” Donovan kémfőnök visszautasította több éves kommunista múltja miatt. Meany más mércével mért. Hitelt adott Dubinsky állításának, hogy Lovestone kóser gyerek: „Rendben van az a gazfickó, meg van térve.”⁶⁴⁸

Lovestone Jacob Liebstien néven született, Rabbi Barnet és Emma Liebstien ötödik, legfiatalabb gyermekeként. Tizedik születésnapja előtt Jacob, az anyja és három testvére elhagyták Lengyelországot, és Amerikába mentek Barnet és a legidősebb lány után, akik már egy évvel korábban emigráltak. A legtöbb zsidó bevándorlóhoz hasonlóan New Yorkban telepedtek le, a Lower East Side egyik bérkaszárnijában. Végül Bronxban kötöttek ki. Barnet nem talált munkát rabbiként, és elhatározta, hogy Palesztinába megy. Jacob azonban minden határon túl asszimilálódott. Ahogy Meany félprofi baseball-játékosként keresett némi pénzt, Jacob tizenévesen félprofi bokszer lett.

* Dubinsky tizennégy évesen kezdett dolgozni a pékek szakszervezetében szülőhelyén, a lengyelországi Łódźban, valamint a zsidó Szocialista Bundban, amellyel a pékszakszervezet kapcsolatban állt. Az aktivizmus a cár börtönébe, majd szibériai száműzetésbe vezetett. Elszökött, és tizenkilenc évesen sikerült eljutnia Amerikába. Itt mindenféle alkalmi munkát végzett, végül a ruhaiparban kötött ki, ahol elkezdett felfelé emelkedni az ILGWU hierarchiájában. Az ország egyik legbefolyásosabb munkásvezérévé nőtt ki magát, és ő volt Meany legközelebbi barátja a vezetők közül.

A bérházak tetején alkalmi ringet szerveztek, és a helybéliek fizettek, hogy megnézhessék, hogy ütik egymást a fiatalok. Jacobot „szőke zsidónak” nevezték, bár elszántan szembefordult az apai hittel. Évekkel később egy barátja azt mondta, hogy Jacobnak „antiszemita volt a szíve”, és ezt alátámasztja számos csípős megjegyzése a zsidókról.⁶⁴⁹

A judaizmus helyett Liebstein a szocializmust választotta. 1915-ben csatlakozott a szocialista párthoz – ebben az évben vették fel a New York-i City College-ba. Az oroszországi bolsevik győzelem áthidalhatatlan szakadást okozott szocialisták köreiből, s a balszárny 1919-ben megalakította a Kommunista Pártot. Liebstein is köztük volt. Ugyanebben az évben szerezte meg az amerikai állampolgárságot, és hivatalosan is Lovestone-ra angolosította a nevét.

Lovestone volt a párt *wunderkind*-je, a második számú ember a Charles E. Ruthenberg vezette frakcióban, akik a viszonylag pragmatikus megközelítés hívei voltak, és együttműködtek a főárambeli munkásmozgalmi és politikai szervezetekkel. A frakcióharcokat a pártkongresszusok szavazásain vívták, de a Komintern képviselői is közvetítettek, akiknek implicit, de nagy befolyásuk volt. A párt 1925-ös kongresszusán a Ruthenberg–Lovestone-csoport 1:2-höz arányú kisebbségben volt, de a Komintern-képviselő bejelentette, hogy táviratot kapott Moszkvából. Egyebek mellett ez állt benne:

A Kommunista Internacionálé úgy döntött, hogy a többség semmiféleképpen nem nyomhatja el a Ruthenberg-csoportot... Intézzon ultimátumot a többséghez, hogy Ruthenberg tartsa meg... a titkári posztot... kategorikusan ragaszkodjon Lovestone tagságához a Központi Végrehajtó Bizottságban... követelje, hogy a Ruthenberg-csoport megtarthassa helyét a központi kiadvány szerkesztőségében... Ha a többség nem fogadja el a követeléseket, jelentse ki, hogy a választások körülményei folytán nem világos, kinek van többsége...⁶⁵⁰

Az üzenet mögött az oroszországi belső intrikák álltak. Lenin egy évvel korábban halt meg, és a bolsevik nagyfőnökök egymással csatáztak az utódlásért. Az oroszországi Komintern-találkozókon Lovestone szövetséget kötött Nyikolaj Buharinnal, akinek csillaga emelkedni kezdett, amikor Sztálin mellé állt Trockij és Zinovjev balosaival szemben. Buharin most a befolyását Lovestone csoportjának támogatására használta. Két évvel később a negyvenhat éves Ruthenberg

váratlanul meghalt egy vakbélgyulladásban, és az alig harminc éves Lovestone lett a frakció vezetője és a párt titkára.

A következő pártkongresszuson, 1929-ben Lovestone nekiállt konszolidálni a pozícióját. A frakciója 95 szavazattal rendelkezett a 104-ből. Volt azonban egy magasabb hatalom. Moszkvában Trockijt és Zinovjevet legyűrték, Sztálin pedig Buharin ellen fordult, és jobboldali elhajlással vádolta. Lovestone kétszeresen is kényes helyzetben volt: mint viszonylagos jobboldali és mint Buharin szövetségese. Meghajolt az új szelek előtt és elítélte Buharint, de így is gyanús maradt. Mint gyakran megesett az olyan nemzetközi kommunistákkal, akiket Sztálin be akart törni, Lovestone-t is arra utasította, hogy hagyja ott az amerikai pártot, és bocsássa magát a Komintern rendelkezésére „nemzetközi munkára”. Lovestone ellenszegült, és egy pártvezetői delegációval Moszkvába ment, hogy fellebbezzon a Komintern döntése ellen.

Egy hivatalos meghallgatáson Lovestone több elvtársával egyetemben vitatkozni merészelt Sztálinnal, még arra is emlékeztették, hogy az amerikai kommunisták többsége mögöttük áll. Ez a szokatlan ellenkezés arra készítette Sztálint, hogy elővillantsa szemfogát:

Néhány szót a hencegő stílusról, amelyet Lovestone elvtárs használ, amikor az egész párt nevében, az Amerikai Kommunista Párt 99%-ának nevében akar szólni... Hadd emlékeztessék rá, hogy Zinovjev és Trockij is százalékokra hivatkozott egykor, és mindenkit biztosítottak róla, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártjának 99%-os támogatásával rendelkeznek – vagy fognak rendelkezni. Tudja, elvtárs, micsoda komédiában végződött Trockij és Zinovjev nagyzolása. Azt tanácsolom tehát, hogy ne próbáljon itt százalékokkal játszani. Azt mondja, hogy többsége van az Amerikai Kommunista Pártban, és hogy minden körülmények között meg is tartja ezt a többséget. Ez bizony nem igaz, amerikai küldött elvtársak, egyáltalán nem igaz... Jelenleg formális többségük van. De holnap nem lesz már többségük, és teljes elszigetelődésben találják magukat, ha a Komintern döntéseivel szembeszegülnek. Efelől bizonyosak lehetnek, kedves elvtársak...⁶⁵¹

Sztálin jóslata pontosnak bizonyult, Lovestone támogatói bázisa elolvadt. Amit Sztálin jobban értett, mint Lovestone, az a világ kommunista pártjainak hite volt, hogy Moszkva az új Jeruzsálem.

Bármilyen furcsa csavarok voltak is a pártvonalban, a kommunista lét a Kreml döntéseinek elfogadásával járt. Elrendelték Lovestone kizárását az amerikai pártból, és egy „felvilágosító” kampányba kezdtek. Lovestone fennmaradó híveit kirakták, bár már nem voltak sokan – egy számítás szerint összesen kilencvenketten.⁶⁵² Lovestone küldöttségének tagjai hazaindultak, némelyik megbánóan, mások dacosan, Sztálin azonban úgy rendelkezett, hogy Lovestone Oroszországban marad, az amerikai pedig féltetni kezdte az életét. Szerencsére még mindig volt néhány barátja Moszkvában, akik ellátták útlevéllal (a sajátját elkobozták) és egy berlini repülőjeggyel, így sikerült elmenekülnie.

Mint a kommunista tisztogatások számos áldozata, akik a rendszerbe vetett hitüket megtartották, és alacsonyabb beosztású funkcionáriusokat vádoltak a sorsukért, először Lovestone-t is megkísértette a gondolat, hogy tévedés az egész. De az 1930-as évek folyamán belátta, hogy korántsem különleges aberráció volt, ahogy elbántak vele, és visszavonhatatlanul szakított Sztálinnal. Az utolsó csöppet a pohárban a POUM, egy, a spanyol polgárháborúban a kommunisták oldalán harcoló független baloldali mozgalom szovjet tagjainak eltiprása, majd hőse, Buharin pere és kivégzése jelentette.* A korábbi bérkaszánya-bokszoló most ugyanolyan elszántan kezdett a kommunizmus ellen küzdeni, amilyen elszántsággal egykor terjesztette. Szívesen mondogatta: „Lehet, hogy tévedek, de sosem kételkedem.”

Az új Lovestone-t Dubinsky, az ILGWU elnöke szívesen fogadta, aki csatlakozott ugyan a CIO-hoz, de megijesztette az ottani kommunista befolyás. Lovestone-t és néhány megmaradt hívét felvette az Egyesült Automobil Munkások (United Automobile Workers) szervezetébe, amelyben a kommunisták kezdtek teret nyerni. Lovestone-nak tulajdonképpen nem sikerült legyőznie őket (később egykori szövetségeseikkel, Walter Reutherrel szemben maradtak alul), de Dubinsky szemében elég jól szerepelt, így kapott ajánlást Meanyhez, aki sietett kiaknázni Lovestone tehetségét.

Később gyakran feltételezték, hogy a faragatlan bádogosnak az ex-radikális adagolta be az antikommunista ideológiát. Meany is hallotta

* Nem Lovestone volt az egyetlen, akinek antisztálinista megvilágosodása támadt az események nyomán. Buharin pere volt a kiábrándult kommunista, Arthur Koestler *Sötétség délben* című regényének modellje. És a POUM soraiban harcolt George Orwell, ez a tapasztalat formálta kommunista szimpatizánsból a kommunizmus eltökélt ellenfelévé, ahogy a *Hódolat Katalóniának* kötetben beszámol róla.

ezeket a történeteket, és azt mondta „a szőr feláll a hátamon... Az ördögbe is, már akkor a komcsik ellen harcoltam, amikor Lovestone még a Kommunkista Pártot vezette”.⁶⁵³ Meany antikommunizmusa olyan heves volt, és a hidegháborúval kapcsolatos előérzete olyan erős, hogy 1944-ben csendben Dewey-ra szavazott. Archie Robinsonnak azt mondta egy interjúban:

*Szerettem FDR-t (Franklin D. Rooseveltet), de... sokat jártam a Fehér Házban. Meg voltam győződve róla, hogy a háború után komoly problémáink lesznek az oroszokkal. Láttam FDR-t és arra jutottam, hogy fizikailag és mentálisan is nagyon-nagyon gyorsan hanyatlík... Úgy éreztem, a háború után Dewey könnyebben elbánná az oroszokkal.*⁶⁵⁴

A háború alatt a Brit Szakszervezeti Szövetség Kongresszusa (British Trade Union Congress) arra kérte az amerikai és a szovjet szakszervezeteket, hogy alakítsanak valamiféle nemzetközi munkásszövetséget. Mivel a három ország ugyanazzal az ellenséggel állt élet-halálharcban, az együttműködés természetesnek tűnt, és mindhárom kormány támogatta a gondolatot. Az AFL azonban hallani sem akart róla. Meany és kollégái szemében a szovjet állam olyan szövetséges volt, amelynek talán szükséges katonai segítséget és együttműködést kínálni – de illúziók nélkül. A (Nagy-Britanniának segítséget nyújtó) Lend/Lease megállapodást habozás nélkül támogatták, de elképzelhetetlen volt, hogy legitimálják a Szovjetunió állami „szakszervezteit”. A háború alatt az AFL csendesen szabotálta a dolgot, de 1945 áprilisában, amikor Németország az összeomlás szélén állt, Meany úgy döntött, hogy leveszi a szájkosarat. Egy beszédben, amely szép példája az érdességének és a kommunizmussal kapcsolatos érzéseinek is, a következőket mondta:

Nem látjuk értelmét, hogy egy hamis egység ködébe burkolózunk, ami csak felváltaná az egyik totalitarizmust a másikkal. Nem kívánunk részt venni a nemzetközi munkásszervezetek manipulálásában annak érdekében, hogy a kommunisták beszívároghassanak, vagy egy olyan ideológia megédesítésében, amittől azonnal megfulladnának az emberek, ha ismernék, milyen következményekkel jár, amit éppen nyelnek... Miről beszélgesünk? A titkosrendőrség legújabb trükkjeiről, amivel a hatalmon lévő csoporttal egyet nem értőket behálózzák? Vagy talán

*a politikai foglyok koncentrációs táborainak kibővítéséről és továbbfejlesztéséről?*⁶⁵⁵

A háború végén az AFL volt az első főbb amerikai szervezet, amely elítélte a Vörös Hadsereg által megszállt nemzetek szovjet alávetését. 1947-ben Meany és Lovestone kiadattak egy térképet a szovjet koncentrációs táborokkal – ez volt az első betekintés abba a borzalmas történetbe, amelyet évtizedekkel később Szolzszenyicin *Gulág Szigetcsoport*-jából ismert meg az amerikai közönség. Amikor Szolzszenyicinnek sikerült az Egyesült Államokba jutnia, „azon idők minden foglyának nevében” köszönetet mondott a föderációnak.

Gompershez hasonlóan Meany és Lovestone is a „proletariátus élgárdájához” tartozott – de nem abban a hazug értelemben, ahogyan Lenin használta a kifejezést, hanem éppen ellenkezőleg. Vezető szerepet töltöttek be a kommunizmus elleni küzdelemben, mert az elnyomta a munkást, és az országuk védelmében, amely tisztas megélhetést biztosított a munkásoknak, bár Marx tagadta, hogy ez valaha lehetséges lenne a kapitalizmusban.

A kommunizmus kelet-európai terjesztésével kapcsolatban a tilakozáson túl nem sokat tehettek, de Nyugat-Európa aktív csatátérre vált Amerika és Oroszország között, és az AFL belevetette magát a küzdelembe. A Marshall-terv elindításakor Meany elfogadta a tanácsadó bizottsági tagságot. A terv a legnagyobb szabású külföldi segélyprogram volt a történelemben, hat éven keresztül az amerikai GNP 2%-át vitte el (a Japánnak nyújtott hasonló segéllyel együtt). Az amerikaiak szerették volna kárpótolni magukat a háborús évek szűkölködéséért, de Meany vállalta, hogy elmagyarázza a munkásoknak, miért van szükség az áldozatra. Egy beszédsorozatban világosan elmondta, hogy „a program dollármilliárdokba fog kerülni... Azt jelenti, hogy későbbre tolódik a nap, amikor az embereink minden kívánságához elegendő áru áll majd rendelkezésre... továbbra is magas adókat jelent a bérünkön... a most is drága megélhetés további drágulásához vezet”.⁶⁵⁶ De – folytatta – „ha azt a tragikus döntést hozzuk, hogy takarékoskodunk a pénzzel, és hagyjuk, hogy Nyugat-Európa Amerika nélkül húzza ki magát a bajból, akkor csak idő kérdése... és az Atlanti óceán partján új szomszédokkal találjuk magunkat szemben – Joszip Sztálin brutális fasiszta diktatúrájával.”

Olaszország, Franciaország, Németország és Ausztria romokban hevert a háború után. A feléledő kommunista pártok igyekeztek kihasználni a szociális lecsúszást és a széles körű nélkülözést. Olasz-

országban és Franciaországban ráadásul a kommunisták a hazafiság és a hősiesség dicsfényével övezve emelkedtek ki a háborúból az antifasiszta mozgalomban játszott főszerepük folytán. A hatalom megszerzésére irányuló stratégiájuk leglényegesebb lépése az újjászülető szakszervezeti mozgalom átvétele volt. Meany és az AFL meggyőzték az amerikai külügyet, hogy ezt mindenképpen meg kell akadályozni, és Lovestone el tudta érni, hogy követőit vagy szövetségeseit nevezzék ki munkaiügyi attasénak. A cél az volt, hogy a helyi amerikai követségeken legyen valaki, aki támogatja a FTUC erőfeszítéseit a nem kommunista szakszervezetek megerősítésében.

Lovestone legtehetségesebb követője, Irving Brown ment Európába megszervezni a kampányt. Az AFL és más szakszervezetek adományából finanszírozták, de a munkásszervezetek kincstára nem volt elég ehhez (talán a helyi kommunisták Moszkvából kapott pénzével sem vehette fel a versenyt). Úgy tűnik, az újonnan felállított CIA-n keresztül az amerikai kormány is kisegítette a FTUC-t.* Németországban és Ausztriában a kommunista munkásmozgalom vereséget szenvedett. Franciaországban és Olaszországban felülkerekedtek, de a kisebb rivális szervezetek megakadályozták, hogy teljesen uralják a terepet. Brown ágensei megakadályozták a kommunisták befolyása alatt álló rakodómunkás-szakszervezet politikai ihletésű sztrájkjait, amelyek a Marshall-segély keretében érkező szállítmányok kirakodását igyekeztek meggátolni. Változó becslések vannak arról, mennyire kerültek közel a kommunisták az 1940-es évek végén egyes nyugat-európai országokban a hatalomátvételhez, de amikor a titkos harc részletei évtizedekkel később nyilvánosságra kerültek, világossá vált, hogy Lovestone és Brown, Meany felügyelete alatt, nagy szerepet játszott a kommunista stratégia aláaknázásában.

Ironikus módon, miközben az AFL a tengeren túl harcolt a kommunistákkal szemben, otthon megindult a harc a kommunisták erős

* Meany mindig tagadta, hogy együttműködött volna a CIA-val, de noha az igaz lehet, hogy az AFL-CIO nem kapott közvetlenül pénzt a CIA-tól, a föderáció titokban kormányzati támogatást szerzett a külföldi antikommunista szakszervezeteknek. Lovestone életrajzírója, Ted Morgan szerint Meany 1974-ben kirúgta Lovestone-t, amikor rájött, hogy nem hajtotta végre az utasítását, hogy szakítsa meg a CIA legendás kémelhárító főnökével, James Jesus Angletonnal való pénzügyi kapcsolatát. Más tekintélyek viszont kételkednek benne, hogy Meany ne tudott volna Lovestone viselt dolgairól.

befolyása ellen az amerikai szakszervezetekben. Az 1947-es Taft-Hartley-törvény egyik rendelkezése megkövetelte, hogy a munkásvezetők írjanak alá egy, a kommunizmustól elhatárolódó nyilatkozatot. Az AFL az évi kongresszusán San Franciscóban a bányászok vezetője, John L. Lewis azt javasolta, hogy utasítsák vissza a rendelkezést. A robbanékony és ambiciózus Lewis volt az ország legszínesebb munkásvezére. Színésznek tanult, tele volt a feje bibliai és Shakespeare-től vett idézetekkel, és szónoki képességeit tekintve minden más vezetőt felülmúlt. Ezeket a képességeket az útjában állók megfélemlítésére használta, és ha a szónoklat nem volt ehhez elég, mindig kész volt némi fizikai megfélemlítés bevetésére is.

A rendelkezés valóban megalázó volt, de ahogy a hidegháború megjelent a horizonton, a kommunisták közismert befolyása a CIO szakszervezetekben sérülékennyé tette a munkásképviseletet. Amikor Lewis a beszédében gyávnak és árulónak nevezte a munkásvezetőket, amiért elfogadják a Taft-Hartley-törvényt, ellenszenvvel fogadták, mert ő maga is nagyban hozzájárult a problémához, amikor több száz kommunistát alkalmazott a CIO-ban aktivistaként. Az pedig, hogy sztrájkba vitte a bányászokat a háború alatt, felborítva minden tiszteletet a nemzeti veszély idején, minden másnál többet ártott a munkásmozgalomnak a közvélemény szemében. De a bosszúálló Lewisszal senki nem mert ujjat húzni – míg George Meanyre nem került a sor.

Meany gondosan felidézte, hogyan zilálták szét a kommunisták a munkásmozgalmat, majd Lewis döntését, hogy beengedi őket a CIO-ba. Aztán ezt mondta:

A jobbjaival magasra emelte az Egyesült Bányászok (United Mine Workers) kompromisszumot nem ismerő szembenállását a kommunizmussal; a baljával viszont Harry Bridges, Lewis Merrill, Michael Quill, Julius Empak [különféle CIO szakszervezetek kommunista tisztviselői], meg a többi büdös Amerikagyűlölő moszkovita barátságát kereste. Én tehát készen állok rá, hogy aláírjam a kommunistaellenes nyilatkozatot. Készen állok rá, hogy még egy lépéssel tovább is menjek, és aláírjak egy nyilatkozatot, hogy sosem voltam az elvtársak elvtársa.⁶⁵⁷

Először fordult elő egy ilyen gyűlésen, hogy Lewist kiűtötték. Soha senki nem merte azelőtt ilyen nyíltan megtámadni. Amikor a kérdést szavazásra bocsátották, Lewis támogatói bázisa eltűnt – a bányász-

szakszervezetet végül kiléptette az AFL-ből. Meany bátorsága és hatékonysága pecsétet ütött trónörökösi pozíciójára, Green 1952-ben bekövetkezett halála után elnöknek választották. A szakszervezetek olyan vezetőt akartak, aki olyan határozottan áll ki értük, mint Meany Lewisszal szemben.

Meany huszonhét évig volt a föderáció elnöke, egy évvel rövidebb ideig, mint Green, de sokkal többet ért el nála. Míg Green megelégedett a hatalom nélküli trónnal, Meany átformálta a mozgalmat. Begyógyította a belső szakadást, és visszavitte a CIO-t az AFL-be. A CIO-ban frakcióharcok dúltak, és néhány kollégája azt javasolta Meanynek, hogy egyesével szívja fel a tagszervezeteket. Meanynek azonban nem tetszett ez a megoldás, úgy gondolta, hogy teljesebb és tartósabb egységet ér el, ha a két föderáció egyenlő partnerként egyesül. Ennek szellemében adott nevet is az újraegyesített testületnek: így született a nyelvtörő AFL-CIO.

Bármilyen fontos volt Meany számára ugyanakkor az egység, kíméletlen tisztogatást indított a kommunisták és a gengszterek ellen. E kampányok csúcspontja 1957 volt, amikor kizárta a korrupt Teamsters Uniont (Szállítómunkások Szakszervezetét), noha ez volt az AFL-CIO legnagyobb tagja, és a föderáció költségvetésének 10%-át szolgáltatta. Jimmy Hoffa, Teamsters elnöke, akit később elítéltek szervezett bűnözésért, több találkozó alól is kibújt a kizárási folyamat során. Egy Teamsters forrás azt mondta Joseph Gouldennek, Meany életrajzírójának: „Jimmy nem akart egy szobában lenni Meanyvel. Nem ijedt meg könnyen, de egy olyan kösziklával, mint Meany, nem tudott elbánni.”⁶⁵⁸

Még keményebb belső harcot vívott Meany a mozgalom rasszizmusa ellen. Ezt nem nyerhette meg pusztán egy-két szakszervezet kidobásával, mivel a probléma mindenhol jelen volt, részben a pusztító előítélet, részben pedig az állások monopolizálására irányuló kísérlet – egy sok szakmára jellemző alapvető taktika – folytán. Egyes szakszervezetek csak a szakszervezeti tagok gyermekeit vették fel. Meany egyszer azt mondta, vannak olyan helyi bádogos szervezetek, amelyek csak bizonyos írországi megyék szülötteit fogadják be. A probléma az építőiparban is széles körben elterjedt, és egyes vádak szerint Meany túl elnéző volt velük szemben, mivel maga is az iparágban dolgozott. A feszültségek az AFL-CIO 1959-es kongresszusán kerültek felszínre, amikor Meany összekapott A. Philip Randolph-fal, az egyetlen fekete vezetővel, aki országos szakszervezetet képviselt. Meanynek nem tetszett, hogy Randolph kitergeti a mozgalom szennyesét, és

megfeddte, amiért „nem csapatjátékos”. Ugyanakkor Randolph és más fekete szakszervezeti vezetők sosem kételkedtek benne, hogy Meany alapján a polgárjogi mozgalom hive. Mint a *New York Times* szakszervezeti riportere, A. H. Raskin mondta:

*a durva összecsapás legszerencsétlenebb aspektusa az volt, hogy azt a látszatot keltette, mintha a két férfi között, akik a leg-határozottabban képviselték a diszkrimináció ellenes irányt, nézeteltérés lenne... Valójában abban mindig egyetértettek, milyen irányban kell a föderációnak haladnia, csak azt illetően tért el a véleményük, milyen gyors legyen ez a haladás, és mekkora nyomást lehet kifejteni a felgyorsítása érdekében.*⁶⁵⁹

Meany létrehozott egy polgárjogi tagozatot is az AFL-CIO-ban, és az 1960-as évek végére lényegében a diszkrimináció utolsó maradványait is felszámolták a mozgalomban. Ezen túl, noha időnként bírálták, amiért a föderáció nem állt a polgárjogi tüntetések mögé, az 1960-as évek korszakos törvényalkotásában, amely véget vetett a Jim Crow korszaknak Amerikában, mégis a legfontosabb lobbizó csoportok közé tartozott.

Miközben átszervezte a mozgalmat, Meany egyúttal az amerikai élet jelentős tényezőjévé is alakította. Az AFL-CIO irodájából lenyűgöző kilátás nyílt a Lafayette Parkon át a Fehér Háza, és szívesen tréfálkozott a látogatókkal, hogy az amerikai népnek rajta kell tartania a szemét az elnökön. Nem is habozott szemtől szembe vagy a sajtóban bírálni a hadsereg fővezérét. A *Washington Post* szerint Meany „nekiment Harry S. Trumannak a koreai háború stabilizációs politikájával kapcsolatban; felszólította Dwight D. Eisenhower, bizonyítsa be, hogy valóban érdekli a munkások sorsa, és megküzdött Lyndon B. Johnsonnal a minimálbérrel kapcsolatban... Elítélte Gerald R. Ford gazdaságpolitikáját, és megvádolta, hogy „vétóval kormányoz”... Jimmy Carter szemére hányta, hogy érzéketlen a bérből élők iránt”.⁶⁶⁰ Az egyetlen elnök, akivel Meany nem került összetűzésbe, Kennedy volt, talán mert atyai barátsággal szemlélte a nála egy nemzedékkel fiatalabb ír katolikus, de talán csak azért, mert Kennedy elnöksége rövid volt. A csaták ellenére Eisenhower és Johnson is keresték a munkásvezér társaságát – nemcsak politikai okból, de személyesen is. Magányos hely a csúcs, és Meany hatalma folytán valamiképpen egyenrangú volt velük, gránitszilárdságú személyisége pedig megbízható beszélgetőtárrá tette.

A legkevésbé Nixonnal jött ki. Noha támogatta Vietnam kérdésében, Meany keményen kritizálta Nixont a belpolitikai ügyekben, és a kampányaival Nixon két legfelsőbb bírósági jelöltjét, Clement Haynesworth-öt és Harrold Carswellt is megbuktatta. Amikor Nixon munkaügyi minisztere kritizálta Meanyt, amiért ellenzi az elnök bér- és árszabályozási politikáját, Meany azt felelte: „nem nagyon érdekel a munkaügyi miniszter. Ha problémád van a tulajjal, nem a gondnokkal beszéled meg.”⁶⁶¹ A *détente* vagyis az enyhülés politikája még inkább Nixon ellen fordította, s egyszer elsütötte a viccet, hogy ha Hitler még hatalmon volna „Henry [Kissinger] az ölébe ülne.”

A szakszervezetek soha nem látott erővel mozgósítottak 1968-ban Hubert Humphrey, Meany régi barátja érdekében, aki csak hajszállal vesztett Nixonnal szemben, és Meany eltökölte, hogy Nixon újrázását minden erővel megakadályozza. Amikor azonban a demokraták a békeparti George McGovern-t jelölték 1972-ben, Meanyben megállt az ütő. Szokásos egyenességével figyelmeztette a demokratákat, hogy „van egy pont, ahol megállok. Nem támogatok egy olyan fickót, aki meg akarja adni magát, és ennek semmi köze a szakszervezeti mozgalomhoz, semmi köze Nixonhoz. Ez én vagyok. Nem fogok támogatni egy figurát az elnöki kampányában, aki azt javasolja, hogy adjuk fel Délkelet-Ázsiát”.⁶⁶² Meg is tartotta a szavát, az AFL-CIO semleges maradt az elnökválasztás során, de ettől még nem békélt meg Nixonnal. Amikor Nixon második elnökségének elején kirobbant a Watergate-botrány, Meany volt az első jelentős közéleti személyiség, aki a felelősségre vonását követelte.

Jól mutatja, mennyire gyűlölte a kommunizmust, hogy Nixon iránti ellenszenve és a túlnyomó részben demokrata szakszervezetek nyomása ellenére is megvonta a támogatást McGovern-től. Egyszer azt mondta, ő „a második legveszettebb antikommunista” Amerikában, mindjárt Nixon után, de amikor Nixon elindította a *détente* politikáját, Meany megfosztotta az első helytől. Azzal dicsekedett, hogy az AFL-CIO „a legerősebb tömegszervezet a világon, amely teljesen szemben áll a kommunizmussal”.⁶⁶³ Nem csoda, hogy a kommunisták nagyon örültek, amikor 1979-ben végül visszavonult.

Ha a kommunisták azt gondolták, hogy ezzel véget ér az amerikai munkásszervezetek ellenük folytatott háborúja, hamarosan csalódniuk kellett. Igaz, Meany utóda, Lane Kirkland más stílusú és hátterű

vezető volt: egy prominens dél-karolinai család sarja, aki „az északi agresszió” háborús történeteinek nevelkedett. Amikor 1939-ben kitört a háború Európában, a tizenhét éves Kirkland megpróbált belépni a kanadai hadseregbe, mivel Amerika még semleges volt. A kora miatt elutasították, de hamarosan sikerült beügyeskednie magát a kereskedelmi flottába, amelyben végigszolgált a háborút. Itt csatlakozott egy kis tengerészszervezethez, amely a *Masters, Mates and Pilots* nevet viselte. A nemzetközi politika ily intenzív megtapasztalása után a Georgetown Egyetem külpolitika szakára ment. Ezt követően az AFL-nél kezdett dolgozni, ahol Meany kedvence lett, és az „öreg” kinevelte az utódjának. Kirkland néhány területen ugyan változtatott Meany irányvonalán, de a kommunizmus kérdésében árnyalatnyi különbség sem volt kettejük között.

Hamarosan tanúságát is adta meggyőződésének. Alig egy évvel azután, hogy Kirkland elfoglalta az elnöki széket, Gdańskban, a Balti-tengeri kikötővárosban drámai események kezdődtek. Egy darust, aki harminc évet húzott le a hatalmas Lenin hajógyárban, kirúgtak engedetlenség miatt. Az ötvenes éveiben járó Anna Walentynowicz, egy nagydarab és vallásos egyedülálló anya nem félt a hatalmas géptől, amelyet kezel, de az elnyomó állami gépezettől sem, amely őt próbálta kezelni. Aktív szerepet játszott a disszidensek egy laza hálózatában, akik ébren tartották az ellenállás szikráját, amely szinte minden évtizedben egyszer tömegdemonstrációk tüzét lobbantotta fel. 1970-ben az áremelkedések ellen tiltakozó munkásokra rálőtt a rendőrség és a katonaság néhány városban, és páran meghaltak, egyesek közvetlenül a Lenin hajógyár kapujában. A következő években azok a munkások, akik tovább merték vinni a titkos agitációt, újra és újra megfogalmazták, hogy a mártíroknak emlékművet kellene állítani. A lengyel pápa látogatásán felbátorodva munkások egy csoportja emlékülést tervezett tartani. Mivel gyertyából, más árucikkekhez hasonlóan, hiány volt, Walentynowicz egy közeli temetőből összeszedte a leégett gyertyák után maradt viaszt. Ezért letartóztatták és elbocsátották.

Más munkások a védelmére siettek, köztük a műszerész Lech Walesa, akit négy évvel korábban szintén kirúgtak izgatás miatt. A Lenin Művek hamarosan leállt egy üléssztrájk keretében, amely azután más gdański gyárakra és más városokra is kiterjedt. Megszületett a „Független Önirányító Szakszervezet, a Szolidaritás”, és egy sor követelést fogalmazott meg, amelyek közelebb hozták a totalitárius diktatúra végét.

Néhány nappal azután, hogy a gdański üléssztrájk elkezdődött, Kirkland tanúságot tett „osztálytudatról”. „Sztárjokolnak, mi pedig minden módon támogatjuk őket” – jelentette ki.⁶⁶⁴ Az AFL-CIO radikóparti ága bejelentette, hogy minden Lengyelországba irányuló vagy onnan érkező áruszállítmányt blokád alá vesz. Elnökük, Thomas Gleason mintegy mellékesen megjegyezte, hogy több ezer láda lengyel sonka van útban az Egyesült Államokba. Ha a lengyel sztrájkot elfojtják, figyelmeztetett Kirkland és Gleason, az AFL-CIO nemzetközi bojkottot szervez minden lengyel szállítmánnyal szemben.

Kirkland ezen túl bejelentette a Lengyel Munkásokat Támogató Alap (Polish Workers' Aid Fund) létrehozását. Az autómunkásokkal és más szakszervezetekkel a világ minden részéről összeszedett adományokkal segítette a kibontakozó Szolidaritást. A pénz kevésbé volt fontos, mint a Lengyelországban elérhetetlen árucikkek: irodai gépek, nyomdai kellékek, kisteherautók, a *Robert's Rules of Order* példányai. [Itt volt végre a nemzetközi proletárszolidaritás, amelyet Marx és Engels megálmodott, de nem volt képes létrehozni – csak éppen a célja nem a kommunizmus létrehozása, hanem a megdöntése volt.]

A munkásszervezetek aktivitása nyugtalanította az amerikai kormányt. Carter elnök Edmund Muskie külügyminisztert – aki lengyel származású volt – küldte Kirklandhez, hogy ne fogjanak olyasmibe, amit a Szovjetunió provokációként értékelhet. Akár a falnak is beszélhetett volna. Walesa nemzetközi segítséget kért, és az amerikai kormány semmivel nem tudta Kirklandet eltéríteni attól, hogy segítséget nyújtson.

Moszkvában a *Pravda* elítélte az amerikai szakszervezeti mozgolódást, mondván, hogy céljuk „a lengyel nép szocialista vívmányainak tönkretétele, Lengyelország letérítése választott útjáról”.⁶⁶⁵ Tizenhat hónappal később a lengyel vezetés szükségállapotot hirdetett. A Szolidaritást erőszakkal elfojtották, és akit a vezetők közül el tudtak kapni, börtönbe került. Anna Walentynowicz hat évet kapott.

A mozgalom azonban tovább élt a föld alatt, az AFL-CIO segítségével. Több ezer könyvet és több száz folyóiratot adtak ki, és terítették szét az országban. A *Solidarnosc* rádió minden nap egy másik háztetőről adta le azoknak a vezetőknek az üzeneteit, akiknek sikerült átcusszanniuk a hálón. A lengyel civil társadalom felvirágozott, a hivatalos ideológia teljes mellőzésével. Az amerikai szakszervezeti kapcsolaton át továbbra is érkeztek a nyomdai eszközök, csakhogy most már be kellett csempészni őket az országba, gyakran ártatlan

árucikkek közé rejtett alkatrészenként. Ezen túl a letartóztatott aktivisták családjának támogatására és az állami nyomdák vezetőinek megvesztegetésére fordítható pénz is áramlott az országba – a Szolidaritás így éjszaka kinyomtathatta a kiadványait.

Ez a segítség és a szakszervezeti mozgalom által a Reagan adminisztrációra gyakorolt nyomás, hogy keményen lépjenek fel a varsói vezetéssel szemben, a Szolidaritás aktivistáit azzal a hittel töltötte el, hogy nem egyedül küzdenek. A hatóságokkal játszott végtelen macska-egér játszma csaknem mindig az aktivisták lefogásával végződött. De Zbigniew Romaszewski szenátor szerint, aki hosszú ideig ült, ahogy a felesége, Zofia is a *Solidarnosc* rádió megalapításáért, „a börtönben és a fogdákbán mindig éreztük az AFL-CIO támogatását, tudtuk, hogy nem feledtek el minket”.⁶⁶⁶

A letartóztatások és a tömeges megfigyelés ellenére a lengyel rezsim nem tudta sem kiirtani az ellenállást sem pedig szert tenni valamiféle legitimitásra. Az illegális lengyel szakszervezet kitartása helyrehozhatatlan repedést idézett elő a szovjet blokk szilárd építményében. A TASSZ szovjet hírügynökség panaszosan elítélte „a lengyel belügyekbe való beavatkozást”, noha főként a lengyelek „beavatkozását” nem nézte jó szemmel a Kreml. Mivel ezt nyíltan nem lehetett kijelenteni, a szovjet szóvivő „a reakciós amerikai szakszervezetet” vette tűz alá: „az AFL-CIO George Meany, a hírhedt antikommunista és reakciós korábbi birodalma, amely szorosan összefonódott az amerikai katonai-ipari komplexummal és a nagy monopóliumokkal”.⁶⁶⁷

Az ilyen támadásokat nem koronázta siker. Az évtized végére a kommunista hatalom összeomlott Lengyelországban, és aztán a Varsói Szerződés többi szocialista állama is megbukott. Amikor Kirkland 1999-ben meghalt, a lengyel elnök, Aleksander Kwasniewski a legnagyobb nemzeti kitüntetést, a Fehér Sas-rendet adományozta neki a Szolidaritás támogatásáért. Némely cinikus annak adott hangot, hogy a korábban kommunista Kwasniewskinek az volt a rejtett szándéka, hogy Kirkland antikommunista hősiességének fényében tűndölködjön.

Az amerikai munkásmozgalom nemcsak a kommunizmus bukásához járult hozzá, de mindenfajta szocializmus globális terjedésének is egyik nagy akadályát jelentette. „Az ideológia halandzsa” – mondotta szívesen George Meany. A szellemisége tényleg a marxi tudat

szöges ellentéte volt. A marxizmus tömény elméletében az ember azt tanulja, hogy a megfigyelhető világ pusztán „felépítmény”. Meany viszont abban hitt, hogy a dolgokat világosan is el lehet mondani és meg lehet érteni. Szerinte a bádogos bádogos volt, nem „proletár”. A munkás olyan ember volt, aki a lehető legtöbbet igyekezett kicsikarni a munkájából, és remélte, hogy talál egy jobbat. Ha Meany hús-vér embernél több volt, mert több volt, ennek nem az az oka, hogy történelmi folyamatok testesültek meg benne, hanem az, hogy egyszerre volt férj, apa, hívő, hazafi, zongorista, művész és baseball-játékos.

Egyes szocialisták úgy vélték, hogy a szocializmus szembeütköztetése hiánya Amerikában annak tulajdonítható, hogy a doktrínát sosem mutatták be megfelelő módon. Mi más vezethetett ahhoz, hogy az építőmunkás szakszervezet „sisakos” brigádokkal kergette szét a Vietnam-ellenes tüntetéseket, ha nem a tudatlanság, saját érdekeik fel nem ismerése? Jane Fonda egyszer azt mondta egy kötözködőnek: „ha tudná, mi a kommunizmus, térden állva imádkozna érte”. De a munkásmozgalom jobban értette a kommunizmust, mint Hollywood.

A munkásvezetők azt is értették, hogy nem minden szocializmus kommunizmus. Amikor sem McGovern, sem Nixont nem volt hajlandó támogatni az 1972-es választáson, Meany elsütötte a viccet: „hol van Norman Thomas most, hogy egyszer tényleg szükségünk van rá?”, az örök szocialista párti elnökjelöltre utalva. De ha nem is vetették meg a demokratikus mázzal leöntött szocializmust annyira, mint a kommunizmust, a munkásvezetők mégis a munkások szempontjából téves elméletként kezelték. Az amerikai munkásmozgalom egyedülálló „napi betevő” filozófiája, amelyet Gompers fogalmazott meg, és Meany és Kirkland vitt tovább, egyáltalán nem tudatlanságból, hanem a szocialista eszmékkel és az amerikai viszonyokkal való intenzív konfrontációból született.

Az amerikai szocialista pártok kisszámú proletár tagja általában bevándorló volt, akik az Óvilágban szívták magukba az ideológiát. Az amerikai valóság azonban erős oldószert, amely elmosta a szocialista eszméket. Engels volt az első, aki felfigyelt erre a jelenségre, kétségbeesetten jegyezte meg, mi történt elvtársaival, akik átkeltek az Atlanti-óceánon, hogy átmeneti munkát találjanak:

A valamit is érő németek könnyedén amerikanizálódnak, és nem is akarnak hazatérni... A népességfelesleg olyan könnyen

*le tud telepedni, s az ország szükségképpen olyan gyorsan fejlődik, hogy az emberek egy „beau idealt” látnak a burzsoá életformában. Azok a németek, akik haza akarnak térni, többnyire teljesen demoralizált egyének.*⁶⁶⁸

Az oldószer nem pusztán a gazdasági lehetőség eredménye volt, hanem a munkások önbizalma is szerepet játszott benne. A szocializmust a világ minden táján középosztálybeli gondolkodók adták el a munkásoknak. Az utálatos európai osztálykülönbségek folytán a munkások úgy érezték, szükségük van középosztálybeli támogatókra, és ez a szerep pedig a szocialistáknak jutott. Hálából a munkások elfogadták az ideológiájukat. A szocialista pártokban ugyanakkor az ideológusok állandó harcban álltak a munkásképviselekre jellemző reformista tendenciával. [Az európai szocialistákkal ellentétben az amerikaiak képtelenek voltak megnyerni a szakszervezeteket, mert a munkások úgy érezték, ki tudnak állni magukért. |

Amerika immunitása a szocializmussal szemben a határain messze túlnyúló következményekkel járt. Az 1970-es évek végén az emberiség mintegy 60%-a élt valamilyen szocialista kormány alatt – legyen ez kommunista, szociáldemokrata vagy harmadik világbeli változat. Ha Amerika is átvette volna a szocializmus valamilyen formáját, az eszme teljes győzelmet aratott volna. Nem tudta volna kikezdeni a csalódást keltő gazdasági eredmény, mint Tanzániában és sok más országban. A történelemben számtalan példa van az olyan makacs kitartásra, amikor az eredmények által nem igazolt gyakorlattal az emberek nem hagynak fel. Az érvágással történő gyógyítás, az istenek megennyhítését szolgáló emberáldozat, az istenítélet, a merkantilizmus vagy a meggazdagodás módszerének tekintett gyarmatosítás – csupa idő szentesítette bölcsesség, amelyeken mit sem változtatott a tényleges eredmény. A szocialista gazdaságok nem nagyon tudtak növekedni, de a gazdasági növekedés inkább kivétel, mint szabály a történelemben. Az emberek nem igen adják fel a hatástalan eszközöket, amíg nem találnak jobbat helyettük. Ahogy Kelet-Ázsia négy tigrisének figyelemre méltó sikere után nehéz volt kimagyarázni a harmadik világ szocialista gazdaságainak származékos teljesítményét, egy másik, nagyobb skálán Amerika is ellenpéldaként szolgált a szocializmus vonzerejével szemben.

Amerikát persze nem mindig szerették. Egyesekből ellenszenvet, sőt gyűlöletet váltott ki. A külföldi fővárosokban az amerikai vezetőket tojással és követ dobálták meg az állítólagos imperialista

behemótra dühös tüntetők. De kétséges, hogy ezek a tüntetők valaha is többet képviseltek volna törpe kisebbségeknél. Amerika milliók számára a szabadság és a bőség példája volt. Megnyerte magának a német elvtársakat, akik elpártolásán Engels kesergett, Babeuf fiát, Robert Owen gyermekeit és Meany és Gompers családját. Még ma is nagyjából egymillió legális és negyedmilliónyi illegális bevándorlót vonz évente, azt pedig senki nem tudja, hány embert utasítanak el. További milliók vonzódnak az amerikai élet valódi vagy képzelt képeihez – a tévében, a moziban, a sportban, a divatban, az ételben és a világ popkultúráját uraló zenében –, akik egyébként nem akarnak kiszakadni a hazájukból. Ez a vonzerő mélyen aláásta a huszadik század nagy részében egészen másféle példákat követő szocialista konszenzust. Ahogy Napóleon nem tudta meghódítani Oroszországot, a szocializmus sem tudta meghódítani Amerikát – és végül ez okozta a vesztét.

10.

PERESZTROJKA ÉS MODERNIZÁCIÓ

Teng és Gorbacsov lebontják a kommunizmust

1989. május 15-én Mihail Gorbacsov szovjet elnök repülőre szállt, és történelmi látogatást tett Kínában, Teng Hsziao-pingnél. A két kommunista nagyhatalom harminc éven át ellenségesebb viszonyban állt egymással, mint az Egyesült Államokkal. Az Amur folyónál húzódó határon katonai hadosztályok néztek egymással szembe, ahol az időnkénti lövöldözésnek több ezer áldozata volt. A szovjet diplomaták odáig is elmentek, hogy puhatolóztak Henry Kissingernél egy Kínára mért nukleáris csapással kapcsolatban, Peking pedig titokban együttműködött Washingtonnal a szovjet „hegemónia” elleni kémkedésben.

A vezetők most azért találkoztak, hogy véget vessenek az ellenségeskedésnek, amely értelmetlenné vált, miután mindketten bevezették a reformjaikat. Mindketten a kommunista ügynek szentelték az életüket, és megmázták a hierarchiát egészen a csúcsig. Mindkettő megpróbálta működőképessé tenni a rendszert, és arra jutott, hogy drasztikus átalakítás nélkül ez nem fog menni. Teng a gazdaságra koncentrált, Gorbacsov pedig a politikai struktúrára, de mindketten a felismerhetetlenségig átalakították országukat, feladták a forradalmi harci pózt, és a nemzetek közösségének normális tagjává váltak. Egy évtizeddel korábban a kínai-szovjet közeledésnek nagy jelentősége lett volna, most már csak lábjegyzetnek tűnt.

Amint Gorbacsov gépe közeledett Pekinghez, fontos üzenetet kapott a rádión. Egy utolsó pillanatban elhatározott változtatás következtében a repülőtéren fogják fogadni, nem a gondosan megkoreografált Tienanmen téri ceremónia keretében. A teret ugyanis tüntető diákok foglalták el. Több tízezren voltak kint, és Gorbacsov látogatása alatt további kínai polgárok csatlakoztak hozzájuk, míg a tömeg elérte az egymillió főt; háromezren éhségstrájkot folytattak. Egy szovjet követségi tisztviselő szárazon megjegyezte: „Ma minden simán ment.

Egyedül azt nem tudtuk, mikor és hol találkozunk, valamint egyáltalán sor kerül-e a találkozóra most vagy egyáltalán.”⁶⁶⁹

A káosz kínos volt a kínai vendéglátóknak, de a tüntetők üzenete még sokkal kínosabb: a Gorbacsov által Oroszországban bevezetett politikai szabadságjogokat követelték. A téren kifeszítettek egy transzparenst orosz és kínai nyelven a következő felirattal: „Demokrácia – Közös eszményünk”. Vang Tan diákvezető sajtótájékoztatót tartott, és felszólította a szovjet elnököt, hogy támogassa a diákokat: „Kérjük Mihail Gorbacsovot, a nagy politikai reformert, hogy humanitárius okokból járjon közben érdekünkben a kormánynál.”⁶⁷⁰ Egyes táblák és transzparensek kifejezetten Tenget szurkálták: „Üdvözlét az igazi reformernek – Gorbacsovnak” – állt az egyikén. „A Szovjetuniónak van Gorbacsova. Kije van Kínának?” – kérdezte a másik. „Te 58, én 85” – mondta egy harmadik, a két vezető életkorára utalva.

Gorbacsov megpróbálta humorral enyhíteni a feszültséget. „Pekingbe jövök, és kitör a forradalom” – tréfálkozott. De Teng dühét nem volt könnyű csillapítani. Ő vezette ki Kínát a kulturális forradalom sötétjéből. Megnyitotta az országot a külvilágnak, így jelenhetett meg most a nemzetközi újságírók hada, akikre a diákok oly ügyesen rászabták az akcióikat. Változásokat indított el, amelyek megduplázták az átlagos éves jövedelmet, és Kína a modernitás küszöbére ért. Most, élete alkonyán kifigurázzák ahelyett, hogy tisztelnék?

Mao Ce-Tunghoz és más kommunista felsővezetőkhez hasonlóan Teng is gazdag családból származott. 1904. augusztus 22-én született a Szecsúan államban fekvő Paifang faluban. Teng Hsziansenget, ahogy ekkor hívták, főként dadák nevelték fel egy tizenkét szobás téglaházban, ahol saját hálószobája volt. Apja, Ten Venming, egy gazdag földbirtokos legtöbb földjét bérbe adta helyi gazdálkodóknak, a többi pedig bér munkásokkal műveltette meg. Maga különféle politikai tisztségekkel töltötte az idejét, többek között ő volt a falu vezetője. Hszianseng apjának második feleségétől vagy ágyasától született. Két további feleség vagy ágyas került még a házhoz.⁶⁷¹ Egyes beszámolók szerint Venming az előző halála után vette magához a következőt, mások szerint egyszerre voltak a háznál, ami társadalmi státuszát tekintve normálisnak nevezhető.

Venming hívő buddhista volt, és tanult embert szeretett volna faragni a fiából. A Hszianseng név „bölcset” jelent, és amikor a fiú

ötéves volt, az első tanára meggyőzte az apát róla, hogy egy gyereknek nem helyénvaló ezt a nevet adni, így Hszihszianra változtatták, amelynek jelentése „aki bölcs akar lenni”. Tizenegy éves korában befejezte az általános iskolát – Paifang ezen túl nem tudott további oktatási lehetőséget nyújtani. Tovább kellett mennie Kuang-anba, a járási székhelyre, egy bentlakásos iskolába.

1918-ban, tizennégy évesen Teng egy tizenhét éves nagybátyjával együtt Csonking nagyvárosba költözött, amely nagyjából háromszáz kilométerre feküdt az otthonától. Néhány hónapig középiskolába jártak, azután hallottak egy kínai diákoknak Franciaországban munkát és oktatást kínáló programról.⁶⁷² Az útkeresés és a hagyományok elutasításának időszakában járunk, amely később a Május 4. mozgalom névet kapta – 1919-ben ezen a napon diáktüntetés volt Pekingben. A fiatal kínaiakat zavarta, hogy országuk elmaradt Japántól és a Nyugattól. Sokan szívesen utaztak külföldre, hogy szert tegyenek arra tudásra, amelynek révén fel tudják zárkóztatni hazájukat. Teng másfél évet töltött egy speciális felkészítő iskolában, aztán a tizenhatodik születésnapját követően Sanghajban hajóra szállt. „Kína gyenge volt, és erősebbé akartuk tenni, Kína szegény volt, és gazdagabbá akartuk tenni” – mondta.⁶⁷³ „Azért mentünk Nyugatra... hogy megkeressük Kína megmentésének eszközét.”

Ha jó szándékú volt is a program, amelyben Teng részt vett, kudarcba fulladt. Azon túl, hogy feljogosította a diákokat egy harmadosztályú utazásra, nem sokat nyújtott. Iskolába csak tandíj fejében lehetett járni, és akik megengedhették maguknak, azok sem tudtak elég jól franciául. Munkát sem adtak. A tandíjat munkával kellett volna megkeresniük, de a háború utáni gazdasági válságban nehéz volt munkát találni. Egyes diákok rövid ideig segílyt kaptak a francia kormánytól, és a kínai követség ellátta őket minimális élelmiszerrel. Ezzel még nem voltak kint a vízből. A diákok jelentős része a program székhelyének udvarán felvert sátrakban lakott, ráadásul társadalmi elszigeteltségben éltek. Teng például magára szedett némi francia kultúrát – élete végéig szerette a focit és a croissant-t –, de öt évvel később, amikor hazatért, még mindig nem beszélt folyékonyan franciául.

E frusztráló körülmények megágyaztak a radikális politikai nézeteknek. A diákok a nacionalizmus és a kommunizmus között ingadoztak. Az 1500 kínai diák közül legalább 200 csatlakozott valamelyik mozgalomhoz.⁶⁷⁴ Több mint húsz közülük jelentős kommunista vezető lett. Teng mellett ott volt Csou En-laj későbbi miniszterelnök és

a Kínai Népköztársaság három alelnöke: Csen Ji, Nie Rong-csen és Li Fu-csun.⁶⁷⁵

Teng, miközben egy gumigyárban, egy acélgyárban és a Renault autógyárban dolgozott, az 1922-ben alapított Kommunista Ifjúsági Liga körében is aktív volt. 1924-ben, tizenkilenc-húsz évesen Csou felvette a liga kiadványa, a *Vörös Fény* szerkesztői közé. Közel kerültek egymáshoz, és Teng később azt mondta, Csou „idősebb fivérként” tisztelte.⁶⁷⁶ Teng munkája eleinte technikai jellegű volt, úgy tűnik, a sokszorosítással bízták meg. De később jelentősebb szerepet kapott, a lánya, Teng Mao-mao szerint hamarosan a liga európai ágának egyik titkára lett.

A forradalmi szervezkedés folytán a francia rendőrség mind élénkebb érdeklődéssel figyelte, egyszer házkutatást is tartottak nála, ahol találtak is nyomdai eszközöket. 1926 januárjában a letartóztatás elől Teng és több elvtársa Franciaországból a Szovjetunióba menekült.⁶⁷⁷

Moszkvában Tenget először felvették a Keleti Egyetemre, ahol véletlenül együtt tanult Csang Csing-kuóval, a nacionalista vezető, Csang Kaj-sek fiával, aki ekkoriban még a Szovjetuniótól várt segítséget és útmutatást. Ötven évvel később a két egykori osztálytárs a két Kína vezetőjeként birkózott egymással. Teng néhány hónapot töltött csak a Keleti Egyetemen, aztán átment az új Szun Jat-szen egyetemre, ahol kizárólag marxizmust, leninizmust és más, hatékony káderek képzésére szolgáló tárgyakat tanítottak.

Az iskolai indoktrináció hatását az oroszországi élet is megerősítette. Nem sokan cserélték volna Moszkvára Párizst, de ezek a kínai diákok nyomorult körülmények között, kitaszítva éltek Franciaországban, Moszkvában viszont harcostársként üdvözölték őket. Egy pártdokumentumban, amelyet itt írt, Teng azt mondja: „Amikor Moszkvába jöttem, már eldöntöttem, hogy egész életem a Pártunknak szentelem.”⁶⁷⁸ Megkettőzött eltökéltséggel hagyta el Oroszországot.

Teng első feladata az volt, hogy Mongólián keresztül teherautón municiót csempésszen egy északi hadúrnak Kínába, aki akkor éppen a kommunisták pártján állt a hobbes-i háborúban, amelyben mindenki egymásnak esett a régiókra és frakciókra szakadt Kínában. A következő években Teng hol Sanghaj, illetve más városok földalatti mozgalmában, hol a vidéki hadurak mellett szolgált.

A kommunisták egymással is vetélkedtek a vezető pozícióért, miközben közösen igyekeztek megszerezni az irányítást Kínában. A belső tisztogatások és harcok majdnem olyan brutálisak voltak,

mint a párt ellenségeivel folytatott küzdelem. A *New York Times* tudósítója, Harrison Salisbury leír egy esetet Luj-dzsing megyében, ahol Tenget nevezték ki párttitkárnak. „Több ezer párttagot tartóztatnak le, és sokukat kivégezték” azzal a váddal, hogy pártellenes összeesküvést szőttek – a címkét a sztálini tisztogatások ihlették.⁶⁷⁹ „Az állítólagos összeesküvést ördögi kegyetlenséggel üldözték – folytatja Salisbury. – A helyi pártvezetők egy csoportját végigvezették egy falusi utcán, mindegyiküket a heréjükön átszúrt rozsdás drótnál fogva. A főtéren aztán agyonlőtték őket.” Salisbury leírása alapján Teng véget vetett a terrornak a megyében, de Benjamin Yang önéletrajzíró szerint több dokumentum azt sugallja, hogy legalábbis eleinte Teng nem az áldozatok oldalán, hanem inkább „a titkosrendőrség oldalán állt”, amely a tisztogatásokat hajtotta végre.⁶⁸⁰

1932-ben Teng egy frakcióharc rossz végén találta magát, bár Mao Ce-Tung mellett állt, aki ritkán vesztett el ütközetet. Tenget nem végezték ki, még ki sem zárták, ehelyett „küzdöttek ellene”. Egy hivatalos direktíva kifejti, mit is jelentett ez a pártzsargonban: „kíméletlen támadás és brutális küzdelem.” Tenget börtönbe vetették, nem adtak neki enni, valószínűleg megkínózták, és nyilvános „önkritikát” kellett gyakorolnia.

Három évet töltött a purgatóriumban, de a „hosszú menetelés” idején rehabilitálták. A kínai forradalom e fejezetét annyira romantizálták a nyugati szerzők, hogy az amerikaiak gyakran tartós haladást értenek rajta. A valóságban a kommunistáktól elpártolt a szerencse, és visszavonulásba fogtak, amelynek során a menetelők többsége elpusztult. A próbatétel megrógtalta a pártot, és Mao irányába billentette a frakciók közti egyensúlyt. Noha ilyen körülmények között nem lehetett pártkongresszust tartani, egy Zunyiban szervezett vezetői találkozó 1935-ben megerősítette Mao helyzetét, és Tenget ismét a Központi Bizottság titkárának nevezte ki – a sanghaji földalatti mozgalomban rövid ideig már viselte ezt a címet.

Az elmaradott kínai hátszországban a kommunisták az 1937-es japán háborúban találták meg a megoldást. A japánok öt évvel korábban elfoglalták Mandzsúriát, és a militarista japán csoportok nem csináltak titkot abból, hogy egész Kínára fáj a foguk. Mivel gyengék voltak, a kommunisták nemzeti egységre szólítottak fel; Csang viszont, aki erős volt, nem állt velük szóba. Remélte, hogy végez a kommunistákkal, mielőtt a külföldi fenyegetés ellen fordítja a csapatait. Most hogy maga Kína is veszélyben forgott, Csang meggondolta magát, és elfogadta az egységfrontot.

Alig adták meg a japánok magukat, szinte azonnal feléledt a polgárháború a kommunisták és a nacionalisták között. Egyes beszámolók szerint Teng csapatai kezdték újra a harcot.⁶⁸¹ 1938-ban a 129. zászlóalj politikai komisszára volt, amely – Yang szerint – „lényegében azt jelentette, hogy a teljes kínai kommunista haderő egyharmadával rendelkezett”.⁶⁸² A csapatai – a Második Hadsereg – nagy szerepet játszottak a kommunisták győzelmében, többek közt Csonking elfoglalásával, amely a nacionalisták legfontosabb kínai bázisa volt. Győztes hódítóként tért vissza abba a városba, ahonnan korábban naiv tizenhat éves fiúként Franciaországba indult.

Teng rövid időre Pekingbe ment, hogy Maóval és a hét másik fő kommunista vezetővel közösen kiáltsák ki a Kínai Népköztársaságot. Egymás mellett állva nézték győztes csapataik vonulását a Mennyei Béke Kapujának tetejéről a Tienanmen téren – a kínai birodalom székhelyének, a Tiltott Városnak kapujában. Mao a háború alatt teljesen uralma alá hajtotta a pártot, az 1945-ös hetedik pártkongresszuson vezető szerepét a párt alkotmánya is rögzítette, amelybe belefoglalták, hogy „Mao Ce-Tung gondolatai” (a maoizmus) a párt ideológiai pillérei közé tartoznak.

Ezzel egyidejűleg Teng és Mao kapcsolata is megerősödött. Teng Csonking kormányzója lett, és Délnyugat-Kína – a kommunisták által felállított hat adminisztratív régió egyike – uralkodója. A még fennmaradó ellenálló csoportok felszámolásán, Tibet 1951-es meghódításán és egy új kormány felállításán túl Teng feladata volt Mao első grandiózus és némileg örült projektjének megvalósítása is: egy amerikai invázióra készülve az ország iparát Kína belsejébe kellett áttelepíteni.

A Kínai Népköztársaság korai éveiben ment végbe az első mezőgazdasági reform is. A földet újraosztották, a birtokosokat és a gazdag parasztokat tömeggyűlésekre hurcolták, ahol a korábbi bérlők és a szegényebb szomszédok verbálisan és fizikailag bántalmazták őket, a pártkáderek biztatása közepette. Szecsuan vezetőjeként Teng meg tudta védeni saját családját a támadástól, bár apját tíz évvel korábban ismeretlen körülmények között brutálisan meggyilkolták.

Miután regionális főnökként bevált, Tenget 1952-ben a fővárosba rendelték, ahol az államigazgatási tanács elnökhelyettese lett. 1954 és 1956 között gyorsan haladt előre a ranglétrán. Először a Központi Bizottság főtitkára lett – korábban is volt már ezen a poszton, de most, hogy a párt hatalomra került, a pozíció jelentősége is megnőtt. A következő lépésben a Politbüro (Politikai Bizottság – PB) tagja lett,

azután a párt főtitkára. Az értelmezések többsége szerint így a negyedik legmagasabb rangú kommunista hivatalnokká vált, valódi hatalma azonban még nagyobb lehetett, mert Teng igen megkedveltette magát Maóval.

Mao ebben az időszakban az egyik PB tagot a másik után kötelezte nyilvános önkritikára, amelynek ürügye politikai vagy elméleti tévedés volt, valódi oka azonban saját hatalmának kiterjesztése. Ahogy az évtizeddel korábbi „helyesbítési” kampány esetében, Teng most is megmenekedett. „Tenget Mao emberének tekintették – írja David Goodman –, lojális, megbízható és jó képességű követőjének.”⁶⁸³ Kéznél volt akkor is, ha fejsze kellett. Lucian Pye szerint „Mao hamar felfedezte, hogy számíthat Tengre, ha a párt valamelyik »ellenségét« meg kell rágalmazni és le kell járatni.”⁶⁸⁴ De nem ezért becsülte Tenget. Úgy tűnik, valóban sokra tartotta a képességeit. Hruscsov szerint Mao más elvtársait megvetette, de Tengről másképp beszélt: „Látja ott azt a kis embert? Nagyon intelligens, nagy jövő áll előtte.”⁶⁸⁵ Teng, mondja Harrison Salisbury, „Mao bezzeggyereke lett.”⁶⁸⁶

Mao politikáját személyes víziói ihlették, Teng pedig készen állt rá, hogy jelentős adminisztratív képességeit hasznosítsa a megvalósításukban. 1957 tavaszán Mao számos kollégáját azzal lepte meg, hogy hirtelen szólásszabadságot hirdetett. „Virágozzék száz virág, versenyezzen száz gondolat” – szölt a szlogen. Az írókat, értelmiségieket és diákokat bátorították, hogy akár a hatóságokat is kritizálják. A vezetőkre, a politikai irányra és a doktrínára ömlő bírálat talán meglepte Maót, vagy talán eleve az volt a célja, hogy a kételkedőket kicsalogassa a napvilágra. Bármilyen volt is az eredeti cél, alig egy hónap múltán elege lett. A „virágokat” egy „jobboldali elhajlók elleni kampányban” mind levágták – a kampányt pedig, amelyben több százezer ember halt meg, Teng vezette.⁶⁸⁷

Sok értelmiségit küldtek munkatáborba vagy vidékre, hogy a parasztság lábainál neveljék át őket. Ez utóbbi formulát még szélesebb körben alkalmazták egy évtizeddel később, a kulturális forradalom idején, amelynek Teng már szenvedő alanya volt. Ironikus módon a módszer az ő találmánya volt, és Mao lelkesen helyeselte az ötletet.⁶⁸⁸

Az év vége felé Teng támogatásával Mao elkezdte kifundálni uralmának egyik tébolyult kampányát. A „Nagy Ugrás” célja az volt, hogy Kína több százmillió parasztságát hatalmas „népi kommunákba” zsúfolják, ahol a mezőgazdaság mellett ipart is működtetnének. Mao meggyőzte magát arról, hogy a rendszer hatalmas javulást hoz a termelékenységben, tehát felgyorsítja Kína fejlődését, és lehetővé

teszi, hogy a belátható jövőben beérje a nyugati államokat. Az elvtársak egy részének voltak kétségei, Tengnek azonban nem. „A párt legfontosabb vezetői közt Teng állt ki a legegységelműbben Mao mellett” – mondja Yang.⁶⁸⁹

A rendszert a „hátsó udvarok acélöntödei” jellemezték, mivel a kommunákat az ipari hatalom e legfőbb szimbólumának előállítására ösztönözték.⁶⁹⁰ Salisbury beszámol az eredményről:

1958 őszére kilencven millió kínai paraszt hagyott fel a földműveléssel, hogy hajnal hasadtától estig (vagy késő éjjelig) a kommunákban felállított rozoga öntödékben dolgozzon. A parasztoknak nem állt rendelkezésére feldolgozható vasérc vagy öntött vas. Az olvasztókba ezért minden vas- vagy acéldarabot bedobtak, amit csak találtak – gereblyét, kapát, fejszét, kalapácsot, vasvillát, csavarkulcsot, fazekat, kerékagyat, vizesvödröt, csöveket, a gazdaság minden fémtárgyát. Galvanizált tetőket, szegeket, csavarokat, zsanérokat, drótkerítést, lakatokat, sarokvasakat, de még kisebb traktorokat is. Az ország úgy nézett ki, mintha vasevő hangyák rajzottak volna át rajta.

Mondani sem kell, hogy az ily módon készült acél lényegében használhatatlan volt, miközben az eszközök feláldozása és a munkaerő eltérítése olyan éhínséget okozott, amelyet „három keserves évként” tartanak számon. A nyugati sinológusok becslései szerint 20, 25 vagy 30 millió ember pusztult el.* A vezetésben egyetlen ember merete kritizálni Maót, és ő is a tisztogatás áldozata lett. Mao ugyanakkor visszavonult a kormányból, csak a pártelnöki és katonai címeit tartotta meg. Az ország helyreállításának feladatát Liu Sao-ki és Teng kapta.

Egészen addig Teng lelkes Bólogató János volt Mao mellett, de az új felelősség terhe alatt a viszonyuk komorabbra fordult. Teng és Liu hamar felismerték, hogy a mezőgazdasági termelés helyreállításának kulcsa az úgynevezett „felelősségi rendszer”. Ez a kommunalizálás részleges visszabontásának kódneve volt. A kisebb munkacsoportok és háztartások saját földet kaptak, amelyet maguk műveltek meg, és szabadon rendelkeztek a terménnyel a kötelező beszolgáltatás vagy

* Chen Yizi, a hivatalos Gazdasági Struktúra Reformintézet korábbi igazgatója, aki az 1989-es Tienanmen téri mészárlás után elmenekült Kínából, azt mondta nekem egy 1991-es interjúban, hogy a párt megbízta egy titkos tanulmány elkészítésével, amelyben arra jutott, hogy ötvenmillióan estek áldozatul ennek az ember által előidézett katasztrófának.

az adó megfizetése után. E megközelítést igazolandó használta először Teng a metaforát, amely később védjegye lett. A következőket mondta:

Új körülmények vannak a falvakban. Úgy gondolom, hogy a különböző típusú háztartási szerződések ma a falvak több mint 20%-ára kiterjednek a mezőgazdaságban. A legjobb termelési rendszer kiválasztásában az a helyes attitűd, ha azt valósítjuk meg, amelyik a legkönnyebben és leggyorsabban fejleszti a mezőgazdasági termelést, s amelyet a tömegek leginkább kívánnak. Ami illegális, legálissá tesszük. Hogy egy régi szecsuáni közmondást idézzek: „Mindegy, hogy sárga a macska vagy fekete, ha megfogja az egeret.”⁶⁹¹

Noha Mao formálisan feladta hivatalos hatalmát, mégsem tetszett neki, hogy eltérnek a politikájától. Elkezdte kritizálni a „háztartási felelősség” rendszerét, és még ugyanaznap, amikor Teng megtartotta beszédét, Mao kijelentette, hogy saját kutatásai szerint a parasztok jobban szeretnek kommunális gazdaságban dolgozni. Az ijedt Teng igyekezett a beszédéről készült feljegyzést kozmetikázni, nehogy összeütközésbe kerüljön Maóval. De így bogarat tett a fejébe, hogy a kedvence esetleg letér a helyes útról. Ez a csíra aztán keserves gyümölcsöt hozott a kulturális forradalom idején.

A kulturális forradalomnak nincs formális kezdete vagy vége. A célja a forradalmi szellem újjáélesztése, valamint a Mao kedvenc politikai ötleteitől eltérő pragmatikus megközelítés hiteltelenítése volt. Mao a színpadias, nyilvános ünneplésekkel és az ítélőképességében kételkedő pártvezetők eltávolításával újraépítette a hatalmát.

A diákokat felszólították, hogy alaposan figyeljék a tanáraikban, a szomszédokban és más felnőttekben a „burzsoá elhajlás” legkisebb jelét – egy elszólás, a nem megfelelő háttér vagy tulajdon, például egy könyv vagy rajz birtoklása is elegendő jel volt. Akiket kipécézték, azok ellen „küzdzeni kellett”: szitkozódó tömegek elé hurcolták, majd elítélték, megalázták, megverték és megkínozták őket. Egy idő után bezárták az iskolákat és a fiatalokat „Vörös Gárda”-egységekbe szervezték, akik ingyenes vasúti jegyet kaptak, hogy bejárják az országot, és kigyomláljanak bármiféle eltérést a tiszta maoizmustól. Senki nem

tudja, hány millió ember halt meg vagy követett el öngyilkosságot ennek folyamán, de évekkel később, amikor a Tenggel interjút készítő Oriana Fallaci azt a megjegyzést tette, hogy Sztálin több embert ölt meg, mint a kulturális forradalom, Teng azt felelte: „Nem vagyok ebben biztos. Egyáltalán nem vagyok biztos benne”.⁶⁹²

Noha spontánnak tűnt, a felfordulást jórészt egy Maóhoz közel álló csoport szervezte meg. A csöcselék általában implicit hivatalos jóváhagyást kapott, sok áldozatukat le is tartóztatták. Mao Csiang Csingnek, harmadik feleségének írott levelében megjegyezte, hogy „a nagy rendetlenség az országban nagy rendhez vezet”.⁶⁹³ Csiang kellemetlen, bosszúsomjas nő volt, aki átvette a hatalmat a kulturális területen, és ragaszkodott hozzá, hogy mindenféle művészet a forradalmi propaganda szolgálatába álljon. Az ő karrierje is akkor ívelt fel, amikor a régi káderek hatalmát letörték. A másik ilyen új hatalmasság Lin Piao védelmi miniszter volt, aki 1955-ben lett a PB tagja, Teng Hsziao-pinggel egy időben, és talán szeretett volna Teng helyére lépni Mao kedvenceként. Amikor Teng feldühítette az elnököt a „háztartási felelősség” rendszerével, Lin előzékenyen összegyűjtötte a *Vörös könyvecskébe* Mao mondásait, azután elrendelte, hogy a fegyveres erők minden tagja kapjon egy példányt. Ez lett a Vörös Gárda bibliája.

A Mao mellett harcolókat, akik a kommunizmust meghonosították Kínában, sorra elítélték. Egyikükben sem volt annyi bátorság vagy tisztesség, hogy a többit megvédje. Mindannyian hangosan csatlakoztak a kórushoz, remélve, hogy menthetik a bőrüket. Ez azonban csak Csou En-Lajnak sikerült.

Az államfőt, Liu Sao-Csit, akinek *Hogyan legyünk kommunisták* című könyve a kommunista Kína bestsellere volt a *Vörös könyvecske* megjelenése előtt, a „kapitalista út” fő kínai propagálójának minősítették. Többször megverték, és megkínozták, végül belehalt a kínzásokba. Liu sejtette a vég közeledtét, és megkérte feleségét és gyermekeit, hogy „szórjátok szét a tengerben a hamvaimat, mint Engelsét”, de a hatóságok nem szolgáltatták ki a tetemet.⁶⁹⁴

Tenget a második számú „kapitalista utasként” ítélték el, de a legrosszabbat megúsza. Még a pártból sem zárták ki, talán mert Mao úgy vélte, egyszer még szüksége lehet rá. 1966 végén letartóztatták, és 1969 októberéig börtönben ült, feltehetőleg többnyire magánzárkában. Néha kihurcolták egy-egy tömeg elé, hogy megköpökdjék és ki-nevessék, bolondsipkában vezették végig az utakon, de komolyabban nem bántották. A családja szenvedett helyette. Legfiatalabb öccsét, Teng Su-Pinget öngyilkosságba kergették – ez nem volt ritka azok

körében, „akik ellen küzdeni kellett.” Teng legidősebb fia kiesett egy negyedik emeleti ablakon a Pekingi Egyetemen elszenvedett hosszas verés után. Nem emlékszik rá, hogy ugrott vagy dobták, de egész életére megbénult.

Miután kiengedték a börtönből, Tenget Dzsiangszai tartomány egy kis falvába száműzték. A következő három évben a feleségével együtt egy traktorgyárban dolgozott, és afféle házi őrizetben élt. A kulturális forradalom lecsengésével Teng írt két megalázkodó levelet Maónak, amelyben megtagadta a fekete macska/sárga macska metaforát, és könyörgött, hogy engedjék vissza egy hivatalba dolgozni. Mao döntése alapján egy központi bizottsági határozat 1973 márciusában visszaemelte Tenget a vezetésbe, mintha mi sem történt volna. A „kapitalista utas” egy szempillantás alatt miniszterelnök-helyettes, majd pártelnökhelyettes és a hadsereg vezérkari főnöke lett.

Hogy Maót mi indította erre, az némiképp homályos maradt. Talán aggodalmi támadtak a hadsereg lojalitásával kapcsolatban Lin Piao hadügyminiszter bukása után, aki egy rejtélyes repülőgép-balesetben halt meg 1971-ben Mongóliában. Amikor a Vörös Gárdát már nem tudták kontrollálni, sok helyen a hadsereg segítségével állították helyre a rendet. Ennek eredményeképpen a hatalmi egyensúly a Felszabadító Néphadsereg felé billent, amelyet nem érintett annyira a kulturális forradalom. „A helyi katonai parancsnokok körében kialakult egy aggasztó tendencia, elkezdtek kétségbe vonni Peking politikai autoritását – írja a sinológus Richard Baum. Mao, a hadügyminiszter Je és Csou úgy érezték, Teng Hiszao-Ping presztízse és befolyása a katonai felső vezetés körében hasznos lehet a helyi katonai ellenállás letörésében.”⁶⁹⁵

Teng rehabilitálása nem garantálta, hogy sima útra ért. Mao szeretete, ha a beosztottai acsarkodtak egymásra. Ennek érdekében fenntartotta az egyensúlyt egyfelől a Csou által vezetett régi káderek és az immár Tenggel megtámogatott Je marsall, illetve másfelől a felesége, Csiang Csing és három másik vezető – a Négyek Bandája – között. E két tábor harcolt a hatalomért és a politikai irányvonal meghatározásáért.

A konfliktus 1976-ban tört ki, Csou halála után. Teng kijelentette, hogy a kulturális forradalom „ítéletét” a régi káderekkel szemben vissza lehet vonni, ezért kiesett Mao kegyeiből. Csin Ming vagyis halottak napján a Tienanmen téren nagy gyászszertartást rendeztek Csounak, amely a következő nap lázongásba torkollott. Nyilvánvaló volt, hogy a tüntetés bizonyos értelemben a kulturális forradalom

egésze ellen irányult. „Nem csak Csou En-Lajt, hanem önmagukat és az országot is siratták” – mondja Baum.⁶⁹⁶ Tenget megvádolták, hogy ő szervezte a gyászmenetet, majd ismét elítélték, és kizárták a pártból. Je marsall azonban, aki tudta, hogy Mao haldoklik, más vezető parancsnokokkal együtt elrejtette Tenget a radikálisok előtt.

Amikor Maót az év végén elvitte a Lou Gehrig-kór a vezetők tiszta kristályba kívánták helyezni a testét, hogy örök imádat tárgya legyen. Mao szerezte meg a kommunisták számára a hatalmat. Neki köszönhetően ért véget Kína nemzeti megaláztatásának hosszú korszaka. A Kínai Népköztársaság annyira megerősödött, hogy még a nagyhatalmakat is megfélemlítette, a fejlődő országok pedig – mint Nyerere Tanzániája – példaképként csodálták. A szovjet modellt avíttasnak érző radikálisok világszerte „a Kelet vörös napját” figyelték, ahol a forradalmi tűz még forrón lángolt.

Je és a belső kör más tagjai azonban tudtak egy-két dolgot Maóról, amit a külföldi csodálók nem. A polgároktól megkövetelte, hogy maximális alázattal a szocialista jövőnek szenteljék magukat, és még színes ruhát vagy társat sem választhattak szabadon, Mao viszont mintaszerűen hedonista életet élt. Hatalmas palotában lakott, amelyet építtetője, egy Csing császár, az Elegancia Tiszteletének nevezett el.⁶⁹⁷ Peking központjában, a körbezárt Csungnanhaj negyedben állt, „tavak, parkok és paloták rejtett tündérföldjén, ahol egykor Marco Polo sétált és Kubla Kán építette a gyönyörű palotáit” – mondja Harrison Salisbury.⁶⁹⁸

Mao nagyobb ínyenc volt még a korábbi lakóknál is.⁶⁹⁹ Medvetalpat és hasonló különlegességeket evett vacsorára, fiatal – gyakran tizenéves – nők háremje vette körül, akik egyenként vagy csoportosan álltak a szolgálatára. Minden nagyobb városban speciális vendégházakat tartottak fenn számára, ha esetleg arra járna, és ezek mindegyikében volt úszómedence és egy hárem, hogy két fő élvezetének szentelhesse magát. A lányok (néha fiúk) sokasága sem elégítette ki, úgyhogy kérésére a segédjei hatalmas erotikus könyvtárat gyűjtöttek össze neki, amely valamennyi császárnénál nagyobb volt.

Vezető elvtársai közül sokan megütköztek az efféle dolgain, de senki nem mert szemrehányást tenni. Az apparátus nagy része ennél sokkal kisebb sértésekért is kemény büntetéseket és leminősítéseket kapott. Halála után a kommunista nagykutya olyan vezetőt akartak, aki megőrzi Mao politikai örökségét – hiszen ez alkotta a legitimitásuk alapját –, de hatalomittasság nélkül. Teng látszott erre a legalkalmasabbnak. Részt vett minden küzdelemben, a Népköztársaság

katonai parancsnokainak nagy része alatta szolgált a japánok és a nacionalisták ellen vívott háborúban. Ennek ellenére a Hsziao-ping – kínaiul „egyszerű és kicsi” – nevet használta. Micsoda megkönnyebülés a hatalmaskodó előző elnök után!

Teng azonban még a politikai purgatóriumban ült, Mao pedig Hua Kuofenget, egy kevésbé ismert helyi vezetőt jelölt ki utódjaként. Hua nem tartozott sem a régi káderekhez, sem a Négyek Bandájához, és nyilván felismerte, hogy nincs elég hatalma Mao balanszírozó mutatványához. Az egyetlen értelmes döntést hozta tehát: bevetette a régi gárdát a sokkal veszélyesebb radikálisokkal szemben. 1976. október 6-ának éjjelén, pontosan négy héttel Mao halála után Hua összehívta Csungnanhajba a legfontosabb vezetőket. A gyűlés bejelentett célja Mao műveinek posztumusz kiadása volt, a találkozó azonban csapda volt. Ahogy a Négyek Bandájának tagjai egyenként megérkeztek, gondosan kiválasztott katonák léptek a terembe egy szomszédos szobából, és őrizetbe vették őket. Miután a legfélelmetesebb közülük, Mao özvegye, Csiang Csing nem jelent meg, egy csapatot küldtek az elfogására.

Az eseményt hivatalosan nem jelentették be, de a kiszivárgó hírek olyan hatással voltak, mint Ózra az üzenet, hogy a gonosz boszorka halott. Az egyetemi negyedben minden alkohol elfogyott az általános örömmámorban.⁷⁰⁰ A letartóztatások a kulturális forradalmi terror végét jelentették.

Az 1970-es évek végén a kulturális forradalom és más tisztogatások áldozatait mind szélesebb körben rehabilitálták, tárgyalások sorozata után. Liu Sao-csi elítéléséről hivatalosan is kijelentették, hogy „pártunk történetének legsúlyosabb igazságtalansága volt”.⁷⁰¹ Nem sokat segített már szegényen. Mások viszont – például Teng –, akiket visszahívtak a hivatalba nagyon is éltek. A Négyek Bandájának levezésével és elítélésével az „ítéletek megsemmisítése” komoly támogatást kapott. Hua nem ellenezhette, de minden egyes megsemmisítés az úgynevezett rehabilitált káderfrakciót növelte, amelynek elismert vezetője Teng volt. Teng pozíciója fokozatosan annyira megerősödött, hogy minden erőfeszítés nélkül mattot adott, Hua pedig békésen átengedte neki a hatalmat.

A párt 1978-as plenáris ülése elfogadta Teng „négy modernizációs” programját – az ipar, a mezőgazdaság, a hadsereg és a tudomány

területén. Hogy miért volt szükség egy ilyen „második forradalomra”, marxista alapon természetesen nem magyarázható, de a kegyetlen tények szerint harminc évvel azt követően, hogy a kommunizmus „felszabadította” a közembert, az átlagos kínai napi egy dollárból sínylődött. Teng programjának két pillére a gazdaság liberalizálása és a külföld felé való nyitás volt. A legjelentősebb mezőgazdasági reform a „háztartási felelősség” rendszerének megerősítése lett. Évekkel korábban, amikor megpróbálta kihúzni Kínát a nagy ugrás keltette gödörből, Teng meggyőződésévé vált, hogy jobban működik, mint a kommunális gazdaság. Mao ugyan rákényszerítette ennek a feladására, de Teng véleménye azóta nem változott.

Miután kijelölte az irányt, Tengnek nem volt részletes terve. A kezdeményezés végrehajtását a helyi vezetőkre bízta, a jóváhagyása mellett. Anhui tartományban a parasztok a nagy ugrás után nekik juttatott földet „életmentő földnek” nevezték.⁷⁰² Az emléke fennmaradt, és egy reformpárti helyi vezető, Van Li segítségével különböző kisebb csoportok felelevenítették a rendszert. A kezdeti időkben a kísérlet komoly bátorságot követelt. A sinológus Joseph Fewsmith szerint „amikor a rendkívül szegény Hsziao-gang Termelési Brigád parasztjai és káderei... úgy döntöttek, hogy 1978-ban bevezetik a háztartási felelősség rendszerét, először összegyűltek, és esküt tettek rá, hogy a közösség tizenhét háztartása gondoskodni fog a brigád bármely olyan tagjának a családtagjairól, akit azért tartóztatnak le, mert engedélyezte a háztartási felelősség rendszerét”.⁷⁰³

Ezúttal nem voltak letartóztatások, és egy éven belül Anhuiban jelentős termelésnövekedésről számoltak be. Szecsuánban, amely Zsao Zi-Jang, az akkori tartományi párttitkár vezetése alatt hasonló politikai irányt vett, ugyancsak figyelemre méltóak voltak az eredmények. 1979-ben egy kormány által megrendelt kutatás arról számolt be, hogy a parasztok szerint „ha gyors fejlődést akarunk, a tömeges akciók nem működnek. Ha a háztartási felelősség rendszerét bevezetik, 80%-uk meggazdagodik.”⁷⁰⁴ A központi kormány politikája a háztartási felelősség tolerálása helyett hamarosan annak bátorítása és terjesztése lett. 1980-ban Zsao Zi-Jang és Van Li, a két helyi patrónus, az Államtanács elnökhelyettese lett. Ezen túl Van Li-t, aki gúnyosan „munkatábornak” nevezte a kommunákat, megtették az állami mezőgazdasági bizottság fejének.⁷⁰⁵ 1982 januárjában a párt hivatalosan is bejelentette, hogy a háztartási felelősség rendszere a „szocialista” vállalkozás legitim formája.⁷⁰⁶ Ekkorra a termelési brigádok mintegy 45%-a bevezette már a rendszert, a deklarációt követően pedig az

arány 72%-ra ugrott. A közösségi gazdálkodás – amelynek bevezetése érdekében Mao, ahogy Sztálin is, milliókat gyilkolt le – jóformán napok alatt eltűnt.

A nyitást a kapitalista világ felé 1978. december 19-én harangozták be, amikor a Boeing bejelentette, hogy Peking három 747-es repülőgépet vásárol tőle, a Coca Cola pedig bemutatta egy Sanghaj mellett építendő palackozó üzem tervét. A következő hónapban Teng – a Népköztársaság vezetői közül elsőként – az Egyesült Államokba utazott. Gyárlátogatásokon vett részt, koszorút helyezett el Martin Luther King sírján, és egy szimulált kabinban úrhajót is vezetett. Seattle-ben ízelítőt kapott az amerikai szólásszabadságból is: nemcsak tajvani tiltakozók, de harminc amerikai maoista is odagyűlt, akik „Vörös könyvecske” menetet rendeztek az egyetemi körzetben, és „halált Tengre” és „éljen Mao Ce-tung” jelszavakat üvöltöttek.⁷⁰⁷ Houstonban barbecue-n vendégtelték meg, aztán részt vett egy rodeón, ahol tízgallonos cowboykalapban pózolt a fotósoknak, a munkatársai pedig bevallották, hogy szereti a western filmeket. Egy ebédnél azt mondta, „azért jöttem, hogy tanuljak az amerikai néptől, egy fejlett civilizáció megalkotóitól”.⁷⁰⁸

Tengre nagy hatással volt a kelet-ázsiai „kis tigrisek” teljesítménye. Az exportvezérelt gazdaságok átalakították a gazdasági fejlődésről alkotott elképzeléseket, és aláásták a harmadik világ szocializmusának népszerűségét. Mivel a négy tigris közül hármat kínaiak laktak, különösen inspirálónak találta a példájukat. 1979-ben Teng elhatározta, hogy hasonló kísérletet indít, és négy tengerparti területet „speciális exportzónának” jelölt ki. A nevüket hamarosan „különleges gazdasági zónára” változtatta, és a következő években a számukat is jelentősen növelte. A nemzetközi tőkének adókedvezményt és egyéb ösztönzőket kínált a területet fejlesztő befektetésekhez. Teng kifejtette, hogy szeretné beérni a négy tigrist.

Az 1980-as évek közepére a gazdasági reformok fókuszába a mezőgazdaság helyett az ipar került. A parasztok gazdaságai felvirágoztak, sokan elég tőkét tettek félre, hogy saját kisvállalkozást indítsanak. A milliónyi házi műhely működtetése mellett egyesek kiselejtezett teherautókat vásároltak a hadseregtől, és szállítási vállalkozásba kezdtek. A kormány bátorítása mellett hivatalosan is bejelentett háztartási vállalkozások száma 1985-ben elérte a 11,7 milliót.⁷⁰⁹ A nagyipar továbbra is állami tulajdonban maradt, de a kormány az irányítást lassan a helyi vállalatvezetők kezébe adta. Az állami vállalatok megtarthatták az adózott nyereség felét, és bónuszokat fizethettek belőle. Arra is

engedélyt kaptak, hogy kirúgják a nem termelékeny alkalmazottakat, ugyanakkor egyre nagyobb piaci nyomás alá kerültek.

A reformokat a nyilvánosságnak szánt üzenetek megváltozása kísérte. „Dicsőség meggazdagodni” – mondta a hivatalos szlogen. Egy sanghaji újság inspiráló történetet közölt szegény vénlányok egy csoportjáról, akik annyira jól boldogultak a háztartási felelősség rendszerében, hogy hirtelen számtalan kérőjük lett.⁷¹⁰

Teng célja a változásokkal ugyanaz volt, mint tizenhat éves korában a francia úttal: egy gazdag és erős Kína megteremtése. Nem feladni akarta a szocializmust, hanem „kínai típusú szocializmust” kívánt létrehozni. Mint elmagyarázta, „sok év gyakorlata után kiderült, hogy a régi dolog nem működik”.⁷¹¹ Azt mondta a Központi Bizottságnak, hogy „aligha tudjuk meggyőzni a tömegeket a szocializmus előnyeiről, ha a termelékenysége mindig alacsonyabb, mint a kapitalizmusé”.⁷¹²

Teng egész életében cselekvő típus volt, nem teoretikus. Dicsekedett is vele, hogy nem olvasta *A tőké*-t. Most Kína „elméleti munkásait” vagyis tudósait arra kérte, hogy igazolják a politikája marxi gyökereit.⁷¹³ Burkoltan azonban megvallotta, hogy a feladat reménytelen. „Marx ül a mennyországban – mondta a gyengén halló Teng. – Látja, mit csinálunk, és nem tetszik neki. Úgyhogy büntetésül megsüketített.”⁷¹⁴

Amikor Mao az olyan veterán kommunistákat, mint Teng és Liu Sao-csia kulturális forradalom idején azzal vádolta, hogy „kapitalista utasok”, a vád éppen olyan abszurd volt, mint Sztálin állítása, miszerint bolsevik riválisai „trockista–hitlerista szabotőrök”. De a maga örült módján Mao ráértett valamire. Kiderült, hogy a háztartási felelősség rendszere – Mao dühének közvetlen kiváltó oka – valóban elindította Kínát a kapitalizmus felé.

Az eredmények hihetetlenek voltak. Kína éves gazdasági növekedése 12–13%-ra emelkedett, és több mint egy évtizeden át ezen a szinten maradt. A világtörténelemben nincs ennek párja – a négy tigris kivételével. A kulturális forradalom keserves káosza után a kommunista párt legitimitását végül és ironikus módon az alapozta meg, hogy elhozta a kínai népnek a kapitalizmus gyümölcseit.

Implicit módon felmerült ezek után a kérdés, szükség van-e egyáltalán Kínában kommunista uralomra. A párt hatalmi monopóliumát azzal magyarázták, hogy így működik a „proletárdiktatúra”. A „burzsoáziát” el kell fojtani, nehogy megakadályozza, hogy az emberek élvezhessék a szocializmus gyümölcseit. De most az embereket arra bátorították,

hogy gazdagodjanak, és a rezsim azon fáradozott, hogy külföldi kapitalistákat csalogasson Kínába. Ezek után kit és miért kell elnyomni?

A gazdaság szédítő átalakulása elkerülhetetlenül maga után vonta a politikai liberalizációra irányuló követeléseket. Mao alatt az egész nemzetnek úgy kellett élnie, mint egy szektának. Mindenki Mao zubbonyt viselt, és részt vett ünneplésében. Hirtelen ez mind a múlté vált. A kínaiak szabadon öltözködhettek, megválaszthatták a munkahelyüket, boltokat nyithattak, kiélhették hobbijaikat és kulturális érdeklődésüket (noha szaporodniuk nem volt szabad). Az önkifejezés szabad formái csak növelték a szabadság iránti étvágyat. További lökést adott, hogy a vezetés maga nevezte „visszataszító katasztrófának” és „a vérontás, a zsarnokság és az elnyomás évtizedének” a kulturális forradalmat.⁷¹⁵ Ha az elnyomás rossz, akkor az ellentéte – a szabadság – nyilván jó dolog.

Teng eleinte nyitott volt az ilyen megfontolásokra. Egy szabadabb közvélemény saját érdekében állt, mert ezzel tudta ellensúlyozni a konzervatívabb erőket. 1978-ban módosították az alkotmányt, és beiktatták, hogy a népnek joga van „nagybetűs plakátok” (tacepaók) kihelyezésére, amelyek tömegeket vonzottak az úgynevezett „Demokrácia Falnál” Peking központjában. Független újságok indultak. A Tienanmen tér a spontán viták központja lett – mint a londoni Hyde Park. Rég betiltott gondolatok és különféle egyéni sérelmek is megjelentek a vitatémák között. A kulturális forradalom megtagadásával a hatóságok azt ígérték, hogy orvosolni fogják az igazságtalanságokat. De annyian szenvedtek igazságtalanságot, hogy az ígéretet nem lehetett betartani. A csalódottak egy része olyan merész lett, hogy tüntetéseket kezdett szervezni.

Teng 1979 márciusában megelégtelt a dolgot. Mint Mao a „száz virág” idején, Teng is arra adott szabadságot a népnek, hogy azt mondják, amit hallani akart. Ehelyett felhúzták a zsilipet a kritika áradata előtt, amely sem Maót, sem Tenget nem kímélte. Válaszképpen megerősítette „a négy kardinális elvet”: szocializmus, proletárdiktatúra, a párt vezető szerepe és marxizmus-leninizmus-maoizmus. Egy rendeletben büntetést helyezett kilátásba mindenkinek, aki szembeszegül az ortodoxiával. A rendőrség elkezdte letartóztatni a Demokrácia Fal aktivistáit. Teng legélesebb bírálóját, Vej Dzsing-Senget tizenöt évre ítelték.

1980-ban módosították az alkotmányt, és eltörölték az 1978-as „négy nagyot”, a nagy plakátokat (tacepaókat) és a szólásszabadság más formáit engedélyező rendelkezéseket. A vezetés konzervativiz-

musát a Szolidaritás lengyelországi sikerének rémisztő példája is fokozta. A párttisztviselők új szlogent bocsátottak ki: „fordulj szembe a burzsoá liberalizációval.” Amikor néhány rezsimellenes jelölt nyert az alacsony szintű posztokért kísérletképpen rendezett valódi választásokon, az eredményeket megsemmisítették.

Az elnyomás mellett folytatódott a gazdasági liberalizáció is. E dichotómia volt Teng uralmának védjegye. Sikerült megteremtenie egy szabad gazdaságot egy szabadnak nem tekinthető politikai rendszerben, noha a kettő közt állandó feszültség volt. A gazdasági modernizációhoz számítógépekre, faxokra, mobiltelefonra és hasonlókra volt szükség, ami megnehezítette, hogy a kormány kontrollt gyakoroljon az információáramlás fölött. Együttműködést kívánt a szabad országokkal – különösen Amerikával –, amely a demokrácia példája volt, és bírálta az emberi jogok megsértését. A külföldi befektetők garanciát kértek arra, hogy a kínai bíróságok méltányosan érvényesítik a törvényeket, maguk pedig megkapják az üzleti döntéseikhez szükséges információt. A feszültség a politikai rezsimet egy ide-oda lengő mozgásba hozta. Egy elnyomó intézkedés után engedett egy kicsit, hogy a gazdaság tovább fejlődhesen. A lazítás a független gondolkodás újabb megnyilvánulásait hozta magával, ez pedig az elnyomás újabb ciklusát váltotta ki.

A „marxista humanizmus” új iskolájának megjelenését 1983-ban például a „szellemi környezetszennyezés” elleni kampány követte. 1986-ban a sanghaji diáktüntetések következtében leváltották a párt főtitkárát, Hu Jao-pangot, a politikai liberalizáció támogatóját, akit a tüntetők iránti rokonszenvvel vádoltak.

Zsao Zi-Jang, Teng másik fő követője váltotta a poszton. Zsao, a szecsuanai újító inkább gazdasági, mint politikai reformer volt. De talán a környezetében lévő fiatalabb értelmiségiek hatására folytatta Hu liberális irányvonalát. Ennek jól látható jele volt Marx, Engels, Lenin és Sztálin gigantikus szobrainak eltávolítása a Tienanmen térről. A felbátorodott értelmiségiek nyíltan követelni kezdték az emberi jogok érvényesítését.

A lazítási szakasz ismét felkeltette a szabadság iránti vágyat. Hu hirtelen halálát – egy pártértekezleten esett össze 1989-ben – demonstrációk követték, amelyek az egyetemekről átsaptak a Tienanmen tere, aztán Pekingben túl más városokra is. A diákok Hut a szabadság bajnokaként siratták, ahogy 1976-ban Csou En-Lajt a Tienanmen téren tüntetők. Akkor Tenget vádolták a tüntetések megszervezésével, most ő rendelte el a kíméletlen elfojtásukat.

A diákokkal nem volt könnyű, néha kegyetlenek voltak a szlogenjeik. „Akinek meg kellene halnia, él; akinek élnie kéne, meghalt” – így szólt az egyik. Időnként gúnyolódtak, odaszóltak az embereknek, hogy támogassák a párt igazi vezetését. Nem volt világos szervezetük vagy világos követeléseik. Viszont hatalmas támogatással rendelkeztek a városokban, amelyek több szabadságot és felelősebb kormányt szerettek volna látni.

A tiltakozó tömeg egy hónap alatt úgy felduzzadt, hogy nemcsak az egyetemisták feltehető többsége, de sok munkás és oktató is csatlakozott hozzájuk. Amikor szükségállapotot hirdettek, a pekingi polgárok egyként siettek a diákok segítségére, és elrejtették őket a katonák elől. A szimpatizánsok között voltak pártkáderek is, egészen a párt főtítkáráig, Zsaóig, aki feláldozta a pozícióját, sőt még szabadságát is, amikor tiltakozott az erőszak bevetése ellen. Teng azonban nem hátrált meg. „Lengyelországban az engedmények újabb engedményekhez vezettek” – mondta.⁷¹⁶ Egy, a PB-ben tartott beszédben azt mondta elvtársainak, három dologtól nem szabad félniük: a külföldi nyomástól, a hazai közvéleménytől és a vérontástól.⁷¹⁷

Amikor a Gorbacsovval tartott csúcstalálkozó után a külföldi riporterek hada hazament, Teng kiadta a parancsot a hadseregnek, hogy tisztítsák meg a teret. Százakat, talán ezreket géppuskáztak le; de mivel a gyilkosságok nem a téren, hanem a szélén, illetve a környező utcákban történtek, senki nem tudja a pontos számot.

Zsaót házi őrizetbe vették, néhány liberális tanácsadóját és egyes diák aktivistákat pedig lecsuktak, mások külföldre menekültek. A tüntetésekhez csatlakozó munkások vezetői nem úszták meg ilyen könnyen. Többnyire föbe lötték őket, noha senki nem tudja, hányat.

Zsao helyére Dzsang Ze-min került, a sanghaji pártfőnök, aki Tenghez hasonlóan politikai konzervativizmussal kombinálta a gazdasági liberalizmust. Li Peng miniszterelnökkel együtt keményvonalas álláspontot képviseltek. A következő hónapokban, amikor a kommunista rezsimiek Kelet-Európa szerte összeomlottak, úgy látták, az események őket igazolják. Dzsang Gorbacsovot vádolta: az áruló Trockijhoz hasonlította.⁷¹⁸

A vérontás olyan ellenszenvet keltett a párttagok körében, nem is említve Peking polgárait, hogy a „helyesbítési kampány”, amelynek célja a tüntetésekkel szimpatizálók kigyomlálása volt, csúfosan megbukott. A pártapparátusban ugyanakkor másként nézett ki a dolog. Teng a párt liberálisainak, Hu, Zsao és támogatóiknak eltávolításával

a konzervatívokhoz kötötte magát. Ennek következtében a mérsárlást követő években kénytelen volt visszakozni a gazdaságpolitikában is.

Csak 1992-ben, utolsó erejével tudta újraindítani a gazdasági liberalizációt. Nyolcvannyolc évesen, amikor már csak segítséggel tudott járni és kommunikálni, mivel nehezen artikulált, Teng bejárta a különleges gazdasági körzeteket. Dicsérte a fejlődést, és arra buzdított, hogy merészen lépjenek tovább a reformokkal, ne úgy, „mint az elköltött lábú nők”. Egy jelentős váltással a baloldalt (akik elleneztek a reformot) nagyobb veszélynek nevezte, mint a jobboldalt (akik politikai reformokat is kívántak).

A párt konzervatív vezetői ellenálltak, és a cenzúra alatt álló sajtó eleinte be sem számolt a körülről.* Teng azonban visszaüött, és kőntőrfalazás nélkül figyelmeztette elvtársait, hogy a párt hatalma a gazdasági teljesítményen nyugszik. „A reformok gyümölcsei nélkül... elbuktunk volna június 4-e vizsgáján” – mondta nekik.⁷¹⁹ Dzsiangot visszakényszerítette a helyes ösvényre, és harcba szólította támogatóit. Egy kemény vitában egyikük, Tian Dzsü-jün miniszterelnök-helyettes kigúnyolta a reformok ellenzőit. Teng különleges gazdasági körzeteinek mintájára különleges balos körzetek létrehozását javasolta:

Kerítsünk körbe egy darab földet, ahol a balosok végrehajthatják a politikájukat. Például ott nem engedélyezzük a külföldi befektetést, és minden külföldit kitiltunk. A zóna lakói nem mehetnek külföldre, és a gyermekeiket sem küldhetik külföldre. Mindenben állami tervezés lesz. A zónában az alapszükségleti cikkeket jegyre adják majd, és a polgárok sorban állnak élelemért és más áruért.⁷²⁰

A végén a konzervatívok hatalmas vereséget szenvedtek. A következő évben a Nemzeti Népkongresszuson a „szocialista piacgazdaság” kifejezést beleírták az alkotmányba. A gazdaság irányítását a viszonylag konzervatív Li Peng helyett Zsu Long-csi a korábbi sanghaji polgármester kezébe adták, akiről mindenki tudta, hogy a reformok támogatója.

Állítólag Teng lánya, Teng Mao-mao és más hozzá közelálló emberek vették rá Tenget az 1992-es körútra, mert aggódtak politikai öröksége miatt. Teng kiharcolta, hogy érvénytelenítsék a kulturális

* A terminológia az olvasó számára talán zavaró, de mivel a Kínai Népköztársaságban a status quo nagyon baloldali, a „balos” és a „konzervatív” kifejezések általában ugyanazt jelentik, a „jobbos” és a „liberális” szintén szinonimák.

forradalmat és az 1976-os Tienanmen téri tüntetéseket követő ítéleteket, a támogatói tehát aggódtak, hogy egyszer az 1989-es tüntetések hivatalos értékelése is megfordulhat. Vajon a kínai prosperitás megteremtőjeként vagy „a pekingi mézárasként” emlékeznek-e majd Tengre?

Teng emiatt nem aggódott. „Le kell vonni a helyes következtetést a Szovjetunió történetéből” – mondta utolsó üzenetében elvtársainak, kilencvenkét éves korában bekövetkezett halála előtt.⁷²¹ „Sosem szabad megkérdőjelezni a [Kínai Kommunista Párt] irányító szerepét.” Ekkor már Lech Walesa, az antikommunista szakszervezeti vezető volt a lengyel elnök, a korábbi PB tagjai pedig a jogi felelősségre vonást igyekeztek elkerülni. Ugyanez a történet játszódott le Csehszlovákiában, Magyarországon, Bulgáriában és másutt. Maga a Szovjetunió, ahol Teng azt az inspiráló évet töltötte huszonkét évesen, már nem létezett. A legrosszabb Romániában történt, ahol Nicolae Ceaușescu elnököt egy rögtönzött per után feleségével együtt agyonlőtték, mint egy veszett kutyát. Teng néhány fontosabb kollégáját összehívta, hogy a nyugati hírekből kivágott videón megmutassa nekik a kivégzést.⁷²²

A függetlenségre törekvő Ceaușescu hozta össze az 1989-es történelmi találkozót Teng és Gorbacsov között, amely akkora fiasco-nak bizonyult. Teng nyilván szerette volna eltántorítani Gorbacsovot a veszélyes iránytól, de miközben az utcákat a Gorbacsovot dicsőítő diákok töltötték meg, valószínűleg túlságosan zavarban volt. Gorbacsovot, természetesen, megहतották a tüntetők. Később megjegyezte, hogy „a több tízezer, ha nem százezer pekingi lakos, akik üdvözöltek... semmiképp nem ügynökökből álltak”.⁷²³ Udvariasan, de hűvösen viselkedett Tenggel az együtt töltött két órában. A hamarosan megbuktatott Zsao Zi-janggal viszont azonnal összebarátkozott. „A beszélgetés a jóindulat és a kölcsönös megértés jegyében zajlott” – mondta, hiszen mindketten hasonló problémákkal néztek szembe.

Zsao Zi-jang feltett egy látszólag költői kérdést, hangsúlyozva, hogy közösen kell megtalálnunk a választ: „Biztosíthatja-e egy egypártrendszer a demokrácia fejlődését? Képes-e hatékony ellenőrzést gyakorolni a negatív jelenségek fölött és harcba szállni a pártok kormányon belüli korrupcióval?” A kérdésben saját kérésére köszöntek vissza.⁷²⁴

Gorbacsovnak több oka volt felháborodni a Szovjetunió szétesésén, mint Tengnek, hiszen a hatalma is odaveszett vele. De ha sajnálta

is a végkifejletet, nem bánta meg, hogy elindította az odáig vezető folyamatot, mert nem kételkedett benne, hogy az általa megörökölt rendszer a velejéig rohadt volt. Úgy tűnik, 1985-ben, amikor főtűkárnak választották, még nem így gondolkodott. Az biztos, hogy az őt megválasztók nem gyanakodtak rá, és a háttére sem erre predesztinálta.

Mihail Gorbacsov egy pici faluban, Privolnojében született, az észak-kaukázusi Sztavropol járásban, egy viszonylag meleg éghajlatú, termékeny vidéken, amelyet keletről a Kaszpi-tenger, nyugatról pedig a Fekete-tenger és az Azovi-tenger határol. „Moszkvából huszonnégy óra alatt lehetne Privolnojéba érni vonattal – írja Gail Sheehy, Gorbacsov számos életrajzírójának egyike –, ha volna vonat.”⁷²⁵

Gorbacsov apja, Szergej Privolnojében nőtt fel, és a szomszéd lányt vette el, Marija Pantelejevna Gopkalót. Mindketten részben ukrán ősöktől származtak, akik egy évszázaddal korábban érkeztek keletre a kozákokkal. Egyszerű parasztok voltak, Marija írni-olvasni sem tudott. 1931. március 2-án Viktor nevű fiúnak adott életet, ezután tizenhat éven át nem született újabb gyermekük. Az ilyesfajta terméketlenség szokatlan a parasztcsaládokban, de szokatlan idők jártak akkoriban.

A következő években, 1932-ben és 1933-ban ért tetőpontjára Sztálin „terrorhínsége” – ahogy Robert Conquest nevezi – a vidéki Oroszországban, Ukrajnában és Kazahsztánban. Az új gazdaságpolitikával (NEP) Lenin 1920-ban taktikai visszavonulást rendelt el a bolsevikok parasztok ellen vívott háborújában, de az utódja újraindította az offenzívát, és eltökélte, hogy végigviszi, kerül, amibe kerül. A tömeges éhezés – amelyet a magvak és a trágya hiánya okozott, mivel fegyverrel kényszerítették a termelőket minden terményük átadására – az ellenállás maradványát is felszámolta. A túlélők automatikává váltak, szövetkezeti alkatrészekké. Gorbacsov szerint „Privolnoje népességének harmada, ha ugyan nem fele éhen pusztult.”⁷²⁶ Egész családok haltak ki, a félig összeomlott, elhagyott kunyhók évekig üresen álltak.” Apja öt testvéréből három meghalt.

Szergej szülei nem lelkesedtek a bolsevizálásért. Miután „szegényparaszti” sorból „középparaszttá” emelkedtek, és ameddig csak tehették saját földjüket művelték, mintsem, hogy csatlakoztak volna a szövetkezethez. Csecsemő unokájukat megkereszteltették a helyi

templomban, így kapta a keresztségben a Mihail nevet a Viktor mellett. A gyermek anyai nagyanyja szintén vallásos volt, és állítólag részt is vett a keresztelőn. A férje, Pantelej Gopkalo ugyan ateista volt, de a pár toleráns viszonyban élt, a nagymama ikonjai megfértek Lenin és Sztálin képeivel a kandalló párkányán.

Mihail apai nagyszüleivel ellentétben Gopkalo teljes mértékben híve volt az új rezsimnek, és a helyi szövetkezet egyik alapítója lett. Ironikus módon a kötelességtudó nagyatya sem járt jobban a sztálini tisztogatások idején – mindkettőjüket letartóztatták. Andrej Gorbacsovot, Szergej apját 1933-ban azzal vádolták meg, hogy „nem teljesítette a tervet”, vagyis nem adott le kellő mennyiségű gabonát az államnak – annak ellenére, hogy nem kapott vetőmagot, és három gyermeke éhen halt. Pantelej Gopkalót 1937-ben „ellenforradalmi, jobboldali trockista szervezkedéssel” vádolták meg. Gorbacsov, aki akkor hat éves volt, és többnyire a Gopkalo-házban élt, így emlékszik vissza: „Az éjszaka közepén vitték el... A szomszédok kerülni kezdek bennünket, mint a pestisest. Csak éjszaka mert ellátogatni hozzánk egy-egy közeli rokon. Még a szomszéd fiúk is kerültek.”⁷²⁷

Szerencsére mindkét nagyapa megmaradt, és homályos körülmények között egy-két éven belül hazatérhettek. Mihail emlékezett Gopkalo nagypapa első otthon töltött estéjére. Néhány közeli rokon ült az asztalnál. A nagypapa elmesélte a megpróbáltatásait, aztán soha többet nem beszélt róluk. A hétéves fiú erre emlékszik:

*Megpróbáltak kicsikarni belőle egy vallomást, a kihallgató egy lámpával vakította el, kegyetlenül megverte, az ajtóba szorítva törte el a lábát. Amikor a „sztenderd” kínzások nem vezettek eredményre, feltaláltak egy újat. Ráadtak egy nedves báránybőr bundát, és felültették a forró kályhára. Ezt is elviselte, mint annyi mindent.*⁷²⁸

Van egy régi orosz mondás – „ha a cár tudná” –, amellyel a helyi tisztviselők visszaéléseit mentegették az alattvalók, akik szentül hitték, hogy jószágos uralkodójuk nem tolerálná az ilyesmit. Gopkalo ebben a szellemben fogadta a szenvedéseit. „Meg volt győződve róla, hogy Sztálin nem tud az NKVD rémtetteiről, és sosem vádolta a szovjet rendszert szándékosan ellen sorsáért.”⁷²⁹ Hamarosan ismét megválasztották a szövetkezet elnökének. A gulágból való hazatérte után az egykor független nagyapa is igazodott a rendszerhez. „Azonnal csatlakozott a kolhozhoz”, és „hamarosan ő felelt a kolhoz disznóállományáért”.⁷³⁰

Mihail is ezt az utat követte. Tizennégy évesen, alig hogy elérte a korhatárt, belépett a Komszomolba, a párt ifjúsági szervezetébe, és megkezdte hosszú emelkedését az apparátusban. Nem hogy kételyei lettek volna, de a fiatal Gorbacsov rendkívül őszintének tűnt. Minden bizonnyal nagy szerepe volt ebben a háborúnak is. Mihail tízéves volt, amikor Hitler hátba támadta Sztálint, és előzőnlötte a Szovjetuniót. Mihail apját, Szergejt szinte azonnal behívták. 1942-ben a szükség folytán vidéken a gyermekek munkavállalásának korhatárát tizenhat-ról tizenkettőre csökkentették. „Rengeteg háztartási munkát kellett végezni – emlékszik Gorbacsov. – Az életünk teljesen megváltozott. A háborús gyerekek a gyermekorból azonnal átugrottak a felnőttkorba.”⁷³¹

A háború végén Szergej hazatért, Mihail pedig új elszántsággal folytatta iskoláit. A vizsgafeladat egy esszé volt „Sztálin: a csata dicsősége, Sztálin: ifjúságunk lelke” címen. Mihail esszéje a legjobb osztályzatot kapta, és a következő évfolyamokban is példaként szolgált.

Nem csak ez a kitüntetés érte. Amikor nem volt iskola, Mihail az apjával dolgozott a kolhozban. 1948-ban a Gorbacsovok összeálltak egy másik apa-fiú csapattal, hogy megvalósítsanak egy szocialista hőstettet. Napi húsz órát dolgoztak, és sikerült az átlagosnál öt-hatszszor magasabb gabonamennyiséget termelniük. A teljesítményért mindkét apa megkapta a Lenin Rendet, a két fiú pedig a Munka Vörös Zászló Érdemrendjét.

Gorbacsov később azt mondta, hogy büszkébb volt erre az érdemrendre, mint bármelyik másikra, amelyet kitüntetésekkel teli életében kapott. Gyakorlati előnyökkel is járt, mert ez nyújtotta a kiutat Privolnojéból. Kiváló tanulmányi eredményével, „munkás-paraszt származásával” és azzal, hogy már tagjelölt volt a pártban, a Munka Vörös Zászló Érdemrendje helyet biztosított neki a magas presztízű Moszkvai Állami Egyetemen.

Az egyetem kiemelt státusa ellenére az életkörülmények spártaiak voltak. Egy szobára négy-hat diák jutott, és egy egész folyosó használta a közös fürdőszobát. Gorbacsovot azonban lelkesítette a szellemi közeg. A híres tudósok és akadémikusok előadásai, mondta, „egy új világot tártak fel, az emberi tudás számomra addig teljesen ismeretlen rétegeit”.⁷³² Társaihoz képest, akik többsége Moszkvából vagy Leningrádból érkezett, Gorbacsov ostoba parasztgyerekeknek tűnt, és ezt az imázst csak erősítette, hogy gyakran kitűzte a mellére a Munka Vörös Zászló Érdemrendjét. A kulturális hiányosságait azonban

igyekezett pótolni, színházba, kiállításokra, koncertekre járt. A diáklányok közül többen is szívesen segítettek a tanulásban. Vékony volt, bajszos és jóképű.

Az egyik diáklány különösen nagy hatással volt rá, egy Raisza Titorenko nevű szépség. Ő is ukrán származású volt, noha úgy tűnik, negyedrészt zsidó is.⁷³³ Neki is elvitték a tisztogatások idején az egyik nagyapját, de ő nem tért vissza. * Raisza szintén szerény körülmények közül jött, egy szibériai vasúti mérnök lánya volt. E szerény kezdet túlszárnyalásának vágya Raiszában még Gorbacsov ambíciójánál is erősebb volt. Mihail ezüst medált kapott a középiskolában, Raisza viszont aranyat. Filozófiát hallgatott, filozófiai doktorátust szerzett, de angolul is megtanult, hogy tágítsa a látókörét. A sok hosszú sétából álló udvarlási periódus után egy kommunistákhoz illően szentimentalizmustól mentes, ateista ceremónián összeházasodtak. Mihail szobatársai elpucoltak, hogy a friss házások együtt tölthessenek egy éjszakát, mielőtt ki-ki visszatért a maga kollégiumi szobájába, és várta, hogy felszabaduljon egy házaspár diákoknak való szoba.

Gorbacsov jogot tanult – szokatlan választás egy diktatórikus-módszerekkel irányított országban. Politikai jövője szempontjából lényegesebb volt az egyetemi Komszomolban betöltött szerepe, és már negyedéves korában (az egyetemi oktatás általában ötéves volt) a Komszomol elnöke lett. Eközben elnyerte a teljes jogú párttagságot is. A konformizmusát azonban a jelek szerint nem színezte cinizmus. Az osztálytársai számos olyan esetről számolnak be, amelyek azt példázzák, hogy a fiatalembernek volt gerince és önfegyelme. Amikor egy professzor órák sorozatát szentelte annak, hogy Sztálin egyik új könyvéből felolvasást tartson, Gorbacsov és egy diáktársa jegyzetet csúsztattak az asztalára: „ez itt egy egyetem, olyan emberek vesznek fel, akik egyedül is tudnak olvasni.”⁷³⁴ Amikor eljött a számonkérés, Gorbacsov elismerte, hogy tőle származik az írás. Egy másik történet szerint egy antiszemita megjegyzésekkel kínzott zsidó barátja segítségére sietett abban az időben, amikor Sztálin leleplezte a fiktív „orvosösszeesküvést”, és ezzel megadta a jelet egy antiszemita kampányhoz. A helyi ügyészi hivatalban töltött nyári önkéntes munkáról azt írta Raiszának: „undorodik” a helyi tisztviselők viselkedésétől, a konvencionalizmustól és a „szervilitástól”.⁷³⁵ Ha

* Amikor az ország elnöke lett, Gorbacsov berendelte a titkosrendőrségi iratokat saját és Raisza nagyapjairól. Raiszáét „lelőtték – pusztán azért, mert kulák volt”. Gorbacsov, „The Legacy of a Monster that Refuses to Die”, *Guardian* (London), 1993. február. 27., 21. o.

rájuk nézel, írta, „semmi figyelemreméltó nincs bennük a hasuk méretétől eltekintve.”

Ezek az anekdoták szép képet festenek Gorbacsov jelleméről, de szabadgondolkodónak aligha tekinthetjük. Amikor 1953-ban Sztálin meghalt, emlékszik vissza Gorbacsov, megszakította a tanulmányait, és saját indíttatásából „lassú, végtelen léptekkel” egy egész éjszakán és napon keresztül járkált a zsarnok tiszteletére.

A diploma megszerzését követően, 1955-ben Gorbacsov megpályázott egy állást a szövetségi ügyészségen, de rá kellett ébrednie, hogy egy új titkos rendelet értelmében frissen végzett jogászokat nem vettek fel ilyen pozíciókba. Mivel más lehetősége nem adódott Moszkvában, visszatért Sztavropolba, a hasonló nevű körzet fővárosába. Egy pici szobát béreltek Raiszával, amelyet nem lehetett fűteni, és víz sem volt benne. Miután tíz boldogtalan napot töltött a helyi ügyészségen, megragadta az alkalmat, amikor felajánlották neki a regionális Komszomol agitációs és propagandaosztályának vezetőhelyettesi posztját.

Ugyanebben az évben, 1956-ban ült össze a huszadik pártkongresszus, ahol Hruscsov elmondta a Sztálin bűneit és „személyi kultuszát” elítélő korszakos beszédet. Miután egy példányt külföldre csempészték – állítólag az izraeli titkosszolgálat –, a szöveg megjelent Nyugaton. A Szovjetunió belül titokban maradt, csak rövid ideig terjedt a pártban, mielőtt bevonták volna. Mivel pártfunkcionárius volt, Gorbacsov azt mondja, „sikerült megkaparintanom”. „Sokkolt, megdöbbentett, és teljesen összezavart.”⁷³⁶ Az üldözéseket saját családjából ismerte, de nem vigasztalhatta magát többé azzal a hittel, hogy eltévelyedett helyi tisztviselők túlkapásai voltak. Emlékirataiban Gorbacsov azt mondja, „»fönt« azonnal rájöttek... hogy Sztálin bírálata a rendszer egészének bírálata.”⁷³⁷ Azt azonban nem mondja, hogy ő maga ráébredt volna erre. Ellenkezőleg, úgy tűnik, a többi kommunista-hoz hasonlóan hamar elsajátította az új katekizmust, amely szerint a rendszer nagyszerű, de sajnálatosan egy szörnyeteg ragadta magához a kormányt.

A következő húsz évben Gorbacsov a sztavropoli pártapparátusban lépegetett előre. 1958-ban a körzeti Komszomol másodtitkárának nevezték ki. Három évvel később első titkár lett. Ugyanebben az évben küldöttnek választották a huszonkettedik országos pártkongresszusra – ez volt Hruscsov hatalmának tetőpontja. A pártvezetők közül többen is csatlakoztak Sztálin bűneinek feltáráshoz; a korábbi vezér holttestét eltávolították a Lenin mauzóleumból, és a Kreml falába tették. Ezen túl a kongresszus olyan gazdasági tervet fogadott el,

amely Hruscsov híres „mi temetjük el Önöket” megjegyzését kívánta beteljesíteni – tíz éven belül le akarta hagyni az Egyesült Államokat az egy főre jutó termelésben.

A következő évben, 1962-ben Gorbacsov megkapta első állását a felnőtt pártban: Sztavropol körzet mezőgazdasági megbízottja lett. A rá jellemző komolysággal felvett egy levelező kurzust, és néhány éven belül mezőgazdasági diplomával egészítette ki a kolhozban szerzett gyakorlati ismereteit. 1970-ig lépésről lépésre feljebb került, ekkor zseni 39 évesként megyei első titkár lett – a körzet teljhatalmú ura. Felfigyeltek rá, és a következő évben megtette az első lépést az országos pártapparátusban – a Központi Bizottság tagjává választották.

Sztavropol nem volt különösebben jelentős hely, egyetlen sajátosságától eltekintve: sok természetes ásványi forrással rendelkezett. Az oroszok komolyan hisznek az ilyen vizek gyógyerejében, és a pártelit, amely nem élt túlzottan egészséges életet, gyakran leruccant egy kis terápiára. A szokás úgy kívánta, hogy az első titkár üdvözölje a legmagasabb rangú látogatókat, és nem volt szokatlan az sem, hogy ajándékokkal halmozta el őket a quid pro quo szellemében. A Gorbacsovra vonatkozó iratokban semmi nem utal korrupcióra, de igyekezett magas rangú vendégeinek biztosítani a maximális kényelmet. Úgy tűnik, mindegyikükre nagy hatást gyakorolt figyelmessége és életereje. Jurij Andropov, a KGB feje, aki 1982-ben vette át az országot, valamint Mihail Szuszlov, a párt főideológusa egyaránt Sztavropolból származtak. Noha állítólag kegyetlen riválisok voltak, Gorbacsovot mindketten megkedvelték.

Gorbacsov emelkedő csillaga lehetőséget nyújtott számára, hogy életében először külföldre látogasson. 1969-ben, csak néhány hónappal azután, hogy a liberális „prágai tavaszt” elfojtották a Varsói Szerződés erői, egy szovjet küldöttség tagjaként Csehszlovákiába utazott. Gorbacsov jelenléte a küldöttségben egy ilyen kényes időben azt mutatja, hogy feljebbvalói nem kételkedtek ideológiai megbízhatóságában. Az 1970-es években eljutott Franciaországba, Olaszországba és Hollandiába is – mindig magával vitte Raiszát. A tapasztalatai fényében nevetségesnek tűnt a huszonkettedik pártkongresszus határozata, hogy 1971-ig megelőzi a Nyugatot. Noha politikai hite nem rendült meg, a kétkezi munkája mégis gyökeret eresztett, amely aztán később sorsfordító vitákat hozott. „Az a kérdés nyomasztott – mondta –, miért alacsonyabb az életszínvonal az országunkban, mint más fejlett országokban?”⁷³⁸

[Azon túl, hogy vendégül látta a vakációzó nagykutyákat, Gorbacsov helyi feladata főként a mezőgazdaság felügyelete volt. Mióta Sztálin megnyerte a háborút a parasztság ellen, az ország nem volt képes megtermelni a szükséges mennyiségű élelmiszert.] Gorbacsov az egyes brigádokra szabott ösztönzőkkel kísérletezett, illetve lehetővé tette, hogy az emberek eladásra termeljenek picit, magántulajdonú parcelláikon. De nem volt az ilyen liberalizáció bajnoka, és amikor a szél az ellenkező irányból fújt, meghajolt előtte. 1977-ben sztavropoli elődje, Fedor Kulakov, aki a Központi Bizottság mezőgazdaságért felelős titkára lett, új aratási módszer bevezetését javasolta, amely hatalmas mennyiségű eszköz és munkaerő igénybe vételét kívánta – a Sztálin által kedvelt grandiózus hagyományhoz hasonlóan. Gorbacsovot választották ki a végrehajtására, és egyáltalán nem ellenkezett, hanem lelkesen nekilátott a feladatnak. Mint más hasonló projektek esetében, az első eredmények itt is biztatóak voltak, mert ideális körülmények között kísérleteztek, és a projekt számára különlegesen sok erőforrást biztosítottak. Azokban a régiókban azonban, ahol a talaj és a klíma rosszabb volt, a módszer már nem működött, és miközben csak egy helyen koncentrálták az eszközöket, másutt elrohadt a termés.

Mielőtt azonban az elméletről kiderült volna, hogy csődöt mond, Kulakov hirtelen meghalt, és Gorbacsovot választották a helyére. Huszonhárom év után elhagyta Sztavropol, és visszatért Moszkvába. Most már valóban az országos vezetés része lett. A Központi Bizottságnak több száz tagja volt, de csak kilenc titkára, a Politikai Bizottsággal együtt ők alkották az uralkodó oligarchiát. Negyvenhét évesen Gorbacsov a belső kör legfiatalabb tagja volt. Mivel öt év egyetem is állt mögötte, nem beszélve a levelező szakon szerzett mezőgazdasági diplomáról, a legképzettebbek közé is tartozott.

Gorbacsovot egy nappal korábban előzetesen értesítette Leonyid Brezsnyev főtitkár megbízható jobbkeze, Konstantin Csernyenko. „Leonyid Iljics úgy gondolja, hogy az ő oldalán állsz, lojális vagy hozzá” – magyarázta Csernyenko.⁷³⁹ Gorbacsov azt mondja, hogy meglepte ez a megjegyzés. „Azt jelentené ez, hogy van egy másik oldal is, és ha igen, akkor hol volt ez a másik oldal, és mi volt ez, milyen volt, ki volt ott?” – tűnődött.⁷⁴⁰

A fiatal sztavropoli vezető talán járatlan volt a Kreml intrikáiban, de Brezsnyevnek jó oka volt bízni Gorbacsov hűségében. Korábban, az év elején megjelent Brezsnyev csinovnyikok által írt életrajzának első kötete. Pont olyan unalmas volt, mint maga az ember, olyan

mélyértelmű megjegyzésekkel, mint például „néha alábecsüljük a humor fontosságát, pedig egy jó tréfa gyakran segít”. Gorbacsov nemcsak hogy elrendelte, hogy két regionális újság is közölje részletekben a dögunalmas szöveget „számtalan sztavropoli munkás kérésére” – mint mondta –, de maga is írt hozzá egy rajongó ajánlót:

A könyv talán nem hosszú... de ideológiai mélysége, a szerző általánosításainak és nézeteinek széles horizontja folytán nagy esemény a közéletben... A kommunisták és Sztavropol minden munkása végtelenül hálás Leonyid Iljics Brezsnyevnek ezért az igazi pártszellemben íródott műért, amely hősi nemzetünk teljesítményének gyökereit, spirituális és morális erejét, szilárdságát és bátorságát filozófiai mélységgel tárja fel.⁷⁴¹

Gorbacsov talán megnyomta a ceruzát, de nem kétséges, hogy csodálta Brezsnyevet.

Az attitűdje azonban megváltozott, amikor a pártfőnök közvetlen közelében kezdett dolgozni. A mezőgazdaságért felelős titkári posztton töltött első napján a buzgómócsing kihallgatást kért Brezsnyevtől, hogy előadja mezőgazdasággal kapcsolatos elképzeléseit. Megdöbentette a fogadtatás. „Brezsnyev nemcsak hogy nem figyelt, de egyáltalán nem is reagált, sem a szavaimra, sem a személyemre.”⁷⁴² Az volt az érzésem, hogy abban a pillanatban egyáltalán nem érdekli a jelenlétem. Egyetlen mondatot mondott: „Kár Kulakovért, jó ember volt.”

Brezsnyev és a többi öregedő oligarcha megelégedett a magas hivattal, nem nagyon törődtek a közpolitikával, a buzgó Gorbacsov viszont szenvedett ettől. Aztán Jurij Andropov személyében rokon szellemre és jótevőre talált. A KGB feje liberális biztosan nem volt a főtitkárrá választását követően az ügynökei által elplántált sztorikkal ellentétben, de rengeteg információ állt rendelkezésére, és világosabban látta az ország tényleges állapotát. Úgy tűnik, a Brezsnyev belső köreit behálózó korrupció is valóban undorította. Amikor egy könnyező szovjet bemondó 1982-ben tudatta a világgal Brezsnyev halálát, Andropov már félrelökte az ostoba Csernyenkót az útból.

Habár Andropov kész volt szembenézni a Brezsnyev által inkább ignorált problémákkal, megoldási ötlete nem nagyon volt. [Azt remélte, hogy a munkahelyi fegyelem helyreállításával és a korrupció felszámolásával újra be tudja indítani a stagnáló szovjet gazdaságot.] Úgy tűnik, nem értette, hogy ezek pusztán tünetek, és nem is ért el nagy

sikert az enyhítésükben. Bár panaszkodott az alkoholizmus elterjedtségére, gyártatni kezdett egy olcsóbb vodkafélét, amelyet a hálás nép „Andropovkának” nevezett el. Néhány hónappal azután, hogy átvette a hatalmat, a veséje felmondta a szolgálatot, és a kórházi szobából kellett tovább irányítania. Gorbacsov volt az összekötő a kormány többi tagja felé, továbbá nem hivatalos helyettese is.

1984-ben, miután alig tizenöt hónapot töltött hivatalában, Andropov kilehelte a lelkét. Noha Gorbacsovot szerette volna megtenni utódjának, a Kreml régi gárdáját zavarták Andropov korrupcióellenes intézkedései, és nem szívesen adták volna át a hatalmat egy viszonylag új fiúnak. Az Andropovot vonzó dinamizmus bennük bizalmatlanságot keltett. A kockázat vállalása helyett inkább felsorakoztak Csernyenko mögött.

Ugyanakkor Csernyenko mindig is egy senki volt, s ráadásul a sír szélén állt. A hatalmi sorrendet hagyományosan a temetési szertartás jelezte. A PB-tagok vitték a koporsót, és a hely, ahol álltak, valamint a sorrend, amelyben beszédük elmondták, az új rangjukat is elárulta. Andropov temetésén azonban Csernyenkónak még ahhoz sem volt ereje, hogy eljuttassa a koporsó hordozását, akárhányan segítettek is, úgyhogy elhagyták a rituálét. Még a kezét sem tudta annyi ideig felemelve tartani, hogy üdvözlje az elhaladó őrseget.⁷⁴³ A fizikai leépülés végső határán Csernyenko azt javasolta, hogy az energikus Gorbacsov vezesse a KB titkárságát, és helyettesítse őt a PB-ülések levezetésénél. Egy év múltán Csernyenkót is eltemették.

Miután három geriátriára való főtitkár halt el két év alatt, a rezsim otthon és külföldön is nevetségessé vált, és megnőtt a nyomás, hogy egy életrevalóbb pártfőtitkárt válasszanak. Gorbacsov már bebizonyította lendületességét egy nem sokkal korábbi angliai látogatásán, ahol a Vasladyvel, Margaret Thatcherrel tárgyalt – Thatcher tisztelettel beszélt róla: „Nekem tetszik. Lehet vele üzletet kötni.” Viktor Grisin, a veterán moszkvai pártfőnök megpróbált bejelentkezni utódnak: rávette a szovjet tévét, hogy mutasson be jeleneteket, ahol ő és Csernyenko közösen adják le szavazatukat nem sokkal Csernyenko halála előtt. De mivel az állítólagos szavazóhely jól kivehetően egy kórházi szoba volt, rosszul sült el az igyekezet. Grisint is jelölték, de a régi gárda legrégebbi tagja, Andrej Gromiko külügyminiszter lelkesen támogatta Gorbacsovot. Nem voltak szövetségesei, de Gromiko valószínűleg úgy látta, mindenkinek érdeke, hogy véget érjen a hatalmi ür, és hamarosan mások is egyetértettek abban, hogy a legfiatalabb tagból legyen új főtitkár.

A külvilág azonnal észrevette a felszíni változást. „Jár, beszél és illik rá az öltönye” – jegyezte meg Dusko Doder, a *Washington Post* tudósítója.⁷⁴⁴ Még figyelemreméltóbb volt a csinos, elegáns Raisza, aki feladta filozófiaoktatói állását, hogy fizetés nélküli munkatársként segítse férjét – partneri kapcsolatuk hasonlított Bill és Hillary Clinton későbbi viszonyához, csak éppen nem tűnt kölcsönös kizsákmányolásnak.⁷⁴⁵

Gorbacsov első lépése főtitkárként hatalmának konszolidálása volt. Hat héten belül három emberét is felvetette a PB-be, hogy biztosítsa az irányítást. A következő hónapban Leningrádba utazott, és egy beszédben megtámadta a helyi pártfőnököt, Grigorij Romanovot – természetesen ő jelölte Grisint Gorbacsovval szemben.

Valójában maga Romanov, aki fiatalabb volt Grisinnél, komolyabb potenciális rivális volt. Gorbacsov hamarosan kitette a PB-ből. Gromikót Gorbacsov győzelmében játszott kulcsszerepe ellenére felfelé buktatta, a szimbolikus elnöki posztra. Külügyminiszterként Gorbacsov grúz barátja, Eduard Sevarnadze követte, akit szintén felvettek PB-tagnak. 1985 végén Grisint a moszkvai párt főtitkári posztján Borisz Jelcin váltotta. Egy éven belül – mondja Jack Matlock, aki ekkoriban az amerikai nagykövet volt – Gorbacsov „pozíciója legalább olyan szilárd volt, mint bármely elődjéé, kivéve talán a hatalma tetőpontján álló Sztálint”.⁷⁴⁶

Gorbacsov kezdeti programja nem a reform, hanem a „gyorsítás” (uszkokrenyje) volt. „A rendszer a halál szélén áll – panaszkolta. – A lassú szenilis vérben nem volt már élet.”⁷⁴⁷ Az apparátus minden szintjén virágzott a korrupció, a lógás, a kényelemszeretet. Minden termék gyenge minőségű, hibás vagy elérhetetlen volt. Miután járt Nyugaton, Gorbacsovot elkésérítette a kontraszt. A Szovjetunió saját teherautókat gyártott, de annyira rossz minőségűek voltak, hogy négyszer annyi ember kellett a karbantartásukhoz, mint az előállításukhoz. A szovjet tévékészülékekbe gyakran kartonalkatrészek kerültek, amelyek időnként spontán módon lángra kaptak a néző otthonában. Az ország pedig minden évben kénytelen volt a gabona világpiacán összeszedni a hiányzó értéket. Egy amerikai elnök kifejezésével élve, Gorbacsov szeretné volna újra beindítani a Szovjetuniót.

Első próbálkozása egy új hivatal felállítása volt, amely az áruk minőségét ellenőrizte. A hibás termékeket azonnal a szemétkébe dobták,

amint lekerültek a szalagról. A selejtes termékek világában azonban nem sok hatással volt az általános színvonalra a legselejtesebb darabok kidobása. Ráadásul mivel az egész bürokráciát a kölcsönös szívességek mozgatták, a felügyelőkre hamarosan csak mint újabb megkenendő alkatrészekre tekintettek. A második jelentősebb kezdeményezés az ország alkoholfogyasztásának csökkentése volt – az alkohol volt az egyetlen nem katonai célú termék, amelynek fogyasztásában a Szovjetunió élen járt a világban. Öt millió nyilvántartott alkoholista élt az országban; minden évben tizenötmillió letartóztatást foganatosítottak részegség miatt, és ötvenezen haltak bele az akut alkoholmérgezésbe.⁷⁴⁸ A halálozások egyötödét az alkohollal hozták összefüggésbe.⁷⁴⁹ Ennek következtében a férfiak várható élettartama egyre csökkent – a Szovjetunió volt az iparosodott világ egyetlen országa, ahol előfordult ilyesmi.

Gorbacsov megduplázta, aztán még egyszer megduplázta a vodka árát. Drasztikusan lerövidítették azt az időszakot, amikor alkoholt lehetett árulni boltban vagy vendéglőben. A szovjet követségeket kötelezték rá, hogy a diplomáciai fogadásokon alkoholmentes italokat szolgáljanak fel. A milícia kilencszázezer házi szeszpárolót foglalt le.⁷⁵⁰ Grúzia híres szőlőlugasait beszántották. Ennek következtében hiánycikk lett a cukor, mert felvásárolták otthoni szeszfőzés céljára. Ami még súlyosabb volt, a kétségbeesett alkoholisták halálos szerek fogyasztására fanyalodtak. Annyian ittak arcszeszt és kölnit, hogy ezek forgalmát is korlátozni kellett. A titokban tartott, de jelentős költségvetési hiány pedig egyre nőtt, mivel az alkoholforgalom a kormányzati bevételek 15%-át adta.

Gorbacsov valóban új hangnemet honosított meg, bejárta az országot, hogy a köznéppel beszélgesse, megírt szöveg nélkül beszélt, és elhagyta az elődök teátrális szertartásait, például hogy a főtitkárt mindenhol, ahová ellátogatott, leánykarok fogadták virággal. A mezőgazdaságban, ahol a legbiztonságosabban mozgott, kisebb reformokat indított el a magánkezdeményezések támogatására. Engedélyezte egyes építőanyagok privát beszerzését is, de az újítás jól mutatta, milyen nehéz lesz megreformálni a szovjet gazdaságot: az engedélyezett anyagokat ugyanis sehol nem lehetett kapni.

Emlékirataiban Gorbacsov a felfedezés időszakaként írja le első hivatali évét, nem pedig egy előre eltervezett program végrehajtásaként:

Fokozatosan megszabadultunk a szokásos ideológiai beidegződésektől, és kísérletet tettünk rá, hogy megértsük, miféle

*társadalmat hoztunk létre, mennyiben felel meg Lenin elképzeléseinek, hol áll a világban. Megpróbáltunk torzítás nélküli tükröben nézni saját történelmünket. A szocialista kereten belül kezdtünk a társadalom megújításába.*⁷⁵¹

1986-ban, mondja, „egyre többször gondoltam, hogy nem csak az emberekkel van probléma... hogy a rendszert is meg kell reformálni valamilyen szinten”.⁷⁵²

Ebben az évben két fejlemény is a reformok bevezetésére ösztönözte. Az egyik esemény Csernobilt, az ország legnagyobb atomerőművét és a szovjet ipar büszkeségét ért katasztrófa volt. A baleset, amely tervezési, építési, működtetési és karbantartási hibák sorát hozta felszínre, rávilágított, milyen messze áll a Szovjetunió attól, hogy felvegye a lépést a nyugati államokkal. A rendszer patológikus vonásai is jól láthatóvá váltak – a tisztviselők a számonkérést elkerülendő még akkor is visszatartották az információt, amikor ez több millió polgár egészségét veszélyeztette.

A második lökést az adta, hogy Gorbacsov elégedetlenül szemlélte a *peresztrojka*ra, az 1986-os pártkongresszuson bejelentett gazdasági reformra adott reakciót. Hangsúlyozta, hogy a rendszert meg kell újítani, hogy támogatni kell a helyi kezdeményezéseket, de fogalma sem volt róla, milyen nehéz megváltoztatni hetven évnyi kényszerű szervilizmust. Egy karikatúra jól mutatja, mivel került Gorbacsov szembe: a rajzon egy helyi gyár tisztviselője táviratot küld a központba a következő szavakkal: „Sikeresen végrehajtottuk a peresztrojkát. Várjuk a további utasításokat.” Gorbacsov frusztrációját így foglalja össze: „Nem elleneztek a peresztrojkát, mindenki támogatta, mégse változott semmi.”⁷⁵³

1986 derekán ezért Gorbacsov a hangsúlyt a második jelszóra, a *glasznosztyra*, vagyis nyitottságra tette át. Megértette, hogy politikai változás nélkül nem tudja elindítani a gazdasági változásokat, mert éppen a politikai apparátus fojtotta el a gazdasági reformot. A *glasznoszty* nem volt egyenlő a szólásszabadsággal, nem beszélve a demokráciáról, de szabadabb lett a sajtó, hogy a közvélemény megátadhatta a mozdíthatatlan bürokráciát.

Az újságírók tiltották, hogy nyíltan írjanak akár a tisztviselők kudarcairól és hibáiról is. A cenzúrát erősen csökkentették, és egyes betiltott regények – például Paszternák *Doktor Zsivágó*-ja és Ribakov *Az Arbat gyermekei* című műve – először jelenhettek meg orosz földön. Gorbacsov további gazdasági újításokat is bevezetett,

amelyek modelljeként Lenin NEP-jére hivatkozott. A szövetkezetek ezentúl terményeik 30%-át közvetlenül értékesíthették a forgalmazóknak. A gyárak közvetlenül tárgyalhattak a külföldi vevőkkel és eladókkal, és a magánjellegű munka sok formáját legalizálták. Az utóbbi intézkedés volt – mondta az ellenzéki Zsorez Medvegyev – „az utóbbi harminc év legfontosabb gazdasági rendelete”.⁷⁵⁴

Az év végén, decemberben engedélyezték, hogy a fizikus Andrej Szaharov, az ellenzék vezére elhagyja a száműzetése helyéül kijelölt Gorkij „zárt” városát. A sok évnyi elszigeteltség és a KGB fizikai fenyegetései után Szaharov lakásában hirtelen munkások jelentek meg, akik beszereltek egy telefonvonalat. Hamarosan csengett is a készülék. Gorbacsov volt a vonal másik végén, aki személyesen tájékoztatta Szaharovot, hogy visszatérhet Moszkvába, és folytathatja „hazafias munkáját”. Mivel Szaharov, a szovjet atombomba „atyja” már régóta nem vehetett részt a katonai kutatásokban, Gorbacsov kifejezése Szaharov emberi jogi aktivizmusára látszott utalni. Röviden, arra biztatta, hogy kezdje újra kritizálni a rendszert.

Belföldön és külföldön is érthetetlennek találták Gorbacsov magatartását. Attitűdjének kulcsa a Munka Vörös Zászló Érdemrendjét elnyerő fiúban, a lébecoló apparatcsikokat megvető fiatalemberben rejlett. Gorbacsov volt a forradalmi eszmények utolsó igaz híve. Úgy érezte, ezek az eszmények eltemetődtek a bürokrácia vastag üledéke alatt, és az ő feladata a makulátlan szocializmus erejének és tisztaságának helyreállítása. Mind a hazai, mind pedig a külföldi kritika azért volt üdvözlendő, mert oldotta a nemkívánatos berögződéseket.

1987 januárjában, Thatcher miniszterelnök látogatása előtt a szovjetek abbahagyták a BBC adásainak zavarását. És a látogatás végeztével sem kezdték újra zavarni a BBC-t, sőt hamarosan az Amerika hangja és a német Deutsche Welle adását is szabadon lehetett fogni. Ugyanebben a hónapban levetíthették Moszkvában a hatalmas áttörést jelentő *Vezeklés* című filmet, Sztálin bűneinek és az utódok bűnpártolásának keserű szatíráját. Gorbacsov állítólag azt javasolta, addig vetítsék, míg az egész ország meg nem nézi.

Ugyanebben a hónapban a korrupció és stagnálás időszakaként jellemezte, és keményen bírálta elődje, Brezsnyev uralmát a KB plenáris ülésén. Az előrelépéshez – mondta – „úgy kell a demokrácia, mint az oxigén”.⁷⁵⁵ Átvitte azt a javaslatot, hogy több jelölt indulhasson a helyi pártszervezeti választásokon, továbbá hogy a nem párttagok számára is megnyissák a kormányzati pozíciókat. A további reformokat, amelyek célja a polgárok és a párt közti hatalmi egyensúly

helyreállítása volt, a KB nem fogadta el. Gorbacsov azonban nem elégedett meg félgyőzelemmel. A KB kijátszása érdekében bejelentette, hogy különleges pártkonferenciát hív össze, ahol leszavaztathatja a KB-t anélkül, hogy meg kéne várnia a következő – négy év múlva esedékes – pártkongresszust.

Matlock szerint „az 1985-ös és 1986-os politikája alapvetően a korábbi... igyekezetekre hasonlított, amelyek egy alapvetően működés-képtelen rendszert próbáltak felületes intézkedésekkel javítani... Gorbacsov 1987-es javaslatai azonban már magát a rendszert célozták meg”.⁷⁵⁶ Februárban Gorbacsov már bírálta, és szakított a George Orwell 1984 című regényében megörökített, hosszan tartó gyakorlattal, amely a valóságot a párt irányvonalának megfelelően írta át. „Nem lehetnek elfelejtett vagy kihagyott nevek sem a történelemben, sem az irodalomban” – mondta. Ősszel visszavonták a történelemkönyveket, amelyek a hivatalos dogmát súlykolták, a tanároknak pedig azt tanácsolták, tanítsanak a maguk feje szerint, míg becsületesebb könyvek nem készülnek. Áprilisban egy csehszlovákiai látogatáson Gorbacsov szóvivőjét megkérdezték, mi a különbség politikája és a liberalizáló Alexander Dubčeké között, akit a Varsói Szerződés tankjai buktattak meg 1968-ban. „Tizenkilenc év” – jött a válasz.

A következő hónapokban Gorbacsov felgyorsított. Pozitív hangnemben beszélt a „pluralizmusról” – egy marxista gondolkodással teljesen ellentétes nyugati elképzelésről. Egy külföldi újságnak azt nyilatkozta, hogy a kormánya eldöntötte, kivonul Afganisztánból. Átnyomott a KB-n egy „szocialista vállalkozásokra vonatkozó törvényt” is, amely a gazdaság decentralizálását célozta. Nyáron eltűnt a nyilvánosságból, hogy megírja a *Peresztrojka* című könyvet, amelyet még az év vége előtt ki is adtak.⁷⁵⁷

A *Peresztrojka* a Gorbacsov által vezetett rendszer kíméletlen kritikája volt. Azt írja benne, hogy a szovjet társadalomban „fokozatosan leépültek... az ideológiai és erkölcsi értékek”, vagyis:

A képzelt vagy valós sikerek propagandája uralkodott el. Bátorították a dicsőítő beszédeket és a szervilizmust; a közönséges dolgozó emberek, a nagy közösség igényeire és véleményére nem figyeltek. A társadalomtudományokban a skolasztikus elméletek uralkodtak, de a kreatív gondolkodást kiűzték... Hasonló negatív tendenciák érvényesültek a kultúrában, a művészetben és az újságírásban, valamint az oktatás és az orvoslás gyakorlatában is... Egyes adminisztratív szinteken nem

tisztelték a törvényeket, elterjedt a szemet hunyás, a megvesztegetés, a szervilizmus és a dicsőítmények kultúrája.

Mint Hamlet diagnózisa – „valami bűzlik Dániában” –, Gorbacsov is az volt, hogy a Szovjetunió problémája mélyebb, mint a gyenge gazdasági teljesítmény. A változást nem pusztán „pragmatikus megfontolásból”, hanem „a rossz lelkiismeretből eredően” sürgette. Maga az uralkodó szólított fel a „forradalomra.”

A következő három évben Gorbacsov forradalmának három csúcspontja volt. Az elsőnek a Népkongresszus küldötteinek megválasztása tekinthető. 1988 júniusában préselte át a pártkongresszuson ezt a határozatot, a zárás előtti kaotikus utolsó percekben, miután a képviselők egyes demokratizáló javaslatokat már elutasítottak. Ez a választás volt az első valóban demokratikus esemény Oroszországban azt követően, hogy 1918-ban Lenin emberei lelakatolták az Alkotmányozó Nemzetgyűlést. A választás során országszerte a régi pártemberek a szavazók különféle ellenzékiekre cserélték le. Moszkvában Jelcin – akit korábban megfosztottak hatalmától, és kiszorították, mert kritizálta a reformok akadozását – elindult a hivatalos pártjelölttel szemben, és a szavazatok több mint 90%-át gyűjtötte be. Az új testületben a helyek egyharmadát különféle hivatalos szervek képviselői számára tartották fenn. Ez az intézkedés a párt dominanciájának fenntartását szolgálta, de visszaütött, mert sok fenntartott helyet ellenzékiek szereztek meg. Szaharov, a legnevesebb ellenzéki, a Szovjet Tudományok Akadémiát képviselte.

A kongresszus 1989 májusában ült össze, nem sokkal azután, hogy Gorbacsov hazatért a sorsdöntő pekingi találkozóról. Gorbacsov mindjárt az elején bejelentette, nem várja el, hogy a kommunista párt képviselői együtt szavazzanak. A kongresszuson a Szaharov által vezetett demokrata csoport és egy konzervatív csoport huzakodott egymással, miközben a köztársaságok nacionalistái a saját ügyüket próbálták beemelni a napirendbe. Az autoriter hatalom és a demokrácia furcsa kombinációjával Gorbacsov vezette az ülést, ő döntötte el, ki jut mikrofonhoz, és folyton visszaszólt, mintha örökös párbeszédet folytatna az új pluralizmussal. Az egész példa nélkül álló eseményt élőben közvetítette a televízió egy lenyűgözött közönségnek, amely korábban soha nem hallathatta a hangját a politikában, és a döntéshozatal folyamatába sem láthatott bele.

A forradalom következő csúcspontja a birodalmi gondolat feladása volt. 1989 második felében Moszkva passzívan nézte végig

a szovjet blokk kommunista rendszereinek bukását. Az első dominó Lengyelország volt, ahol Wojciech Jaruzelski tárgyalásos úton átadta a hatalom egy részét. Választásokat tartottak, de úgy manipulálták, hogy a parlament nagyobb hatalmú alsóházában, a Szejmben a kommunisták kapjanak többséget. Az illegális Szolidaritás szakszervezet a szabadon választott Szenátus 100 helye közül 99-et vitt el. De még a Szejm kommunista dominanciája is megingott, amikor a szavazók többsége az egyedül induló kommunista vezetők nevét egyszerűen áthúzta a szavazócédulán. Akkor megaláztatás volt, hogy a kommunista egység felbomlott, és a kormány a Szolidaritás kezébe került.

Egy héten belül Magyarországon – a blokk legliberálisabb államában – a rezsim tárgyalásokat kezdett az ellenzékkel. Ebben az esetben a néhány hónap múltán tartandó szabad választásokra vonatkozó megállapodás pusztán ténye is elegendő volt a kommunista párt (MSZMP) megrendítéséhez – intelligensebb és ambiciózusabb vezetői átláttak a szítán, és elkezdtek újravezérolni magukat. Bulgáriában egy PB-n belüli – valószínűleg Moszkvából bátorított – lázadás a párt fejét, Todor Zsivkovot demokratizálódást ígérő reformistákra cserélte. Csehszlovákiában és Kelet-Németországban a konzervatív kommunista rezsim megpróbálták megtartani a hatalmat, de az elszántságukat gyengítette, hogy Gorbacsov és más szovjet vezetők nyilvánosan nyilatkoztak a reformok fontosságáról. Végül Romániában is megbukott Nicolae Ceaușescu – az egyetlen kommunista despota, aki úgy döntött, inkább mérséklést rendez, minthogy átadja a hatalmat – egy rövid és erőszakos felkelés során, amelyet Teng Hsziao-ping annyira traumatikusnak talált. Amikor a füst eloszlott a régióban, Andrej Gracsev, a szovjet kommunista párt nemzetközi osztályának egyik tisztviselője kijelentette: „Gorbacsov nagyon is tudta, mit csinál, tudta, mik lesznek az elkerülhetetlen következmények Kelet-Európában.”⁷⁵⁸

Végül 1990 februárjában a KB – mondja Charles Fairbanks szovjetológus – „megszavazta Gorbacsov előterjesztését, amely véget vetett a hatalmi monopóliumnak, s elvi szinten is elfogadta a többpárt-rendszert, feladta a magántulajdonnal kapcsolatos ellenkezését, tehát egyetlen háromnapos ülésen felszámolta a leninizmus és a marxizmus lényegét.”⁷⁵⁹ A totalitárius rendszer Akhilleusz-sarkának végül a vezető iránti engedelmesség elve bizonyult. Amikor Gorbacsov elrendelte, hogy a párt közzé tegye az öngyilkosságot a „szocializmus” megmentése nevében, az apparátcsikok nem tudtak ellenállást kifejteni.

Bár Gorbacsov sikeresen demokratizálta a Szovjetuniót, gazdasági reformjai elbuktak. Decentralizált és liberalizált ugyan, de továbbra is „meggyőződéses szocialista” maradt, ahogy sokszor el is mondta, és a teljes privatizációt nem tudta elfogadni. A polgároknak joguk volt kisebb vendéglőket vagy boltokat nyitni, de a gazdaság nagy szereplői továbbra is központi irányítás alatt maradtak. Az adminisztratív jutalmakra és kényszerekre, nem pedig gazdasági ösztönzőkre építő régi rendszer gyengén muzsikált. A parancsgazdaság megrendült, de a piacgazdaság nem erősödött meg. Az eleve szánalmas gazdasági teljesítmény tovább romlott.

A gazdaság lefulladásával országszerte sztrájkok kezdődtek, a Donyec és a Kuznyec medence bányászaival az élen. Az első sztrájkot triviális ügy váltotta ki – nem volt szappan, amivel az emberek mosakodhattak volna, miután feljöttek a bányából. De nem ez volt az egyetlen panaszuk. Olyan rettenetes körülmények közt dolgoztak, hogy egy bányász várható élettartama negyvennyolc év volt. A következő években az egyik munkabeszüntetés követte a másikat, és a gazdasági válság tovább mélyült.

A materiális haladás balzsama nélkül Gorbacsov nem tudott megmaradni a centrumban a konzervativizmus, liberalizmus és különösen a nacionalizmus centrifugális erejével szemben. 1990 vége felé a konzervatívok felé tolódott, sok vezető emberét olyanokra cserélte, akik nem lelkesedtek annyira a reformjaiért. A belső kör legprominensebb liberálisa, Sevarnadze külügyminiszter lemondott, és egy új diktatúra veszélyére figyelmeztetett. 1991 márciusában Gorbacsov országos népszavazást rendezett azzal a céllal, hogy mozgósítsa az embereket a Szovjetunió fenntartása mellett. A szétesés folyamata azonban annyira előrehaladt már, hogy a tizenöt szovjet köztársaság közül hat meg sem volt hajlandó tartani a referendumot. De a legsúlyosabb válasz magából Oroszországból érkezett. Az Orosz Köztársaság megteremtette saját politikai intézményrendszerének a szovjet intézményekről leválasztott vázát. Az Orosz Köztársaság megszervezését Jelcin vezette, aki a radikális demokraták szószólójaként Gorbacsov végzetévé vált. Az orosz hatóságok belementek egy népszavazás megtartásába, de egy második kérdést is rátettek a szavazó ívre – hogy létrejöjjön-e egy orosz elnöki pozíció. Mindkét kérdésre pozitív volt a válasz.

Ennek megfelelően három hónappal később megtartották az első választást az orosz elnöki posztra, és Jelcin jelentős többséggel nyert. Noha hatalma jogilag kevésbé volt körvonalazott, nagyobb

legitimitásra tett szert Gorbacsovnál, aki a Szovjetunió újonnan kreált elnöki pozícióját töltötte be. De erre a posztra a Népi Küldöttek Kongresszusa választotta meg, nem a nép.

Gorbacsov ideje fogyatkozóban volt. Bármennyire utálta is Jelcint, kétségbeesetten szeretett volna megegyezésre jutni vele és a többi köztársasággal egy új uniós megállapodás érdekében, amely összefogná a Szovjetuniónak legalább a nagyobb részét. 1991 augusztusában elkészült a megállapodás tervezete. Ez volt a konzervatívok szemében az utolsó csöpp a pohárban – azok is fellázadtak, akikkel Gorbacsov 1990 végén szövetséget kötött. A saját magas rangú tanácsadói törtek rá a krími nyaralójában, és házi őrizetbe helyezték.

Azt követelték tőle, hogy hirdessen szükségállapotot, megígérve, hogy azonnal helyreállítják a hatalmát, Mihelyt rendet csináltak az országban. Amikor nem volt hajlandó együttműködni, egy „Szükségállapot Állami Bizottsága” nevű testület bocsátotta ki a dekrétumot. A nyilatkozat azt állította, hogy Gorbacsov beteg, és nem képes ellátni feladatait, ezért Gennagyij Janajev alelnök veszi át a helyét. Katonai egységeket rendeltek Moszkva köré. Az orosz kormány székhelye, a Fehér Ház védelmére azonban több százezer orosz polgár tódult az utcákra, Jelcin pedig egy tank tetejére kapaszkodva ítélte el a „jobboldali reakciós és alkotmányellenes államcsínyt”. Bátorsága és eltökéltsége éles kontrasztban állt Janajevvel, akinek a keze folyamatosan remegett a tévében közvetített sajtótájékoztatón. Egyes katonák csatlakoztak a tüntetőkhez, a katonai parancsnokok pedig nem tudták, hogyan reagálnának a többiek, ha parancsot kapnának a Fehér Ház elfoglalására. Léteztek ilyen tervek, de a puccs vezetőinek nem volt elég bátorságuk ahhoz, hogy megindítsák a támadást. A puccskísérlet három napon belül összeomlott.

Gorbacsov sietve visszatért a Kremlbe, de a bukott puccs után nem tudta visszanyerni az erejét. A saját helyettesei árulták el, és próbálták visszafordítani az órát. A nap hőse Jelcin volt, aki a tekintélyét – ironikus módon Leninhez hasonlóan – az utcától, valamint a választóktól kapta. Gorbacsovnak egyikőtől sem volt felhatalmazása. Jelcin egy határozatban lényegében törvényen kívül helyezte a kommunista pártot. A következő nap, augusztus 24-én Gorbacsov lemondott a főtítkári posztról, és feloszlott a B-t. Négy hónappal később a Szovjetunió hivatalosan is megszűnt létezni.

Gorbacsov és Teng a kommunizmus bukásának *jinje és jangja*. Mindketten elég tisztességesek voltak ahhoz, hogy elismerjék, az általuk átvett rendszer nem működik, és elég hazafiasak ahhoz, hogy ezt tűrhetetlennek érezzék. Az elődjek elsősorban személyes hatalmukkal és privilégiumaikkal törődtek, és amíg kapitányi előjogaikat élvezheték, nem bánták, hogy egy a süllyedő hajón parancsolnak.

Tenget és Gorbacsovot is elsősorban a gazdasági kudarc riasztotta meg, de eltérő utat választottak. Noha Gorbacsov folyton Lenint idézte, valójában Teng volt az igazi leninista. Számára a párt diktatúrája volt a szocializmus lényege, minden másról lehetett tárgyalni. A rendszerét kínai jellegű szocializmusnak nevezte ugyan, de jobban illene rá a kommunisták irányítása alatt álló kapitalizmus kifejezés. Arra tett fel mindent ő is és utódai is, hogy amíg élvezheti a kapitalizmus anyagi gyümölcseit, a nép nem fogja megkérdőjelezni a párt hatalmi monopóliumát.

Gorbacsov viszont igazi szocialista volt. „Meggyőződéses... kommunista vagyok” – felelte azoknak, akik panaszkodtak, hogy lebontja a rendszert. Hamar úgy döntött, hogy a gazdaság fő baja a demokrácia hiánya. Nem tagadta meg Lenint, de megpróbálta áthidalni a szocialista mozgalmon belüli szakadást, amelyet Lenin hozott létre 1903-ban, amikor megalapította a bolsevik pártot. Gorbacsov más kelet-európai kommunistákhoz hasonlóan a szociáldemokráciához szerette volna visszavezetni a mozgalmat. Egyre gyakrabban nevezte magát szociáldemokratának, és szomorú nosztalgiával idézte fel a huszadik század hajnalán oly ígéretesnek tűnő eszményt. A fordulathoz azonban már túl késő volt. Nem elég, hogy a bolsevik szakítás több millió ember életébe került, de a század leáldozásával a Nyugaton is válságba jutott a szociáldemokrácia.

11.

AZ ÜZLET PÁRTJA

Blair újraértelmezi a szociáldemokráciát

A szovjet összeomlást szemlélve a szocializmussal rokonszenvező Robert Heilbroner azt írta: „Alig hetvenöt évvel hivatalos kezdete után a kapitalizmus és a szocializmus közti verseny véget ért: a kapitalizmus győzött.”⁷⁶⁰ Más baloldaliak azonban nem rendültek meg. A kommunizmus, erősítették, nem szocializmus volt, hanem annak elfajult változata. Ezért nem szabad messzemenő következtetésekre jutni a bukásából. Mint a *New York Times* írta, „[e]gyes gondolkodók szemében a kommunizmus egyáltalán nem a szocializmus végét jelenti, hanem megújulásának forrását”.⁷⁶¹

Amikor 1992-ben Berlinben a Szocialista Internacionálé megtartotta tizenkilencedik kongresszusát, a brit munkáspárti vezető, John Smith tiltakozott azon „mítosz” ellen, hogy a „demokratikus szocializmus lekerült a napirendről”.⁷⁶² „A jobboldali eszmék veszítették el a hajtóerejüket” – mondta. A korábbi kommunisták, akik sietve szociáldemokratának nyilvánították magukat, a szocialista táborhoz csatlakoztak, vagyis – Gorbacsov útmutatását követve – visszakoztak Lenin nyolcvan évvel korábbi döntéséhez képest, amikor új mozgalmat hozott létre a bolsevikokból. Bulgáriától Olaszországon át Nicaraguáig a volt kommunista pártok mind felvételüket kérték a Szocialista Internacionáléba, és a kongresszus legünnepeltebb szónoka maga Gorbacsov volt.

A felszínen a szociáldemokrácia reneszánszához fűződő remények beteljesedtek: az évtized végére az Európai Unió tizenöt tagállama közül tizenkettőben a Szocialista Internacionálé pártjai kormányoztak. A választási győzelmek azonban csak elfedték az ideológiai meghátrálást. Irvin, amerikai szocialista író már 1985-ben megfigyelte, hogy „a szocializmus... eleven, élő gondolatként... nem jelentheti pusztán az európai szociáldemokrata pártok bevett intézményként való fennmaradását”.⁷⁶³ Aggodalma megalapozottnak

bizonyult, mivel az 1990-es évek szocialista választási sikerei mögött pontosan az a választóknak tett ígéret állt, hogy már nem kívánják bevezetni a szocializmust.

A legsikeresebb új szocialista politikus – sokak példaképe – a brit Tony Blair lett. 1997-ben, amikor a Munkáspárt már tizennyolc éve ellenzékben sínylődött, Blair hatalmas győzelmet aratott, felülmúlva még Attlee 1945-ös eredményét is.

Attleehez hasonlóan Blair is jó módú családból származott. Ő is egy ügyvéd fia volt, és ő is jogot tanult, ami kevésbé érdekelte. Ő is csak felnőttkorában fordult a politika és a szocializmus felé. De míg Attleennek veleszületett félénkségét kellett legyőznie, Blair fürdött a rivaldafényben. Talán a génjeiben volt; apai nagyszülei mindketten színészek voltak. Egy közös fellépésük során kezdődött házasságtörő szerelmi afférjuk, amelyből gyermek született. A fiút James Blair, egy glasgow-i hajógyár munkafelügyelője és felesége fogadták örökbe, és Leónak nevezték el.

Leo politikai szempontból koraérett volt, már tizenöt éves korában a Skót Ifjúsági Kommunista Liga titkára lett.⁷⁶⁴ Miután az Edinburgh Egyetemen jogot tanult és Ph.D.-t szerzett, a Durham Egyetem oktatójává vált. 1953-ban költözött ide feleségével, Hazellel – akkor született második fiuk. Noha Leo sosem beszélt saját komplikált származásáról, a gyermeket Anthony Charles Lynton Blairnek nevezték el – a két középső név Blair biológiai apjától eredt. Bátyjával, Bill-lel együtt a Choristers iskolába küldték, amely sok száz éve képezte már a durhami katedrális kórusában éneklő fiúkat.

Leo jogi karrierjének felívelésével politikai ambíciója is megnőtt, a nézetei azonban jelentősen átalakultak. A Durhami Konzervatív Társaság elnöke lett, és nézelődni kezdett, milyen választási körzetben indulhatna képviselői helyért. Negyvenéves korában azonban súlyos agyvérzés érte. Életben maradt, de három évig tartott, míg visszanyerte beszédképességét, és ez véget vetett politikai álmainak – míg fiában újjá nem születtek.

Tizenhárom évesen Tonyt egy brit magániskolába, a Fettes College-ba küldték. Leo keresőképességének elvesztésével a család nem engedhette volna meg magának a drága iskolát, ha Tony nem kap ösztöndíjat. Eleinte gyűlölte Fettes-t, mert a fiatalabb fiúk a felsősök „csicskái” voltak – lényegében rabszolgák, akiket semmi nem védett az abúzzsal és a megaláztatással szemben. Az első boldogtalan év után azonban Tony megtalálta a helyét. Jó jegyei voltak, a krikett- és a rögbicsapatban is jeleskedett, és az iskola legkiválóbb színésze lett.

Fettes után Blair az oxfordi St. John's College-ben tanult jogot. Apjával ellentétben, aki már nagyon fiatalon komolyan részt vett a politikában, Tony sem a középiskolában, sem a St. John's-ban töltött évek során nem mutatott ilyen érdeklődést. „A világon semmi nem utal Blair oxfordi életében arra, hogy akár a leghalványabb politikai ambíció élt volna benne” – mondja életrajzírója, Jon Sopel.⁷⁶⁵ Az egyetlen politikai tevékenysége egy idősebb ausztrál diák, Peter Thomson vitaklubja volt, amelyben különféle marxista és keresztény baloldali eszméket vitattak meg. Tonyt inkább a keresztény, mint a marxista vonulat vonzotta. Újraéledt vallásossága, amely a középiskolai évek alatt megfakult, és másodéves korában konfirmált. Blair azt mondja, a vitaklub és személyesen Thomson jelentősen befolyásolták a gondolkodását, de sem ő, sem az életrajzírók nem tudják pontosan körvonalazni, miféle eszményekkel hagyta el az egyetemet. A lelke mélyén nem volt igazán elkötelezett. Peter Mandelsont, oxfordi évfolyamtársát, aki Blair parlamenti karrierje idején afféle Cipolla volt mellette, egyszer megkérdezték, ismert-e Blairot az egyetemi éveik idején. „Dehogy – miért is ismertem volna? – felelte gúnyosan – Engem a politika érdekelt!”⁷⁶⁶

Blair viszont a rock and roll iránt érdeklődött. A Choristersben kapott képzés szépen megtértült, amikor felvették egy „*The Ugly Rumors*” (Csúf pletykák) nevű együttes vezető énekésének. A zenekar rövid és érdektelen pályát járt be. Tony az egyetemen is színészkedett, és jó előadó volt, de a hangja a zenekar egyéb zenei elemeihez hasonlóan középszerűnek bizonyult. „Mick Jagger stílusban a színpadra ugrott, a levegőt öklözte és ujjával fenyegette meg a közönséget” – mondja Sopel.⁷⁶⁷ Hosszú haját hordott – a zenekar egyik tagja ezt „három muskétás” divatnak nevezte –, és lila nadrágban, cowboy csizmában, továbbá rövid pólókban járt, amelyek közszemlére tették hasizmait. Leo később felidézett egy látogatást Oxfordban, ahol öszszefutott egy bizarr külsejű sráccal: „Azon tűnődtem, ki a fene lehet ez, amikor megszólalt: »Szia, Apu!«”⁷⁶⁸

Egy rockbanda fejéhez illően Tonymak sok barátnője volt, néhány igazi szépség is. De sok más rocksztárral ellentétben nem kínoztta meg, vagy használta ki a nőket. Egyikük azt mondta: „Mindig az egyetlen »rendes« ember volt, akivel gondoltam Tonyt azok közül, akikkel Oxfordban jártam. Jóképtű volt, aranyos, és egyáltalán nem bántotta az embert.”⁷⁶⁹

Csak az egyetem után lett szerelmes. Cherie Booth nem volt olyan szép, mint némelyik barátnője, az agyával és a személyisége

erejével hódította meg. A brit rendszerben a joghallgatók fizetés nélküli ügyvédbojtként dolgoznak egy ideig egy ügyvédi irodában. Tony rájött, hogy egy fiatal nő is pályázott az általa megcélzott helyre. Mivel Cherie a jogi szakvizsgán első helyen végzett, Tony viszont inkább a lista vége felé, Cherie kapta meg az állást. De Tony olyan jó benyomást tett az interjún, hogy őt is felvették. Járni kezdtek, miközben versenyeztek is egy állandó pozícióért a cégnél.

Cherie-t jobban érdekelté a politika, mint Tonyt, illetve ideologikusabb lélek volt. Talán az apja befolyásának tulajdonítható a dolog, aki a Munkáspárt baloldalának aktivistája volt. Mire Blair 1975-ben, huszonkét évesen belépett a pártba, Cherie már három éve tag volt. A pár szintén a baloldalhoz vonzódott, de nem csatlakoztak az egyik baloldali csoporthoz sem.

Rövid ideje politizáltak, amikor 1976-ban a pártot megrázta a brit munkáspárti kormány válsága. A font megrendülése folytán James Callaghan miniszterelnök kénytelen volt az IMF-hez fordulni segítségért. Ha a harmadik világ országai – például Tanzánia – megaláznak találták az IMF feltételeit, elképzelhető, mit éreztek a britek. A kormány azonban úgy látta, érezte, nincs más választása, mint elfogadni az IMF költségvetési szigorát. „Azt gondoltuk régebben, hogy költségekkel ki lehet jönni egy recesszióból” – mondta Callaghan egy munkáspárti konferencián.⁷⁷⁰ „Világosan meg kell mondanom, hogy ez már nem opció.” A 25% körüli infláció visszaszorítása érdekében a kormány „jövedelempolitikával” igyekezett gátat vetni az árak és a bérek emelkedésének, de a szakszervezetek végül fellázadtak. A több éves frusztráció 1978–1979-ben sztrájk hullámmal indított el – az „elégedetlenségünk telét” –, amelynek szimbóluma az elhordatlan szemét és a temetetlen koporsók látványa volt. A választók 1979 májusában elsöpörték a munkáspárti kormányt.

A konzervatívok vezetője Margaret Thatcher volt, az első női miniszterelnök az európai történelemben. A tory vezetők általában a felső osztályból származtak, Thatcher azonban egy melegvíz nélküli lakásban nőtt fel, a szülei boltja felett. És míg elődei a kompromisszum mestereinek számítottak – a brit angolban meg is honosodott a „butskellism” szó, amely a munkáspárti Hugh Gaitskell és a tory pénzügyminiszter, R. A. Butler politikája közti hasonlóságot figurázta ki –, Thatcher ideológus volt.

Thatcher a szocializmusnak tulajdonította Nagy-Britannia minden baját. „Egyetlen politikai eszme sem kapott több és hosszabb lehetőséget, hogy kipróbálja magát egy demokratikus országban, mint a demokratikus szocializmus Nagy-Britanniában” – mondta.⁷⁷¹ „De nem hogy visszafordította volna Nagy-Britannia hanyatlását... egyenesen felgyorsította a folyamatot.” A korábbi konzervatív kormányokkal ellentétben, amelyek „egyre inkább balra verték fel a sátrat”, Thatcher nekilátott, hogy „kiölje” a szocializmust.

Az első lépések félresikerültek. Thatcher inflációellenes politikája folytán a munkanélküliség kétszámjegyre emelkedett, és a városokban zavargások törtek ki. Népszerűségi mutatója 28%-ra zuhant – soha ilyen alacsony népszerűséget nem mértek még brit közvélemény-kutatásban.⁷⁷² Sok üzletember és konzervatív politikus is bírálta. A pártban csak a tagság kis csoportja szerette volna továbbra is a konzervatívok élén látni.

Váratlan helyről érkezett a politikai mentőöv. A távoli Argentínában Leopoldo Galtieri elnök katonai diktatúrája megpróbálta elfoglalni a közeli Falkland-szigeteket – a terület a brit koronához tartozik, az argentinok azonban maguknak követelik. Galtieri remélte, hogy a lépéssel megnövelheti otthoni támogatottságát, ehelyett azonban esélyt adott Thatchernek, hogy kimutassa a foga fehérjét. A szovjetek morgása, az Amerikai Államok Szövetségének elítélő nyilatkozatai, továbbá a pápa és az ENSZ főtítkári békepárti felszólításai ellenére Thatcher elrendelte, hogy a brit haderő mindaddig harcoljon, míg Argentína le nem teszi a fegyvert. Drámai kontraszt volt a munkáspárti kormányok tehetetlenségéhez képest, amelyeket még a szakszervezetek dűhe is megbénított. A háború az angol királynő csapatainak győzelmével végződött, és megfordította a politikai hangulatot Nagy-Britanniában.

A falklandi háború idején indult először Blair képviselői helyért egy 1982-es időközi választáson a megbízható konzervatív körzetnek számító Beaconsfieldben, amely Londontól északnyugati irányban huszonöt kilométerre található.

A százalmas harmadik helyet szerezte meg a konzervatív és a szociáldemokrata jelölt mögött – ez utóbbi a Munkáspárt jobboldalának leszakadásával alakult centrista párt volt. Csak 10%-nyi szavazatot kapott, a felét az előző munkáspárti eredménynek, amikor a szociáldemokraták még nem indultak, de a párt vezetői nem tették felelőssé a gyenge eredményért, mert tudták, hogy a körzet reménytelen. Ellenkezőleg, széles körben elismerték, hogy ügyesen kampányolt, és

meleg biztató levelet kapott a balosnak számító Michael Foottól, aki Thatcher 1979-es győzelme után váltotta Callaghand a párt élén.

Foot a konzervatívabb Dennis Healey-t ütötte ki, amikor a baloldallal szerezte meg a párton belül az irányítást, azon az alapon, hogy Callaghan veresége bizonyította, mennyire értelmetlen jobb felé mozdulni és közeledni a torykhoz. Egy Munkáspárti Koordináló Bizottság (Labour Coordinating Committee) nevű csoport, amelyhez Tony és Cherie közel érezték magukat, radikális alternatív gazdasági stratégiát szorgalmazott, amely huszonöt fontosabb cég azonnali államosítását tűzte ki célul. A baloldal a radikális arisztokrata, Anthony („Tony”) Wedgewood Benn vezetésével többséget szerzett a párt Nemzeti Végrehajtó Bizottságában, és egy 1980 májusában tartott közpolitikai konferencián elfogadtatta saját *Béke, Munka, Szabadság* nevű programját. Ezt követően és Foot megválasztásának következtében a Munkáspárt jobboldala – Shirley Williams, Roy Jenkins, David Owen és William Rodgers személyében – 1981-ben kilépett a pártból, és megalapította a Szociáldemokrata Pártot.

Blair egy éven belül újabb esélyt kapott, amikor Thatcher általános választásokat rendezett, és a beaconsfieldi pártszervezet ismét felkérte jelöltjének. Nem akart azonban újra a kardjába dőlni, körülnézett tehát, hol találhat megnyerhető helyet. A szerencse folytán a körzetek átrajzolása egy új képviselői helyet hozott létre a durhami otthonához közel eső Sedgfieldben. A brit rendszerben nincsenek előválasztások; a jelöltek találkozónkon választják ki. Blair átnézte a sedgfieldi városi pártbizottságokat, és talált egyet, Trimdont, amelynek még nem volt jelöltje. Találkozót kért a városka vezetőitől, akik éppen focimeccset néztek, amikor benyitott hozzájuk. Blair a közös meccsnézéssel, a férfilelkek e kötelékével bizonyította, hogy igazi férfi. Amikor aztán lefűjták a meccset, előadta javaslatát.

A férfiak hajlandók voltak mögé állni, és elővezették Blairt a körzet jelöltválasztó gyűlésén. Egyikük megtévesztően Michael Foot levelét lobogtatta, amelyet a beaconsfieldi kampány után küldött, kifejezve reményét, hogy Blair hamarosan helyet talál a parlamentben – mintha az aktuális választásra vonatkozott volna. A lobbizás és az ügyeskedés meghozta az eredményt, és az ötödik szavazáson Blair nyerte el a jelöltséget.

A Munkáspárt 1983-as kampányában is tükröződött a balratolódás. A választási program további iparágak államosítását, a külkereskedelem és a valutakereskedelem korlátozását, a Közös Piacból való kilépést és a brit nukleáris fegyverek felszámolását ígérte. Mindezt

– és a hasonlókat – egy hosszadalmas és fárasztó szövegben részletezték, amelyet egy kiábrándult munkáspárti képviselő, Gerald Kaufman „a történelem leghosszabb búcsúlevelének” nevezett. Az ősz hajú, sétapálcás Foot jószívű, de tehetetlen figurának tűnt – a legmegfelelőbb ellenfél volt a Vlaszov szemszögéből. Peter Jenkins publicista „a Munkáspárt élő sírmlékének” titulálta.⁷⁷³ A konzervatívok Attlee 1945-ös győzelmét idéző elsőprő többséggel nyerték a választást a szavazatok 42%-ával, a Munkáspárt 28, a Szociáldemokraták 25%-ot kaptak. Az alsóházban ez 144 fős többséget jelentett a toryknak. Thatcher szerint a választás „a brit demokrácia legmegsemmisítőbb vereségét” mérte a szocialistákra.⁷⁷⁴

Blair szerencséjére Sedgefield szilárdan munkáspárti körzet volt. Harmincévesen tehát egy új irányra szoruló párt legfiatalabb képviselőjeként foglalta el a helyét. Ugyanakkor nem volt még igazi újtó, szűzbeszédét az ismerős szocialista tematika szőtte át: „Szocialista vagyok – mondta –, mert hiszek benne, hogy a szocializmus legjobb formájában a racionális és erkölcsös létezés legmegfelelőbb kerete... Nem azért áll ki az egyenlőség mellett, mert azt akarja, hogy mindenki ugyanolyan legyen, hanem mert csak a gazdasági esélyek egyenlősége teszi lehetővé, hogy egyéniségünk megfelelően fejlődhessék.”⁷⁷⁵

Foot az 1983-as vereség után lemondott. Az utódlási harc során Blair Neil Kinnock, a számára kedves „puha baloldal” képviselője mögé állt. Később hivatalos platformjukhoz, a Tribune csoporthoz is csatlakozott. Kinnock azt a frissességet látta Blairben, amellyel fel szeretne volna ruházni a pártot, így hét hónappal a választás után Blair az ellenzéki frakció vezetőségi tagja lett. Egyetlen korábbi eset fordult csak elő a brit parlamentben, amikor ilyen gyorsan a vezetésbe került egy új képviselő.

Kinnock, szintén a párt árculatának átalakítása érdekében, létrehozta a Kampány és Kommunikációs Igazgatóság (Campaigns and Communications Directorate) nevű testületet a párt kommunikációs és közvélemény-kutatási területeinek összehangolására. Bármilyen ártatlan nevet viselt is, a kemény baloldal rossz szemmel nézte az új szervezetet. Mint két vezető baloldali értelmiségi mondta, „döntő szakítást jelentett azzal a felfogással, hogy a párt a közvélemény alakítója és vezetője, úgy pozícionálta a pártot, mintha egy terméket kívánna a piacra vinni, amelyet aztán a »piackutatások« fényében kisebb vagy nagyobb mértékben alakítgat.”⁷⁷⁶ A baloldal még elkésőbbnek találta az igazgatóság vezetésére kiválasztott személyiséget: Peter Mandelson, a gátlástalan „spinmestert”. Gorbacsov reformjainak

nevével játszva a kritikusok Mandelson politikáját a „glitznoszt” (hozzávetőleg: önfényezés) névvel figurázták ki.

Blair viszont Mandelson csodálója volt, és egyre többször fordult hozzá tanácsért. Amikor néhány újságíró Blairt a jóképű fiatal John F. Kennedyhez hasonlította, Blair munkatársai „Bobbynak” kezdték nevezni Mandelson, a Kennedy fivérek közti szoros kapcsolatra utalva.

Hiába aggodalmaskodott a baloldal, a Munkáspárt az 1980-as évek közepén politikai taktikájának és árculatának csiszolására összpontosított. Amikor Thatcher 1987-ben új választásokat írt ki, a párt kampánya Kinnock személye köré épült. Sokkal vonzóbb figura volt, mint Foot 1983-ban, és a közvélemény-kutatásokban tükröződött is a vonzereje. De bármilyen újszerű volt is az imázs, a program maradt a régi, továbbra is államosításokat helyezett kilátásba. Gordon Brown, a Munkáspárt másik ragyogó fiatal csillaga azzal viccelődött, hogy a kampány fókuszában a „TSB” áll – adóztass, költs és végy fel kölcsönt.⁷⁷⁷ A Munkáspárt 28%-ról 31%-ra araszolt, a toryk tartották a 42%-ot. Parlamenti többségük 144 főről egy továbbra is megingathatatlan 101 főre csökkent.

A sorozatban bekövetkezett harmadik súlyos vereség sok munkáspárti vezetőt arról győzt meg, hogy kozmetikai beavatkozásnál többre van szükség. A *Times*nak írt cikkében Blair Thatcher sikerének kulcsát abban találta meg, hogy szembefordult Attlee örökségével. „Ki tudta kezdeni a háború utáni konszenzust, amelybe az emberek belefáradtak már. A Munkáspárt nem ismerte fel, és nem is követte a közvélemény változását.”⁷⁷⁸

Nem volt egyedül ezzel a véleményével. A Munkáspárt Nemzeti Végrehajtó Bizottsága Kinnock kérésére felülvizsgálta a párt programjának közpolitikai elemeit. Ennek folyományaként a párt megbékélt a thatcherizmus egyes elemeivel, ahogy a toryk is elfogadták egykor Attlee reformjainak jelentős részét. Lemondott a konzervatívok által privatizált iparágak újraállamosításáról, nem tett rá ígéretet, hogy a szakszervezeti tevékenységet korlátozó törvényeket visszavonja, és feladta az egyoldalú nukleáris leszerelés gondolatát is.

A Munkáspártot nem csak a választók elfordulása készítette új utak keresésére. Európában a szocialista pártoknak mindenütt meg kellett emésztetniük a mozgalom legmerészebb kísérletének gazdasági tanulságait. A kísérletet a jobboldali politikusból karizmatikus szocialista vezetővé vált François Mitterand vezette Franciaországban, aki csak Charles de Gaulle-hoz hasonlítható mértékben uralta a francia politikát.

1981-ben Mitterrand legyőzte Valéry Giscard-d'Estaing elnököt az elnökválasztáson. Azonnal feloszlatta a nemzetgyűlést, és új választásokat írt ki, amelyeken a szocialisták a képviselői helyek majdnem 70%-át megszerezték. A francia szocialisták voltak már kormányon, még vezettek is kormányt, de többnyire koalícióban, a harmadik és a negyedik köztársaság idején – a társadalmi változások terén ekkoriban korlátozott volt a mozgásterük és szerények a célkitűzéseik. Ezúttal, az ötödik köztársaság megerősített végrehajtó hatalmával a kezükben sokkal nagyobb hatalmuk volt, amelyet maximálisan ki is akartak használni a választási programban elővezetett ambiciózus szocialista program megvalósítására. Jelszavuk „la rupture” volt – teljes szakítás a kapitalista múlttal.

Mitterrand a *Szocialista Projekt a Nyolcvanas Évek Franciaországának* címen közzétett 371 oldalas programja a régi idők ígéretföldje-retorikáját visszhangozta. Célja „a munkások felszabadítása az időtlen elnyomás alól és a kizsákmányoltak számára annak biztosítása... hogy elláthassák saját magukat önfelszabadításuk eszközeivel.”⁷⁷⁹ Mitterrand első beszédében azt ígérte, hogy „új szövetséget kovácsol ki a szocializmus és a szabadság között.” Azonnal bele is kezdett, új állami munkahelyeket hozott létre, iparágakat államosított, valamint megemelte a béreket, a nyugdíjakat és a jóléti ellátásokat.

Egy éven belül a francia gazdaság olyan mélyrepülésbe kezdett – stagnáló kibocsátás, összeomló külkereskedelmi mérleg, hatalmas infláció –, hogy Mitterrand hirtelen pálfordulást hajtott végre. „A cél a baloldal és a gazdaság valódi összebékítése” – magyarázta sokatmondóan Lionel Jospin, a szocialista párt főtitkára.⁷⁸⁰ Még a párt marxista baloldalának vezetője, a miniszteri posztot kapott Jean-Pierre Chevenement is elismerte: „Franciaország a válságnak köszönhetően felismerte a gazdasági küzdelem realitását... Látjuk, hogy a privát szektorra szükség van a társadalom gazdagodásához.”⁷⁸¹

A gazdaság végül reagált a riadt szocialisták által bevezetett megszorításokra, a párt azonban 1986-ban elvesztette parlamenti többségét. Mivel Mitterrand 1988-ban újra kívánt indulni az elnöki székért, egészen más képet alakított ki magáról, mint az 1981-es kampányban. „A szocializmusra való utalások eltűntek a szocialista párti dokumentumokból – írja Donald Sassoon szocialista történész –, kivéve amikor azt hangsúlyozták, mennyire eltávolodott tőle a [Mitterrand] kormány.”⁷⁸²

Az európai szocialista pártok – a britet is beleértve – baloldala mindig úgy érvelt, hogy a párt akkor erősödik meg, ha bátran képviseli meggyőződéseit, és nem elégszik meg egy sápatag kompromisszummal. Mitterrand fordulata azonban elbizonytalanította őket. A Munkáspárt ennek és a választásivereség-sorozatnak a hatására jobbfelé tolódott, a belső frakciók szerepe is átalakult. Nem a baloldal és a jobboldal, hanem az évtized fejleményeit ignoráló „tradicionalisták”, illetve a párt újradefiniálására törekvő – a jobbosok és a Tony Blairhez és Gordon Brownhoz hasonló puha balosok szövetségéből létrejött – „modernizálók” között zajlott a vita.

1988-ban Blair az árnyékkormány munkaügyi minisztereként a változás apostola lett: visszavonta a Munkáspárt hagyományos ragaszkodását az olyan kollektív szerződésekhöz, amelyek kötelező szakszervezeti tagságot követeltek. Azzal érvelt, a munkavállalás szakszervezeti tagsághoz kötése ellenkezik az Európai Bizottság Szociális Kartájával, amely rögzíti a szakszervezethez való tartozás – vagy a távolmaradás – jogát. Az érvelés mögött azonban az a meggyőződés húzódott meg, hogy a Munkáspártnak el kell távolodnia eredeti céljától, a szakszervezetek politikai képviseletétől. Blair világosan fogalmazott: „A szakszervezeti mozgalom a brit társadalom rendkívül fontos, integráns része, de a Munkáspártnak az egész társadalom nevében kell megszólalnia.”⁷⁸³

Továbbra is a szakszervezetek alkották a párt gerincét, az érdekeiket sértő váltást tehát nem volt egyszerű végigvinni. Blair közvetlenül a szakszervezeti vezetőkhez fordult, és egyenességével morgással keveredő elismerést vívott ki magának. Kinnock azt követően, hogy Blair képes volt elérni a szakszervezetek meghátrálását, a jövő politikusát látta benne, noha a népszerűsége nem volt magas. Az 1992-es választásokra készülve beválasztották a Munkáspárt gazdasági programját kidolgozó öttagú vezetői csapatba – e programtól várta a párt a győzelmet.

Az ország egy tizenhét hónapos tartó recesszióban sínylődött (ötven éve nem volt ilyen hosszú gazdasági stagnálás), a munkanélküliség megközelítette a 10%-ot, és a nemzeti egészségügyi szolgálat darabjaira készült hullani, a konzervatívok tehát sérülékenyek voltak. A negyedik kormányuk megalakítására készültek – egyetlen párt sem volt képes az előző kétszáz évben négy cikluson át kormányozni. Annak is voltak jelei, hogy már túl hosszán kormányoznak – a belső harcok folytán Thatchernek félre kellett állnia. Ami még rosszabb, ellenfelét, Michael Heseltine-t szintén leszavazták, és a szerény képességű

John Major személye lett a kompromisszum. A toryk nem az eredményeikre építettek a kampányban, hanem az ellenzék programjával riogattak.

A leghatásosabb mumust azonban elveszítették. A szavazók nem bíztak a Munkáspárt honvédelmi elképzeléseiben azt követően, hogy – feladva Attlee és Bevin antikommunizmusát – a békés egymás mellett élés, illetve az egyoldalú nukleáris leszerelés politikáját kezdte képviselni. A szovjet összeomlás folytán ez a kérdés elvesztette a jelentőségét. Ezen túl a Munkáspárt az arculatát is frissítette, és áramvonalasította a kampányát. A vörös zászlót vörös rózsá váltotta fel a párt jelképeként, és az Oscar-díjas színésznő, Glenda Jackson némi hollywoodi ragyogást hozott a képviselőjelöltek közé. A Munkáspárt új politikáját a lapok „designer szocializmusnak” keresztelték, de a közvélemény-kutatások szerint a szavazók meggyőzőnek találták. A Munkáspárt a kampány során végig vezetett a közvélemény-kutatásokban.

A választás azonban nem várt meglepetést hozott. „A közvélemény-kutatók leggyalázatosabb napja” volt – vallotta be a Marketing Opinion Research International.⁷⁸⁴ A toryk nyertek. „A hazánk jobbat érdemel” – siránkozott Kinnock, aki másodszor vezette vereségre a pártját. „Egyszerűen nem értem, hogyan működik a brit agy, ha ez az eredmény” – tette hozzá a pártelnök-helyettes, Roy Hattersley.⁷⁸⁵ Pedig a magyarázat nem volt bonyolult.

Hattersley és Kinnock a választókat okolták, amiért rosszul választottak, Blair azonban másként reagált. Hajlamos volt elfogadni Peter Jenkins közíró komor megállapítását, miszerint „a Munkáspárt azért vesztett, mert a Munkáspárt volt”.⁷⁸⁶ A hatodik egymást követő választáson fordult elő, hogy a párt a szavazatok 40%-át sem tudta megszerezni. Blair Kinnock modernizálási kísérletének fontos támogatója volt, de tudta, hogy Kinnock nem ment elég messzire. „Dühös volt – mondja egy kollégája. – Dühös a Munkáspárt konzervatívjaira. Dühös, amiért nem képes változni. Mintha fel akarta volna kapni a pártot a nyakánál fogva, hogy megrázza.”⁷⁸⁷

Voltak, akik szívesen látták volna Blairt Kinnock helyén. A közvélemény-kutatások szerint a Munkáspárt vezetői közül ő tette a legjobb benyomást a televízió nézőkre. De még csak harmincnyolc éves volt, még nem állt készen erre. A túlnyomó többség John Smith-t, a párt jobboldalának közkedvelt skót képviselőjét választotta. Blair eljátszott a gondolattal, hogy versenybe száll a helyettesi pozícióért, de amikor Smith bejelentette, hogy egy nőt szeretne helyettesének, Blair

nem indult. Inkább elfogadta az árnyékkormány belügyi tárcáját, és a párt átalakítását kívánók szóvivője lett. „Nem komplex okok állnak a Munkáspárt 1992-es veresége, és a korábbi három vereség mögött, – írta. – A dolog egyszerű: a társadalom megváltozott, mi pedig nem változtunk vele együtt.”⁷⁸⁸

Ami a változás tartalmi részét illeti, Blair Robert Hawke, a munkáspárti ausztrál miniszterelnök politikájából merített ihletet, aki a szocialista tanítással ellentétes adócsökkentési, privatizálási és deregulációs csomagot hajtott végre. Az Egyesült Államok azonban még hatásosabb modellt kínált. Miközben a brit konzervatívok arattak, az amerikai konzervatívok vesztesre álltak. A hódító, Bill Clinton Oxfordban tanult az 1960-as években – 1992-ben a brit Konzervatív Párt állítólag eleget tett a Republikánus Párt kérésének, és átkutatta az oxfordi irattárat, hátha talál valami kompromittálót, amit fel lehet használni ellene. Megválasztását követően Clinton megorrolt a torykra, és megválasztása után a csapata felajánlotta, hogy megosztja a Munkáspárttal a kampány tanulságait.

Clinton többek közt azzal definiálta az „új demokrata” arculatát, hogy a kampány alatt is szakított időt rá, hogy Arkansasban jelenlétével hagyja jóvá Ricky Ray Rector kivégzését – Rectort gyilkosságért ítélték el, és elfogása során agysérülést szenvedett egy rendőr lövésétől. A demokrata kampánygurukkal folytatott washingtoni beszélgetések után néhány nappal Blair megkezdte az „Új Munkáspárt” (New Labour) körvonalazását egy új szlogennel: „kemények leszünk a bűnözéssel szemben, és kemények leszünk a bűnözés okaival szemben”. Bármit jelent is a mondat második fele, az első fele hírértékű újdonság volt a Munkáspárt programjában.

A bűnözés belügyminiszterként Blair területe volt, és a kérdés nagyon foglalkoztatta a nemzetet egy vérfagyasztó történet nyomán: a két éves Jamie Bulger agyonverve találták, a biztonsági kamerák felvételein pedig látszott, ahogy a gyilkosok kézen fogva elvezetik a kisgyereket egy szupermarketből. Két tízéves fiú volt. Bármilyen jelentősége volt is a bűnözésnek, ez a felfoghatatlan eset mélyebb kérdéseket vetett fel, és Blair megpróbált szembenézni velük:

E széthullás nem orvosolható pusztán új törvényekkel. Az egész nemzetnek éreznie kell, hogy tart valahová; mindenekelőtt nem szabad visszariadnunk értékeink és elveink hangsúlyozásától, amelyeknek nemcsak egyéni, de közösségi szinten is nagy jelentőségük van. Nem élhetünk morális vákuumban. Ha nem

*tanuljuk meg, és nem tanítjuk meg, a helyes és a helytelen közti különbséget, mindannyian belefúlunk a morális káoszba.*⁷⁸⁹

Mandelson szerint a szöveg első fogalmazványa Blair tanácsadóit megijesztette, mert „az amerikai vallásos jobboldalra emlékeztetett”.⁷⁹⁰ A kormány korlátainak hangsúlyozása önmagában is szakítás volt a szocialista hagyománnyal. Mandelson azonban azt is hozzáfűzi, hogy a szöveg Blairt „minden más beszédnél határozottabban definiálta a nyilvánosság előtt”.⁷⁹¹

Blair 1993-ban átvett egy másik, „új demokrata” sajátosságot is, amennyiben függetlenítette magát az érdekcsoportoktól. Az 1992-es kampányban Clinton sokat nyert azzal, hogy nagy nyilvánosság előtt leteremtette a rapper Sista Souljah-t néhány fehérrelles megjegyzéséért. Nagy-Britanniában a szakszervezetek alkották azt az érdekcsoportot, amely a legnagyobb fenyegetést jelentette a Munkáspárt választási sikerére. Miután már bevitt nekik egy ütet a kötelező szakszervezeti tagságot kívánó kollektív szerződés ügyében, Blair vezető szerepet vállalt azoknak a reformoknak a kidolgozásában is, amelyek felhígították a szakszervezeti szavazóblokkot a párt tanácsaiban.

1994 májusában John Smith-t váratlanul elvitte egy szívroham. Blair rögtön eldöntötte, hogy versenybe száll a vezetésért. Kellemetlenül jött, hogy legközelebbi kollégája, Gordon Brown, szintén el akart indulni a posztért. Egy évvel korábban Brownt, aki idősebb volt Blairnél, még Smith természetes utódjának tekintették. Azóta azonban Blair megerősödött a szakszervezeti szavazóblokk visszaszorításával és a párt társadalompolitikai átpozicionálásával. Mindketten tudták, hogy ha elindulnak egymás ellen, megosztják a modernizálókat, és győzelemre segíthetik a tradicionalistákat. Blair közölte Brownnal, hogy mindenképpen indul, Brown pedig meghajolt az erősebb akarral szemben.

Blair a „változás” jelszavával kampányolt, amelyet közelebből nem határozott meg; az alapvető változást persze a választási vereségek sorozatának vége jelentette volna. Sok régi pártembert nyugtalanított, mennyit is hajlandó Blair feladni a hagyományos munkáspárti álláspontból, de a legtöbben úgy érezték, vele van a Munkáspártnak leginkább esélye arra, hogy kitaláljon az örök ellenzéki vadonából, így jelentős többséggel nyert.

Már a következő nap jelezte, hogy új korszak következik, amikor egy BBC-nek adott interjúban retorikailag is elvágta a köldökzsinórt – mint az egyik újság főcíme írta – a párt és a szakszervezetek

között. „A szakszervezeteknek nem lesz különleges, privilegizált helye a Munkáspártban” – mondta.⁷⁹² „Ugyanúgy meghallgatjuk őket, mint az ipar másik oldalát... A következő munkáspárti kormány az ország egész népét fogja képviselni.”

Hamarosan újabb drámai váltások következtek, amint Blair kibontotta az „Új Munkáspárt” programjának részleteit. „Alapjaitól kezdve újra akarom építeni ezt a pártot” – jelentette ki.⁷⁹³ Az első kilenc hónapban megváltoztatta a párt adórendszerrel, inflációval, minimálbérrel, magániskolákkal és különféle alkotmányos és nemzetközi kérdésekkel kapcsolatos álláspontját. Elutasította az egyének „büntető mértékű adóztatását”, és a vállalkozások adóit is felül kívánta vizsgálni, mivel „a vállalatok nem ruháznak be, ha nincs megfelelő nyereségük”.⁷⁹⁴ A jóléti ellátások visszaszorítását is szorgalmazta, mondván „egy dolgozó, és nem segélyen élő nemzet mellett köteleződöttünk el”.⁷⁹⁵ Kijelentette, hogy „a Munkáspárt a törvény és a rend oldalán áll”.⁷⁹⁶ Szociális konzervativizmusát azzal is hangsúlyozta, hogy „nem a kormányok, hanem a családok nevelik fel a gyermekeket”.⁷⁹⁷

Miközben feladta a népszerűtlen munkáspárti politikai célokat, és átvette Thatcher forradalmának főbb hittételeit, az Új Munkáspárt azért igyekezett magát megkülönböztetni a toryktól. Blair kiemelt néhány apróbb különbséget, és erőteljes retorikával felnagyította őket. Támogatta a minimálbért, ellenezte az egészségügyi rendszer bizonyos részeinek privatizálását, és tizenhat évre kívánta levinni a homoszexuális aktus legalitásának korhatárát, a heteroszexuális kapcsolatokkal azonos szintre. Anne Applebaum publicista azt írta, hogy az Új Munkáspárt „egy nagy retorikai építmény, amely azonban szerény javaslatokat fed”.⁷⁹⁸ Blair néhány jól hangzó célt is kitűzött, például hogy legyen Nagy-Britannia „újra ifjú ország”, de nem fejtette ki, pontosan mire gondol. Bírálóinak egy része ezért „Tony Blurnek” (Homályos Tóninak) nevezte.

Azon túl, hogy elhatárolta a pártot a szakszervezetektől, és új közpolitikai elképzeléseket fogalmazott meg, Blair a párt alapvető ideológiáját is célba vette. Ezt 1918 óta a párt alkotmányának IV. Záradéka fektette le, amelyet még Sidney Webb írt. A párt célja eszerint, „hogy biztosítsa a munkások számára... munkájuk teljes gyümölcsét és e gyümölcs lehető legméltányosabb elosztását a termelő, elosztó és csereeszközök köztulajdona alapján.” A szocialista filozófia e foglalatát rányomtatták minden tagkönyv hátlapjára.

Az a néhány pártvezető, aki a múltban megpróbált hozzányúlni a szent irathoz, megbánta, hogy egyáltalán felvetette az ötletet. Harold

Wilson, a korábbi munkáspárti miniszterelnök azt mondta, a IV. Záradék módosítása olyan lenne, mintha a Teremtés könyvét kivennék a Bibliából. John Smith pedig, noha a párt jobboldalán foglalt helyet, állítólag „teljesen kivetkőzött magából”, amikor az árnyékkormány egyik tagja azt javasolta, változtassanak a záradékon.⁷⁹⁹ Az ijesztő előtörténet ellenére Blair mindössze három hónappal a vezetés megszerzése után összehívott egy különleges pártkonferenciát a IV. Záradék felülvizsgálatára. Ezután „elrendelte, hogy az ország minden részén jelentős keresztes hadjárat induljon a változás érdekében – írta Peter Mandelson és Roger Little. – Mi több, úgy döntött, hogy személyesen vezeti a hadjáratot, és a következő három hónapját ennek szentelte.”⁸⁰⁰

A bányászok kemény balos vezére, Arthur Scargill szerint Blair kezdeményezése olyan volt, mintha egy püspök összetépné a Tízparancsolatot. Amikor azonban a küldöttek összegyűltek a westminsteri Methodist Central Hallban, ahol hetvenhét évvel korábban elfogadták a IV. Záradékot, 65%-uk a megfogalmazás módosítása mellett szavazott. Ezután a cél:

Egy dinamikus gazdaság, amely a köz érdekét szolgálja, s amelyben a piac vállalkozó szelleme és a verseny szigora a partneri viszonytal és az együttműködéssel társulva termeli meg a nemzet szükségleteit, és biztosítja a lehetőséget, hogy mindenki dolgozhasson és boldoguljon, egy virágzó magán-szektorral és magas szintű közszolgáltatásokkal, amelyben a közjót szolgáló intézmények vagy a közösség tulajdonában vannak, vagy a közösségnek felelnek.

Kissé zavaros megfogalmazás, de igen messze van Webb változtatától vagy Attlee kifakadásától a „pazarló verseny” ellen. Az új választásokig hátralévő két évben a párt közeledett a kapitalizmushoz. „A piac és a köztulajdon közti harcnak vége – jelentette ki Blair.⁸⁰¹ A Munkáspárt célja „nem a piac eltörlése, hanem dinamikusabbá tétele, és mozgósítása a közjó érdekében”.⁸⁰²

A szocialista hagyomány egészét is tűz alá vette: „A politika mindent átfogó elméleteinek – a vallási jellegű elméleteknek, amelyek az összes emberi problémát meg kívánják oldani – lejárt az ideje.”⁸⁰³ A Munkáspárt nem tud győzni, ha „egy idejétmúlt ideológiához” láncolja magát.⁸⁰⁴ Blair szükségesnek tartotta, hogy „átlépjünk a baloldalt és a jobboldalt, a progresszíveket és a konzervatívokat elválasztó

régi határokon”.⁸⁰⁵ Saját politikai táborát „középbalként”, nem „baloldalként” írta le.

Blair azt is javasolta, hogy a „szocializmus” szót cseréljék le „szociál-izmusra”, amely általános emberi empátiát, s nem szigorú gazdasági tanokat sugall. Magyarázata szerint:

A szocializmus számomra sosem az államosítást vagy az állam hatalmát jelentette; még csak nem is gazdasági vagy akár politikai kérdéseket. A szocializmus az élet erkölcsi célja, értékrendszere, hit a társadalomban, az együttműködésben, az egyedül meg nem valósítható célok közös elérésében. Ennek szellemében próbálom élni az életem.

*Ezek az egyszerű igazságok: nem érek többet, mint bárki más. Őrizője vagyok testvéremnek. Nem megyek át az út másik oldalára. Nem izolált egyének vagyunk, akik egyenként szembe-sülnek az örökkévalósággal, hanem egy család, egy közösség, egy emberi faj tagjai. Ez az én szocializmusom.*⁸⁰⁶

Az ilyen kijelentések és Blair keresztény hite folytán az elemzők egy része keresztény szocializmusnak nevezte a nézeteit, de nem könnyű megmondani, miben különböznek a „keresztény kapitalizmustól” vagy egyszerűen csak a kereszténységtől.

Blair gyakran hangsúlyozta, hogy csak visszatereli a pártot az 1980-as évekre és Tony Bennre jellemző balos túlzásoktól a középutra. A revizionizmusa azonban még a párt jobboldali veteránjának is sok volt. E veteránok egyike, a korábbi pártvezető helyettes Roy Hattersley 1995-ben írt egy cikket, amelyben felpanaszolja, hogy Blair feladta „a hatalom és a vagyon redistribúciójának alapvető elvét”.⁸⁰⁷ Leo Panitch és Clin Leys baloldali írók szerint Blair „nagy gondolata az volt... hogy a szocializmus, ha ugyan jelent még valamit egyáltalán, egy olyan értékrendszert testesít meg, amely a kapitalizmus keretei között vezérli a közpolitikát – és ennél nem többet”.⁸⁰⁸

Amint megindult az 1997-es választási kampány, Blair még tovább lépett jobbra. A londoni Cityben (vagyis a brit tőzsdén) elmondott beszédében „formálisan is felrúgta a párt régi ellenállását a köztulajdon tőzsdére vitelével szemben”, a *Times* beszámolója szerint.⁸⁰⁹ Két évvel korábban a párt még mindig az egész gazdaság „társadalmi tulajdonának” elvét képviselte. Blair most magáévá tette a thatcherista privatizációt. Azt mondta, „a vállalkozók nemzetét” kívánja megteremteni.⁸¹⁰

Blair nemcsak a szocializmustól, de még a nem szocialista progresszívek egyes politikai céljaitól is elhatárolódott. „Az adóztass és költs korszakának leáldozott” – mondta.⁸¹¹ S noha pártolta a minimálbér bevezetését, azzal kérkedett, hogy a politikája „kevésbé szabályozná a munkaerőpiacot, mint az Egyesült Államok”.⁸¹² Versenybe szállt a konzervatívok legfontosabb szavazóiért is – az egyik kampányszlogen szerint „a Munkáspárt az üzlet pártja.” Blair egy külön „Üzleti Programot” is kiadott, amelyben „a vállalkozók bajnokának” nevezte magát, „stabil árakat, 2,5% alatti inflációs célt” ígért, „továbbá kemény megkötéseket az állami kölcsönökkel és kiadásokkal kapcsolatban, és a jövedelemadó szinten tartását”.⁸¹³

Martin Jacques, a Munkáspárt baloldalának sajtóorgánusaként szolgáló *Marxism Today* korábbi szerkesztője erősen bírálta Blair taktikáját:

*Egy baloldali számára vagy bárki számára, aki úgy gondolja, hogy a baloldalnak van még saját mondanivalója, nagyon nyomasztó ez [a kampány]. A Munkáspárt magasan vezet a közvélemény-kutatásokban, de miközben a toryk megosztottak, kimerültek és demoralizálódtak, még mindig az ő érveik, az ő filozófiájuk, az ő prioritásaik határozzák meg az Új Munkáspárt napirendjét... [Blair] elsősorban arról akar biztosítani mindenkit, hogy semmi nem fog változni az Új Munkáspárt kormánya alatt.*⁸¹⁴

Bármennyire viszolyogtatónak találta is a baloldal, Blair stratégiája tökéletesen bevált. A Munkáspárt történetének legnagyobb győzelmét aratta, felülmúlva még Attlee 1945-ös diadalát is. A választást történetesen május elsején tartották – ezt a napot a régi időkben vörös zászlók és tüzes beszédek jellemezték. A mostani győzedelmes május elsejéből azonban még a rózsaszín is hiányzott. David Marquand a versenyt afféle jiu-jitsu gyakorlatként írta le. „A thatcherizmus elsősorban egy szocialistaellenes keresztes hadjárat volt” – mondta, s Blair álláspontja következtében „a thatcheristák abban a megalázó helyzetben találták magukat, hogy kötélhúzás közben a rivális hirtelen elengedte a kötelet.”⁸¹⁵

Hivatali ideje alatt Blair megmutatta, hogy Clinton hibáiból is tanult, nemcsak a sikereiből. 1994-ben a Gingrich-vezette republikánusok

előnyt szereztek abból a választói csalódottságból, hogy Clinton jobboldali kampányt hirdetett, de aztán balra fordult. Blair viszont szorosan tartotta magát a választási ígéreteihez. Első nagyobb miniszterelnöki beszédében olyan programot vázolt fel, amely visszavezetne negyedmillió embert „a jóléti ellátásból a munkához.” Hamarosan csökkentette az egyedülálló anyáknak járó támogatást, és egy reform révén a rokkantsági ellátás költségeit is. Mindezt jól hangzó retorikával tálalta: „Egy tisztességes társadalom nem jogokon alapszik, hanem kötelelességeken.”⁸¹⁶

Gordon Brown pénzügyminisztersége idején a kormány újra elkötelezte magát, hogy 2,5% alatt tartja az inflációt. Az irányadó kamatláb meghatározását az angol jegybankra ruházták át, így elszigetelték a folyamatot a politikai nyomástól, ahogy az Egyesült Államok vagy Németország is. Blair betartotta azt az ígéretét is, hogy a szakszervezeteket „méltányosan, de nem kedvenként” fogja kezelni. A szakszervezeti vezetőknek bejárásuk volt a kormányhoz, de az üzletembereknek szintén. Blair kormányzásának harmadik évében az *Economist* magazin megjegyezte, hogy „a big business és a kormány nyirkos ölelésben fonódik össze”.⁸¹⁷ A kormány privatizálta a Brit Nemzeti Fejlesztési Társaságot (Commonwealth Development Corporation), és a londoni metró privatizálását is felvetette.

Ez nem jelenti, hogy Blair ugyanúgy kormányozta az országot, mint ahogyan a toryk tették volna a helyében. Nagy-Britanniát szorosabban összefűzte a kontinentális Európával, többek közt aláírta a Maastrichti Egyezmény Szociális Fejezetét, amely a konzervatívok által kifogásolt jogokat és szabályokat is tartalmaz.* Bevezette a minimálbért és – ahogy az *Economist* magazin írta „kicsi, de méltánylandó lépések alig követhető sorozatát vezette be az oktatásban és az egészségügyben”, aminek folytán egyes vállalatok arra panaszkodtak, hogy növekszik a szabályozás.⁸¹⁸ Kinyilvánította, hogy véget vet a gyermekszegénységnek Nagy-Britanniában, bár a kijelentéshez nem társult a cél elérését támogató program. Néhány furcsa ötlettel is előállt – például Nagy-Britannia „újrabrandelésével”, vagyis külföldi imázsának átalakításával, aminek révén exportcikkei vonzóbbá válnának.

A legkomolyabb változást az alkotmányos reform jelentette. Blair átvitte a parlamenten a hatalom decentralizálását és a helyi kormány-

* A Szociális Fejezet (Social Chapter) a Szociális Kartát (Social Charter) váltotta fel, a kettőt könnyű összekeverni.

zati szervek megerősítését Skóciában és Wales-ben, továbbá választott főpolgármesteri posztot hozott létre Londonban, és eltörölte a legtöbb örökletes helyet a Lordok Házában. Elfogadtatta az emberi jogokra és szabadságokra, valamint az információs szabadságra vonatkozó törvényt is.

Blair a politikáját „harmadik út” néven próbálta elméleti keretbe helyezni. Ennek lényege „a balközép gondolkodás két nagy áramának – a demokratikus szocializmusnak és a liberalizmusnak – egyesítése, amelyek szétválása annyira meggyengítette a progresszív politikát Nyugaton”.⁸¹⁹ Ezzel specifikusan arra utalt, amikor a munkáspárti szárny a huszadik század elején levált a Liberális pártról, és végül megalapította a Munkáspártot. A brit politika legfontosabb amerikai kutatója, Samuel Beer szerint „a Munkáspárt vezetője azt mondja nekünk, hogy a Munkáspárt megalapítása nagy hiba volt, és alig várja, hogy e halálos döntést visszaforgathassa”.⁸²⁰ Ironikus módon miközben Gorbacsov a bolsevizmust a szociáldemokrata gyökerekhez próbálta visszatéríteni, Blair a szociáldemokráciát a liberális gyökerekhez akarta visszavezetni.

Willy Brandt korábbi német kancellár és a Szocialista Internacionálé elnöke szívesen mondogatta, hogy a szociáldemokrácia „harmadik út” a kapitalizmus és a kommunizmus között. Blair „harmadik útja” azonban ettől jobbra helyezkedett el a politikai koordinátarendszerben, a vegyes gazdaság (önmagában is egyfajta közép) és a laissez-faire között. A politikai spektrumon nehéz megkülönböztetni a Thatcher előtti konzervatívizmustól. A cél Blair szerint a négy alapérték támogatása: „egyenlő méltóság” (azaz állampolgári egyenlőség, illetve egyenlő jogok), esélyegyenlőség, felelősség és közösség.

A konzervatívok talán az utolsó pont kivételével ezzel mind egyetérthettek, de a vallásos vagy tradicionalista konzervatívok számára még az utolsó pont is elfogadható. Blair szerint „a közösség” „erős kormányt” jelent, de az ő szókészletében ez nem azonos a „nagy állammal”, amit elutasított. Blair megközelítése kétségtelenül nagyobb szerepet szánt az államnak, mint a thatcheristák, de nem túl nagy szerepet – pontos mértéke bizonytalan maradt. „A harmadik út elismeri a kormány korlátait a társadalmi szférában, de azt is, hogy e korlátok között szükség van a kormány beavatkozására” – magyarázta nem túl segítőkészen.⁸²¹

Nagy-Británia határain túl tekintve Blair felvetette egy olyan szervezet ötletét, amely „a nem szocialista balközép pártokat egyesítené” – más szóval a harmadik út nemzetközi mozgalmát,

amely felválthatná a Szocialista Internacionálét.⁸²² Egy ilyesfajta csúcstalálkozót Gerhard Schröder német kancellár meg is rendezett Berlinben 2000 júniusában, tizennégy ország részvételével. A találkozón elfogadott nyilatkozat csaknem szó szerint tükrözte Blair harmadik utas nyilatkozatának négy „értékét.” A résztvevők közt voltak iparosodott országokból érkező szociáldemokraták, de jelen volt Clinton elnök, Thabo Mbeki, Dél-Afrika elnöke és számos latin-amerikai államfő is.

Schröder Blair tanítványa volt, ahogy Blair Clintontól tanult. Az 1998-as kampányában kifejtette, hogy „keményen lép majd fel a bűnözéssel és okaival szemben”, és vállalkozáspárti áradozásai nyomán egyes kiábrándult balosok „a nagyfőnökök elvtársának” nevezték el. A *New Statesman* politikai és kulturális magazin egy esszéistája, aki a kampány idején Németországban járt, írta, hogy amikor bekapcsolta a tévét, azt hitte, „az Új Munkáspártot látja német szinkronnal”.⁸²³

2000 szeptemberében Blair és Schröder Hollandia és Svédország szociáldemokrata miniszterelnökeivel közös nyilatkozatban jelentették ki, hogy „a progresszív politika megszabadult a régi attitűdöktől”.⁸²⁴ A nyilatkozat „aktív kormányt”, „a civil társadalom megerősítését” és a szegény országok erőteljesebb támogatását helyezte kilátásba – mindezt azonban egy „józan gazdaságpolitika”, a „szabad kereskedelem” és „a jogok mellé állított felelősségek” keretében.

Mint látszik, Blair egy erős áramlat élén haladt. Schröder, kijelentvén, hogy pártja „szakít az etatista szociáldemokrata attitűddel”, átalakította az adórendszert, lényegesen csökkentette a személyi jövedelemadót és a nyereségadót, továbbá teljesen eltörölte a tőkejövedelmek egyik formájára kivetett adót.⁸²⁵ A nemzeti nyugdíjrendszer reformjával igyekezett növelni az egyéni befektetések szerepét. A spanyol szocialista miniszterelnök, Felipe Gonzalez, a párt hasonló színváltozását harangozta be, mondván, hogy „a kapitalizmus a legkevésbé rossz a létező gazdasági rendszerek között”.⁸²⁶ Még a svéd szociáldemokraták is csökkentették az adókat és a kormányzati kiadásokat, továbbá privatizáltak egyes vagyonelemeket.

Az egyetlen jelentős szocialista bástya Jospin francia szocialista kormánya maradt. A harmadik út, mint gúnyosan megjegyezte, „puszta ürügy szocialista elveink feladására”.⁸²⁷ Jospin retorikája és gyakorlata között azonban volt némi különbség – az utóbbiban tükrözödtek a Mitterand-féle *rupture* tanulságai. A *Christian Science Monitor* nemzetközi magazin beszámolója szerint Jospin „több állami tulajdonban lévő vállalkozást privatizált, mint két konzervatív elődje

együttvéve, és hagyta, hogy az agresszív felvásárlási és összeolvadási hullám amerikai mintára alakítsa a francia kapitalizmust”.⁸²⁸ Jospin maga is bevallotta: „egyes dolgokban még saját magamnak is meglepetést okoztam.”⁸²⁹ A korábbi kritikát kissé finomítva azt is mondta: „Azt hiszem, a »harmadik út« tulajdonképpen az elmélet és a közpolitika átalakításának sajátos angol nemzeti útja – hasonló az európai szocialista és szociáldemokrata pártok által kezdeményezett változtatásokhoz.”⁸³⁰ Ezért úgy tűnik, a francia ellenállást a harmadik úttal szemben nem annyira a politika, mint inkább a politika eredete szülte. „A francia szocializmusban van bizonyos eredetiség, amelyet meg kell őriznünk” – hangsúlyozta Jospin.⁸³¹

A francia szocialistáknak tehát nem lesz harmadik útjuk – valami saját dologgal állnak elő. Jospin politikája azonban éppoly kevésbé elégti ki Babeufot vagy az 1981-es Mitterrandot, mint Blair politikája Owent vagy Attleet. A „szocialista”, „munkáspárti” vagy „szociáldemokrata” nevű pártok továbbra is nyernek választásokat, de az eredeti filozófiai alapokat egy kevés kivételtől eltekintve szinte teljes egészében elhagyták már. Ma megértőbbek a piacok, a magángazdaság és a vagyoni egyenlőtlenség iránt, mint az 1950-es és 1960-as évek európai jobboldala.

Eközben a demokratikus világban a jobboldal rég elfogadott bizonyos baloldali téziseket, amelyeket aztán, mint alapvető tételt sosem kérdőjelezett meg. Minden demokratikus kapitalista gazdaságban nagy állami szektor működik, amelynek mérete messze meghaladja a laissez-faire elmélet „éjjeli őr államának” szűk rendfenntartó és katonai feladatait. A kormányzat feladatai mindenütt felölelik az oktatás, az egészségügy, az idősekről, rokkantokról és nincstelenekről való gondoskodást, és ezen túl további területeket is. A szociális háló egyes szálait a szocialisták szőtték, más szálait a konzervatívok, hogy kihúzzák a szocialisták fullánkját. Egyetlen nagyobb párt sem javasolja teljes lebontásukat.

A baloldaliak időnként dicsekednek, a jobboldaliak pedig sajnálkoznak, hogy „ma már mind szocialisták vagyunk.” De ennek ellenkezője közelebb áll az igazsághoz. A szocializmus születésétől a huszadik század végéig a szociáldemokraták hittek benne, hogy reformista megközelítésük – bár fokozatos és demokratikus – végül egy szocialista gazdasághoz vezet. Mára azonban még a francia és svéd szocialisták is – nem is említve az angolokat és a németeket – feladták ezt a célt. Látják a jóléti állam korlátait, amelyek részben politikai

korlátok: noha a szavazók nagyon szeretik a jóléti ellátásokat, mégis fellázadnak, ha túl magasak az adók.

A gazdasági korlátok pedig még súlyosabbak. A szocialisták régebben azt hitték, hogy az állami tulajdon vagy tervezés hatékonyabb, mint a verseny, így a szocializmus nemcsak igazságosabb, de termelékenyebb is, mint a kapitalizmus. Ez légvárnak bizonyult. Ma lényegében egyetemesen elismerik, hogy az állami szektort fenntartó vagyont a magánszektor termeli meg. Ez azt jelenti, hogy az állami szektor kiterjesztése egy ponton túl visszaüt: ha a magánszektor túlságosan megterhelik, eltűnnek az állami bevételek. Így aztán a demokratikus társadalmak egy túlnyomórészt kapitalista gazdaság kontextusában vitatkoznak vagy kísérleteznek az adózás és a szociális szolgáltatások viszonylag szűk lehetőségeket kínáló módosíthatóságával. A főárambeli baloldal pártjai talán némi tejszínnel dobják fel a kapitalizmus kávéját, de nem nyújtanak helyette más italt. És réges-rég feladták az álmódzást arról az elixírről, amely elröpít minket a földi paradicsomba.

UTÓSZÓ

A kibuc a piacra megy

New Harmonytól Moszkváig, Dar es Salaamtól Londonig a szocializmus története a be nem teljesedő álmok története, az igéé, amely nem vált testté. Az Owen-féle emberek által teremtett kis utópiák hamar széthullottak. Lenin meg tudta ragadni a hatalmat, és a tulajdon kisajátításával és a korábbi tulajdonosok elnyomásával eltörölte a kapitalizmust. A kommunisták által létrehozott társadalmak azonban a szocialista látomás nyomorult karikatúrái voltak. Az Attlee-hoz hasonló szociáldemokraták felismerték, hogy a kényszer alkalmazása végzetes hiba, de rá kellett ébredniük, hogy a demokratikus út csak egy módosított kapitalizmushoz vezethet. A harmadik világ szocialista országai pedig gyászos képet mutattak.

A csalódások megszakítatlan sorozatában akadt azonban egy kivétel. A bibliai ígért földjén a szocializmus ígérete beteljesedett. *Kibbutzim*nek nevezett települések (a héber *kibuc* szó többes száma) jöttek létre, amelyekben átlagosan négy-ötszáz ember élt egy kooperáló, mindent megosztó és kölcsönös segítséget nyújtó közösségben. Bármilyen kicsik voltak is ezek a települések, a különféle szocialistákat fellelkesítették. Amikor Gorbacsov hat hónappal a Szovjetunió felbomlása után Izraelbe látogatott, megtekintette az Ein Gedi nevű kibucot, és felkiáltott: „ezt értettük szocializmuson!”⁸³² A veterán amerikai szocialista író, Irwing Howe egyszer azt mondta, a kibuc bizonyítja, hogy minden csalódás ellenére lehetséges a szocializmus.⁸³³ Martin Buber filozófus megállapítása szerint pedig a szocializmus más formáitól eltérően a kibuc „az a kísérlet, amely nem bukott meg”.⁸³⁴

A tizenkilencedik századi utópiák inspirálta közösségektől eltérően a kibucnyikok nem a tágabb társadalomtól menekültek, ellenkezőleg – Palesztina zsidó újratelepítésének élére álltak. Nem álmodozó típusok voltak, mint Owen és Fourier, akik oroszlanok, bálnák és más vadállatok megszelídítéséről ábrándoztak a tökéletes harmónia

univerzumában. Nagyon is tudatában voltak, hogy kegyetlen környezettel állnak szemben, amely minden energiájukat és gyakorlati érzéküket igénybe veszi.

Az első kibucot, Deganyát 1910-ben alapították. A következő hetven évben mintegy 270 további kibuc jött létre. Fénykorukban nagyjából 130 000 embernek adtak otthont: nem éppen egy teljes nemzet élt így, de ahhoz túl sokan, hogy lényegtelen kísérletezésnek lehessen tekinteni őket.

A kibucok tiszta szocializmusban éltek. A tagok váltva végezték a feladatokat, közös ebédlőben étkeztek, egyforma kis épületekben laktak, és már pályás korukban beadták gyermekeiket a gyermekotthonokba. A fiatalok kortársaikkal éltek és tanultak, eltekintve szüleik néhány órás esti látogatásaitól.

A mozgalom hivatalosan is elfogadta Marx formuláját: „mindenkítől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint.” Pénzzel ritkán volt dolguk, mert a javakat a méltányosság legkényesebb mérceje szerint osztották el. A cél az volt, hogy az „emberi egyenlőség” matematikai fogalmán túllépve figyelembe vegyék a biológiai, családi és egyéb körülményeket is. A speciális kéréseket bizottságok bírálták el, amelyek egy általában hetente tartott nagygyűlésnek tartoztak elszámolni, amelyben minden tag részt vehetett. Minden teljesen demokratikusan zajlott.

A kibucok nem csak az igaz szocializmus megteremtésében értek el sikereket. Figyelemreméltó szerepük volt Izrael állam megszületésében és virágzásában is. Azokban az években, amikor a palesztinai zsidó telepések csak nehézkesen tudták birtokba venni az általuk megvásárolt földeket, a kibucok a legtávolabbi, legelszigeteltebb és legveszélyesebb területeket népesítették be. Az államiság előtt működő zsidó önvédelmi csoportok – s később az izraeli hadsereg – sok tagja közülük került ki. Noha a kibucok a népességnek maximum 3%-át tették ki, a legfelső izraeli katonai vezetés 20%-át adták. A nemzet mezőgazdasági javainak jelentős részét és az ipari termelésnek is népességarányuknál nagyobb hányadát állították elő.

1937-ben a Galileai-tenger – valójában egy héberül Kinneretnek nevezett tó – északnyugati partján fekvő szűk völgyben alapították Ginosart. Kinneret fontos emlékhely a keresztények számára, mert itt tett csodát Jézus a kenyérrel és a hallal, s más fontos események is Galileához kötődnek, valamint a zsidók számára is, akik a római uralommal szembeni ellenállás szimbólumának tekintik. A kibuc az Arbel hegy árnyékában fekszik, amelynek csúcsán, egy lapos

sziklatetőn a zsidók olyan erődöt építettek, amely egy ideig kifogott a római katonai mérnökökön, ahogy a híres Massada erőd is. A „tengeren” – meséli Josephus Flavius – a kétségbeesett zsidók halászcsonakokkal támadtak a római hadihajókra.

1960 óta vagyis tizenhárom éves koromtól fogva ismerem Ginosart. Szocialista családban szó sem lehetett bar micvóról, de anyai nagyanyám, aki cionista volt, bar micvó helyett elvitt Izraelbe. A látogatás egy részében távoli unokatestvéreknél laktunk – egy Judit nevű asszonynál és családjánál –, akik Ginosarban éltek. 1972-ben ifjú amerikai szocialisták delegációjának élén tértem vissza, az ifjú izraeli szocialisták meghívására. Véletlenségből ők is Ginosart mutatták meg nekünk a kibucok példájaként. Időről időre visszatértem ezután is, legutoljára 2001-ben, amikor a kibuc éppen gyötrelmes változásokon ment keresztül, amelyekről meg is interjúvoltam az idősebb tagokat.

Judit Ginosar egyik eredeti alapítója volt. Az alapítók kamaszkorukban találkoztak Tel-Aviv A. D. Gordonról, a „munka vallását” alapító cionista prófétáról elnevezett iskolájában. Sokféle cionista filozófia volt, de mindnek közös vonása a fizikai munka dicsőítése. Ebben testesült meg a hit, hogy nem elegendő, ha a zsidók visszavásárolják őseik földjét, de saját kezük munkájával kell megművelniük. Az az érzés is kifejeződött benne, hogy a zsidó nemzet eltorzult annak folytán, hogy sokféle férfias foglalkozásból kirekesztették. Végül egy kis ironikus ízt kölcsönözött a munka tiszteletének a marxizmus is, főként a cionista mozgalom nagyját adó szekularizált zsidók körében. A marxista doktrína szerint nem a zsidók „a választott nép”, hanem a proletariátus, és a zsidókat az a veszély fenyegette, hogy kívül maradnak a választottak körén, mivel túl sok értelmiségi és túl kevés munkás volt közöttük.

Az iskola befejezése után a Gordon mintegy két tucatnyi végzős diákja – tinédzserek – úgy döntöttek, hogy együtt maradnak, és izsadságukkal váltanak meg a zsidó nemzetnek egy darabot a palesztinai vadonból. A Zsidó Ügynökség (Jewish Agency), a legfontosabb cionista szervezet igyekezett annyi földet felvásárolni a britek által „protektorátusként” irányított Palesztinában, amennyit csak tudott, s azután szétosztotta a zsidó telepesek között. Miután némi időt töltöttek egy mezőgazdasági iskolában, majd Kinneret és Deganya kibucban tanonckodtak, a csoport a Ginosar völgyére néző Migdal faluban telepedett le 1934-ben, és várta, hogy kapjon egy darab földet.

Közben új tagok is csatlakoztak – egyikük, Avsalom, Judit férje. Avsalom tizennégy évesen egyedül jutott el Palesztinába, miután kirúgták a jesivából Litvániában, mivel jobban szerette a futballpályát, mint a zsinagógát. Az ilyen társulókkaal és a megszületett öt gyermekkel együtt a csoport létszáma már meghaladta a harminc főt. A földeken végzett bér munkával tartották fenn magukat, esténként pedig intenzív beszélgetéseket folytattak elképzeléseikről és elveikről.

De az idő haladt, s mivel fiatalok voltak és lelkesek, elviselhetetlennek találták a várakozást. Bárhová elmentek volna, ahová a cionista hatóság küldi őket, de miközben a semmiben lebegtek, szemet vetettek a Ginosar völgyére. A völgyet Rothschild báró vásárolta meg, aki felállította a saját cionista egyesületét Letelepdedési Szervezet Palesztinában (Palestine Colonization Association: PICA) néven. A PICA egyéni birtokokat, nem kommunát akart a területen létrehozni, de a külső körülmények a jövőendő kibucnyikok malmára hajtották a vizet.

1936-ban véres arab felkelés tört ki a zsidó telepesek ellen Palesztinában. Migdaltól eltekintve sehol nem éltek zsidók a katonailag sérülékeny út mentén, amely a Galileai-tenger déli csücskében fekvő Tiberiust összekötötte a húsz kilométerrel északabbra fekvő Sefattal. Mindkét ősi városban jelentős zsidó közösség élt, és veszélyes helyzetet teremtett, hogy elszakadtak egymástól. A Hagana, a zsidó önvédelmi erő tehát a Gordon-iskolásokat letelepítette a völgybe, hogy védelmezzék a Tiberiust Sefattal összekötő utat. A települést ideiglenesnek szánták, a katonai helyzet kívánta jelenléttől függően.

A korszakra jellemző módon a telepesek azonnal felhúzták a cölöpkerítést és az őrtornyot, amelyek elemeit még Migdalban elkészítették. Sátrakban éltek és az önvédelem feladatától eltekintve a föld megtisztításának szentelték magukat. Amíg ki nem ásták és el nem szállították a milliárdnyi követ, és át nem vágták magukat a *sheizaffák* százainak sűrű, csavaros ágain, hogy összefonódott gyökereiket is kihúzzák, semmi nem termett meg a földön. A településen kizárólag a tóban élő halak nyújtottak némi élelmet – ez azonban nem volt elegendő. A férfiak jelentős része tehát a kibucon kívül is vállalt munkát.

Egyesek Haifa kikötőjében dolgoztak rakodómunkásként, mások útépitéseken, a legnagyobb csoport pedig a Holt-tenger melletti hamuszírüzemben. Az utóbbi csoportba tartozott Ovadia – sötét bőrű, magas, inas ember, akinek háta így nyolcvanas éveire kissé meggörbült már –, aki tizenhat évesen érkezett Tel-Avivba Bagdad egykor virágzó zsidó közösségéből, ahol aztán levette a lábáról egy szocialista

előadó. Elmesélte nekem, hogyan járt vissza Ginosarba – részben csónakon – egy-egy háromhetes műszak után, ahol a völgy klímája – bár gyakran elérte a hőmérséklet a 38 fokot – kellemes enyhülést nyújtott a holt-tengeri medence pokla után.

Miután gyökeret vertek Ginosarban, a fiataloknak egyáltalán nem állt szándékukban odébb állni, akármire jut is egymással a Hagana és a PICA. Az arab felkelésnek 1939-ben vége lett, ők azonban maradtak. Tudták, hogy a PICA felügyelője Sabbath idején (péntek délutántól szombat estéig) nem dolgozik, úgyhogy egy szombaton összeszedték minden erejüket, és emeltek egy állandó építményt, amelynek révén megerősödött a földre támasztott jogi igényük. A brit hatóságok által átvett oszmán törvény megtiltotta a tetővel ellátott épületek lebontását még akkor is, ha törvénytelen foglalók építették. Minél tovább dolgoztak, és minél több mindent építettek a telepesek, annál erősebb jogi igényre hivatkozhattak.

A Ginosar település és a PICA közti vita miatt azonban a cionista hatóságok más kibucokkal ellentétben anyagilag nem támogatták az új kibucot. A problémát fokozta, hogy Ginosar munkaereje megcsappant, amikor tíz itteni férfit letartóztattak a brit hatóságok egy arab falu *mukhtar*ának, vagyis fejének meggyilkolása miatt – Ginosar és a falu a tóba futó egyik patak használatán kapott össze –, és hosszú börtönbüntetésre ítélték őket Akko ősi városában. A kívül dolgozók minden fillérüket Ginosarnak adták, de a fennmaradás így is keserves küzdelem volt. A kibucnyikok továbbra is sátrakban laktak, és szerény étrendjükbe naponta egy fél tojás fért.

A világháború további megpróbáltatásokat hozott. Palesztina más településeihez hasonlóan a férfiak egy része itt is jelentkezett a brit hadseregbe, hogy Hitler ellen harcoljon. Más férfiak és nők a Haganához vagy elit kommandójához, a Palmach-hoz csatlakoztak, amelyet 1941-ben egy Ginosar területén fekvő eukaliptuszerdőben alapítottak. Az erdő a Yigal Allon vezette csapat bázisa maradt a továbbiakban is – Allon egy mezőgazdasági iskolában végzett, és még alapításának évében csatlakozott Ginosarhoz. A Palmach a szövetségesek oldalán, Szíria és Libanon elfoglalása során mutatta meg, mit tud – gerillái felderítőként, vezetőként, kémként és szabotőrként működtek.

A háború vége a szövetségesek számára a leszerelést, a zsidók számára azonban újabb harcok kezdetét jelentette. A Palmach, hogy a rendelkezésére álló csekély anyagi forrásokból is fenn tudjon maradni, a kibucokra épített. Minden szakasz egy kibucban állomásozott,

ahol tagjai mezőgazdasági munkát végeztek, hogy ellássák magukat, és emellett szolgáltak az alakulatban. Az egymáshoz közel eső kibucokban állomásozó szakaszokból állt össze egy század, amelyek azután a szomszédos területekkel közösen alakítottak egy ezredet. Yigal Allon vezette a Palmach egészét – sokan az 1948-as izraeli függetlenségi háború legfontosabb katonai vezetőjének tekintik.

Ginosar három embert veszített a háborúban, de az állam megalakulása után és a viszonylagos biztonságban a kibuc tovább nőtt és fejlődött. A holokauszt menekültjeivel újabb munkaerő érkezett. A gondosan megtisztított föld nagyon termékenynek bizonyult, és a terület egyre nőtt, ahogy a kibuc bekebelezte a környező területeket, ahonnan az arabok elmenekültek. A PICÁ-t megnyitotta, hogy Allonból nemzeti hős lett, és átengedte a területet a földfogalóknak. A legalizált Ginosar végül megjelent a térképeken, és folyamodhatt a kölcsönért és más segítségért, amelyet a munkáspárti kormány a kibucoknak nyújtott.* A tagok feladhatták külső állásukat, és a településen belül is ki tudták termelni a megélhetésüket. Az ebédlőben bőséges volt az étel, a sátrakat pedig konyhók váltották fel. 1952-ben folyóvizet vezettek a házakba, de csak a fürdőszobákba, a konyhákba nem, hogy ne vonuljanak vissza a tagok a közös étkezésektől.

Az élet továbbra sem volt fényűző persze. A kibucnyikok reggel a földeken vagy a banánligetekben dolgoztak, azután vízzel locsolták a konyhók cementpadlóját, mielőtt ebédelni mentek volna. A párolgás házilag légkondicionálásként szolgált a nap legforróbb órájára, amelyet sziesztával töltöttek, mielőtt a délutáni munkát elkezdték volna.

A kibuc banánt, gyapotot, szőlőt, citrust, olívaolajat, pálmát, mangót, avokádót, kukoricát, takarmánylucernát, szójababot és zöldségeket termelt. Tartottak csirkét, halat, tejelő tehenet és méheket. Közösén halásztak az Ein Gev kibuccal, amely a tó keleti partján terült el, a Golán-fennsík lábánál, ahonnan a szír katonák a földeket lötték. Éjszaka halásztak, mert a halak nappal látták az általuk használt pamuthálót, de így is jó fogásuk volt. Minden éjjel több tonna Szent Péter halat és egy *lavnunnak*, más néven Tiberias szardíniának nevezett

* A cionista mozgalmak és pártok többségének nevében vagy ideológiájában szerepelt a „munkás” kifejezés. Sok ilyen mozgalom volt és az évek során hol egyesültek, hol tovább szakadtak. Az állam megalakulását követően az arányos képviseleti rendszerben választott izraeli parlament felerősítette ezt a tendenciát. Az egyszerűség kedvéért Izrael első harminc évének kormányait „munkáspártinak” nevezem, és nem sorolom fel egyenként a változó pártneveket és szövetségeket.

halat fogtak, amelyet a két kibuc által közösen működtetett üzemben dolgoztak fel konzervvé. A gazdasági előnyök mellett a halászattal Izraelnek, Szíriával szemben a tóra formált igényét is megtámogatták.

Az 1950-es évek elején a kibucszövetség felbomlott. Nem gyakorlati ügy választotta el őket egymástól, hanem a szocialista elmélet és a Szovjetunió megítélése. Ein Gev két részre szakadt, és a szenvedélyes vita elviselhetetlenné vált a kibuc intim közösségén belül. Az Ein Gev 140 szovjetpárti tagja csatlakozott Ginosarhoz.

Az 1960-as és 1970-es években érték el a felnőttkort az eredeti telepések gyermekei. Néhányan magasabb szintű mezőgazdasági képzettséget szereztek, és az általuk bevezetett újítások tovább növelték Ginosar jólétét. Felújították a kunyhókat és a gyerekek otthonául szolgáló házakat. Minden tag szerény készpénzbeli juttatást kapott ruházkodásra, bútorra és utazásra. Kulturális és szabadidős létesítményeket is építettek. A kibuc temetőjében felállítottak egy holokauszt- emlékművet.*

Ebben a korszakban a kibuc a gazdálkodáson és halászáson túl újabb gazdasági tevékenységeket is bevezetett. Ennek szigorúan véve nem gazdasági oka volt, mert Ginosar gazdasága nagyon jól ment, de a kibucnyikok észrevették, hogy a mezőgazdaságban dolgozók termelékenysége a völgy forró klímájában negyven év felett erősen hanyatlik. A termelés erős éthosza azonban megkövetelte, hogy az idősödő tagoknak is találjanak munkát. A termelékenység növekedése következtében ráadásul kevesebb kézre volt szükség a kibuc földjein. Nyitottak egy pici műanyaggyárat. Ezt később elektromoskapcsológyárrá alakították, majd orvosi eszközöket kezdtek gyártani.

A Ginosar körüli festői táj a tó partján, amelyet az izraeli nyaralók a vízi sportok lehetősége, a keresztény zarándokok pedig Jézus életútjához való kötődése folytán nagyra értékeltek, a turizmus természetes központja lett. A kibuc tehát megnyitotta a *Nof Ginosart*,

* Joseph Cafri figyelemre méltó szobra a világ egyik legmeghatóbb holokauszt-emlékműve, noha valószínűleg a legkevésbé ismert is egyben. Egy talán harminc centiméter magas és húsz méter hosszú fekete kőtalapzatra vasúti síneket helyezett a táborokba tartó transzportok jelképeként. A sínek között keresztben fehér márványtáblákat fektettek le a Ginosar-tagok meggyilkolt szüleinek vagy testvéreinek nevével. Csak közvetlen családtagokat tüntettek fel, de így is 250 név szerepel. Avshalom, a futballszerető rossz jesivadiák például két szülőjét és öt testvérét sorolta fel, akik mind Litvániában maradtak. A sínek egy nagy, fekete, kissé megtört Dávid-csillagnál végződnek, amely egy bizonyos pontra irányítja a szemet, túl a tavon. Itt van Gamla, egy másik, Arbelhez és Massadához hasonló erődítmény egy hegycsúcson, ahol Josephus Flavius szerint a zsidók addig harcoltak a rómaiak ellen, míg végül csak két nő maradt életben.

azaz a Ginosari Kilátót, amely vendégházként és étteremként szolgált. Amikor egy fából készült csónakról, amelyet a ginosari halászok a partmenti agyagban találtak, kiderült, hogy kétezer éves, egy kis múzeum központi darabja vált belőle. A kibuc marketingesei azzal hirdették, hogy talán maga Jézus használta.

Ginosar és más kibucok aranykora az 1980-as évek közepéig tartott, de a nyugodt felszín alatt már kavargott a mély. A konzervatív Menachem Begin megválasztása izraeli miniszterelnököknek 1977-ben véget vetett a munkáspárti uralomnak, amely még az állam megalapítása előtt kezdődött. Ezzel a kibucok nagyvonalú állami – pénzügyi, adókedvezményben testet öltő és állami szerződéseket garantáló – támogatásának is vége szakadt. A változás nemcsak financiai, de pszichológiai szinten is megkezdődött. A kibucnyik identitás egyik pozitív eleme volt, hogy – mint a politikai filozófus Shlomo Avineri mondja – egy „szolgáló elithez” tartoztak, mint Plátón „őrei.” A kibucnyikok – mondja Tom Segev – „a nemzeti ideológia nemességét és papságát alkották”.⁸³⁵ David Ben-Gurion, Levi Eskol, Golda Meir, Simon Peres és Ehud Barak miniszterelnökök mind kibucokból jöttek.

Mivel a kibucmozgalom olyan fontos szerepet töltött be a munkáspárti politikában, Begin ellenszenvvel nézte. Az ő választói főként az arab országokból bevándorolt szefárd zsidók közül kerültek ki. A szefárdok szegényebbek voltak, és kevésbé hajlottak a szocializmusra, mint az európai születésű askenáziak, akik Izrael első éveit uralták. A legtöbb szefárdi kerülte a kibucokat, Begin szempontjából tehát politikailag hasznos volt, ha támadta őket. „Úszómedencés milliomosoknak” nevezte a kibuclakókat. A jellemzés ugyan könnyen nevetségesnek tekinthető, de sokkot okozott a magukat önzetlen élcsapatnak tekintő embereknek.

Ennél keményebb csapások is jöttek. A következő években Izraelben az infláció elérte a 400 vagy 500%-ot. A kamatok nem tartották a lépést, tehát erős gazdasági ösztönző keletkezett a hitelfelvételle. Ha évi 100 vagy akár 200%-ra vett fel valaki kölcsönt, szinte ingyen pénzt kapott, és ennek a kísértésnek a legtöbb kibuc – a legtöbb izraeli polgárhoz és vállalkozáshoz hasonlóan – nem tudott ellenállni. Amikor a kormány végül drasztikus intézkedésekkel megállította az inflációs spirált, a kibucok nem tudták fizetni a kölcsönök részleteit. Minden kibucnyikra 30 000 USD tőketartozás esett – a Mexikó egy főre

jutó adósságának harmincszorosa. Még nagyobb problémát jelentett, hogy a kibucmozgalom a tőzsdén helyezte el a készpénztartalékait, hogy ne eméssze fel őket az infláció, de a kibucvezetők nem nagyon értettek a piacokhoz. Könnyű célpontnak bizonyultak kétes brókerek számára, és rosszul végződő spekulációkba fogtak.

„A kibucmozgalmat pénzügyi vezetőinek hibái tették tönkre” – panaszoja Aharon Yadlin, korábbi miniszter és az Egyesült Kibuc Mozgalom titkára.⁸³⁶ Valójában nem a pénzügyi válság tette tönkre a kibucokat. A kormány 1989-ben, 1996-ban és 1999-ben is a segítségükre sietett. A bankok többszázmillió dollárnyi kölcsönt leírtak, a kormány is átvállalt valamennyit, a többit pedig átutemezték. Nem a hitelválság mérte a végső csapást a kibucokra, az inkább egy mélyebb folyamat tünete volt. Mint Yadlin rámutat, a hitelek azért jártak ilyen katasztrofális hatással, mert a pénznek csak kicsi részét fordították a kibuc bevételeinek növelésére. Ehelyett az életszínvonalat emelték belőle. Nem a hedonizmus készítette erre a kibucokat, hanem annak a reménye, hogy így megtarthatják a tagokat. Az 1970-es években ugyanis a kibucban nevelkedett gyerekek többsége elhagyta otthonát.

A dezertálás a Yaacov Oved által „a harmadik nemzedék problémájaként” leírt jelenség része volt. Oved maga is kibucnyik, és a Yad Tabenkin, az Egyesült Kibuc Mozgalom kutatási központjának és levéltárának kutatója világszerte tanulmányozta a kommunák történetét. Tipikus esetben, mondja, az alapítók teli vannak lelkesedéssel. A gyermekeik bizonyos mértékben „apáik árnyékában élnek, és valamit megőriznek a szellemiségből”.⁸³⁷ A következő generáció azonban „mindig problematikus.” Oved szerint a harmadik nemzedék „változásokat próbál bevezetni, vagy akár meg is tagadja szülei eszményeit.”

Ennek amerikai példája szerint Amana, a német protestáns szekta, amely a tizenkilencedik században telepedett le Iowában egy kommunában. A hét hozzájuk tartozó település virágzó gazdaságot épített fel háztartási eszközök gyártásával. Az 1930-as években azonban, amikor az unokák átvették a közösséget, fellázadtak a rendszer ellen. Az egyház vagyonát részvényekre bontották, és szétszerták a tagok között. Az Amana konyhai eszközök a kapitalista gazdaságba integrálódva továbbra is az amerikai konyhák díszai.

Hogy hasonló folyamat játszódhat le a kibucokban, az alapítók számára elképzelhetetlen volt. Ennek pont az ellenkezőjét várták. Nekik harcolniuk kellett saját burzsoá neveltetésük ellen, de úgy gondolták, „a kibuc éthoszában nevelkedő gyermekeinkből válnak

majd a legjobb kibucnyikok” – emlékszik vissza Zoel Darom, a Kfar Menachem kibuc egyik alapítója és a mozgalom egyik folyóiratának szerkesztője.⁸³⁸ Deganya egyik eredeti vezetője szerint: „ahhoz, hogy az emberek úgy érezzenek és gondolkodjanak, ahogy a teljes egyenlőségre és partneri viszonyra alapozott életben szükséges lenne, bele kell születniük.”⁸³⁹

A kibucok tehát a történelem legkomolyabb próbálkozását képviselték a szocializmus új emberének kinevelésére. Sztálin, Mao és Hitler is beszélt ilyesmiről, de egyetlen értelmes ember sem gondolhatta, hogy a terror és a tömeggyilkosság eszközével lehet jobb emberi lényeket teremteni. Itt viszont a gyermekeket a testvéries és gondoskodó környezetben csecsemőkoruktól fogva szocializmusra nevelték. Főként azért éltek együtt a gyermekházakban, ahelyett, hogy a szülők kunyhóiban aludtak volna, hogy jó szocialistává váljanak.* „A szülő-gyermek köteléket tudatosan lefokozták” – mondja Daniel Gavron izraeli szerző egy, a kibucmozgalommal rokonszenvező tanulmányban.⁸⁴⁰ A közösség egyenlőséget előíró szigorú szabályai szolgáltatták a szocializáció motorját, a leckét pedig a kibuc értékeit hangsúlyozó osztálytermekben tovább sulykolták.

Az eredmények mégis kiábrándítóak voltak. Mint Gavron mondja:

*A kibucok hetven éven át példátlan hatást gyakoroltak tagjaikra. Egyetlen totalitárius rendszernek sem volt ilyen abszolút hatalma polgárai felett, mint a szabad, önkéntes és demokratikus kibucoknak saját tagjaik felett... A kibuc szervezte életük minden elemét: lakásukat, munkájukat, egészségi ellátásukat, szabadidejüket, kultúrájukat, ételüket, ruházódásukat, nyaralásukat, hobbiikat és – mindenek fölött – gyermekeik oktatását és nevelését. Az optimális feltételek ellenére... az új környezetben nevelkedők... nem tették magukévá a közösségi és egalitárius értékeket.*⁸⁴¹

Végül a közös gyermekneveléssel szembeni lázadás roppantotta meg először a kibucrendszert. Egyre többen követelték, hogy a gyermekek a szülők otthonában aludhassanak. Elsősorban a fiatal anyák szóltak fel ennek érdekében. A Ginosarban a kibucba beházasodó nők vitték a vezető szerepet, de egyedül nem tudtak volna kikényszeríteni

* Ironikus módon Deganya a ritka kivételek közé tartozott a gyerekek elhelyezésének tekintetében. A legrégebbi kibucként saját szabályokat alakított ki, még azt megelőzően, hogy a gyerekek közös hálólhelye a kibucok normájává lett.

egy ekkora változást, a kibucok nagyobbik részében a „bennszülöttek” voltak az otthon alvás bajnokai. A legtöbb kibucban nevelkedett gyerek melegen emlékszik vissza a gyermekkorára, de ugyanezek az emberek felnőttként nem akarták, hogy a gyerekeik így nőjenek fel. Talán a szülői ösztön kerekedett felül az emlékeken? Vagy volt a kommunális neveletésnek egy sötétebb, elfojtott vagy eltagadott oldala?

Az bizonyos, hogy nem volt mindenki boldog ebben a rendszerben. Egyik unokatestvérem, Judit és Avshalom lánya úgy emlékszik rá, hogy óvodás korától fogva könyörgött a szüleinek, költözzenek a városba, hogy együtt élhessenek; ő pedig saját érdeklődését követtesse, ne kelljen a társaihoz alkalmazkodnia. Két, Izraelben 1991-ben megjelent könyv is bizonyítja, hogy nem voltak ritkák az efféle érzések. Az egyikben a gyermekek házaiban nevelkedettek keserű visszaemlékezéseit gyűjtötte össze Nurit Leshem, egy szintén kibucban nevelkedett pszichológus.⁸⁴² A másik Batya Gur népszerű izraeli krimi író *Gyilkosság a kibucban* címen megjelent regénye.

Bár Gur fikciót ír, általában pontosnak tartják az izraeli életről adott leírásait. Ebben a könyvben a főszereplő Moishe, a kibuc középkorú vezetője és két alapítójának gyermeke, így fakad ki egy közösségi gyűlésen:

Élénken emlékszem, hogy vitt vissza apám a gyerekek házába, amikor átszöktem éjszaka a szobájukba... Nem mondom, hogy semmi jó nem volt abban, ahogy felnőtünk, de mi van a két-ségbeeséssel, az éjszakákkal, amikor arra ébredtünk, hogy nem anya van ott anya helyett, nem apa apa helyett... Én magam szeretném betakarni a gyerekeimet este... és ha rosszat álmodnak, azt akarom, hogy az ágyamba bújjanak, ne a telefonhoz rohannak, ne kelljen kiszaladniuk éjszaka a szobánkat keresve, botladozva a köveken át, miközben minden árnyékban szörnyet látnak, csak hogy a végén egy bezárt ajtó előtt találják magukat, és visszavonszolgják őket a gyerekek házába.⁸⁴³

Az 1970-es években néhány kibuc áttért a családi szállás rendszerére. Ginosar csak az 1980-as évek végén tette meg ezt a lépést. Még 1994-ben is volt olyan kibuc, a libanoni határon fekvő Baram, ahol a kollektív hálójelű felszámolására tett javaslatot a nagygyűlés le-szavazta. Baram tartott ki a legtovább, de néhány évvel később ők is beadták a derekukat. Mint az egyik barami idealista magyarázta, aki

ellenezte a változást, „a többi kibucban a régi rendszer eltörlése... végül a kibuc felbomlásához vezet”.⁸⁴⁴

Az ilyen félelmek túlzottnak tündek. Hogyan lehetne ilyen drámai hatása egy, a kibuc gazdasági működésében annyira mellékes dolog-nak, mint a gyerekek alvóhelye? A valóságban azonban pontosan ek-kora hatása volt. A gyakorlatban a változás azt jelentette, hogy min-den lakóegységet meg kellett növelni további hálószobákkal. Jórészt ezekre a hatalmas építkezésekre fordították a hiteleket, amelyek fel-borították a kibucok gazdasági egyensúlyát. De ezen kívül egy rejtett következménye is lett a váltásnak, amelynek hosszú távú követke-zményei még mélyebbek voltak.

Platón képzeletbeli államában az „örök” gyermekeit közösen ne-velik, mert Platón úgy vélte, hogy a családi kötelékek utat nyitnak az önző individualizmusnak, amelynek eltörlésére törekedett. Mint elmondta, ha a szülők a közösség minden gyermekét a magukénak tekintik, elérik

[H]ogy az állam nem hull szét csoportokra, amelyek másra-másra mondják, hogy az „enyém”, nem ugyanarra; ez a házá-ba vonzol, amit csak tud, hogy ott kúporgassa másoktól külön-saját nőjét, gyermekét, és ezek bennük – csak az övék lévén – külön örömeiket, fájdalmakat csiholnak. (...) És így vajon az egymás közti vádak és pörlekedések nem tűnnek-e el körükből, hiszen nincs saját birtokuk, csak a testük, más mindenük közös. Így ugye nincs köztük marakodás, már amennyit a népek a va-gyon, a gyermek, a rokon birtoklásán marakodnak?⁸⁴⁵

A kibucokhoz képest Platón állama – amelyben az örök még azt sem tudták, hogy a közös gyermekek közül biológiailag melyik tartozik hozzájuk, s a feleségek is közösek voltak – groteszk paródia. A családi érzés és az önző materializmus közti kapcsolat azonban a kibucokban éppen úgy jelentkezett, mint Platón képzeletében. Amikor a gyerekek beköltöztek a szüleihez, „sok dolgot privatizáltak” – mondja Shlomo Avineri, Izrael első számú szocialista gondolkodója. Ez „a közös és a privát tér átfogó újraszervezéséhez vezetett”.⁸⁴⁶ Menachem Rosner, a haifai egyetem Kibucok és a Kooperatív Eszmény Kutatási Cent-rumának vezető tudósa, s maga is kibucnyik, úgy fogalmaz, hogy a kibuc „családmentes társadalomból erősen családalapú társadalom-má” alakult át, és ez szociológiai szempontból „forradalommal” ért fel.⁸⁴⁷

Az átalakulás egyik jele az újfajta ebédelési divat volt. Az ebédlő, ahol a kibuc közössége naponta háromszor összegyűlt, a hagyományos kibuc gerincét alkotta. Most pedig mind gyakrabban fordult elő, hogy otthon készítették el az ételt. A lakásokban fejlesztették a főzési lehetőségeket és – más kibucokhoz hasonlóan – Ginosar is megnyitotta saját boltját Hyper Ginosar néven.

Az új alvási és étkezési szokások tovább táplálták az individualizmus feléledését, ami kikezdte a kibuc éthoszáét és struktúráját. De a folyamat fő okát nem ezek szolgáltatták. A kibuc története valójában kezdettől fogva kompromisszumok sora volt az alapítók kemény szocialista eszményei és az egoizmus teljesen sosem kiirtható csírái között. Mint másutt, az eredeti kibucnyikok Ginosarban is lemondtak arról, hogy akár a ruházatukat is saját tulajdonuknak tekintsék. A ruhákat minden héten bevitték a központi mosodába, és cserébe (nagyjából) megfelelő méretű tiszta ruhát kaptak. Néhány év után a nők nem bírták tovább ezt a rendszert, és a kibuc megkötötte első kompromisszumát a magántulajdonnal. A második kompromisszum – mondja Darom – általában akkor következett be, amikor a brit hadseregéből a II. világháborúban önkéntesként szolgáló férfiak elektromos teafőzővel vagy valami kis bútordarabbal tértek haza. A kibuc nem kényszeríthette a tagjait arra, hogy adják fel a szerzeményeiket, de ezek elviselhetetlen egyenlőtlenséget teremtettek. A megoldás? Minden háztartás kapjon egy teafőzőt. Csakhogy amint minden lakásban volt már teafőző, máris megtették az első lépést a közös étkezések aláaknázása felé. Hasonló ciklusokban kaptak a tagok hűtőszekrényt, aztán televíziót.

Miután a ruhák magántulajdonba kerültek, a kibucok kezdetben nagy tételben közösen vették meg őket, a tagok azonban szerettek volna maguk választani, tehát bevezették a készpénzbeli juttatásokat. Végül hasonló történt a bútorok, a pipereszerék és az utazás esetében is. Az 1980-as években újabb változás kezdődött, amikor Ginosar tagsága – ahogy a legtöbb kibucé – megszavazta, hogy ezeket a különálló járandóságokat egy „inkluzív költségvetésben” fogják össze, amelyet a tagok arra költhettek, amire akartak. Ezt „privatizációnak” nevezték.

A privát költségvetéseket nemcsak a nagyobb fogyasztói szabadság vágya hajtotta, de a hitelválság következtében előálló költségek leszorításának igénye is, és a felismerés, hogy az ingyen osztogatott termékek pazarláshoz vezetnek. „A villany éjjel-nappal fel volt kapcsolva” – mesélte nekem Moshe, Ginosar egyik eredeti halásza, egy

nagy medveforma ember, akinek napégette arcát ritkás, katonásra vágott fehér haj koronázta. „Az étel is ingyen volt, az emberek tehát a barátaikat, de még az új ismerőseiket is behozták enni. Néha idegek is betértek, és ettek.” Végül Ginosar és más kibucok is pénzt kértek az áramszolgáltatásért és a közös étkezőben elfogyasztott ételért, s ennek megfelelően növelték a tagok privát költségvetését – ennek következtében az étel- és az energiafogyasztás erősen vissza is esett.

Az egyéni identitás és önérdek hajtásai mindig át tudtak bújni az önzetlen kollektívizmus épületének résein, de az 1980-as évek pénzügyi válsága tovább fokozta az erőziót, míg végül az egész építmény inogni kezdett, ami kikezdte a tagok biztonságérzetét. A kibucok csőd-helyzetbe kerültek, s noha a kormány segített az adósságrendezésben, a kibucnyikok tudták, hogy a nemzet nem szorul már rájuk a földek benépesítésében és a határok őrzésében. Milyen hosszú ideig fogja még támogatni a kibucokat? Ez a kérdés különösen a munkaképes koruk vége felé járókat aggasztotta. Mivel sosem képelték, hogy ilyen szorítóba kerülnek, nem tettek félre a nyugdíjakra. Feltételezték, hogy a kibuc mindig ott lesz, és ellátja őket.

„Az idősebbek félnek” – mondta a hetvenes éveiben járó Isaac, egy sűrű ősz hajú alacsony ember, Ginosar idős tagjainak képviselője. Mi lesz velük, ha a kibuc csődbe megy, hogyan gondoskodnak magukról, ha hirtelen teljesen piaci alapra kerül, ahogy a Ginosar vezetői tervezték? Beszélgetés közben megmutatta nekem a kunyhója körüli kicsi privát gyümölcsöst, tökéletes citrusokkal, pálmákkal és más trópusi fákkal. Isaac túlélte Auschwitzot és egy náci kivégzőosztagot, mielőtt kivándorolt volna Izraelbe, ahol Ginosarba küldték mezőgazdasági szakértőnek. A kibuc többnyire Isaac gyermekeivel egyidős vezetői megígérték, hogy gondoskodnak az idősekről, de nem voltak hajlandók lemondani arról, hogy új gazdasági alapokra állítsák a kibucot. „Mi gondoskodunk rólatok – de rólunk ki fog gondoskodni?” – kérdezték.

Noha az idősek voltak a legsérülékenyebbek, mindenkit megérintett a létbizonytalanság. A magánjövedelemmel – a külső munkahelyek után kapott nyugdíjjal, a kibucan kívül élő családtagoktól kapott ajándékkal vagy a holokauszt-túlélőknek járó német kárpótlással – rendelkezők egyre gyakrabban helyezték el a pénzüket személyes bankszámlákon ahelyett, hogy szabályszerűen a kollektíva

rendelkezésére bocsátották volna. Ez a kommunális etika szemmel látható meggyengüléséhez vezetett. „Régebben senki nem lépett a földre, vagy nem szemetelt, de ez is megváltozott” – mondta egy régi kibucnyik.⁸⁴⁸

Az önző viselkedés nem volt teljes újdonság: minden kibucban voltak semmittevők. A „paraziták paradicsoma” – szellemeskedett Ginosar egyik veteránja. Yuval Dror a Tel-Aviv-i Egyetem kibuc oktatási specialistája és a Hamadya kibuc tagja szerint „a hozzám hasonló emberek szocialistaként kezdték, aztán arra jutottak, hogy keményen dolgozol, és nem kapsz semmit, mások viszont nem dolgoznak annyit. Nagyon nem fair”.⁸⁴⁹ „Mindig voltak” ilyen problémák, mondja egyik unokatestvérem, aki a negyvenes éveiben hagyta el Ginosart, „de a kibucnyikbüszkeség folytán el lehetett viselni”. A hősi idők elmúltával, amikor a kibucokra már „nyomorult koldusként” tekintenek – mint Aharon Yedlin keserűen mondta –, ez az öntudat már nem segít.⁸⁵⁰

Az átgondolatlan kölcsönök és a spekuláció csak tünetei voltak egy mélyebb problémának. A mezőgazdaság nem tudott olyan életszínvonalat kínálni, amilyenre az izraeliek – beleértve a kibucok lakóit is – kezdtek vágyakozni. „Szerényen meg akartunk élni” – mondta nekem Moshe, a halász nosztalgikusan. „A gyerekek ma hallani sem akarják a »szerény« szót.” A gazdasági tevékenység kiegészítése termeléssel és szolgáltatásokkal – ahogy Ginosarban történt – növelte a bevételeket, de a hagyományos kibuc működése sok tekintetben nem volt gazdaságos.

Ginosarban a sok sikeres vállalkozás – a tagok egyéni tehetségének és leleményességének gyümölcse – mellett találkozni a kevésbé sikerült igyekezetek emlékeztetőivel is, amelyek a professzionális vezetés hiányát tükrözik. Ginosar földjei nagyon termékenyek: a banánligetei a legtermékenyebbek az egész országban. A műanyag- és elektronikagyárakat egy biotechnológiai vállalkozás követte, amely növényi szövetet klónozik, és banánhajtásokat értékesít közép-amerikai termelőknek. Amikor a struccfarmok jó befektetésnek tűntek Amerikában, Ginosar struccokat nevelt, és megtermékenyített tojásokat exportált Texasba. A korábbi gyermekházakat átalakították vendégházakká a nyaralók számára, akik a szállodák áránál olcsóbb és hosszabb időtartamú szállást kerestek.

Másfelől a kibuc ma vad pávák csapatának ad otthont – egy rég elfeledett simogató állatkert maradványaként. A Tiberias-Sefat út mentén, amelyet az alapítók az arabokkal szemben védtek, áll egy bezárt

vendéglő, amely valaha „kesztyűs csirkét” kínált. (Orvosi típusú kesztyűről van szó, mert egy kibucnyiknak az a gondolata támadt, hogy az ebédelők élvezettel szednék szét és ennék meg kézzel a grillcsirkéjüket, ha nem koszolódna közben össze a kezük.) A banánföldéken túl félig megépült épületek állnak, amelyek eredetileg bérlakásnak készültek idős emberek számára, de nem volt elég tőke a befejezésükhöz: a kibucot egy mézes szavú külső partner csábította a kalandba.

Még azok a kibucok is rá kellett ébredjenek, hogy a szoros társas szerkezet nem fért össze a hatásos igazgatással, amelyek a tehetséges menedzserek megtartása érdekében felhagytak a feladatok rotálásával. Hogyan rúgód ki vagy fokozod le a szomszédod? Ma Ginosar legtehetségesebb menedzserei – köztük Avshalom és Judit egyik fia – Ginosarban élnek, de más kibucokat igazgatnak. Ginosar viszont egy külsőt szerződttetett menedzserként. „Külső szakértőket hozunk be – mondta Isaac –, mert ők nem rokonai senkinek.”

A kibucok túlélése nemcsak a hatékony menedzsmenten múlik, hanem azon is, mennyire képesek megállítani a tagság elszivárgását. Gyakran a gazdaságilag legtermékenyebb tagok lépnek ki. Azt mondják, hogy a kibuc remek hely gyerekek és idős emberek számára, de a munkaképes korúaknak nem az: akik kint is jól megélnének, nagyobb valószínűséggel lázadnak a hagyományos egalitarizmus ellen. Dror szerint a Hamadyából kilépő menedzserekkel és szakemberekkel együtt távozott az utóbbi húsz év kibucitkári (CEO) feladatait ellátó tagok többsége is.

A kibucok régen eltávolodtak az alapítók eredeti eszményétől, a zsidó munkástól. A „ki szedi fel a szemetet” kérdése visszatérő probléma a szocialista elméletekben. A kibuc felfedezte, hogy a válasz: senki. Legalábbis senki a közösségből. Ma Ginosar földjeit thai munkások művelik, arabok takarítják a hotel szobáit, ők szolgálják fel az ételt is. Míg a legkevésbé kíváncsi munkára bér munkást lehetett importálni ugyan, de a szocialista eszményektől további szakításra volt szükség a kibuc legképzettebb dolgozóinak megtartása érdekében: be kellett vezetni a differenciált bért.

Először még a túlóra után járó fizetésre tett javaslat is vitát kavart, mert sértette a „mindenkinek szükségletei szerint” elvét. 1997-ben azonban Ginosarban elfogadták azt a radikálisabb lépést is, amelylyel a szakértelem szintjéhez kötötték a fizetést. Az első kibucot, amely ezt meglépte – a Golánon működő Ein Zivant – 1993-ban még ki akarták rakni a kibucmozgalomból, de túl sokan követték a példáját. A fizetési fokozatokat aszerint állapítják meg, mibe kerülne

felfogadni egy külsőst, a különbségek azonban nem háladhatják meg az 1:5 arányt, különben a közösség elveszíti különleges adóstatuszát. A kibucnyikok ezen túl vállalhatnak munkát a kibucn kívül is – Ginosar dolgozó tagjainak nagyjából negyede vállal is ilyen állást. Meg is tarthatják a piacon szerzett bérüket, a jelentős adók levonása után. Ezek közé tartozik a magas izraeli jövedelemadó és a kibuc külön adója, amiből az idősök ellátását és az egyéb közösségi funkciókat finanszírozzák.

Ahogy a nyugdíj nélkül maradó idősök nemzedéke ritkul, az adók is csökkeni fognak. Máris aggodalmak fogalmazódtak meg, hogy a magas adók visszatartják a tagokat a munkavállalástól. Egy fiatal kétgyermekes elvált anya, aki Ginosaron kívül könyvelőként dolgozik, azt mondta, elutasított egy előléptetési javaslatot. „Ha többet keresek, kevesebbet viszek haza” – tréfálkozott. Sejtésem szerint valódi oka inkább az volt, hogy nem szeretne volna, ha kevesebb idő marad a gyermekeire, de biztosan szerepet játszott a döntésben, hogy olyan csekély összeggel emelkedett volna a költőpénze.

Ginosar teljesen pénzalapú gazdaság lett. Az adózott jövedelmük-ből a tagok nemcsak az ételért és az elektromos áramért fizetnek, de minden áruért és szolgáltatásért, még az oktatásért is. Csak bizonyos szintű karbantartási munkák, az alapvető egészségügyi ellátás és a közös területeken végzett kertészeti munkák vannak ingyen. Ginosarban, mint más kibucokban is, napirenden van a kérdés, hogy a tagok tulajdonába kerülhet-e a lakásuk. Ginosar, ismét másokhoz hasonlóan, úgy próbál felszínen maradni, hogy a közelben lakásokat épít, amelyeket értékesít. A szépen gondozott pázsit és a kertek idilli környezetté varázsolják a kibucokat. Az ötlet szerint a külvárosokba költözőket lehetne odavonzani, akik egyben különféle szolgáltatásokat is vehetnének a kibuctól, például oktatást és időskori vagy csecsemőgondozást. Akár valóban olyan profitábilis vállalkozás lesz ez, mint remélik, akár nem, a kibuc tagok társadalmi integrálódása a környező tulajdonosok közé biztosan növeli a kibucnyikok vágyát, hogy saját tulajdonú otthonuk legyen.

A lakásokon túl a kibucok a termelőeszközök privatizálásán is gondolkodnak, amelyet úgy valósítanak meg, hogy részvényeket bocsátanak ki a tagoknak. Henry Near, a kibucok alapvető történetének szerzője a következőképp magyarázza a mögöttes okokat:

A kibucmozgalom történetének során a társadalmi változást többnyire a szocialista világnézettel való egyezése vagy

*összeférése alapján igazolták (vagy utasították el). Az 1980-as években azonban megváltozott az ideológiai háttér... Továbbra is megideologizálták az újításokat, de nem a szocializmusra, hanem a késő huszadik századi kapitalizmusra hivatkozva.*⁸⁵¹

A kibucmozgalom egyik korábbi vezetője és az új tendenciák ellenzője, Muki Tsur gúnyosan mondja: „a kapitalizmus legromantikusabb képével a kibucokban lehet találkozni.”⁸⁵²

A Tsurhoz és Yadinhoz hasonló emberek vezetésével a 270 kibuc közül 40 megalakította a „Kollektív Tendenciák” csoportot, amely ellenzi a szocializmus feladását. Ez azonban csak utóvédharc, a negyven kibuc csak a változás ütemét tekintve különbözik a többitől, a változás iránya ugyanaz. „Nem túlzás azt mondani, hogy a kibucok a halál szélén állnak” – mondja Daniel Gavron.⁸⁵³ Nem mintha az első úttörők építette közösségek eltűnnének – de „gyorsan közösséges településekké alakulnak át, amelyekben bizonyos vállalkozások közös tulajdonban állnak, van némi kooperáció és kölcsönös segítségnyújtás, néhány zsidó ünnepet közösen ünnepelnek, és évről évre fogyasztva bár, de megmaradnak az egalitárius hagyomány elemei”.⁸⁵⁴ 2001 áprilisában a *Jerusalem Post* arról számolt be, hogy Izrael középső részén fekvő Mishmar David „a kibucok közt elsőként... felszámolja magát, és egyszerű izraeli településsé válik”.⁸⁵⁵ A tagok 50:1 arányban megszavazták azt az átalakítást, amelynek révén mindegyikük saját tulajdonába veheti a lakását és részesedést kap a kibuc gyárában, miközben a földek egy részének értékesítésével kiegyenlítik a közösség kollektív tartozását.

A kibucok története hasonlít New Harmony és más tizenkilencedik századi amerikai kommunák történetéhez. Azok, amelyeket kifejezetten a szocializmus megvalósítása érdekében hoztak létre, gyorsan összeomlottak. Sok vallási közösség ugyanakkor, amelyekben a szocializmus csak kiegészítette a tagokat összekötő hitet, hosszú ideig sikeres maradt. A kibucoknak csak töredéke volt vallásos, de ezek jobban tartják magukat. A többiek esetében a cionizmus iránti szenvedélyes elköteleződés váltotta ki a vallásos hitet, az öreg veteránok pedig elégedetten tekintenek az eredményeikre. „Nem bánom, hogy így éltem le az életem – mondja Isaac. – Büszke vagyok rá, úgy érzem, tettem valamit.”

Izrael fejlődésének hősies kezdeti szakasza után azonban a kommunális életformát nem volt egyszerű fenntartani. Ovadia, aki izzadásgos munkával agyagot bányászott a Holt-tengerből, hogy támogassa

a kibucot, azt mondta nekem: „Most már azt hiszem, hogy tévedés ez a rendszer, mert nem mindenki adja a legtöbbet magából, ha ingyen is megkapja a dolgokat.” Isaac is elismeri: „Abnormálisak voltunk.” Az ország újjáépítésének, egy nép megmentésének hatalmas hajtóereje dolgozott bennük, ezért nagy dolgokat értek el. Az egyik cél azonban illúziónak bizonyult. Mint a Kinneret kibuc egy régi tagja mondja, „megpróbáltuk megváltoztatni az emberi természetet, megteremteni az új embert. Nagy sajnálatomra a kibuc nem volt erre képes”.⁸⁵⁶

Kinneret csak néhány kilométerre van Ginosartól délre, a Galileai-tenger szélén. A Ginosar alapítói itt tanulták a kibucnyírságot, s Ovadia itt csatlakozott a csoporthoz. Amikor Izrael Állam megalakult, a kinnereti temető egyik részét elkülönítették a diaszpórából visszatérő legfontosabb cionista alapító atyák testének végző nyughelye részére. Köztük van Moses Hess is, akinek fantasztikus személyes története rávilágít a szocializmus alapvető rejtélyeire.

Két ilyen rejtély van. Hogyan volt képes az emberi természettel ennyire nyilvánvalóan ellenkező gondolat gyorsabban és távolabbra elérni, mint bármilyen korábbi hit? És hogyan jöhettek létre az annyi humánus eszményre építő gondolatból az emberi történelem legkegyetlenebb rezsimejei?

Mielőtt Hess csontjait Kinneretbe vitték, hogy más cionista hősök mellett helyezték el, eredeti nyughelyükön másfajta megtiszteltetésben részesültek. A kölni sírt a Szociáldemokrata Párt megbízásából készült sírkő díszítette vésett felirattal: „A német szociáldemokrácia atyja”. E tiszteletadás teljesen helyénvaló, hiszen mielőtt cionistává lett volna, Hess – mint a fiatal Engels írta Owen *New Moral World* című folyóiratában – „a párt első kommunistája volt”. Hess döntő szerepet játszott abban, hogy Marx és Engels elfogadták a kommunista eszmét.

Hess, „a magas, cingár ember, jóságos szemekkel és kakasszerűen görbe nyakkal” – mint Marx jellemezte⁸⁵⁷ – „tisztá jelleméről” és „szent” életmódjáról volt híres.⁸⁵⁸ Miután elmenekült egy elvakult rabbi pálcája elől, aki megpróbálta belevetni a Talmudot, Hess elfordult a vallástól, és belevetette magát a felvilágosodás gondolatvilágába. Szelleme azonban nyugtalan maradt. Naplójában megvallotta, hogy „pihenés nélkül dolgoztam, hogy újra megtaláljam Istenem, akit elveszítettem... Nem maradhattam egész életemben szkeptikus.

Szükségem volt Istenre – és meg is találtam hosszú keresés, szörnyű harc után – saját szívemben”.⁸⁵⁹

A megtalált Isten a kommunizmus volt. 1846-ban összeállított katekizmusában Hess az új hitet szembeállítja a környező társadalom hitével. A keresztények reménye „a mennyei gyönyörűségben rejlik... Mi azonban e földön akarjuk a mennyországot”.⁸⁶⁰ Babeufnek tulajdonította „az új etika...alapjainak lefektetéséért” járó dicsőséget.⁸⁶¹ Azután lefordította németre Buonarroti emlékiratait az Egyenlők Összeesküvéséről.

Noha Hess sokkal idősebb volt Marxnál, és nála korábban tért meg a kommunizmushoz, hamarosan meghajolt a fiatalabb férfi jobb polemikus és teoretikus képességei előtt; Marxot „bálványának” nevezte, aki „végső csapást fog mérni minden középkori vallásosságra és politikára”.⁸⁶² Az alázata ellenére ugyanakkor a Marx nevéhez fűződő gondolatok jelentős részét – az elidegenedésről, az osztályharcról, az állam elorsodásáról és más témákról – már Hess írásai előre vetítik. A marxi retorika egyes híres passzusai is hozzá kötődnek – többek között a *Kommunista Kiáltvány* utalása „a Kommunizmus Kísértetére” –, valamint a kibucmozgalom vezérlő jelmondata is: „mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint”.⁸⁶³

Marx „nem mindig ismerte el nyilvánosan – vagy akár négy szem-közt”, mit köszönhet elmélete Hessnek, mondja finoman Shlomo Avineri.⁸⁶⁴ A lojalitását sem ismerte el. Hess sok éven át támogatta Marxot – néha még az Első Internacionálé találkozói is képviselte –, noha néhány elméleti kérdésben eltért a véleményük, és nem tetszett, hogy Marx olyan durván bánik el a vele egyet nem értőkkel. Marx viszont nem tudta megbocsátani Hessnek a tévelygéseit, különösen kitartó igyekezetét, hogy a történelmi szükségszerűség helyett etikai alapra helyezze a szocializmust. Hess – írta Marx Engelsnek – „a párt egyik olyan ürüléke”, amelyet Lassalle „begyűjt a saját trágyagyárához”.⁸⁶⁵ Engels pedig vidáman megírta Marxnak, hogy elcsábította Hess feleségét.⁸⁶⁶

Hess a Marx és Engels által annyira megvetett etikai alapok és az antiszemitizmus állandósulása feletti szorongása juttatta el a cionizmus gondolatáig. 1862-ben szinte előzmény nélkül közreadta *Róma és Jeruzsálem* című írását, amelyben megfogalmazta mélyen átélt zsidóságát. A következőket mondta:

Itt állok népem körében, miután húsz évig tőlük elidegenedve éltem, aktívan részt veszek ünnepeikben és böjtjeikben,

*emlékeikben és reményeikben, benső spirituális küzdelmeikben... Elevenen megjelenik előttem a kép: népem képe, amely elválaszthatatlanul egyesül az ősi örökséggel, a Szentfölddel, az Örök Várossal, a hellyel, ahol az élet isteni egységébe és az ember jövőendő testvériségébe vetett hit megszületett.*⁸⁶⁷

Hess nem adta fel a szocializmust, és nem is tért vissza az ortodox zsidó törvényekhez. Fő célja a zsidó nép egyesítése volt őseik földjén. De ahogy az idézett részletből nyilvánvaló, újra megtalált nacionalizmusa vallásos érzékenységekben és erkölcsi megfontolásokban gyökerezett. Sion újjáépítése nem pusztán nemzeti beteljesedés, hanem – a zsidó hagyománynak megfelelően – egy messianikus kor kezdete. Ez az elképzelés különbözik az ifjú Hess katekizmusának „földi mennyországától”. A zsidó hit szerint a messianizmus lényege nem az örökkévalóságban ránk váró jutalom, hanem az erkölcsi tökéletesedés.

Noha Hess úttörő volt, csak pályájának ebben az utolsó szakaszában szakadt el a korszellemtől. Korai írásai ahhoz a gondolati hullámhoz tartoztak, amelyet Isaiah Berlin „történeti–teológiai rendszereknek” nevez, s amely a tizenkilencedik század elején a német egyetemekről terjedt szét.⁸⁶⁸ A gondolatrendszer célja „az volt, hogy a művészetben vagy a tudományban találja meg az egyéni vagy nemzeti megváltást, amelyet a hagyományos keresztény egyházak a kritikus elmék számára nem tudtak már nyújtani.” Angliában, Olaszországban is hasonló kutatás indult – ahogy természetesen Franciaországban is, amely a legtöbbet tette annak a vákuumnak létrehozásáért, amely új rendszerek igényét hívta életre.

Franciaország volt a felvilágosodás fővárosa, a magukat *philosophe*-oknak (filozófusoknak) nevező tizennyolcadik századi írók által vezetett szellemi mozgalomnak. A *philosophe*-ok kitartó kampányban ostromozták az egyházat és a kinyilatkoztatott vallást, amelyet egyik vezetőjük, Voltaire csak „az a szégyenletes dolog” néven emlegetett. A kereszteshadjárat annyira hatékonynak bizonyult, hogy 1778-ra, amikor a nyolcvanhárom éves Voltaire több évtized után visszatért Párizsba, „győztes hadvezérként” fogadták, Peter Gay megfogalmazása szerint.⁸⁶⁹ A jezsuita rendet feloszlatták, és több jel is a vallásosság hanyatlását mutatta. Az antiklerikalizmus a legnagyobb hatást a képzetek és előkelők között érte el. „Az egyértelmű ateizmus viszonylag ritka volt, de a felvilágosodás tudósai, írói és polgári körében, akik a tizennyolcadik század végének szellemi divatjait

meghatározták, az egyértelmű kereszténység még ritkább volt” – írta a történész E. J. Hobsbawm.⁸⁷⁰

A hit hanyatlását a tudomány fejlődése is fokozta, de nem minden elveszett hit fordult a tudomány felé. „A divatos hölgyek tudományos könyveket tartottak az öltözőasztalkán és – mint Madame de Pompadour – a portréjukban kockát és teleszkópot helyeztek a lábukhoz” – írja a Durant szerzőpáros.⁸⁷¹ Ennek ellenére „ezernyi babona élt a felvilágosodás mellett”.⁸⁷² Ugyanez a Madame de Pompadour, XV. Lajos szeretője egy jósnőhöz járt, aki a kávézacsból olvasta ki a jövőt – az udvar más vezető személyiségei is hódoltak ennek a szokásnak.

Akik sem kereszténynek, sem ateistának nem tartották magukat, Voltaire-hez hasonlóan többnyire deisták voltak. A deizmus elfogadta Isten létezését, illetve valamilyen „magasabb lény” vagy „örök ok” létét, de tagadta az egyház legitimitását és a Szentírás autoritását. A deistákat az ateistáktól az választotta el, hogy szükségesnek tartottak valamilyen magyarázatot a teremtésre vagy féltek egy istentelen világ erkölcsi következményeitől.

A deizmus a francia forradalomban érte el megdicsőülését, amikor a keresztény naptárat felváltották egy másikkal, amely napjai, hónapjai és évszakai növények, állatok és időjárási jelenségek alapján kaptak nevet. Ez a váltás nem volt tartós – ahogy más újítások, például a Notre Dame katedrális átnevezése az Ész Templomává sem –, de rávilágít, milyen mélyen gyökerezik az emberben a vallás vonzása. Diderot, a felvilágosodás lobogójaként szolgáló *Encyclopédie* szerzője megvallotta, hogy nem tud „könnyek nélkül” végignézni egy vallási körmenetet.⁸⁷³

A legtöbb antropológus egyetért abban, hogy a vallás univerzális – még nem találták meg a logikai pozitivisták civilizációját. Mint Edward O. Wilson, a kiváló biológus mondta beszédében az 1999. évi Az Év Humanistája díj átadásán:

*Nem kétséges, hogy a spiritualitás és az ilyen vagy olyan vallásos magatartás rendkívül erős, és úgy tűnik, szükséges eleme az emberi létezésnek... A szekuláris humanista gondolkodók nem képesek kielégíteni ezt az ösztönt, még akkor sem, ha mellettük szólnak a tudományos bizonyítékok és az érvek; nyilván ez az oka annak, hogy az Amerikai Humanista Szövetségnek 5300 tagja van, a Déli Baptista Szövetségnek viszont tizenhatmillió.*⁸⁷⁴

Miután tehát a felvilágosodás diszkreditálta a kereszténységet, a tizenkilencedik század eleji Európa új hitre vágyott. Robert Owen mozgalma a templomra emlékeztető „tudomány csarnokaival” ezt a szükségletet próbálta kielégíteni, de nem tudott koherens doktrínát alkotni. Ha a szocializmus a hozzá hasonló különcök műve maradt volna, ugyanolyan marginális lenne, mint a humanizmus, a pacifizmus, az etikai kulturalizmus, a vegetarianizmus, az antialkoholizmus és más jó szándékú, de ostoba elméletek.

Engelsnek és Marxnak azonban sikerült vonzó vallási hitté formálni a szocializmust, és a nevükhöz kötődő szocializmus minden más változatot felszívott vagy elnyomott. Attlee például *A munkáspárt helye* (*The Labour Party in Perspective*) című írásában azt mondta, hogy gondolkodása inkább a kereszténységben és Owenben gyökerezik, mint Marxban, de Molière *bourgeois gentil homme*-jához hasonlóan, aki „prózában beszélt, bár nem tudott róla”, Attlee nyelve is tele volt marxi fogalmakkal. osztályharcról, történelmi materializmusról, a technológiai változás nyomán átalakuló társadalmi-gazdasági rendszerekről és hasonlókról beszélt. Owennél vagy az evangéliumokban semmi hasonló nem szerepel.

A marxizmus alakította vallássá a szocializmust, amikor a történelem egészét, az ember összes problémáját egyetlen drámába zsúfolta. „A kommunizmus a válasz a történelem rejtélyére” – mondta Marx. A rejtély megoldása nemcsak a múlt megértését, de a jövő előrelátását is lehetővé tette. „A szocializmust igazolni kívánó érvelésben a racionalitására vagy a kívánatosságára helyezett hangsúlyt Marxnál felváltotta a történelmi szükségszerűség” – mondja Hobsbawm – és ezzel „megalkotta a szocializmus legfélelmetesebb intellektuális fegyverét.”⁸⁷⁵ A szükségszerűség fogalma valójában nem intellektuális, hanem vallási fegyver. Nem logikai súlya, hanem pszichológiai ereje van, mint Engels ifjúkori pietizmusának, amelyben nagy szerepe volt az eleve elrendeltetésnek.

A szocializmus nem csak ebben követte a kinyilatkoztatást. Az emberiség megváltását egy eltiport osztályhoz kötötte, a választott nép ótestamentumi gondolatát kombinálva az újtestamentum próféciájával, amely szerint a lelki szegények öröklik a földet. A bibliához hasonlóan a marxista történelmi narratíva is megváltástörténet, amely három korszakra osztotta az időt: a primitív elégedettséggel jellemzett távoli múlt, a jelen szenvedésére és küzdelmére, valamint a harmonikus és boldog jövőre. Amikor a történelemnek célt adott, a szocializmus olyan szenvedélyeket kavart fel, amelyet egyetlen más

politikai filozófia sem tudott megérteni. Mint az amerikai szocialista értelmiségi, Irving Howe mondta:

*Nem sokan vannak, akik azért lettek szocialisták, mert meg voltak győződve a marxista gazdaságtan helyességéről, vagy úgy gondolták, hogy a mozgalom „osztályérdekeiket” szolgálja. Azért lettek szocialisták, mert magával ragadta őket a testvériség ígérete, mert a világ felizzott egy olyan idő ígéretével, amelyben az emberiség igazságosságban és békében élhet.*⁸⁷⁶

A legtöbb szocialista tagadja, hogy a hitelveik vallásos jellegűek. Nem mondta meg talán Marx, hogy a vallás ópium? A hit vallási jellegét mégis sok minden bizonyítja. Michael Harrington, egy jezsuita iskola eltévedt diákja, aki nemzedékének legkiválóbb amerikai szocialistája volt, azt írta egyszer: „Max Weber-i értelemben »vallásilag muzikálisnak« tartom magam, noha nem hiszek Istenben... »Vallásos természet vagyok vallás nélkül«, mélyen hívő ember, aki nem a természetfelettiben hisz.”⁸⁷⁷ Harrington egyik tanítványa, Norman Birnbaum még egyértelműbben fogalmaz: „A szocializmus minden formájában maga is megváltás-vallás.”⁸⁷⁸

Harrington talán nem szakított olyan határozottan a természetfelettil, mint hinni szeretne volna. A marxizmusban persze nincsenek istenek vagy angyalok, de vannak benne misztikus elemek. Azt állítja, hogy az emberi viselkedést absztrakt külső erők határozzák meg: az emberek nem azért teszik, amit tesznek, amit gondolnak, hanem a termelési eszközök és módok, továbbá az osztályszerkezet folytán. A misztikát tovább mélyíti, hogy Marx és Engels nem gondolták, hogy saját cselekedeteiket is az általuk leírt erők irányítják, de azt nem mondták meg, miért lehetnek éppen ők kivételek.

A marxizmus ugyanakkor nem tért el annyira nyilvánvalóan az empiriától, mint a kinyilatkoztatott vallás, és ez az eltérés nem vette el teljesen az elmélet tudományos jellegét. Marx és Engels az emberi viselkedés tudományos leírásának úttörői voltak. A „tudomány” szó csak a tizenkilencedik század elején jött igazán divatba, amikor felváltotta a korábbi „természetfilozófiát”, és komoly eszköztárat dolgozott ki. A tudomány nap nap után állt elő magyarázattal a hosszú ideje megmagyarázhatatlannak tűnő dolgokra, a marxizmus állítása tehát, hogy megfejtette a történelem kódját, nem tűnt teljesen valószínűtlennek.

Marx előtt Robert Owen is mindig tudományosnak nevezte tévékenységét (ahogy Saint Simon, Fourier és a többi utópikus szocialista is), és ez valójában így is volt. Owen kitalálta a szocializmust, aztán kísérleti közösségekben tesztelte. Az ilyen kísérletezés a tudományos módszer lényegéhez tartozik. Owen csak akkor tért el a tudományoságtól, amikor nem volt hajlandó tudomásul venni az eredményeket, csak hogy ne kelljen felülvizsgálnia a hipotézisét. Engels és Marx a kísérleti szocializmust prófétai szocializmusra cserélték, és azt állították, hogy ezzel az utópiából elértek a tudományig.

A marxizmus ereje tehát részben abból fakadt, hogy ki tudta eléigíteni a vallási éhséget, miközben azzal hízelt a hívőnek, hogy bölcsebb más, nem evilági vallások híveinél. Ezen túl a szocializmus által ígért jutalmak is vonzóbbak voltak, mint a bibliai vallásokban. Először is, nem kellett meghalni ahhoz, hogy élvezhessük őket. Ernest Belfort Bax, a brit marxizmus legbőbeszédűbb élharcosa *A szocializmus vallása (The Religion of Socialism)* című könyvében a fiatal Hesst elevenítette fel:

*A szocializmus... a vallást lehozza a mennyekből a földre... A jelennél messzebbre néz, de... nem egy másik világra, hanem egy másik és magasabb szintű társadalmi életre ezen a világon. Ez a... magasabb szintű társadalmi élet... amelynek végső lehetőségeit a nyelv ki sem tudja fejezni, a gondolat fel sem tudja fogni, a szocialista eszménye, ez a vallása.*⁸⁷⁹

Ugyanez az elragadó hangnem visszhangzik Trockij jóslatában, hogy a szocializmusban az átlagember is egy Beethoven vagy egy Goethe tehetségével rendelkezik majd vagy Harrington látomásában „egy teljesen új társadalomról, amely átlépi az emberi létezés egyes alapvető korlátait... Nem lesz többé szükséges a munka... Az édenkertben kiért büntetést letöltöttük”⁸⁸⁰

Ádám és Éva bukásának bibliai története az élet nehézségeire ad magyarázatot. Ezen túl azonban azt is kifejezi, hogy az ember éppúgy képes a rosszra, mint a jóra, ezzel pedig azt sugallja, hogy könnyíthetünk a nehézségeken, ha természetünk jobbik oldalát erősítjük. Mint Harrington merész ígérete mutatja, a szocializmus leegyszerűsítette a dolgot. Nem elég, hogy e világon és nem a következőben szállította a gyümölcsöt, de vajmi keveset kért ezért cserébe. A maximális elvárás a forradalom támogatása volt. A minimális semmi, hiszen az elkerülhetetlen történelmi erők folytán a szocializmus mindenképp

bekövetkezik. Egyik esetben sem kellett imádkozni vagy engedelmeskedni. Nem kellett áldozatokat hozni vagy adakozni. Nem kellett gyónni, bűnbánatot tartani vagy szembesülni az élet tragikumával, mint a nem szekuláris vallások híveinek. Nem kétséges, hogy a szocializmushoz vonzódók jelentős része – talán többsége – híve volt valamilyen humánus idealizmusnak, de ennek követelményeit szétterítette a társadalom egészén.

Ez tette a szocializmus vallását olyan vonzóvá, és ez a magyarázat arra is, miért volt olyan destruktív. A vallás mindenütt jelen van, messze visszanyúlik az emberiség hajnalára: a történelem előtti barlangrajzok is mitikus alakokat ábrázolnak. A kozmoszról alkotott korai elképzelésekben azonban nem nagyon volt olyasmi, amit moralitásnak nevezhetünk – vegyük csak a görög istenségek léha disznóságait. A Biblia ezt megváltoztatta. És a Biblia csak része volt egy globális átalakulásnak, amelyet a történész Herbert J. Muller az időszámításunk előtti hatodik századra tesz a zoroasztrizmus, hinduizmus, buddhizmus, konfucianizmus és taoizmus megjelenésével, ide sorolva a prófétai mozgalom tetőpontját a judaizmusban. Ezek a vallások, mondja:

*Eltávolodtak a réges-régi törzsi istenektől és természetistenektől, az istenség vagy a kozmikus rend egyetemesebb, spirituálisabb felfogása felé. Nem a nemzet anyagi sikeressége vagy a jó termés biztosítása volt az elsődleges problémájuk, hanem az ember spirituális jóléte. A földi lét kavargásán túli Jó látomását kínálták, amely megmenti az embert az étellel és a szexszel kapcsolatos megszállottságtól. Másképpen viszonyultak a felsőbb hatalmakhoz, de mindegyik út az idealista célt szolgálta. Az istenség szolgálata egyáltalán nem szolgaság volt.*⁸⁸¹

Ettől kezdve a világ nagyobb vallásai a világ természetéről alkotott elméletüket összekapcsolták valamilyen erkölcsi normarendszerrel. Két és félezer évvel később a szocializmus vallása elvágta ezt a kapcsolatot. Nem Isten hiánya különböztette meg e vallásoktól, hiszen a buddhizmusban és a konfucianizmusban sincs Isten, hanem a jó és a rossz, a helyes és a helytelen hiánya. Ezzel nyílt meg az út a szocializmus nevében elkövetett szörnyettek előtt.

A hagyományos vallások nevében is elkövettek persze szörnyű tetteket. Idézhetjük a keresztes hadjáratokat, az inkvizíciót, a World Trade Centert és más dolgokat. A végső megváltás – vallási vagy

szekuláris – gondolatát sok minden igazolására lehet felhasználni. A vallási fanatikusok a szent szövegek szelektív értelmezésével racionalizálják az általuk végbevitt pusztítást, találnak a kívülállók vagy az eltévelyedőknek tekintett hittestvérek támadását igazoló idézeteket. Eközben azonban figyelmen kívül hagyják vagy elnyomják a hitük kulcsfontosságú elemeit, a hívőhöz intézett, a cselekvés korlátait kijelölő morális felszólításokat. A szocializmusból ellenben teljesen hiányzik a hívőt korlátozó morális kód. A szocialista narratíva a történelemből erkölcs nélküli erkölcsi tanmesét faragott. Nem csoda, hogy annyival borzalmasabb a mérlege. A keresztes hadjáratok mintegy háromszáz év alatt kétfélmillió életet oltottak ki; Pol Pot három év alatt kiirtott ennyi embert. A magukat szocialistának nevező vallások 1917 óta több mint százmillió embert öltek meg. A hívő keresztények, muzulmánok, zsidók, buddhisták és hinduk rémtettei emellett eltörpülnek.

Nem minden szocialista volt gyilkos vagy amorális. Sokan őszinte humanitárius lelkek voltak – többségük a demokratikus szocializmus híve. A demokratikus szocializmus azonban önellentmondásnak bizonyult, mert ahol a szocialisták demokratikusan jártak el, ott egyre távolabb kerültek a szocializmustól. Jóval Lenin előtt látta már ezt a problémát néhány szocialista gondolkodó. Platón, Morus Tamás, Campanella és Edward Bellamy – akinek 1887-es *Visszatekintés* (*Looking Backward*) című könyve a legnépszerűbb szocialista könyv volt Amerikában – mind a kényszerre támaszkodtak, amint az Egyenlők Összeesküvésének tervei is. Csak egyszer tudták a demokratikus szocialisták megvalósítani a szocializmust. Ez volt a kibuc. És miután kipróbálták, demokratikusan úgy döntöttek, hogy megszüntetik.

FÜGGELÉK I.

A szocializmus csúcspontján: 1985*

Kommunizmus

Afganisztán
Albánia
Bulgária
Csehszlovákia
Észak-Korea
Jugoszlávia
Kambodzsa
Kelet-Németország
Kína
Kuba
Laosz
Lengyelország
Magyarország
Mongólia
Nicaragua
Románia
Szovjet Szocialista Köztársaságok
Szövetsége
Vietnam

Szociáldemokrácia

Ausztrália
Ausztria
Finnország
Franciaország
Görögország
Izrael
Olaszország
Portugália
Spanyolország
Svédország
Új-Zéland

A harmadik világ szocialista államai

Algéria
Angola
Barbados
Bissau-Guineai Köztársaság
Benini Köztársaság
Burkina Faso

* Ez volt az az év, melynek során a legtöbb szocialisták által irányított állam létezett. Néhány, diktatórikus kormányral, állami tulajdonban lévő gazdasággal és szoros szovjet kapcsolattal jellemezhető harmadik világbeli ország kapcsán nehéz eldönteni, hogy a „Kommunista” vagy a „Harmadik világbeli szocialista” államok közé tartoznak, és az én közvetlen célom szempontjából ez nem is igazán fontos. Nicaraguát az első, míg Etiópiát és Dél-Jement a második kategóriába soroltam. Mások talán másként tennének.

Burma (Mianmar)	Mozambik
Burundi	Peru
Costa Rica	Ruanda
Curaçao	São Tomé és Príncipe
Dominikai Köztársaság	Seychelle-szigetek
El Salvador	Sierra Leone
Etiópia	Suriname
Guyana	Szenegál
India	Szíria
Irak	Szomália
Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság	Szudán
Kenya	Tanzánia
Kongó	Togo
Kongói Demokratikus Köztársaság (Zaire)	Tunézia
Madagaszkár	Venezuela
Mali	Zambia
Mauritius	Zimbabwe
	Zöld-foki-szigetek

FÜGGELÉK II.

*A harmadik világ szocialista államai****Afrika**

Angola, 1975–1990/91
 Benin, 1972–1989
 Bissau-Guineai Köztársaság, 1974–1991
 Burkina Faso, 1983–1987
 Burundi, 1966–1993
 Dél-Afrika, 1994–napjainkig
 Egyenlítői-Guinea, 1968–1979
 Eritrea, 1993–napjainkig
 Etiópia, 1974–1991
 Ghána, 1957–1966
 Guinea, 1958–1984
 Kenya, 1965–1991
 Kongó, 1963–1991
 Kongói Demokratikus Köztársaság (Zaire), 1970–1991
 Madagaszkár, 1975–1992
 Mali, 1960–1968, 1974–1992
 Mauritius, 1982–1993
 Mozambik, 1975–1990
 Namíbia, 1989–napjainkig
 Ruanda, 1975–1991
 São Tomé és Príncipe, 1975–1990
 Seychelle-szigetek, 1977–1993
 Sierra Leone, 1967–1991
 Szenegál, 1952–napjainkig
 Szomália, 1969–1991
 Tanzánia, 1962–1992
 Togo, 1967–1992

* A kormány vagy a vezető párt önmeghatározása alapján.

Tunézia, 1957–1987
 Uganda, 1966–1971
 Zambia, 1965–1991
 Zimbabwe, 1980–1991
 Zöld-foki-szigetek, 1975–1991

Közel-Kelet

Algéria, 1962–1991
 Egyiptom, 1954–1980
 Irak, 1968–napjainkig
 Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság, 1967–1990
 Szíria, 1963–napjainkig
 Szudán, 1969–1985

Ázsia

Banglades, 1970–1975
 Burma (Mianmar), 1962–1988
 Kambodzsa, 1955–1970
 India, 1947–napjainkig
 Indonézia, 1949–1967
 Nepál, 1959–1960, 1994–1995
 Pakisztán, 1971–1977
 Sri Lanka, 1956–1977, 1994–napjainkig

Latin-Amerika és Karib-térség

Argentína, 1946–1955, 1973–1976
 Aruba, 1989–1994
 Barbados, 1976–1986, 1994–napjainkig
 Bolívia, 1952–1964
 Chile, 1932, 1970–1973
 Costa Rica, 1942–1948, 1949–napjainkig
 Curaçao, 1979–1984, 1985–1988
 Dominikai Köztársaság, 1962, 1978–1986
 El Salvador, 1979–1992
 Grenada, 1979–1983
 Guatemala, 1944–1954
 Guyana, 1953, 1957–napjainkig
 Jamaica, 1972–1980, 1989–napjainkig
 Peru, 1968–1975, 1985–1990
 Suriname, 1980–1987
 Venezuela, 1969–1989

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom az American Enterprise Institute elnökének, Chris DeMuth-nak és más tisztviselőinek is nagyvonalú támogatásukért, melyet a könyv írása során és azt megelőzően nyújtottak (és ahogy, remélem, a jövőben is fognak). Az AEI csodálatos munkahely több tucatnyi inspiráló kollégával. Mélyen hálás vagyok a Lynde and Harry Bradley Foundationnek, amely nagylelkűen támogatta az AEI-nél végzett munkámat.

Nem tudom, hogyan tudnám kifejezni hálámat Amanda Schnetzernek, kinek ragyogó kutatómunkája nélkül e könyv nem jöhetett volna létre. Noha a könyv írása során másik államba költözött, pusztán kedvességéből továbbra is segítséget nyújtott nekem. Egy ideig kétségbeesetten kerestem utódját, míg végül rátaláltam egy másik tehetséges kutatóra, Krista Shafferre, aki a projekt befejezéséig támogatott szakértelmével, és sok lényeges intuíciót köszönhetek neki. Az AEI könyvtárosa, Gene Hosey számtalan módon segített, és a projekt korai fázisaiban Gwen Wilbur személyében volt egy csodálatos személyzeti asszisztensem. További segítséget nyújtottak az AEI munkatársai, köztük Karlyn Bowman, Leigh Tripoli, Catherine Keane, Kelly O'Neal és Elizabeth Tencza.

Adósa vagyok Leon Aronnak és Charles Fairbanksnek az Oroszországgal, Arthur Waldronnak, Merle Goldmannek és Chong Pin Linnek a Kínával, illetve James Q. Wilsonnak az antropológiával kapcsolatos hasznos forrásaikért. Mark Kahan és Reuben Landman rabbi segítettek megérteni néhány teológiai kérdést, és rengeteg hasznos dolgot tanultam a John Earl Haynes-szel, Arch Puddingtonnal, Michael Novakkal, Seymour Martin Lipsettől, Ronald Radosh-sal, Roy Godsonnal, Herb Romersteinnel és Chris DeMuth-tal folytatott beszélgetéseimből is.

Számos ember vette a fáradságot, hogy megkönnyítse az Izraelben végzett kutatásomat, többek közt Hillel Halkin, Dan Polisar, Allen Roth, Amnon Tsoref, Ada Tsoref, Bracha Buber, Michael Makavsky, Laurie Verson és Hillel Fradkin. Hasonlóképpen segített a tanzániai kutatásom során Joel Barkan, Goran Hyden, Prosper Youm, Terry Townsend és Dave Peterson. Babeuf kapcsán Ian Birchalltól, Owenről a Robert Owen Memorial Museum munkatársától, John Hatton Davidsontól és a Historic New Harmony munkatársától, Kate Undermantól, Meanyről Peter Hafertől és Robert Reynoldstól, a George Meany Memorial Archives munkatársaitól, Nyereréről az Edinburgh-i Egyetemen dolgozó Gero Sheppersonától, Tanzániáról a World Bank munkatársától, Rene Vandendriestől, illetve számtalan egyéb témában Henry Palkától kaptam olyan információkat és anyagokat, melyeket egyébként nehéz vagy lehetetlen lett volna megszerezni.

Hálás vagyok mindazoknak, akik interjút adtak nekem, habár nem fogom felsorolni őket itt, Joan Wicken, Julius Nyerere ügyvezető aszisztense kivételével, aki annak ellenére, hogy jelenleg saját egészségéért küzd, kedves vendéglátásban részesített az egész napos interjúnk során, jól tudván, hogy az álláspontom a témában nem egyezik az övével.

Paul Johnson, Ben Wattenberg, a feleségem, Sally, a lányunk, Stephanie és az ő férje, Jon Shields elolvasták a kéziratot, és hasznos tanácsokkal láttak el, mint ahogyan Amanda Schnetzer és Krista Shaffer is. Külön köszönettel tartozom barátomnak, az Encounter Books munkatársának, Peter Colliernek, aki sokat tett a projekt megtervezéséért, s végig vezetett és fogta a kezemet, és hálás vagyok Carol Staswicknek is a könyv szerkesztésébe fektetett munkájáért.

Számos gyakornok segítette munkámat, akik közül Zainub Ashraf, Yitzhak Meirovich, Demetrios Datch, Sonny Lee, Julie Hernandez, Jonathan Lippman, Duncan Long, Kenneth MacPhail, Theodore Obenchain, Monika Tjia, Wouter Kolk, Matthew Ketchum, Rachel Rosenberg, Ondrej Matejka, Leanne Powner, David McCormack, Simonetta Capobianco, Melissa Habel és Jamie Fly munkája meghazudtolta fiatal korukat.

Köszönet két lányomnak is, Madeline-nek és Valerie-nek, akik rövidebb ideig nevelkedtek és éltek velem, hogy tolerálták a feszült zsörtölődésemet, és annál is inkább köszönöm szeretett feleségemnek, Sallynek, aki velem tölti minden idejét, bár igazán csak ő tudja, miért.

Végül szeretném megköszönni szüleimnek, Emanuelnek és Miriamnak, akik első tanáraitam voltak, még akkor is, ha mindent elfelejtettem abból, amit tanítottak nekem, és akik továbbra is tanítók. Mindkettőjüket nagyon szeretem, és remélem, figyelembe fogják venni az annak érdekében tett erőfeszítéseimet, hogy a hitüket a tisztelet jegyében tudjam elfogadni.

JEGYZETEK

BEVEZETÉS

Az új hit

1. „name of their dream”: Harrington, Michael: *Socialism*. New York, Bantam, 1973, 131. o.

1. FEJEZET: AZ EGYENLŐK ÖSSZEESKÜVÉSE

Babeuf forradalmat tervez

- 2 „Nowhere...first became”: Billington, James: *Fire in the Minds of Men: Origins of the Revolutionary Faith*. New York, Basic Books, 1980, 25. o.
- 3 „In condemning me”: Babeuf, Gracchus: *The Defense of Gracchus Babeuf before the High Court of Vendome*, szerk. és ford.: Scott, John Anthony. Amherst, Massachusetts, University of Massachusetts Press, 1967, 60, 48. o.
- 4 baptismal certificate: Thomson, David: *The Babeuf Plot: The Making of a Republican Legend*. London, Kegan, Paul, Trench, Trubner, & Col, Ltd., 1947; újra megjelent: Westport, Connecticut, Greenwood Press, 1975, 1. o. (az oldalszámok az új kiadásra vonatkoznak).
- 5 „I was a feudiste”: az idézet forrása: Rose, R. B.: *Gracchus Babeuf: The First Revolutionary Communist*. Stanford, California, Stanford University Press, 1978, 22. o.
- 6 „It will serve for ages”: uo., 54. o.
- 7 „The causes of the revolution”: „Lives of the French Revolutionists” *Quarterly Review*. London, 7. kötet, 1812. március és június, 436. o.
- 8 „Punishments of all kinds”: Bax, Ernest Belfort: *The Last Episode of the French Revolution: Being a History of Gracchus Babeuf and the Conspiracy of Equals*. London, Grant Richards Ltd., 1911, 62. o.

- 9 „adopted a revolutionary presence”: Rose: *First Revolutionary Communist*, 118. o.
- 10 „Anything burnable”: uo., 124. o.
- 11 „to the point of madness”: Birchall, Ian H.: *The Spectre of Babeuf*. New York, St. Martin's, 1997, 39. o.
- 12 „happiness is a new idea”: uo., 134. o.; Buonarroti, Philippe: *Babeuf's Conspiracy for Equality*, ford.: Bronterre O'Brien. London, H. Hetherington, 1836, 30. o.
- 13 „grain porters...intervened”: Rose, *First Revolutionary Communist*, 220. o.
- 14 „Urn of Robespierre!”: újraközli: Mathiez, Albert: *The Fall of Robespierre and Other Essays*. New York, Augustus M. Kelley, 1968 (a Williams & Norgate Ltd., London 1927-es kiadásának fordítását veszi át), 243. o.
- 15 „I freely confess”: uo., 246–247. o.
- 16 „a stern decree led”: Idézi „French Revolution: Conspiracy de Babeuf” *Quarterly Review*. London, 45. kötet, 1831. április és július, 179. o. (Az eredeti idézet franciául szerepel.)
- 17 „Two thousand persons perished”: uo., 180. o.
- 18 *l'Homme sans Dieu*: Billington: *Fire in the Minds of Men*, 76. o.
- 19 *atheist opera*: uo., 66. o.
- 20 *atheist poems*: Birchall: *Spectre*, 40. o.
- 21 „to add to the revolution”: Buonarroti, *Babeuf's Conspiracy*, 90. o.
- 22 „Equality! the first wish”: Maréchal, Sylvain: „Manifesto of the Equals” In Birchall: *Spectre*, 167. o.
- 23 „truly fraternal union”: Buonarroti: *Babeuf's Conspiracy*, 159. o.
- 24 „If there is a single man”: Birchall: *Spectre*, 169. o.
- 25 „remove from every individual”: „Manifesto of the Plebeians” In Birchall: *Spectre*, 172. o.
- 26 „only succeed in having”: uo., 171. o.
- 27 „A few hours' occupation”: Babeuf válasza „M.V.” levelére. Újraközli: Buonarroti: *Babeuf's Conspiracy*, 370. o.
- 28 „[F]ar from sending us”: Levél Dubois de Fosseux-nek, 1787. július 8. *Socialist Thought: A Documentary History*, szerk.: Fried, Albert és Sanders, Ronald. Garden City, New York, Anchor Books, 1964, 49. o.; lásd Babeuf válogatott írásai, Molnár Erik előszavával; [ford.: Csatlós János]; [szerk. és a jegyzeteket írta: Köpeczi Béla]. Budapest: Hungária, 1950. Budapest: Franklin Ny.
- 29 „organize a communal regime”: Babeuf: *Defense*, 57. o.
- 30 „no member of the community”: „Draft Economic Decree” Birchall: *Spectre*, 174. o.

- 31 „It is essential...”: Buonarroti: *Babeuf's Conspiracy*, 164. o.
- 32 „movement of workers”: „Draft Economic Decree” Birchall: *Spectre*, 175, 174. o.
- 33 „the extinction of those receptacles”: *Le Tribun du Peuple*. Újraközli: Buonarroti: *Babeuf's Conspiracy*, 371. o.
- 34 „Society must be made”: Babeuf: *Defense*, 57. o.
- 35 „In the social order”: Buonarroti: *Babeuf's Conspiracy*, 204. o.; lásd Philippe Buonarroti: *Összeeskiűvés az egyenlőségért*, [a jegyzeteket és az utószót írta: Hahner Péter] / [ford.: Dévényi Levente]. Budapest: Európa, 1987. Bp. [etc.]: Dabasi Ny.
- 36 „love equality, liberty”: uo., 207. o.
- 37 „render all affections”: uo., 159. o.
- 38 „so soon as the children”: uo., 172. o.
- 39 „sovereign importance”: uo., 230. o.
- 40 „that sublime worship”: uo., 30. o.
- 41 „curious view of Jews”: Higonnet, Patrice L. R., „Babeuf: Communist or Proto-Communist?” *Journal of Modern History*, 51. kötet, 4. szám. 1979. december, 778. o.
- 42 guillotining of the priest: Schama, Simon: *Citizens: A Chronicle of the French Revolution*. New York, Alfred A. Knopf, 1989, 730. o.; lásd Simon Schama: *Polgártársak: a francia forradalom krónikája*; [ford.: M. Nagy Miklós]. Budapest: Európa, 2001. Szekszárd: Szekszárdi Ny.
- 43 „have only been dreaming”: az idézet forrása: „French Revolution” *Quarterly Review*, 205–206. o.
- 44 „sole religion of the peoples”: az idézet forrása: Rose, R. B.: „Gracchus Babeuf: The First Modern Revolutionary” *Encounter*, 47. kötet, 1. szám. 1976. július, 31. o.
- 45 „a great example of justice”: Buonarroti: *Babeuf's Conspiracy*, 115. o.
- 46 „from the nearest lamppost”: Rose: *First Revolutionary Communist*, 239–240. o.
- 47 „publish...two decrees”: Buonarroti: *Babeuf's Conspiracy*, 143. o.
- 48 „entire people of Paris”: Bax: *Last Episode*, 150. o.
- 49 „necessarily very extended power”: Buonarroti: *Babeuf's Conspiracy*, 147. o.
- 50 „horrible cunning”: Rose, R. B.: „Babeuf, Dictatorship and Democracy” *Historical Studies*, 15. kötet, 58. szám. 1972. április, 233. o.
- 51 „level of opinion”: Rose: „Dictatorship and Democracy” 234. o.
- 52 „sovereign power”: Buonarroti: *Babeuf's Conspiracy*, 230. o.
- 53 „to govern judiciously”: Rose: *First Revolutionary Communist*, 214. o.
- 54 „calling in question”: Buonarroti: *Babeuf's Conspiracy*, 210. o.
- 55 „importance of women”: Birchall: *Spectre*, 69. o.

- 56 „The promulgation ceremony”: Doyle, William: *The Oxford History of the French Revolution*. New York és Oxford, Oxford University Press, 1989, 246. o.
- 57 „that to this Constitution”: Buonarroti: *Babeuf's Conspiracy*, 73. o.
- 58 „The routine was for”: Rose: *First Revolutionary Communist*, 294. o.
- 59 „last dying flicker”: Bax: *Last Episode*, 193. o.
- 60 „there was not such an organisation”: uo., 221. o.
- 61 „trial of individuals”: uo., 204. o.
- 62 „true principles of popular sovereignty”: Babeuf: *Defense*, 36. o.
- 63 „when Jesus spread His message”: uo., 86. o.
- 64 *Émile emigrated to America*: Thomson: *The Babeuf Plot*, 59. o.
- 65 *In his final letter*: Bax: *Last Episode*, 238. o.
- 66 „There is consolation”: Babeuf: *Defense*, 24. o.
- 67 reviewed in an influential journal: Eisenstein, Elizabeth, L.: *The First Professional Revolutionist: Filippo Michele Buonarroti (1761–1837)*. Cambridge, Harvard University Press, 1959, 67. o.
- 68 „inheritor of the ideas”: Robiquet: *Buonarroti et la Secte des Égaux*. 187. o. Az idézet forrása: uo., 98. o.
- 69 „Revolutionists' Handbook”: Cole, G. D. H.: *A History of Socialist Thought*. 1. kötet, *The Forerunners, 1789–1850*. London, Macmillan, 1967, 19. o.
- 70 *Marx is reported to have read*: Braunthal, Julius: *History of the International*. 1. kötet, 1864–1914, ford.: Collins, Henry és Mitchell, Kenneth. New York: Praeger, 1967, 35–36. o. (Megjelent németül, olaszul és oroszul is.)
- 71 „Class war”: Babeuf: *Defense*, 45. o.

2. FEJEZET: NEW HARMONY

Owen kísérlete

- 72 „changes at hand”: „First Discourse on a New System of Society” *Selected Works of Robert Owen*. 2. kötet, *The Development of Socialism*, szerk.: Claeys, Gregory. London, William Pickering, 1993, 3. o.
- 73 „[H]ere it is, in the heart”: „Second Discourse on a New System of Society” *Selected Work*. 2. kötet, 26. o.; lásd: *Robert Owen válogatott írásai / vál. és bev. A. L. Morton*; [ford.: Forgács Géza] Budapest: Gondolat, 1965. Budapest: Franklin Ny.
- 74 „what the Democrats of the Year IV”: Buonarroti, Philippe: *Babeuf's Conspiracy for Equality*. ford.: O'Brien, Bronterre. London, H. Hetherington, 1836, 213sk.

- 75 „Every social movement”: Engels, Frederick: *Herr Eugen Dühring's Revolution in Science (Anti-Dühring)*, szerk.: Dutt, C. New York, International Publishers, 1966, c1939.
- 76 „in an independent position”: Robert Owen: *Selected Works*. 4. kötet, *The Life of Robert Owen, Written by Himself*. szerk.: Claeys, Gregory. London: William Pickering, 1993, 83., 82. o.
- 77 „the most important experiment”: *uo.*, 112. o.
- 78 „the great majority were idle”: *uo.*, 109., 110. o.
- 79 *exaggerated the ills*: Podmore, Frank: *Robert Owen: A Biography*. New York: Haskell House, 1971; először megjelent: 1906, London: Hutchinson & Co.; London, Allen & Unwin; és New York, Augustus M. Kelley, 1. kötet, 82. o.
- 80 *He did not raise wages*: *uo.*, 1. kötet, 165. o.
- 81 „streets, daily swept”: Owen, Robert Dale: *Threading My Way*. New York, Robert M. Kelley, 1967; (először megjelent 1874-ben), 95. o.
- 82 *the „silent monitor”*: Owen, Robert: *Selected Works*. 4. kötet, *The Life of Robert Owen, Written by Himself*. szerk.: Claeys, Gregory. London, William Pickering, 1993, 132–33. o.; Robert Owen: *Nevelés és társadalom*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1957. Budapest: Franklin Ny.
- 83 „so simple a device”: *uo.*, 191. o.
- 84 „He had village watchmen”: Owen, R. D.: *Threading*, 93. o.
- 85 „Bug Hunters”: az idézet forrása: Podmore: *Robert Owen*, 1. kötet, 89. o.
- 86 „Foreign Ambassadors”: Robert Owen: *Selected Works*. 4. kötet, *The Life of Robert Owen, Written by Himself*. szerk.: Claeys, Gregory. London, William Pickering, 1993, 201. o.
- 87 „most popular individual”: *uo.*, 215. o.
- 88 „glanced over books”: Owen, R. D.: *Threading*, 90. o.
- 89 „for having read it”: Martineau, Harriet: *Harriet Martineau's Autobiography*. London, Virago Press, 1983; (első kiadása 1877-ben), 1. kötet, 233. o.
- 90 „responsible for his will”: Owen, R. D.: *Selected Works*, 3. kötet, *The Book of the New Moral World*, szerk.: Claeys, Gregory. London, William Pickering, 1993, 33., 20. o.
- 91 „constitution or organization”: *uo.*, 26. o.
- 92 „There is no sacrifice”: Robert Owen: *Selected Works*. 4. kötet, *The Life of Robert Owen, Written by Himself*. szerk.: Claeys, Gregory. London, William Pickering, 1993, 155. o.
- 93 „same absurd imagination”: *uo.*, 67. o.
- 94 „weak, imbecile animal”: az idézet forrása: Podmore: *Robert Owen*, 1. kötet, 247. o.

- 95 „bad and vicious habits”: „Report to the Committee of the Association for the Relief of the Manufacturing and Labouring Poor” *A Supplementary Appendix to the First Volume of the Life of Robert Owen*. London, Effingham Wilson, Royal Exchange, 1858; London, Frank Cass & Co Ltd., 1967, 58–59. o. (Szintén idézi: Podmore: *Robert Owen*, 1. kötet, 219. o.)
- 96 „intimately acquainted”: az idézet forrása: Harvey, Rowland Hill: *Robert Owen, Social Idealist*, szerk.: Caughey, John Walton Berkeley, University of California Press, 1949, 87. o.
- 97 „had asked for a mouse”: Cole, G. D. H.: *The Life of Robert Owen*, 3. utánnomás. Hamden, Connecticut, Archon, 1966, 185. o.
- 98 „men and women of a new race”: Owen: *New Moral World*, 5. rész, 290. o.
- 99 „their undisguised thoughts”: *uo.*
- 100 „produce a surplus”: *uo.*, 291. o.
- 101 „none need be required”: *uo.*, 292. o.
- 102 „a terrestrial paradise”: *uo.*, 4. rész, 208. o.
- 103 „Your titles, your rank”: *The Black Dwarf*, 12. kötet, 447. o., 1824. június 1. Idézet forrása: Harvey: *Robert Owen, Social Idealist*, 50–51. o.
- 104 „to receive willing passengers”: Robert Owen: *Selected Works*. 4. kötet, *The Life of Robert Owen, Written by Himself*. szerk.: Claeys, Gregory. London, William Pickering, 1993, 37. o.
- 105 *christened „Harmonie”*: Ld. Harvey: *Robert Owen, Social Idealist*, 97–98. o.; Podmore: *Robert Owen*. 1. kötet, 287. o.; „Why New Harmony” (publikálatlan), New Harmony sajtóanyag a Historic New Harmony terjesztésében, New Harmony, Indiana (a szöveget 2001 októberében kaptam kézhez), 1. o.; és Owen, R. D.: *Threading*, 239. o.
- 106 „success of the Rappites”: Owen, R. D.: *Threading*, 244. o.
- 107 „a village ready built”: *uo.*, 240. o.
- 108 „of Quakers? or Jews? ”: *Diary of William Owen*, szerk.: Hiatt, Joel W. Clifton, New Jersey, Augustus M. Kelley, 1973, 14–15. o.
- 109 „they cried out ‘say, sa’ ”: *uo.*, 44. o.
- 110 „exceed the most sanguine anticipations”: Owen levele William Allennek, 1825 április 25., újraközli: Bestor, Arthur: *Backwoods Utopias: The Sectarian Origins and the Owenite Phase of Communitarian Socialism in America: 1663–1829*, 2. kiadás. Philadelphia University of Pennsylvania Press, 1970 (első megjelenése 1950), 113–114. o.; és Arndt, Karl J. R. szerk.: *Harmony on the Wabash in Transition, 1824–1826*. Worcester, Harmony Society Press, 1982, 533–534. o.
- 111 „new state of society”: „Address Delivered by Robert Owen, of New Lanark” *Selected Works*, 2. kötet, 38., 41. o. Ld. még Lockwood, George

- B.: *The New Harmony Movement*. New York, AMS Press, 1971; (első megjelenése: New York, D. Appleton & Co., 1905), 83–84. o.
- 112 „*The enjoyment of a reformer*”: *Diary of William Owen*, 129–130. o.
- 113 „*A Society Circle is*”: Arndt: *Harmony on the Wabash*, 656. o.
- 114 „*dearth of skilled workmen*”: Bestor: *Backwoods Utopias*, 164. o.
- 115 „*potter, ager, saddler*”: William Owen levele Robert Dale Owennek, 1825. október 14. In Arndt: *Harmony on the Wabash*, 655. o.
- 116 „*the gardens and fields*”: Brown, Paul: *Twelve Months in New-Harmony*. Philadelphia, Porcupine Press, 1972, 36. o.
- 117 „*The hogs*”: *New Harmony: An Adventure in Happiness*, Papers of Thomas and Sarah Pears. szerk.: Pears, Thomas Clinton, Jr. Clifton, New Jersey, Augustus M. Kelley, 1973, 26. o.
- 118 „*perfect drones*”: William Owen Robert Dale Owennek, 1825. október 14. In Arndt: *Harmony on the Wabash*, 655. o.
- 119 „*the streets are filled*”: R. L. Baker levele Frederick Rapphoz, 1825. november 20. In Arndt: *Harmony on the Wabash*, 718. o.
- 120 „*instead of striving*”: Pears levele Benjamin Bakewellnek, 1825. szeptember 2. Pears: *New Harmony*, 24. o.
- 121 „*Reign of Reports*”: Pears: *New Harmony*, 24. o.
- 122 „*winter barley*”: uo., 26. o.
- 123 „*resolution languished*”: uo.
- 124 „*ten thousand unnecessary steps*”: Brown: *Twelve Months*, 26. o.
- 125 „*literally constantly thronged*”: Wm. H. Shephard levele R. H. Bakernek, 1825. november 12. In Arndt: *Harmony on the Wabash*, 706. o.
- 126 „*allowances of coffee*”: Brown: *Twelve Months*, 25. o.
- 127 „*our privations*”: Indiana Historical Commission: *New Harmony As Seen by Participants and Travelers*. Philadelphia, Porcupine Press, 1975, 44. o.
- 128 „*a pilfering disposition*”: Brown: *Twelve Months*, 36. o. Brown szívesen panaszkodott, de az esetről hasonló képet fest William Maclure, Owen New Harmony-beli partnerének levelezése Ld.: *Education and Reform at New Harmony*, Correspondence of William Maclure és Marie Duclos Fretageot, 1820–1833, szerk.: Bestor, Arthur E., Jr. Clifton, New Jersey, Augustus M. Kelley, 1973, 378. o.
- 129 „*meetings and entertainment*”: Pears: *New Harmony*, 28. o.
- 130 „*present inconveniences*”: Indiana Historical Commission: *Participants and Travelers*, 32., 29., 31. o.
- 131 „*If ever I should*”: Pears: *New Harmony*, 41. o.
- 132 „*as an Israelite*”: Owen, R. D.: *Threading*, 260. o.
- 133 „*schoolchildren gathered*”: Lockwood: *New Harmony Movement*, 104. o.

- 134 „*in downright earnest*”: az idézet forrása: uo., 111. o.
- 135 „*public declaration*”: uo., 105. o.
- 136 „*Feiba Peveli*”: uo., 114–115. o.
- 137 „*a degree of order*”: uo., 117. o.
- 138 „*[Squire B.]*”: Az interjút az 1850-es években A. J. MacDonald készítette, és a Yale University könyvtárában található az iratai között. Itt Noyes, John Humphrey: *History of American Socialisms*. New York, Dover, 1966, 56. o. alapján idézem. Némileg eltérő változatot közöl: Lockwood, *New Harmony Movement*, 179. o.
- 139 „*old Neef*”: az idézet forrása: Lockwood: *New Harmony Movement*, 246. o.
- 140 „*Man, up to this hour*”: Owen, Robert: *Oration, Containing, A Declaration of Mental Independence*. Újraközli: Arndt: *Harmony on the Wabash*, xx. o.
- 141 „*marriage....,unnatural*”: az idézet forrása: Harvey: *Robert Owen, Social Idealist*, 158. o.
- 142 „*promises*”: Podmore: *Robert Owen*, 2. kötet, 490–491. o.
- 143 „*real chastity*”: Harvey: *Robert Owen, Social Idealist*, 158. o.
- 144 „*I did not conjecture*”: Bestor: *Education and Reform at New Harmony*, 355. o.
- 145 „*general dog killing*”: Brown: *Twelve Months*, 86. o.
- 146 „*a funeral*”: Lockwood: *New Harmony Movement*, 157. o.
- 147 „*now firmly established*”: uo., 169., 172. o.
- 148 „*This proves*”: uo., 175. o.
- 149 „*People that had sense*”: az idézet forrása: Brown: *Twelve Months*, 111–112. o.
- 150 „*the most faithful*”: Robert Owen: *Selected Works*. 4. kötet, *The Life of Robert Owen, Written by Himself*. szerk.: Claeys, Gregory. London, William Pickering, 1993, 333. o.
- 151 „*We set out*”: az idézet forrása: Podmore: *Robert Owen*, 2. kötet, 360. o.
- 152 „*most potent factor*”: Lockwood: *New Harmony Movement*, 185. o.
- 153 „*a sensuous kingdom*”: Arndt: *Harmony on the Wabash*, 435. o.
- 154 „*between 250 and 300*”: Ld. Oved, Yaacov: *Two Hundred Years of American Communes*. New Brunswick, New Jersey, Transaction Books, 1988; és Williams, Julia Elizabeth: *An Analytical Tabulation of the North American Utopian Communities by Type, Longevity and Location*. Master's Thesis, University of South Dakota, 1939.
- 155 „*far too undeveloped*”: Robert Owen: *Selected Works*. 4. kötet, *The Life of Robert Owen, Written by Himself*. szerk.: Claeys, Gregory. London, William Pickering, 1993, 303. o.

- 156 „the West Indian ‘slave’”: az idézet forrása: Harvey: *Robert Owen, Social Idealist*, 147. o.
- 157 „no need of his wife’s”: Cole: *The Life*, 236. o.
- 158 „lost his humanity”: uo., *The Life*, 237. o.
- 159 *Social Hymns*: Podmore: *Robert Owen*: 2. kötet, 471. o.
- 160 „Outcasts”: újraközli: uo., 473. o.
- 161 „seventeen pairs of razors”: uo., 533. o.
- 162 „Mr. Owen was no financier”: Ironside, Isaac: az idézet forrása: uo., 571. o.
- 163 „Paris was deluged”: uo., 594. o.
- 164 „an idea as monstrous”: Robert Owen: *Selected Works*. 4. kötet, *The Life of Robert Owen, Written by Himself*. szerk.: Claeys, Gregory. London, William Pickering, 1993, 253. o.
- 165 „never in one instance”: uo., 285. o.
- 166 „I will lay my bones”: Holyoake, George Jacob: *Life és Last Days of Robert Owen*, 2. kiadás, szerk.: London, John Watts, 1859, 7. o.
- 167 „father passed away”: Podmore: *Robert Owen*, 2. kötet, 629. o.
- 168 „No man”: Cole: *The Life*, 33–34. o.
- 169 „the progress back”: Owen, Robert Dale: „To Amos Gilbert. Letter 11” *Free Enquirer*, 4. kötet, 18. szám. 1932. február 25., 140. o.
- 170 „If I expect (as I do...)”: Owen, Robert Dale: „To Amos Gilbert. Letter 18” *Free Enquirer*, 4. kötet, 28. szám. 1832. május 5., 223. o.
- 171 „I was cautioned”: az idézet forrása: Noyes: *History of American Socialisms*, 42. o.
- 172 „amid nature’s wild”: Albjerg, Victor Lincoln: *Richard Owen*. Lafayette, Indiana. The Archives of Purdue, 1946, 22. o.
- 173 „In Europe, where”: Owen, Robert Dale: „To Amos Gilbert. Letter 18” 223. o.

3. FEJEZET: TUDOMÁNYOS SZOCIALIZMUS

Engels tolmácsolja az istenség szavát

- 174 „these meetings partly resemble”: In: *Schweizerischer Republikaner*, 51. szám. 1843. június 27.; Marx, Karl és Engels, Frederick: *Collected Works*, 3. kötet, *Marx and Engels, 1843–44*. New York, International Publishers, 1975, 387–388. o.
- 175 „verifiable or obvious facts”: Marx és Engels: *Collected Works*, 3. kötet, *Marx and Engels, 1843–44*, 385. o.
- 176 „his manners have improved”: az idézet forrása: Mayer, Gustav: *Friedrich Engels: A Biography*. New York, Alfred A. Knopf, 1936, 5. o.

- 177 „wealthy manufacturers”: az idézet forrása: Carver, Terrell: *Friedrich Engels: His Life and Thought*. New York, St. Martin’s, 1990, 34. o.
- 178 „excellent wine”: az idézet forrása: Henderson, W.: *The Life of Friedrich Engels*. London, Frank Cass, 1976, 1. kötet, 14. o.
- 179 „Criticism of religion”: Karl Marx: „Toward the Critique of Hegel’s Philosophy of Law” az idézet forrása: Padover, Saul K.: *Karl Marx: An Intimate Biography*. New York, McGraw-Hill, 1978, 164. o.
- 180 „a wholehearted disciple”: Henderson, W.: *The Life*, 5.; Carver, Terrell: *Marx and Engels: The Intellectual Relationship*. Bloomington, Indiana University Press, 1983, 9. o.
- 181 „Enthusiasm was universal”: az idézet forrása: Henderson, W.: *The Life*, 14. o.
- 182 *audacious atheism*: Carver, Terrell: *Friedrich Engels*, 69, 76skk.
- 183 „We talked of questions”: McLellan, David: *Friedrich Engels*. New York, Viking, 1978, 21. o.
- 184 *his bags only partly unpacked*: Draper, Hal: *The Marx–Engels Chronicle*. New York, Schocken, 1985, 13. o.
- 185 „Description of...”: Ez eredetileg a „*Deutsches Bürgerbuch für 1845*”-ben jelent meg, majd angolul újraközölte a *New Moral World*. Ld: Marx, Karl és Engels, Frederick: *Collected Works*, 4. kötet, *Marx and Engels, 1844–45*. New York. International Publishers, 1975, 214–228. o.; lásd: *A kommunizmus alapelvei* / Engels Frigyes hagyatékából sajtó alá rendezte Bernstein Ede; ford.: Garami Ernő. Budapest: Népszava, [1918] Budapest: Világosság Ny.
- 186 „all these experiments”: Marx és Engels: *Collected Works*, 4. kötet, *Marx and Engels, 1844–45*, 222., 223., 227. o.
- 187 „genius”: Mayer: *Engels*, 56. o.
- 188 „Marx’s manuscript notes”: Carver, Terrell: *Marx and Engels*, 36. o.
- 189 „anti-semitic tendencies”: McLellan, David: *Karl Marx: His Life and Thought*. New York, Harper Colophon, 1977, 6. o.
- 190 „in complete agreement”: az idézet forrása: Henderson, W.: *The Life*, 1. kötet, 27. o.
- 191 „Gruen...is nothing but”: az idézet forrása: Padover, Saul K.: *Intimate Biography*, 212–213. o.
- 192 „decent and sincere polemics”: az idézet forrása: Lewis S. Feuer: *Marx and the Intellectuals*. Garden City, New York, Anchor Books, 1969, 43. o.
- 193 „first edition of 1845”: Henderson, W.: *The Life*, 1. kötet, 61. o.
- 194 „the relationship fulfilled”: Stedman Jones, Gareth: „Engels and the History of Marxism” *The History of Marxism*, 1. kötet, *Marxism*

- in *Marx's Day*. szerk.: Hobsbawm, Eric J. Bloomington, Indiana University Press, 1982, 296–297., 321. o.
- 195 „my heart revels”: Karlak, Heinrich: 1837. március 2., *The Letters of Karl Marx*, összeállította és ford.: Padover, Saul K. Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1979, 500–501. o.
- 196 „my own mother”: Padover, Saul K.: *Letters*, 163–164. o.
- 197 „Scrub my beloved Carl”: Heinrich és Henriette Karlak, 1835. november 18. In Padover, Saul K.: *Letters*, 493. o. Padover a leveleket betűhív átirásban közli, amely Marxné esetében a központozás hiányát is jelenti – úgy tűnik, ennek használatát sosem tanulta meg. A központozást én tettem a szövegbe.
- 198 „It will appear very singular”: *New Moral World*, 21. szám, 1843. november 18., *Collected Works*, 3. kötet, *Marx and Engels, 1843–44*, 407. o.
- 199 „the first proletarian revolutionists”: Feuer: *Marx and the Intellectuals*, 41–42. o.
- 200 „Marx...lost control”: Annenkov, Paul: *Reminiscences of Marx and Engels*. Moszkva, Foreign Languages Publication House, 1961, az idézet forrása: McLellan, *Karl Marx*, 157. o.
- 201 „makes me want to vomit”: az idézet forrása: Padover, Saul K.: *Intimate Biography*, 233. o.
- 202 „Strictly between ourselves”: Engels Marxnak, 1847. október [25]–26., *Collected Works*, 38. kötet, *Marx and Engels, 1844–51*. New York, International Publishers, 1982, 138–139. o.
- 203 „Confession of Faith”: Engels Marxnak, 1847. november 23–24., *Collected Works*, 38. kötet, *Marx and Engels, 1844–51*, 149. o.
- 204 „substantially [Marx's] work”: Engels, Frederick: *Karl Marx, Collected Works*, 21. kötet, *Marx and Engels, 1867–70*. New York, International Publishers, 1985, 61. o.
- 205 „very largely Engels's work”: Carver, Terrell: *Marx and Engels*, 78. o.
- 206 „The French certainly have”: az idézet forrása: Carver, Terrell: *Engels: Life and Thought*, 197. o.
- 207 „The system of mutual concessions”: az idézet forrása: Carver, Terrell: *Engels: Life and Thought*, 219. o.
- 208 „His honesty and the natural pride”: Mayer, *Engels*, 77. o.
- 209 „live too expensively”: Padover, Saul K.: *Letters*, 199. o.
- 210 „lose caste”: az idézet forrása: Carver, Terrell: *Engels: Life and Thought*, 144–145. o. Padover ugyanennek a levélnek kissé ügyetlenebb fordítását adja, és utal rá, hogy a „lose caste” kifejezést Marx angolul használja a szövegben. *Letters*, 235. o.

- 211 „workers must counteract”: újraközli: Tucker, Robert C. szerk.: *The Marx–Engels Reader*, 2. kiadás. New York, W. W. Norton, 1978, 506–507. o.
- 212 „years of civil wars”: Feuer: *Marx and the Intellectuals*, 16. o.
- 213 „the advanced party in Germany”: az idézet forrása: Nomad, Max: *Apostles of Revolution*. New York, Collier, 1961, 102. o.
- 214 „The universal war”: az idézet forrása: Henderson, W.: *The Life*, 1. kötet, 154. o.
- 215 „Croats, Pandurs, Czechs”: az idézet forrása: Nomad, Max: *Apostles*, 102. o.
- 216 „waste of time is too horrible”: az idézet forrása: Henderson, W.: *The Life*, 1. kötet, 44. o.
- 217 riding to the hounds: Feuer: *Marx and the Intellectuals*, 32. o.
- 218 „what are we to do”: az idézet forrása: Mayer: *Engels*, 196. o.
- 219 „incapable of doing anything”: Wilson, Edmund: *To the Finland Station*. New York, Farrar, Straus & Giroux, 1972, 245. o.
- 220 „paid unrestrained court”: Padover, Saul K.: *Intimate Biography*, 331. o.
- 221 „whole economic shit”: Henderson, W.: *The Life*, 2. kötet, 395. o.
- 222 „Alas we are so used to”: az idézet forrása: uo., 563. o.
- 223 records show transfers: Henderson, W.: *The Life*, 1. kötet, 205. o.
- 224 £27 per year: Flora, Peter; Kraus, Franz és Pfenning, Winfried (szerk.) *State, Economy, and Society in Western Europe, 1815–1975*, 2. kötet, *The Growth of Industrial Societies and Capitalist Economies*. Frankfurt, Campus Verlag, 1987, 368. o.
- 225 „women need guardians”: az idézet forrása: Padover, Saul K.: *Intimate Biography*, 341. o.
- 226 most disappointing book: McLellan: *Karl Marx*, 310. o.
- 227 It borrowed numerous sources: Carver, Terrell: *Marx and Engels*, 46. o.
- 228 „The book is a welding-together”: Wilson: *Finland Station*, 338–389. o.
- 229 „given an elephant”: McLellan: *Karl Marx*, 353. o.
- 230 „learned and unlearned spokesmen”: Padover, Saul K.: *Intimate Biography*, 369. o.
- 231 He cleverly adjusted: Henderson, W.: *The Life*, 2. kötet, 404. o.; Mayer, *Engels*, 197. o.; Padover, Saul K.: *Intimate Biography*, 368. o. (Padover szerint hét ismertetés jelent meg, Henderson szerint tíz. Más életrajzok valahol a kettő közé teszik a számot.)
- 232 „From the very first”: Padover, Saul K.: *Intimate Biography*, 394. o.
- 233 „the most abused”: az idézet forrása: McLellan: *Karl Marx*, 402. o.

- 234 „The so-called people's state”: Marx idézete, „After the Revolution: Marx Debates Bakunin” Tucker: *Marx–Engels Reader*, 546. o.
- 235 „moved to the moon”: Padover, Saul K.: *Intimate Biography*, 423. o.
- 236 „working for humanity”: Wilson: *Finland Station*, 361. o.; Henderson, W.: *The Life*, 2. kötet, 400. o.
- 237 „I have sacrificed”: Padover, Saul K.: *Intimate Biography*, 489. o.
- 238 „Liebknecht has finally”: az idézet forrása: *uo.*, 464. o.
- 239 „small-minded mediocrity”: az idézet forrása: McLellan: *Karl Marx*, 438. o.
- 240 „also an amiable man”: az idézet forrása: Henderson, W.: *The Life*, 2. kötet, 716. o.
- 241 *Christmas Day*: Bernstein, Eduard: *My Years of Exile: Reminiscences of a Socialist*, ford.: Miall, Bernard. Westport, Connecticut, Greenwood, 1986, 197. o.
- 242 „Bible of the Working Class”: Wolfe, Bertram D.: *Marxism: One Hundred Years in the Life of a Doctrine* New York, Dial Press, 1965; reprint, Dell, 1967, xiii. o.
- 243 „almost without exception miscalculated”: Padover, Saul K.: *Intimate Biography*, 370. o.
- 244 „the masterpiece”: *Uo.*, 360. o.
- 245 „hardly any influential”: Mayer: *Engels*, 235. o.
- 246 „Capital vol. I.”: Hobsbawm, Eric J.: „The Fortunes of Marx's and Engels's Writing;” Hobsbawm, Eric J.: *History of Marxism*, 1. kötet, 34. o.
- 247 „too idle to read”: az idézet forrása: Carver, Terrell: *Engels: Life and Thought*, 250. o.
- 248 *they studied together*: Steenson, Gary: *Karl Kautsky: 1854–1938: Marxism in the Classical Years*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1978, 46. o.
- 249 „while complaints are made”: Kautsky, Karl: *Frederick Engels: His Life, His Work and His Writings*, ford.: May Wood Simons. Chicago, Charles H. Kerr & Co., 1899, 17. o.; lásd: *Anti-Dühring: Dühring úr forradalmasítja a tudományt* / Engels Frigyes; ford.: Kemény György. Budapest: Népszava, [1946] Budapest: Világosság Ny.
- 250 „achieved canonical status”: Lichtheim, George: *Marxism: An Historical and Critical Study*. New York, Praeger, 1961, 241. o.
- 251 *also traced their views*: Stedman Jones, Gareth: „Engels and the History of Marxism” 293. o.
- 252 „Engels entered the hall”: az idézet forrása: Mayer: *Engels*, 331. o.
- 253 „sadly miss her tactful advice”: az idézet forrása: Henderson, W.: *The Life*, 2. kötet, 725. o.

- 254 „For all that I contributed”: az idézet forrása: McLellan: *Karl Marx*, 131. o.

4. FEJEZET: MI A TEENDŐ? Bernsteinnek kétségei támadnak

- 255 „higher, idealistic' orientation”: az idézet forrása: McLellan: *Karl Marx: His Life and Thought*. New Yorker, Harper Colophon, 1977, 435. o.
- 256 „to the lion's den”: az idézet forrása: Gay, Peter: *The Dilemma of Democratic Socialism: Eduard Bernstein's Challenge to Marx*. New York, Collier, 1962, 46. o.
- 257 „the English did not pronounce”: Bernstein, Eduard: *My Years of Exile: Reminiscences of a Socialist*, ford.: Miall, Bernard. Westport, Connecticut, Greenwood, 1986, 152–153. o.
- 258 „Engels' stormy temperament”: Bernstein: *Years of Exile*, 153. o.
- 259 *child's meager prospects*: Steger, Manfred B.: *The Quest for Evolutionary Socialism: Eduard Bernstein and Social Democracy*. Cambridge, England, Cambridge University Press, 1997, 25. o. (Bernstein gyermek- és ifjúkorának leírásában nagymértékben támaszkodom Steger elbeszélésére.)
- 260 *performed a drama*: Gay, Peter: *The Dilemma*, 25. o.
- 261 „Kautsky, a nimble”: Bernstein: *Years of Exile*, 107. o.
- 262 „red Orestes és Pylades”: Steenson, Gary: *Karl Kautsky: 1854–1938: Marxism in the Classical Years*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1978, 45–46. o.
- 263 „the two inseparables”: az idézet forrása: Bernstein: *Years of Exile*, 108. o.
- 264 *from morning to night*: Steger: *The Quest*, 49. o.
- 265 „absolutely no reason”: az idézet forrása: Gay, Peter: *The Dilemma*, 50. o.
- 266 „unquestionably the best newspaper”: *uo.*, 1. o.
- 267 „When this charmer”: Steenson, Gary: *Karl Kautsky: 1854–1938: Marxism in the Classical Years*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1978, 13. o.
- 268 „a born pedant”: *uo.*, 48. o.
- 269 „private lessons”: Steger: *The Quest*, 50. o.
- 270 *Bernstein deferred to his friend*: *uo.*, 58. o.
- 271 „I tried, by stretching”: az idézet forrása: Gay, Peter: *The Dilemma*, 73. o.

- 272 „a heavy line”: Bernstein, Eduard: „General Observations on Utopianism and Eclecticism” *Die Neue Zeit*, 1896. október 28., fordítása: *Marxism and Social Democracy: The Revisionist Debate, 1896–1898*, szerk.: Tudor, H. és Tudor, J. M. Cambridge, Anglia, Cambridge University Press, 1988, 74. o.
- 273 „the movement everything”: az idézet forrása: Gay, Peter: *The Dilemma*, 74. o.
- 274 „new age”: az idézet forrása: Steenson, Gary: *Karl Kautsky: 1854–1938: Marxism in the Classical Years*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1978, 80. o.
- 275 „Ede's present...pessimism”: az idézet forrása: uo., 122. o.
- 276 „Dr. Elephant”: Zeman, Z. A. B. és Scharlau, W. B. *The Merchant of Revolution: The Life of Alexander Israel Helphand (Parvus), 1867–1924*. London, Oxford University Press, 1965, 23. o.
- 277 „all the scientific foundations”: Parvus: „Bernstein's Statement” *Sächsischer Arbeiter-Zeitung*, 1898. február 9., fordítása: *Marxism and Social Democracy*, szerk.: Tudor és Tudor, 194. o.
- 278 „thought and spoke Polish”: Nettl, Peter: *Rosa Luxemburg*. Rövidített kiadás. London, Oxford University Press, 1969, 32. o.
- 279 „take over the means”: Luxemburg, Rosa: „Practical Consequences and General Character of the Theory” *Leipziger Volkszeitung*, 1898. szeptember 28., fordítás: *Marxism and Social Democracy*, szerk.: Tudor és Tudor, 270–271. o.
- 280 „rejection of the class standpoint”: Luxemburg, Rosa: „Practical Consequences” 272. o.
- 281 „becomes anything you please”: Luxemburg, Rosa: „The Method” *Leipziger Volkszeitung*, 1898. szeptember 21., fordítása: *Marxism and Social Democracy*, szerk.: Tudor és Tudor, 252. o.
- 282 asked Bernstein to resign: Gay, Peter: *The Dilemma*, 80. o.; Steenson, Gary: *Karl Kautsky: 1854–1938: Marxism in the Classical Years*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1978, 122–123. o.
- 283 „A hard battle”: „The Party Conference at Stuttgart: The Debate on the Press” fordítása: *Marxism and Social Democracy*, szerk.: Tudor és Tudor, 297., 294., 298. o.
- 284 „jubilant support”: uo., 302. o.
- 285 per capita income: Peter Flora et al., *State, Economy, and Society in Western Europe, 1815–1975*, 2. kötet, *The Growth of Industrial Societies and Capitalist Economies*. Chicago, St. James, 1983, 381–382, 398–389. Ld. még Maddison, Angus: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris: OECD Development Centre, 1995, table D-1a, 194., 196. o.

- 286 „All departments of life”: Gay, Peter: *The Dilemma*, 128. o.
- 287 „a slave to a doctrine”: Bernstein, Eduard: *Evolutionary Socialism* (New York: Schocken, 1961), 209–210. o.; Eduard Bernstein: *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai*. [Budapest]: [Kossuth Kiadó], [1971].
- 288 vote of 216 to 21: Steenson, Gary: *Karl Kautsky: 1854–1938: Marxism in the Classical Years*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1978, 118. o.
- 289 meeting of seventeen other exiles: Payne, Robert: *The Life and Death of Lenin*. New York, Simon & Schuster, 1964, 133. o.
- 290 „Nadya...and I started”: Lenin, V. I.: *Collected Works*, 37. kötet, *Letters to Relatives, 1893–1922*. Moszkva, Progress Publishers, 1977, 3. kiadás, 281. o.
- 291 „decisive and relentless”: az idézet forrása: Wilson, Edmund: *To the Finland Station*. New York, Farrar, Straus & Giroux, 1972, 447. o.
- 292 „smash its face in”: Valentinov, Nikolay: *Encounters with Lenin*, ford.: Rosta, Paul és Pierce, Brian. London, Oxford University Press, 1968, 184. o.
- 293 three or four servants: Valentinov, Nikolay: *The Early Years of Lenin*, ford. és szerk.: Theen, Rolf H. W. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1969, 16–17. o.
- 294 „My name is Vladimir”: Pravda: 1927. április 16., az idézet forrása: Fischer, Louis: *The Life of Lenin*. New York, Harper & Row, 1964, 17. o.
- 295 „most appallingly bad”: Szamuely Tibor: *The Russian Tradition*. New York, McGraw Hill, 1974, 213. o.
- 296 „captivated by him”: Valentinov, Nikolay: *Encounters with Lenin*, 64. o.
- 297 „Das Kapital is more read”: Karl Marx levele Friedrich Adolph Sorgéhoz, 1880. november 5. *The Letters of Karl Marx*. Összeállította és ford.: Padover, Saul K. Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1979, 330. o.
- 298 „sentimental tsarist times”: Gliksman, Jerzy: *Tell the West*. New York, Gresham Press, 1948, 350. o.
- 299 „The struggle for reforms”: az idézet forrása: Wolfe, Bertram D.: *Three Who Made a Revolution: A Biographical History*. New York, Dial Press, 1964; újranyomott kiadás, Dell, 1978, 120. o.
- 300 „the decisive aspect”: Pravda: 1923. május 30. Az idézet forrása: Fischer: *Life of Lenin*, 655. o.
- 301 „not a single Marxist”: az idézet forrása: Wolfe, Bertram D.: *An Ideology in Power: Reflections on the Russian Revolution*. New York, Stein & Day, 1969, 13. o.

- 302 „*history has no example*”: Karl Marx levele Ludwig Kugelmannhoz, 1871. április 12., Padover, Saul K.: *Letters*, 280. o.
- 303 „*spiritual reincarnation*”: Barzun, Jacques: *Darwin, Marx, Wagner*. Garden City, New York, Doubleday, 1958, 219. o.
- 304 „*The class condition*”: Steenson, Gary: *Karl Kautsky: 1854–1938: Marxism in the Classical Years*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1978, 91. o.
- 305 *the most influential publication*: Ulam, Adam: *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*. New York, Collier, 1968, 138. o.
- 306 „*the dictatorship of individuals*”: Lenin, V. I.: „The Immediate Tasks of the Soviet Government” *Collected Works*, 27. kötet, 1918. február–július. Moszkva, Progress Publishers, 1977, 3. utánnnyomás, 267. o.
- 307 „*From the philosophy*”: Lenin, V. I.: „Materialism and Empirico-Criticism” in *Collected Works*, 14. kötet, 1908. Moszkva, Progress Publishers, 1977, 4. utánnnyomás. 326. o.
- 308 „*omnipotent because it is true*”: Lenin, V. I.: „The Three Sources and Three Component Parts of Marxism” *Collected Works*, 19. kötet, 1913. március–december. Moszkva, Progress Publishers, 1977, 4. utánnnyomás, 23. o.
- 309 „*only three workmen*”: Trotzky, Leon [sic!]: *Lenin*. Garden City, New York, Garden City Books, 1959, 61. o.
- 310 „*There is no other man*”: Wolfe: *Three Who Made*, 229. o.
- 311 „*Lenin desires unity as*”: az idézet forrása: *uo.*, 611. o.

5. FEJEZET: A LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS

Lenin magához ragadja a hatalmat

- 312 „*all the citizens of Sarajevo*”: az idézet forrása: Casseels, Lavender: *The Archduke and the Assassin*. London, Frederick Muller, 1984, 176–177. o.
- 313 „*golden age*”: Kolakowski, Leszek: *Main Currents of Marxism*, 2. kötet, *The Golden Age*, ford.: Falla, P. S. Oxford, Clarendon, 1978, 1. o.
- 314 *electoral prominence in many countries*: az adatok mind Sassoon, Donald: *One Hundred Years of Socialism: The Western European Left in the Twentieth Century* c. könyvéből származnak. New York, The New Press, 1996, 10. o. (Sassoon 1.1. táblázatát vettem át, de egész számokra kerekítettem.)
- 315 „*hasten the overthrow*”: Schorske, Carl E.: *German Social Democracy, 1905–1917*. Cambridge, Harvard University Press, 1955, 83. o.

- 316 „*conciliator*”: az idézet forrása: Wolfe, Bertram D.: *Three Who Made a Revolution: A Biographical History*. New York, Dial Press, 1964; utánnnyomás: Dell, 1978, 522. o.
- 317 „*The bolsheviks behave*”: az idézet forrása: Schapiro, Leonard: *The Communist Party of the Soviet Union*. New York, Vintage, 1964, 89–90. o.
- 318 „*calculated to evoke*”: Lenin, V. I.: „Speech for the Defence (or for the Prosecution of the Menshevik Section of the Central Committee) Delivered at the Party Tribunal” *Collected Works*, 12. kötet, 1907. január–június. Moszkva, Progress Publishers, 1977, 4. utánnnyomás, 424–426. o. (A kiemelés az eredetiben.)
- 319 „*To reach the top*”: Essen, Maria: az idézet forrása: Fischer, Louis: *The Life of Lenin*. New York, Harper & Row, 1964, 43. o.; *Az ismeretlen Lenin: a titkos archívumból*, szerk.: Richard Pipes; [közread. a] XX. Század Intézet; [ford.: Kállai Tibor]. [Budapest]: Kairosz, 2002. Martonvásár: Akadémiai Ny.
- 320 *in 1911, he filched*: Ld. Ulam, Adam B.: *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*. New York, Collier, 1968, c1965, 283. o.
- 321 *Lenin refused „on principle*”: Lenin, V. I.: *Collected Works*, 43. kötet, 1893. december–1917. október. Moszkva, Progress Publishers, 1977, 3. utánnnyomás, 406. o.
- 322 „*unconditionally submit*”: az idézet forrása: Wolfe: *Three Who Made*, 610. o.
- 323 „*struck a mortal blow*”: Braunthal, Julius: *History of the International*, 1. kötet, 1864–1914, ford.: Collins, Henry és Mitchell, Kenneth. New York, Praeger, 1967, 355. o.
- 324 *they even agreed to join*: Sassoon, Donald: *One Hundred Years*, 27. o.
- 325 „*A victory of Russian despotism*”: az idézet forrása: Braunthal, Julius: *History of the International*, 2. kötet, 1914–1943, ford.: Clark, John. New York, Praeger, 1967, 13–14. o.
- 326 „*struggling that the world*”: az idézet forrása: Landauer, Carl: *European Socialism: A History of Ideas and Movements*. Berkeley, University of California Press, 1959, 1. kötet, 510. o.
- 327 „*To bayonet*”: az idézet forrása: Ulam, Adam B.: *The Bolsheviks*, 303. o.
- 328 „*a war between Austria*”: Wolfe: *Three Who Made*, 577. o.
- 329 „*the workers will pay*”: Gorky, Maxim: *Days with Lenin*. New York, International Publishers, 1932, 23. o.
- 330 „*the opinion of Dr. Adler*”: az idézet forrása: Shub, David: *Lenin*. Baltimore, Penguin, 1966, 158. o.

- 331 „Objectively, who profits”: az idézet forrása: Ulam, Adam B.: *The Bolsheviks*, 306. o.
- 332 „evil and dangerous goats”: Berlin, Isaiah: *The Sense of Reality*. New York, Farrar, Straus & Giroux, 1997, 139. o.
- 333 „ripe for seizing power”: Wolfe, Bertram D.: *An Ideology in Power: Reflections on the Russian Revolution* New York, Stein & Day, 1969, 28. o.
- 334 *no poorer than Germany*: A közgazdász Paul Bairoch szerint Németország egy főre jutó GNP-je az 1960-as USD árfolyam szerint mérve 1850-ben elérte a 308 \$-t, míg Oroszországban ugyanez 1913-ban 326 \$ volt. Ld.: „Europe's Gross National Product: 1800–1975” *Journal of European Economic History*, 5. kötet, 2. szám (1976. ősz), 286. o., 6. táblázat.
- 335 „not to spare dictatorial methods”: az idézet forrása: Fischer: *Life of Lenin*, 480. o.
- 336 „How could they”: Milovan Djilas, *The Unperfect Society*, ford.: Cooke, Dorian. New York, Harcourt, Brace & World, 1969, 131. o.
- 337 *averaged one employee*: Pipes, Richard: *The Russian Revolution*. New York, Alfred A. Knopf, 1990, 731. o.
- 338 „making economic concessions”: az idézet forrása: Pipes, Richard: *Russia under the Bolshevik Regime*. New York, Alfred A. Knopf, 1993, 374. o.
- 339 „He sat on the stairs”: Shub: *Lenin*, 324. o.
- 340 „a good lesson”: Trotzky, Leon [sic!]: *Lenin*. Garden City, New York, Garden City Books, 1959, 123. o.
- 341 „The greatest inward mobilization”: Trotzky: *Lenin*, 147–148. o.
- 342 „He worked from morn”: Fischer: *Life of Lenin*, 344. o.
- 343 „without a trace of hauteur”: Russell, Bertrand: *Bolshevism: Practice and Theory*. New York, Harcourt, Brace & Howe, 1920, 35. o., idézet forrása: Fischer, *Life of Lenin*, 407. o.
- 344 „intolerant of any”: Balabanoff, Angelica: *Impressions of Lenin*, ford.: Cesari, Isotta. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1964, 5. o.
- 345 „He does his work imperiously”: az idézet forrása: Wolfe: *Three Who Made*, 494. o.
- 346 „ruthless war”: „Comrade Workers, Forward to the Last Decisive Fight!” In Lenin, V. I.: *Collected Works*, 2. kötet, 1918. július–1919. március. Moszkva, Progress Publishers, 1981, 3. utánnnyomás, 57. o.
- 347 „means of political terror”: az idézet forrása: Ulam, Adam B.: *The Bolsheviks*, 384. o.
- 348 „Do you think we can”: az idézet forrása: Trotzky: *Lenin*, 137. o.

- 349 „absolute necessity of the terror”: uo., 137–138. o.
- 350 „merciless mass terror”: az idézet forrása: Fischer: *Life of Lenin*, 278. o.; és Shub: *Lenin*, 360. o.
- 351 „In Nizhni Novgorod”: az idézet forrása: Shub, *Lenin*, 360. o.
- 352 „a Fouquier-Tinville”: uo., 345. o.
- 353 „wasting your energies”: Gorky: *Days with Lenin*, 44. o.
- 354 „In this accursed world”: uo., 39. o.
- 355 „so-called freedom of the press”: az idézet forrása: Shub: *Lenin*, 274. o.
- 356 „execution by shooting”: az idézet forrása: uo., 429. o.
- 357 „coup de théâtre”: Pipes: *Russian Revolution*, 638. o.
- 358 „traitor [to] socialism”: az idézet forrása: uo., 807. o.
- 359 *to enforce this ban on factions*: Pipes: *Bolshevik Regime*, 456. o.
- 360 „monarchist monuments removed”: Fischer: *Life of Lenin*, 260. o.
- 361 „toast of the Western socialists”: Ulam, Adam B.: *Expansion and Coexistence: Soviet Foreign Policy, 1917–73*, 2. utánnnyomás. New York, Holt, Rhinehart, 1974, 110. o.
- 362 „Be firm”: az idézet forrása: Shub: *Lenin*, 388. o.
- 363 „very advantageous”: „Political Report of the Central Committee RKP(b) to the Ninth All-Russian Conference of the Communist Party” ford.: *The Unknown Lenin: From the Secret Archive*, szerk.: Pipes, Richard. New Haven, Yale University Press, 1996, 96. o.
- 364 „From the projected borders”: „Political Report of the Central Committee” 107. o.
- 365 „we must limit ourselves”: Pipes: *Unknown Lenin*, 114. o.

6. FEJEZET: FASIZMUS Mussolini eretnek lesz

- 366 „I wish to proceed”: Spence, Jonathan D.: *The Search for Modern China*. New York, W. W. Norton, 1990, 338. o.
- 367 „No one followed”: Sarfatti, Margherita G.: *The Life of Benito Mussolini*, ford.: Whyte Frederic. New York, Frederick A. Stokes, 1925, 261. o.; lásd M. G. Sarfatti: *Mussolini élete*, előszóval ellátta B. Mussolini; ford.: Kosztolányi Dezső. Megjelenés: Budapest: Egyetemi Ny., [1927].
- 368 *follower of Bakunin's*: Balabanoff, Angelica.: *My Life As a Rebel*. New York, Harper, 1938, 45. o.
- 369 „pulsing with socialistic theories”: Mussolini, Benito: *My Rise and Fall*. New York, Da Capo Press, 1998, 1. kötet, 3. o.

- 370 *read sections of...* Das Kapital: Smith, Denis Mack: *Mussolini*. New York, Alfred A. Knopf, 1982, 1. o.
- 371 „Babeuf still smiles”: *Opera Omnia di Benito Mussolini*, a cura di Edoardo e Duilio Susmel, 1. kötet, *Dagli inizi all'ultima sosta, Romagna*. 1901. december 1–1908. február 5. Firenze, La Fenice, 1951, 27. o. ford.: Capobianco, Simonetta.
- 372 „the Anti-christ”: Balabanoff, Angelica: *My Life*, 50. o.
- 373 „gigantic” drinking bouts: Monelli, Paolo: *Mussolini: The Intimate Life of a Demagogue*. ford.: Maxwell, Brigid. New York, Vanguard, 1954, 46. o.
- 374 *mirroring Lenin*: Gregor, A. James: *Young Mussolini and the Intellectual Origins of Fascism*. Berkeley, University of California Press, 1979, 42–43. o.
- 375 „taken the right path”: Lenin, V. I.: *Collected Works*, 1. kötet, 1912. április–1913. március. Moszkva, Progress Publishers, 1978, 5. utánnyomás, 172. o.
- 376 „Mussoliniani”: Gregor: *Young Mussolini*, 135. o.
- 377 „Both insisted”: *uo.*, 133. o.
- 378 „The Socialist International is dead”: Smith, Mack: *Mussolini*, 23. o.; Gregor: *Young Mussolini*, 161. o.
- 379 „bred, my very bones”: az idézet forrása: Sarfatti: *The Life*, 263. o.; lásd: M. G. Sarfatti: *Mussolini élete*, előszóval ellátta B. Mussolini; ford.: Kosztolányi Dezső. Megjelenés: Budapest: Egyetemi Ny., [1927].
- 380 „internationalism was crumbling”: Mussolini: *My Rise*, 1. kötet, 36. o.
- 381 „sentiment of nationality exists”: az idézet forrása: Gregor: *Young Mussolini*, 179. o.
- 382 „Proletarians, come”: Ridley, Jasper: *Mussolini*. New York, St. Martin's, 1997, 71. o.
- 383 „desperately Italian”: Mussolini: *My Rise*, 1. kötet, 25. o.
- 384 „aesthetic conception”: Sternhell, Zeev; Sznajder, Mario és Asheri, Maia: *The Birth of Fascist Ideology*, ford.: Maisel, David. Princeton, Princeton University Press, 1994, 30. o.
- 385 „It called for 'land to the peasants'”: Smith, Mack: *Mussolini*, 36. o.
- 386 „there was no space”: Paxton, Robert: „The Five Stages of Fascism” *Journal of Modern History*, 70. kötet, 1. szám, 1998. március, 15. o.
- 387 „combatants és producers”: Sternhell: *The Birth*, 224. o.
- 388 „quick to remind”: Gregor: *Young Mussolini*, 227. o.
- 389 *Here was proof*: Sarfatti: *The Life*, 264. o.; és Gregor, A. James: *The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century*. New Haven, Yale University Press, 2000, 137., 141. o.

- 390 „Two religions”: Mussolini: *My Rise*, 1. kötet, 96. o.
- 391 „What a character!”: Monelli: *Intimate Life*, 95. o.
- 392 „What is the Cheka”: Ridley: *Mussolini*, 162. o.
- 393 „I declare here”: Mussolini: *My Rise*, 1. kötet, 231. o.; *Mussolini válogatott beszédei, 1922–1925* / ford.: Gróf Zichy Rafaelné Pallavicini Edina. Megjelenés: Budapest: Magyar Irod. Társ., 1927.
- 394 „Soviet Robin Hood”: Davies, Joseph E.: *Mission to Moscow*. Garden City, New York, Garden City Books, 1943, 244. o.
- 395 „dimensions of permanent greatness”: Washburn Child, Richard: *Foreword to Mussolini, My Rise*, 1. kötet, vii. o.
- 396 „listening to a speech”: Smith, Mack: *Mussolini*, 135. o.
- 397 *Charter of Labor*: Finer, Herman: *Mussolini's Italy*. New York, Grosset & Dunlap, 503–504. o.
- 398 „Italy is advanced”: Mussolini: *My Rise*, 1. kötet, 277. o.
- 399 „corporatism”: az idézet forrása: Finer: *Mussolini's Italy*, 501–502. o.
- 400 „directed from Moscow”: Mussolini: *My Rise*, 1. kötet, 129. o.
- 401 „Lenin was the only contemporary”: Slocombe, George: *The Tumult on the Shouting*. New York, Macmillan, 1936, 150. o.
- 402 „more than any other party”: Pipes: *Russian under the Bolshevik Regime*. New York, Alfred A. Knopf, 1993, 253. o.
- 403 „Slav fascism”: Smith, Mack: *Mussolini*, 242. o.; Gregor, *Faces of Janus*, 147. o.
- 404 „synthesis”: Gregor: *Faces of Janus*, 147. o.
- 405 *Ante Pavelic*: Smith, Mack: *Mussolini*, 154., 187. o.
- 406 „well-made glove”: Maurras, Charles: *Dictionnaire Politique et Critique*, 5. kötet, Paris, Fayard, 1931–33, 213., az idézet forrása: Sternhell: *The Birth*, 82. o.
- 407 „Let us unite”: Déat, Marcel: *Révolution Française et Révolution Allemande, 1793–1943*. Paris, Editions du R.N. o., 1943, 29. o.
- 408 *De Man, 1930*: Sternhell: *The Birth*, 246. o.
- 409 „a deliverance”: az idézet forrása: *uo.*, 311. o.
- 410 „obsolete system”: az idézet forrása: Weiss, John: *The Fascist Tradition: Radical Right-Wing Extremism, Modern Europe*. New York, Harper & Row, 1967, 89. o.
- 411 *Anton Drexler*: Kele, Max H.: *Nazis and Workers: National Socialist Appeals to German Labor, 1919–1933*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1972, 34–35. o.
- 412 „In red we see”: Hitler, Adolph: *Mein Kampf*, ford.: Mannheim, Ralph. Boston, Houghton Mifflin, 1943, 496–497. o.; lásd: Adolf Hitler: *Harcom*; ford.: Kolbay Pál, Lindtner Antal, Szakáts István. Budapest: Centrum, 1935.

- 413 „Croats, Pandurs, Czechs”: az idézet forrása: Nomad, Max: *Apostles of Revolution*. New York, Collier, 1961, 102. o.
- 414 „emancipation of society”: Marx, Karl: „On the Jewish Question” Eredetileg: *Deutsch-Französische Jahrbücher*, February 1844. Újra-közli: Marx, Karl és Engels, Frederick: *Collected Works*, 3. kötet, *Marx and Engels, 1843–44*. New York, International Publishers, 1975, 170–174. o.
- 415 „scatterbrains”: Hitler, Adolph: *Mein Kampf*, 483. o.
- 416 „National Socialism derives”: az idézet forrása: Schoenbaum, David: *Hitler's Social Revolution: Class és Status, Nazi Germany, 1933–1939*. Garden City, New York, Anchor Books, 1967, 57. o.
- 417 „I have learned a great deal”: Rauschning, Hermann: *Hitler Speaks: A Series of Political Conversations with Adolf Hitler on His Real Aims*. London, T. Butterworth Ltd., 1939, 185. o.
- 418 „Others explained to us”: Phelps, Reginald H.: szerk.: „Hitler's 'Grundlegende' Rede ueber der Antisemitismus” *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 16. kötet, 4. szám (1968), 415. o. Ford: Shaffer, Krista.
- 419 „We look towards Russia”: Goebbels, Joseph: *Die zweite Revolution. Briefe an Zeitgenossen*. Zwickau, Sa.: Streiter-Verlag, 1926, 47. o.
- 420 „undifferentiated glorification”: Schoenbaum: *Hitler's Social Revolution*, 58. o.
- 421 „What will rank Mussolini”: Hitler, Adolph: *Mein Kampf*, 681. o.
- 422 „Your leaders tell you lies”: *Völkischer Beobachter*, 1923. május 15.; idézet forrása: Kele: *Nazis and Workers*, 63–64. o.
- 423 „that dreary book”: az idézet forrása: Monelli: *Intimate Life*, 129., 130. o.
- 424 „of any other country”: Smith, Mack: *Mussolini*, 152. o.
- 425 „Proletarian and Fascist Italy...arise!”: az idézet forrása: Ridley: *Mussolini*, 261. o.
- 426 „we have no arms”: az idézet forrása: Monelli: *Intimate Life*, 187. o.
- 427 „most...hated man”: Mussolini: *My Rise*, 2. kötet, 56., 62. o.
- 428 „wave, again”: Ascoli, Max: „Preface” to *Mussolini, My Rise*, 2. kötet, 48. o.
- 429 *socialism of his youth*: Smith, Mack: *Mussolini*, 311. o.
- 430 „I bequeath the republic”: az idézet forrása: Monelli: *Intimate Life*, 248. o.
- 431 *unworthy of him*: Smith, Mack: *Mussolini*, 282–283. o.
- 432 „forgiveness for all the harm”: az idézet forrása: Monelli: *Intimate Life*, 253. o.
- 433 „Long live Mussolini!”: az idézet forrása: Ridley: *Mussolini*, 365. o.

7. FEJEZET: SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

Attlee óvatosan halad

- 434 „who falsely claim”: Socialist International: *Aims and Tasks of Democratic Socialism*. Frankfurt Declaration, 1951, 8. o.
- 435 „smaller than life”: „The Man Who Built the Welfare State” *Economist*, 1989. november 11., 23. o.
- 436 *point him out*: Bullock, Alan: *Ernest Bevin, Foreign Secretary, 1945–1951*. Oxford, Oxford University Press, 1985, 25. o.
- 437 „recedes into the background”: az idézet forrása: Mee, Charles L., Jr.: *Meeting at Potsdam*. New York, Dell, 1967, 212. o.
- 438 „The history of the Jews”: Attlee, Clement R.: *As It Happened*. London, William Heinemann, 1954, 5. o.
- 439 „fairly obvious course”: uo., 15–16. o.
- 440 „silk hat and tail-coat”: Beckett, Francis: *Clem Attlee*. London, Richard Cohen Books, 1997, 19. o.
- 441 „abundant instances of kindness”: Attlee: *As It Happened*, 20–21. o.
- 442 „Henceforward”: az idézet forrása: Jenkins, Roy: *Mr. Attlee: An Interim Biography*. London, William Heinemann, 1948, 30. o.
- 443 „a cranky lot”: Fremantle, Anne: *This Little Band of Prophets: The British Fabians*. New York, New American Library, 1960, 16. o. (Az idézet az idézetben Malcolm Muggeridge-hez tartozik.)
- 444 „never had any illusions”: Harris, Kenneth: *Attlee*, új, javított kiadás: London, Weidenfeld and Nicolson, 1995, 28. o.
- 445 „Clem became a figure”: Beckett: *Clem Attlee*, 41–42. o.
- 446 „most painful shyness”: Attlee: *As It Happened*, 12. o.
- 447 „It appeared wrong”: az idézet forrása: Jenkins: *Mr. Attlee*, 67. o.; Beckett: *Clem Attlee*, 44. o.
- 448 „the natural emotion”: Burridge, Trevor: *Clement Attlee: A Political Biography*. London, Jonathan Cape, 1985, 42. o.
- 449 „strength of the ties”: Beckett: *Clem Attlee*, 44. o.
- 450 „Our diet”: Attlee: *As It Happened*, 40. o.
- 451 „Attlee...collapsed”: Harris: *Attlee*, 36–37. o.
- 452 „It was a great relief”: Attlee: *As It Happened*, 40. o.
- 453 „I was hit while carrying”: Beckett: *Clem Attlee*, 51. o.
- 454 „weld the Socialist”: az idézet forrása: Burridge: *Clement Attlee*, 46. o.
- 455 „complete socialism”: Shaw, George Bernard: *The Fabian Society: Its Early History*, Fabian Tract 4. London, Fabian Society, 1892, 4. o.
- 456 „middle-class philanthropist”: Harris: *Attlee*, 43. o.
- 457 „However much socialists might”: Beckett: *Clem Attlee*, 59. o.
- 458 „somewhat handicapped”: Attlee: *As It Happened*, 51. o.

- 459 „*Vi woke up*”: Harris: *Attlee*, 52. o.
 460 „*mad as a march hare*”: *uo.*, 54. o.
 461 *his stump speech*: az idézet forrása: *uo.*, 55. o.
 462 „*Mr Profiteer*”: újraközli: Beckett: *Clem Attlee*, 73. o.
 463 „*the socialist approach*”: az idézet forrása: *Attlee: As It Happened*, 58–59. o.
 464 „*the greatest betrayal*”: *uo.*, 74. o.
 465 „*feelings of resentment*”: „Italian Challenge to Mr. Attlee” *The Times*. London, 1935. július 9., 14. o.
 466 „*never really a socialist*”: Harris: *Attlee*, 56. o.
 467 „*everything except socialism*”: Beckett: *Clem Attlee*, 201. o.
 468 „*such good Englishmen*”: az idézet forrása: Harris: *Attlee*, 77. o.
 469 „*controversy between*”: *Attlee, Clement R.: The Labour Party, Perspective*. London, Victor Gollancz Ltd., 1937, 10. o.
 470 „*playing with words*”: *uo.*, 132. o.
 471 „*Without reducing*”: *uo.*, 147. o.
 472 „*the major industries*”: *uo.*, 152., 153., 198. o.
 473 „*smaller enterprises*”: *uo.*, 153. o.
 474 „*watering down*”: *uo.*, 279. o.
 475 „*internecine strife*”: *uo.*, 132., 83. o.
 476 „*the great experiment*”: *uo.*, 10. o.
 477 *Attlee also praised Sweden*: *uo.*, 18. o.
 478 *blizzard of articles*: For example: Dell, Anthony: „Sweden’s Secret” *Contemporary Review*, 139. kötet, 784, 1931. április, 477–483. o.; Childs, Marquis: „Sweden: Where Capitalism Is Controlled” *Harper’s Monthly*. 1933. november, 749–758. o.; Simons, Roger L.: „The Garden of Sweden” *North American Review*, 238. kötet, 5. szám (1934. november), 414–420. o.; „Swedish Democracy Bids Farewell to Depression” *Christian Century*, 6 February 1935; Marcossan, Isaac F.: „The Swedish Recovery” *Saturday Evening Post*, 298. kötet, 1936. február 22.), 23. o.; Herring, Hubert: „The Incredible Swedes” *Harper’s Monthly*. 1936. november, 632–643. o.
 479 „*the way to meet Fascism*”: *Attlee: Labour Party, Perspective*, 224. o.
 480 „*The Labour Party is opposed*”: *uo.*, 270. o.
 481 „*stop this evil thing*”: Harris: *Attlee*, 169. o.
 482 „*a colleague of war experience*”: Churchill, Winston S.: *The Second World War*, 2. kötet, *Their Finest Hour*. Boston, Houghton Mifflin, 1949, 12. o.
 483 „*Cabinet meetings are business-like*”: „A London Diary” *New Statesman and Nation*, 1945. augusztus 4.
 484 „*admirable character*”: az idézet forrása: Harris: *Attlee*, 244. o.

- 485 „*old order has collapsed*”: *uo.*, 187. o.
 486 „*power to...lead*”: az idézet forrása: Morgan, Kenneth: *Labour, Power, 1945–1951*. Oxford, Oxford University Press, 1985, 37. o.
 487 „*Applied to Bevin*”: Burridge: *Clement Attlee*, 182. o.
 488 „*well-defined policy*”: *Attlee: As It Happened*, 162–163. o.
 489 „*eyes of the world*”: az idézet forrása: Harris: *Attlee*, 424. o.
 490 „*To an extent unprecedented*”: Burridge: *Clement Attlee*, 191. o.
 491 „*Social justice*”: *Attlee: As It Happened*, 163. o.
 492 „*No single measure*”: Morgan: *Labour, Power*, 105–106. o.
 493 „*Our mining difficulties*”: *uo.*, 331. o.; és Harris: *Attlee*, 335. o.
 494 *more than 93 percent*: az idézet forrása: Morgan: *Labour, Power*, 160. o.
 495 „*shock to...supporters*”: az idézet forrása: *uo.*, 412–413. o.
 496 „*interests and desires*”: Webb, Sidney és Beatrice: *Soviet Communism: A New Civilization?* New York. C. Scribner’s Sons, 1936, 1072. o.
 497 „*The combination of Russian*”: *Attlee: As It Happened*, 146–147. o.
 498 „*If you have a good dog*”: *uo.*, 169. o.
 499 „*Labour had achieved*”: Burridge: *Clement Attlee*, 312. o.
 500 „*only gone a few steps*”: az idézet forrása: Harris: *Attlee*, 549.

8. FEJEZET: UDZSAMA

Nyerere szintézist alkot

- 501 „*Nearly every politically alert African*”: Brockway, Fenner: *African Socialism*. Chester Springs, Pennsylvania, Dufour Editions, 1963, 14., 17. o.
 502 „*British revolution*”: Moynihan, Daniel Patrick: „The United States, Opposition” *Commentary*, 59. kötet, 3. szám, 1975. március, 31–32. o.
 503 *an additional seventeen or eighteen wives*: Edgett Smith, William: *Nyerere of Tanzania*. London, Victor Gollancz Ltd., 1973, 40. o., és Hatch, John: *Two African Statesmen: Kaunda of Zambia and Nyerere of Tanzania*. Chicago, Henry Regnery, 1976, 1. o., e művek és mások, amelyek hasonló forrásokra támaszkodhattak Nyerere Burito feleségeinek számát huszonkettőre teszik. Habár Joan Wicken, aki több mint harminc éven át volt Nyerere ügyvezető asszisztense, azt állítja, mindig huszonhárom feleséget emlegetett.
 504 *his second favorite*: Smith: *Nyerere*, 43. o.
 505 „*regarded [it] as poaching*”: *uo.*, 42. o.
 506 „*Zanaki were attacked*”: *uo.*, 42. o.

- 507 „a good child”: Smyth, Annie és Seftel, Adam: *Tanzania: The Story of Julius Nyerere through the Pages of DRUM*, Bailey's African History Archives. Kampala, Fountain, 1998, 28. o.
- 508 „The African's capacity”: az idézet forrása: Smith: Nyerere, 49–50. o. Az esszének e verziója nyomtatásban: Nyerere, Julius K.: *Freedom and Unity*. London: Oxford University Press, 1967, 23–29. o. (kihagyja az Afrika az afrikaiakért és mások kivezetésért részt.); Nyerere, Mwalimu Julius Kambarage: „A szocializmus az egyedüli ésszerű választás”, *Fejlődő országok – haladó eszmék*, ISBN 963 09 0459 4, 359–367. l.
- 509 „the attempt to make us believe”: Nyerere: „President's Inaugural Address” in *Freedom and Unity*, 186. o.
- 510 „One day I overheard”: Smyth és Seftel: *Tanzania*, 31. o.
- 511 „categorical statement”: „Oral Hearing at the Trusteeship Council” Nyerere: *Freedom and Unity*, 37. o.
- 512 „every facility he requested”: Hatch: *Two African Statesmen*, 202. o.
- 513 „an important person”: Smyth és Seftel: *Tanzania*, 31. o.
- 514 „Look, Rashidi”: uo., 68. o.
- 515 „full time to...TANU”: „Resignation As Prime Minister” 1962. január 22-én megjelent sajtóközlemény, Nyerere: *Freedom and Unity*, 158. o.
- 516 „replacement of non-African”: Nyerere, Julius K.: *Ujamaa: Essays on Socialism*. Dar es Salaam, Oxford University Press, 1968, viii. o.
- 517 *Hitler and Verwoerd*: Pratt, Cranford: *The Critical Phase in Tanzania, 1945–1968*. New York, Cambridge University Press, 1976, 65. o.
- 518 *dearth of trained Africans*: Tobias, George: *High-Level Manpower Requirements and Resources in Tanganyika, 1962–67*, Government Paper no. 2 of 1963. Dar es Salaam, Government Printer, 1963, table 10, 33–36. o., újraközli: Pratt: *The Critical Phase*, 1. táblázat, 93. o.
- 519 „democracy is the only answer”: Smyth és Seftel: *Tanzania*, 47. o.
- 520 „philosophical concept”: uo., 105. o.
- 521 „war against poverty”: Pratt, *The Critical Phase*: 68. o.
- 522 „anyone who interferes”: „President's Inaugural Address” Nyerere: *Freedom and Unity*, 177. o.
- 523 „attitude of mind”: újraközli: Nyerere: *Ujamaa*, 1. o.
- 524 „it is not...the amount”: újraközli: uo., 2. o.
- 525 „Our first step”: újraközli: uo., 6. o.
- 526 „completely wrong”: „Ujamaa: The Basis of African Socialism” uo., 7. o.
- 527 *nationalization alienated many peasants*: Hyden, Goran: *Beyond Ujamaa in Tanzania: Underdevelopment and an Uncaptured Peasantry*. Berkeley, University of California Press, 1980, 70. o.

- 528 „We were not satisfied”: „After the Arusha Declaration” Nyerere: *Ujamaa*, 154. o.
- 529 „shake off its British heritage”: uo., 170. o.
- 530 „If it were possible”: Smith: Nyerere, 160. o.
- 531 „There is [a] lesson”: az idézet forrása: Hatch: *Two African Statesmen*, 204. o.
- 532 „to begin a cultural revolution”: az idézet forrása: Pratt: *The Critical Phase*, 163. o.
- 533 „To build and maintain”: „The Arusha Declaration” Nyerere: *Ujamaa*, 16. o.
- 534 „Cabinet ministers hugged”: Smith: Nyerere, 171. o.
- 535 „in the space of one week”: „Socialism Is Not Racism” Nyerere: *Ujamaa*, 42. o.
- 536 „The policy of inviting”: „The Arusha Declaration” Nyerere: *Ujamaa*, 26. o.
- 537 *lack of „understanding of socialism”*: a bekezdés minden idézete In: „Introduction” Nyerere, Julius K.: *Freedom and Socialism*. Dar es Salaam, Oxford University Press, 1968, 26–27. o.
- 538 „we should change the things”: „Education for Self-Reliance” Nyerere: *Ujamaa*, 63. o.
- 539 „assessment of work”: uo., 71. o.
- 540 „encourage the growth”: uo., 74–75. o.
- 541 „declared an all-out war”: Smyth és Seftel: *Tanzania*, 137. o.
- 542 „Tempered and remoulded”: az idézet forrása: Smith: Nyerere, 176. o.
- 543 „For the foreseeable future”: „Socialism and Rural Development” Nyerere: *Ujamaa*, 118. o.
- 544 „failed miserably”: Mwapachu, Juma Volter: „Operation Planned Villages in Rural Tanzania: A Revolutionary Strategy for Development” *African Socialism in Practice: The Tanzanian Experience*, szerk.: Coulson, Andrew. Nottingham, Spokesman, 1979, 115. o. Mwapachu was District Development Director of Shinyanga.
- 545 „The DEO”: von Freyhold, Michaela: *Ujamaa Villages, Tanzania: Analysis of a Social Experiment*. New York, Monthly Review Press, 1979, 46. o.
- 546 „One method”: uo., 47. o.
- 547 „list of different crops”: uo., 138–139. o.
- 548 Harrington, Michael: *The Vast Majority: A Journey to the World's Poor*. New York: Simon & Schuster, 1977.
- 549 „Tanzaphilia”: Mazrui, Ali: „Tanzaphilia” *Transition*, no. 31, 1967. június-július, 20. o., 25. o.

- 550 „appeared to find [a] soul mate”: Shapley, Deborah: *Promise and Power*. Boston: Little, Brown, 1993, 531., 534. o.
- 551 „supported Tanzania's transition”: „Tanzania Country Assistance Evaluation” The World Bank, Operations Evaluation Department, Report 20902-TA, 13 September 2000, i. o.
- 552 „that Fou Keng hammer!”: Bailey, J. R. A.: „Preface” to Smyth & Seftel: *Tanzania: The Story of Julius Nyerere*, iv. o.
- 553 „operations' and 'campaigns’”: Hyden: *Beyond Ujamaa*, 135. o.
- 554 „The responsibility of the party”: „TANU Guidelines on Guarding, Consolidating and Advancing the Revolution of Tanzania, and of Africa (Mwongozo)” újraközli: Coulson: *African Socialism, Practice*, 37–38. o.
- 555 *salaries at least one step above*: Hyden: *Beyond Ujamaa*, 177. o.
- 556 „civil society institutions”: Barkan, Joel D.: „Divergence and Convergence in Kenya and Tanzania: Pressures for Reform” *Beyond Capitalism vs. Socialism in Kenya and Tanzania*, szerk.: Barkan. Boulder, Lynne Rienner, 1994, 20. o.
- 557 *Ruvuma Development Association*: „Socialism and Rural Development” és „Progress in the Rural Areas” Nyerere: *Ujamaa*, 143., 181. o.
- 558 „no established channels”: Interjú Francis Nyalalival, Dar es Salaam, 2000. szeptember 21.
- 559 „Since the Party”: „The Arusha Declaration” Nyerere: *Ujamaa*, 35. o.
- 560 „ostensibly to guard”: Freyhold: *Ujamaa Villages*, 56. o.
- 561 „moving toward a dictatorship”: Nyalali-interjú.
- 562 „inappropriate and perhaps incompatible”: Pratt: *The Critical Phase*, 2. o.
- 563 „currency cops”: Smyth és Seftel: *Tanzania*, 167. o.
- 564 „How...do we move”: „After the Arusha Declaration” Nyerere: *Ujamaa*, 174–175. o.
- 565 „operation planned villages”: Hyden: *Beyond Ujamaa*, 130. o.
- 566 „fire weapon”: Coulson: *African Socialism, Practice*, 8. o.
- 567 *homes were torn down*: Hyden: *Beyond Ujamaa*, 144. o.
- 568 „Lives were lost.”: Nyalali-interjú.
- 569 „You build your house”: uo.
- 570 „people were moved”: uo.
- 571 „operation rectification”: Hyden: *Beyond Ujamaa*, 145. o.
- 572 „Many of the...cooperatives failed”: „After the Arusha Declaration” Nyerere: *Ujamaa*, 154. o.
- 573 „did not abandon”: Hyden, Goran: „Party, State, and Civil Society: Control Versus Openness” *Beyond Capitalism vs. Socialism*, szerk.: Barkan, 88. o.

- 574 „deliberate government policy”: „The Varied Paths to Socialism” Nyerere: *Ujamaa*, 87. o.
- 575 „a very poor prophet”: Nyerere, Julius K.: *The Arusha Declaration Ten Years After*. Dar es Salaam, Government Printer, 1977, 1. o.
- 576 „cases of people being required”: Uo., 42.
- 577 „In every parastatal”: uo., 34–35. o.
- 578 *many triumphs*: uo., 3., 7. o.
- 579 *eight textile mills*: uo., 9. o.
- 580 „new emphasis”: uo., 12., 13. o.
- 581 „political education”: uo., 22. o.
- 582 „Our greatest achievement”: uo., 5., 16., 7. o.
- 583 „paternalistic and condescending”: az idézet forrása: Boughton, James M.: *Silent Revolution: The International Monetary Fund, 1979–1989*. Washington: IMF, forthcoming, ch. 13.
- 584 *Morogoro shoe factory*: Campbell, Horace: „The Politics of Demobilization in Tanzania: Beyond Nationalism” *Tanzania and the IMF: The Dynamics of Liberalization*, szerk.: Stein, Campbell és Howard. Boulder, Westview, 1992), 96. o.
- 585 *140,000 tons of imports*: Coulson: *African Socialism, Practice*, 6. o.
- 586 „severe shortages of basic... goods”: Maliyamkono, T. L. és Bagachwa, M. S. D.: *The Second Economy in Tanzania*. London, James Curry, 1990, 8. o.
- 587 *New Africa Hotel*: Naipaul, Shiva: *North of South: An African Journey*. London: Penguin, 1978, 245–246. o.
- 588 *crackdown on „saboteurs”*: Maliyamkono és Bagachwa: *The Second Economy*, xiii. o.
- 589 „a few cases of beer for a party”: Interjú Paul Sozigwával és Philip Mangulával, Dar es Salaam, 2000. szeptember 23.
- 590 „bribes have become the inducement”: Campbell: „The Politics of Demobilization” 87. o.
- 591 „take yours early”: uo., 101. o.
- 592 *14 percent of the country's GNP*: „On the Road to Somewhere; Tanzania: The Failed Experiment” *Economist*, 1987. június 20., 14. o.
- 593 „If I called back the British”: Fitzgerald, Mary Anne: „Tanzania: Drifting Back to Capitalism?” *Christian Science Monitor*, 1985. július 30., 7. o.
- 594 „It is not the Arusha Declaration”: „Speech by Mwalimu Julius K. Nyerere, Chairman of Chama Cha Mapinduzi, on the 20th Anniversary of Arusha Declaration and 10th Anniversary of Chama Cha Mapinduzi” 1987. február 5., Dodoma, 17., 6., 12., 21–22. o. (A Dar es Salaam-i Mwalimu Nyerere Alapítvány elküldte részemre a közzétett szöveg

- fénymásolatát. A fénymásolaton nincs adat arról, hogy ki és mikor jelentette meg.)
- 595 „What was important to Nyerere”: Barkan: „Divergence and Convergence” 31. o.
- 596 Tanzania's economy had shrunk: Kaufman, Michael T.: „Julius Nyerere of Tanzania Dies; Preached African Socialism to the World” *New York Times*, 1999. október 15., B10.
- 597 economy grew no faster: lásd: a Világbank Tanzániára vonatkozó közleményét „Country Assistance Evaluation”, No. 20902-TA, 2000. szeptember 13., i. o.
- 598 „We lost a lot of time”: Matloff, Judith: „Where Marx Left His Harshes Marks” *Christian Science Monitor*, 1995. szeptember 5., 7. o.

9. FEJEZET: A SZAKSZERVEZETI TAGKÖNYV

Gompers és Meany új indulóra menetelnek

- 599 most ripe for socialism: A vitát lásd: Lipset, Seymour Martin és Marks, Gary: *It Didn't Happen Here: Why Socialism Failed the United States*. New York, W. W. Norton, 2000, 16–20. o.
- 600 „The exit of George Meany”: Morris, George: „Three Presidents in 97 Years” *Daily World*, 1979. november 28.
- 601 „the first American to understand”: az idézet forrása: Taft, Phillip és Sessions, John A.: „Introduction” to Samuel Gompers, *Seventy Years of Life and Labor*. New York, E. Dutton, 1957, 6. o. (Megjegyzés: Ez különbözik attól a Gompers kiadástól, amire egyébként hivatkozom a fejezetben.)
- 602 „life in the London streets”: Gompers, Samuel: *Seventy Years of Life and Labor*, szerk.: Salvatore, Nick. Ithaca, New York, ILR Press, 1984, 8. o.
- 603 „boundless admiration”: uo., 25. o.
- 604 „groping for something fundamental”: uo., 26. o.
- 605 „I saw how professions”: uo., 34–35. o.
- 606 „first federated labor body”: uo., 43. o.
- 607 combined membership of 317,000: Taft, Philip: *The AF of L in the Time of Gompers*. New York, Harper & Bros., 1957, 37. o.
- 608 „higher and grander”: Gompers: *Seventy Years*, 76. o.
- 609 „gin guzzling, poi bellied”: az idézet forrása: Mandel, Bernard: *Samuel Gompers*. Yellow Springs, Ohio. Antioch Press, 1963, 108. o.
- 610 „Christ slugger”: Stearn, Gerald Emanuel: „Introduction” *Gompers*. szerk.: Stearn, Gerald E. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1971, 9. o.

- 611 „giv[e] up the position”: az idézet forrása: Taft, Philip: *The AF of L*, 44. o.
- 612 Sam Jr., quit school: Mandel: *Samuel Gompers*, 89. o.
- 613 Syracuse, Rochester: Taft: *The AF of L*, 45. o.
- 614 103 delegates: uo., 58. o.
- 615 claim to represent 10 percent: Salvatore, Nick: „Introduction” *Gompers, Seventy Years*, xxvi. o.
- 616 „A delegate rushed”: Mandel: *Samuel Gompers*, 76. o.
- 617 „not a noble hope”: az idézet forrása: uo., 115. o.
- 618 „so class conscious”: az idézet forrása: Dick, William M.: *Labor and Socialism in America: The Gompers Era*. Port Washington, New York, Kennikat Press, 1972, 114. o.
- 619 „A struggle is going on”: az idézet forrása: Mandel: *Samuel Gompers*, 75. o.
- 620 „Comrades, though oceans divide”: az idézet forrása: uo., 116. o.
- 621 „Our friends, the Socialists”: „Against Socialism” *Gompers*. szerk.: Stearn. 50. o.
- 622 „It would have been easy”: Gompers: *Seventy Years*, 114. o.
- 623 „the men of isms”: Gompers: szerk.: Stearns. 48–49. o.
- 624 „the only class movement”: az idézet forrása: Taft: *The AF of L*, 73. o.
- 625 „a radical fungus”: Gompers: *Seventy Years*, 126. o.
- 626 „the work of union wrecking”: az idézet forrása: Bell, Daniel: „The Great Totem” In *Gompers*. szerk.: Stearn, 156. o.
- 627 „this moribund concern”: az idézet forrása: uo., 156. o.
- 628 „I want to tell you, Socialists”: Gompers: *Seventy Years*, 117. o.
- 629 „tentacles of government”: az idézet forrása: Dick: *Labor and Socialism*, 115. o.
- 630 „my first visits”: Roosevelt, Theodore: *The Autobiography of Theodore Roosevelt*. New York, Scribner's, 1958, 79–80. o.
- 631 „we talked over the possibilities”: Gompers: *Seventy Years*, 62. o.
- 632 „the first American President”: Pelling, Henry: *American Labor*. Chicago, University of Chicago Press, 1960, 118. o.
- 633 „heartless enthusiasts”: Mandel: *Samuel Gompers*, 204–205. o.
- 634 „It never occurred to me”: Gompers: *Seventy Years*, 135. o.
- 635 „substantial aid to Germany”: uo., 201. o.
- 636 „opponents of American involvement”: „Introduction” uo., xxxvi. o.
- 637 Lord Balfour, replied: Mandel: *Samuel Gompers*, 415–416. o.
- 638 „We rejoice”: az idézet forrása: Taft: *The AF of L*, 444. o.
- 639 „menace to the civilization”: Gompers, Samuel: *The Truth about Soviet Russia and Bolshevism*. (Röpirat az amerikai föderalisták

- másodközlésében) Washington, D.C.: American Federation of Labor, 1920, 13. o.
- 640 „madness of the Bolshevik whirl”: uo., 15. o.
- 641 „committing an unspeakable crime”: Taft és Sessions: „Introduction” to Gompers, *Seventy Years*; 42. o.
- 642 Röpiratként újraközli: Gompers: *The Truth*.
- 643 1921-ben társszerzője volt: Smith, Monroe: *Out of Their Own Mouths: A Revelation and an Indictment of Sovietism*. New York, E. Dutton, 1921.
- 644 „piteous story of cruelty”: Gompers: *The Truth*, 12. o.
- 645 „God bless”: az idézet forrása: Mandel: *Samuel Gompers*, 529. o.
- 646 „You give me one good guy”: Robinson, Archie: *George Meany and His Times*. New York, Simon & Schuster, 1981, 23. o.
- 647 „Our trade didn't have”: Goulden, Joseph C.: *Meany: The Unchallenged Strong Man of American Labor*. New York, Atheneum, 1972, 28. o.
- 648 „he's been converted”: Morgan, Ted: *A Covert Life: Jay Lovestone—Communist, Anti-Communist and Spymaster*. New York: Random House, 1999, 141. o.
- 649 „anti-Semitic heart”: uo., 107. o.
- 650 „Communist International decided”: az idézet forrása: Draper, Theodore: *American Communism and Soviet Russia*. New York, Viking, 1960, 144. o.
- 651 „A few words regarding the vaunting”: „Speech to the American Commission of the Presidium of the Executive Committee of the Communist International”, *Stalin's Speeches on the Communist Party U.S.A.* New York, Central Committee, Communist Party, USA, 1931, 30–31. o.
- 652 *ninety-two, all*: Morgan: *Covert Life*, 103. o.
- 653 „gripe the hell out of me”: Goulden: *Meany*, 122. o.
- 654 „I liked FDR, but...”: Robinson: *George Meany*, 121. o.
- 655 „We see no virtue”: Goulden: *Meany*, 125–126. o.
- 656 „the program will cost”: az idézet forrása: uo., 135. o.
- 657 „with his right hand”: uo., 152. o.
- 658 „Jimmy didn't scare easy”: uo., 250. o.
- 659 „the unhappiest aspect”: az idézet forrása: Anderson, Jervis: *A. Philip Randolph: A Biographical Portrait*. New York, Harcourt Brace Javonovich, 1972, 304. o.
- 660 „went to the mat with Harry S. Truman”: Smith, J. S. és Crawford, Kenneth: „George Meany, 85, Giant of U.S. Labor Movement” *Washington Post*, 1980. január 11., B5. o.

- 661 „I don't pay much attention”: Associated Press: „Washington Dateline” 1980. január 10–11.
- 662 „There's one point”: az idézet forrása: Robinson: *George Meany*, 321. o.
- 663 „in complete opposition to Communism”: „Introduction” to Gompers: *Seventy Years*. New York, E. Dutton, 1957, 6. o.
- 664 „They are on strike”: „Longshoremen Boycott of Polish Goods Set” Associated Press, 1980. augusztus 20., A.M. cycle.
- 665 „to inflict damage”: az idézet forrása: Clendinen, Dudley: „U.S. Unions Slip Money into Poland” *New York Times*, 1980. szeptember 1., A4.
- 666 „we were not forgotten”: Levelezés (e-mail), 2001. február 19.; másolat a szerző tulajdonában.
- 667 „reactionary US trade union”: „Solidarity's 'Center of Provocations'” New York. *A híradások szövege*: Kornilov, Yuri: Telegraph Agency of the Soviet Union, 1981. szeptember 25., ford.: British Broadcasting Corporation, BBC Summary of World Broadcasts, 1981. szeptember 28.
- 668 „available Germans”: az idézet forrása: Feuer, Lewis S.: *Marx and the Intellectuals: A Set of Post-Ideological Essays*. Garden City, New York, Doubleday, 1969, 214. o.

10. FEJEZET: PERESZTROJKA ÉS MODERNIZÁCIÓ

Teng és Gorbacsov lebontják a kommunizmust

- 669 „on time or ever”: az idézet forrása: Benjamin, Daniel: „State of Siege: With Tiananmen Square the Epicenter, a Political Quake Convulses China” *Time*, 1989. május 29.
- 670 „we urge Mikhail Gorbachev”: Pomfret, John: „Students Ask Gorbachev to Take Their Case to China's Leaders” *Associated Press*, 1989. május 15. délelőtti híranyag.
- 671 *two more wives*: Salisbury, Harrison E.: *The New Emperors: China in the Era of Mao and Deng*. Boston, Little, Brown, 1992, 28. o. szerint csak az első két házasság folyt párhuzamosan. Yang, Benjamin: *Deng, A Political Biography*. Armonk, New York, M. E. Sharpe, 1998, 17–18. o. azt sugallja, párhuzamosak voltak.
- 672 *enrolled in high school*: ezt a részletet Yang közli, In: *Deng*, 22–24. o.; és Maomao, Deng: *Deng Xiaoping: My Father*. New York, Basic Books, 1995, 41. o., Teng apja ekkor már Csongkingban élt, és kifejezetten azzal a céllal vitte magával, hogy felkészítse franciaországi útjára. Habár közel állt apjához, Teng Maomao elismeri, hogy apja nem beszélt saját gyermekkoráról, ezért kénytelen volt indirekt forrásokra

- hagyatkozni. Semmi sem indokolja tehát, hogy Teng Maomao verzióját hitelesebbként kezeljük, ezen felül Yang kötete izgalmasabb részleteket tartalmaz.
- 673 „China was weak”: az idézet forrása: Yang: *Deng*, 32. o.
- 674 at least 200 enrolled: Yang, *Deng*, 32. o., összesítve 200 főnek számolja a két mozgalmat, míg Wang, Nora: „Deng Xiaoping: The Years in France” *China Quarterly*, 92. szám. 1982. december. 704. o. szerint a kommunisták önmagukban voltak 200-an.
- 675 their ranks included: *Deng: My Father*, 100. o.
- 676 „as my elder brother”: Fallaci, Oriana: „Deng: Cleaning Up Mao's 'Feudal Mistakes'” *Washington Post*, 1980. augusztus 31., D4. o.
- 677 fearing arrest... fled: Maomao, *Deng: My Father*, 97. o., határozottan kijelenti, hogy a „francia rendőrség le akarta tartóztatni őket”. Ezzel szemben Yang: *Deng*, 45. o. „kétségesnek” ítéli, ennyire egyértelmű lett volna a veszély.
- 678 „to give my whole life”: *Deng: My Father*, 108. o.
- 679 „Several thousand”: Salisbury: *Emperors*, 40–41. o.
- 680 „sided with the security agency”: Yang: *Deng*, 69. o.
- 681 Deng's forces... initiated: *uo.*, 98–99. o.
- 682 „de facto guardian”: *uo.*, 87. o.
- 683 „'Mao's man'”: Goodman, David S. G.: *Deng Xiaoping and the Chinese Revolution*. London, Routledge, 1994, 19. o.
- 684 „Mao discovered early”: Pye, Lucian W.: „An Introductory Profile: Deng Xiaoping and China's Political Culture” *China Quarterly*, 135. szám. 1993. szeptember. 432. o.
- 685 „See that little man”: Sergeevich Khrushchev, Nikita: *Khrushchev Remembers*, ford. és szerk.: Talbott, Strobe. Boston, Little, Brown, 1973, 253. o.
- 686 „Mao's golden boy”: Salisbury: *Emperors*, 130. o.
- 687 „antirightist campaign” orchestrated by Deng: Spence, Jonathan: *Mao Zedong*. New York, Viking, 1999, 131. o.
- 688 Ironically, it was he: Pye: „Profile” 438. o.
- 689 „most conspicuous in siding with Mao”: Yang: *Deng*, 143. o.
- 690 „backyard steel mills”: Salisbury: *Emperors*, 149. o.
- 691 „New conditions”: az idézet forrása: Ming, Ruan: *Deng Xiaoping: Chronicle of an Empire*, ford. és szerk.: Liu, Nancy; Rand, Peter és Sullivan, Lawrence R. Boulder, Westview, 1994, 4–5. o.
- 692 „Not sure at all.”: „Deng: A Third World War Is Inevitable” *Washington Post*, 1980. szeptember 1., A10. o.
- 693 „great disorder”: az idézet forrása: Salisbury: *Emperors*, 247. o.
- 694 „spread my ashes”: az idézet forrása: *uo.*, 269. o.

- 695 „alarming tendency”: Baum, Richard: *Burying Mao: Chinese Politics, the Age of Deng Xiaoping*. Princeton, Princeton University Press, 1994, 29. o.
- 696 „grieving for themselves”: *uo.*, 33. o.
- 697 *Hall of Respect*: Salisbury: *Emperors*, 49. o.
- 698 „a hidden fairyland”: Salisbury: *Emperors*, 3. o.
- 699 As a voluptuary: A vendégházak és az erotika kapcsán lásd: Salisbury, *Emperors*, 74., 218. o. Az alkalmi fiúra való igényt illetően ld: I, 358–359. o.
- 700 sold out of alcoholic beverages: Baum: *Burying Mao*, 42. o.
- 701 „biggest frame-up”: *uo.*, 91. o.
- 702 „life-saving land”: Fewsmith, Joseph: *Dilemmas of Reform, China: Political Conflict and Economic Debate*. Armonk, M. E. Sharpe, 1994, 25. o.
- 703 „swore an oath of loyalty”: *uo.*, 28. o.
- 704 „80 percent will become wealthy”: Idézi *uo.*, 29. o.
- 705 „labor camps”: *uo.*, 20., 41. o.
- 706 legitimate form of „socialist” enterprise: *uo.*, 48. o.
- 707 „death to Deng”: Cullen, Robert B.: Associated Press, 1979. február 3., délelőtti híryanag.
- 708 „advanced civilization”: „China's Teng Ends U.S. Visit; Tours 3 Cities before Leaving” *Facts on File World News Digest*, 1979. február 9., 83. C2. o.
- 709 11.7 million by 1985: Baum: *Burying Mao*, 173. o.
- 710 A Shanghai newspaper: *uo.*, 169–170. o.
- 711 The „old stuff didn't work”: az idézet forrása: Naughton, Barry: „Deng Xiaoping: Economist” *China Quarterly*, 135. szám. 1993. szeptember, 512. o.
- 712 „we can hardly convince”: az idézet forrása: Xiaonong, Cheng: „Dilemmas of Economic Reform in China” *World Affairs*, 154. kötet, 4. szám, 1992. tavasz, 155. o.
- 713 „theoretical workers”: Hsu, Robert C.: „Economics and Economists in Post-Mao China” *Asian Survey*, 28. kötet, 12. szám, 1988. december, 1218. o.
- 714 „Marx sits up in heaven”: az idézet forrása: Church, George J.: „China: Deng Xiaoping Leads a Far-Reaching, Audacious but Risky Second Revolution” jelentette: Aikman, David, Washington; Hornik, Richard, Peking és Jackson, James, Moszkva, *Time*, 1986. január 6., 24. o.
- 715 „appalling catastrophe”: Marshal Je Dzian-ying beszéde a negyedik plénumnak. 1979. szeptember 29., az idézet forrása: Baum: *Burying Mao*, 87. o.

- 716 „Concessions in Poland”: az idézet forrása: Goodman: *Deng Xiaoping*, 109. o.
- 717 *not to be afraid*: Pye: „Profile” 424. o.
- 718 *Jiang blamed Gorbachev*: Baum: *Burying Mao*, 304. o.
- 719 „the test of June 4”: az idézet forrása: Wo-Lap Lam, Willy: *China after Deng Xiaoping: The Power Struggles in Beijing since Tiananmen*. New York, John Wiley & Sons, 1995, 18–19. o.
- 720 „Let us carve out”: az idézet forrása: Baum: *Burying Mao*, 353. o.
- 721 „Properly draw the lesson”: az idézet forrása: uo., 394. o.
- 722 *watch tapes of the executions*: Yang: *Deng*, 256–257. o.
- 723 „tens if not hundreds of thousands”: Gorbachev, Mikhail: *Memoirs*. London, Bantam, 1997, 634. o.
- 724 „Zhao Ziyang posed”: Gorbachev: *Memoirs*, 632–633. o.
- 725 „Privolnoye would be twenty-four hours”: Sheehy, Gail: *The Man Who Changed the World: The Lives of Mikhail Gorbachev*. New York, HarperCollins, 1990, 30. o.
- 726 „a third, if not half”: Gorbachev: *Memoirs*, 34. o.
- 727 „They took him away”: uo., 29–30. o.
- 728 „Trying to get him to confess”: uo., 33. o.
- 729 „convinced that Stalin did not know”: uo., 33. o.
- 730 „joined the kolkhoz”: uo., 34. o.
- 731 „household chores”: uo., 36. o.
- 732 „revealed a new world”: uo., 54. o.
- 733 *one-quarter Jewish*: Doder, Dusko és Branson, Louie: *Gorbachev: Heretic in the Kremlin*. New York, Viking, 1990, 21. o.
- 734 *slipped a note*: Sheehy: *The Man*, 71. o.
- 735 „disgust”: Brown, Archie: *The Gorbachev Factor*. New York, Oxford, 1997, 36. o.
- 736 „shocked, bewildered”: Gorbachev, Mikhail: „The Legacy of a Monster That Refuses to Die” *Guardian*. London, 1993. február 27., 21. o.
- 737 „those ‘at the top’”: Gorbachev: *Memoirs*, 78. o.
- 738 „The question haunted me”: uo., 130. o.
- 739 „Leonid Ilyich assumes”: uo., 5. o.
- 740 „Did this imply...?”: uo., 11. o.
- 741 „In number of pages”: az idézet forrása: Medvedev, Zhores: *Gorbachev*. New York, Norton, 1987, 216. o.; Zsorez Medvegyev: *Gorbacsov*, ford. Dandé Krisztián, Erdei Árpád, Recski Ágnes. Megjelenés: [Budapest]: Láng, [1989] [Debrecen]: Alföldi Ny.; [Budapest]: Texoft
- 742 „showed no response”: Gorbachev: *Memoirs*, 18. o.

- 743 *hold his hand up*: Medvedev: *Gorbachev*, 139. o.
- 744 „He walks, he talks”: az idézet forrása: Matlock, Jack F.: *Autopsy on an Empire*. New York, Random House, 1995, 50. o.
- 745 *Raisa resigned her position*: Doder és Branson: *Gorbachev*, 20. o.
- 746 „position was as firm”: Matlock: *Autopsy*, 53. o.
- 747 „The very system”: Gorbachev: *Memoirs*, 216. o.
- 748 *officially registered alcoholics*: uo., 283. o.
- 749 *One-fifth of all deaths*: Aron, Leon: *Yeltsin: A Revolutionary Life*. New York, Saint Martin's, 2000, 179. o.
- 750 *nine hundred thousand stills*: Pryce-Jones, David: *The Strange Death of the Soviet Empire*. New York, Metropolitan, 1995, 79. o.
- 751 „Gradually we freed”: Gorbachev: *Memoirs*, 453. o.; lásd Gorbacsov: *Szemtől szemben önmagammal: visszaemlékezések és töprengések*; [ford. Bagi Ibolya, Sarnyai Csaba]. Budapest: Scolar, 2013.
- 752 „reflected more...often”: uo., 251. o.
- 753 „no one was against perestroika”: uo., 251. o.
- 754 „most important economic decree”: Medvedev: *Gorbachev*, 276. o.
- 755 „we need democracy”: Doder és Branson: *Gorbachev*, 192. o.
- 756 „The policies of 1985”: Matlock: *Autopsy*, 65–66. o. az idézet forrása: Gorbachev: *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*. New York, Harper & Row, 1987, 10., 22–24., 25., 49. o.
- 757 *Idézetek a Peresztrojkából*: Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World* (New York: Harper & Row, 1987), 10., 22–24., 25–49. oldalak.; lásd: Október és az átalakítás: a forradalom folytatódik: előadói beszéd az SZKP Központi Bizottságának, az SZSZKSZ Legfelsőbb Tanácsának és az OSZFSZK Legfelsőbb Tanácsának a nagy októberi szocialista forradalom 70. évfordulója alkalmából megtartott együttes ünnepi ülésén 1987. november 2-án / M. Sz. Gorbacsov. Megjelenés: Uzsgorod: Kárpáti K., 1987.
- 758 „eyes wide open”: Dobbs, Michael: „E. Europe Owes Peaceful Change to Gorbachev” *Washington Post*, 1989. december 31., A1. o., folyt.: A22. o.
- 759 „to end its monopoly of power”: Fairbanks, Charles H., Jr.: „The Nature of the Beast” *National Interest*, 31. szám, 1993. tavasz, 54. o.

11. FEJEZET: AZ ÜZLET PÁRTJA
Blair újraértelmezi a szociáldemokráciát

- 760 „capitalism has won”: Heilbroner, Robert: „Reflections: The Triumph of Capitalism” *New Yorker*, 1989. január 23., 98. o.

- 761 „To some thinkers”: Prial, Frank J.: „Ideas and Trends: The Socialists' New Class Struggle: How to Survive Communism's Fall” *New York Times*, 1990. október 14., D4. o.
- 762 „myth”: Sherwell, Philip: „Socialism Looks to a New World” *Daily Telegraph*, 1992. szeptember 18., 12. o.
- 763 „as a living idea”: Howe, Irving: „Thinking about Socialism, 1985” és Howe, Irving: *Selected Writings, 1950–1990*. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1990, 488. o.
- 764 *serving at age fifteen*: Rentoul, John: *Tony Blair*. London, Little, Brown, 1995, 15. o.
- 765 „There is precisely nothing”: Sopel, Jon: *Tony Blair: The Moderniser*. London, Michael Joseph, 1995, 22. o.
- 766 „No, why should I”: uo., 88. o.
- 767 „He would strut”: uo., 27. o.
- 768 „I wondered who”: uo., 25. o.
- 769 „the only 'nice' person”: uo., 24. o.
- 770 „We used to think”: az idézet forrása: Sassoon, Donald: *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*. New York, The New Press, 1996, 500. o.
- 771 „No theory of government”: Thatcher, Margaret: *The Downing Street Years*. New York, HarperCollins, 1993, 7. o.
- 772 *dropped to 28 percent*: Ogden, Chris: *Maggie: An Intimate Portrait of a Woman in Power*. New York, Simon & Schuster, 1990, 177. o.
- 773 „a walking obituary”: az idézet forrása: uo., 197–198. o.
- 774 „single most devastating defeat”: Thatcher: *Downing Street Years*, 339. o.
- 775 „I am a socialist”: az idézet forrása: Sopel: *Tony Blair*, 78. o.; és Rentoul: *Tony Blair*, 143. o.
- 776 „represented...a decisive shift”: Panitch, Leo és Leys, Colin: *The End of Parliamentary Socialism*. London, Verso, 1997, 221. o.
- 777 „TSB”: Rentoul: *Tony Blair*, 167. o.
- 778 „able to challenge”: az idézet forrása: uo., 180. o.
- 779 „free the workers”: az idézet forrása: Sassoon: *One Hundred Years*, 545. o.
- 780 „a real reconciliation”: *Le Monde*, 1982. október 9., 14. ford.: FBIS, 1982. október, VII, K6. o.
- 781 „France has understood”: az idézet forrása: Sassoon: *One Hundred Years*, 559. o.
- 782 „References to socialism”: uo., 570. o.
- 783 „trade union movement”: az idézet forrása: Rentoul: *Tony Blair*, 232. o.

- 784 „the worst ever performance”: Frankel, Glenn: „Conservatives Win 21-Seat Majority; Vote Called a Rejection of Labor Party” *Washington Post*, 1992. április 11., A13. o.
- 785 „I simply don't know”: Whitney, Craig R.: „Tories Remain in Power in Britain; Major Sees 'Magnificent Victory'” *New York Times*, 1992. április 10., A1. o.
- 786 „Labor lost because it was Labor”: az idézet forrása: Frankel, Glenn: „What's Left of Europe's Once-Mighty Left Today?” *Washington Post*, 1992. április 12., A1. o.
- 787 „He was angry”: Monks, John: az idézet forrása: Sopel, Jon: *Tony Blair*, 129. o.
- 788 „The reason Labour lost”: az idézet forrása: uo., 138. o.
- 789 „A solution”: az idézet forrása: uo., 157. o.
- 790 „redolent of”: Mandelson, Peter és Liddle, Roger: *The Blair Revolution: Can New Labour Deliver*. London, Faber & Faber, 1996, 47–48. o.
- 791 „more than any other”: uo., 48. o.
- 792 „no special...place”: Hibbs, Jon: „POLITICS: Blair Will Not Offer Downing Street Favours to Unions” *Daily Telegraph*, 1994. július 23., 7. o.
- 793 „I want to rebuild”: Blair, Tony: *New Britain*. Boulder, Westview, 1997, 8. o.; lásd: Tony Blair: *Új-Britannia, ahogy én képzelem*, Pécs: Alexandra, [2004].
- 794 „penal rates of taxation”: uo., 112. o.
- 795 „a nation at work”: uo., 46. o.
- 796 „party of law and order”: uo., 42. o.
- 797 „governments don't raise”: uo., 249. o.
- 798 „elaborate rhetoric”: Applebaum, Anne: „Tony Blair and the New Left” *Foreign Affairs*, 67. kötet, 2. szám, 1997. március–április, 49. o.
- 799 „blew his top”: Heffernan, Richard: *New Labour and Thatcherism: Political Change in Britain*. New York, St. Martin's, 2000, 82. o.
- 800 „high-profile crusade”: Mandelson és Liddle: *Blair Revolution*, 53–54. o.
- 801 „The battle between”: Blair: *New Britain*, 213. o.
- 802 „not to abolish”: uo., 32. o.
- 803 „The days of the all-embracing”: uo., 55. o.
- 804 „outdated ideology”: Moseley, Ray: „New Leader Subdued Labour's Socialist Bent” *Chicago Tribune*, 1997. május 2., 1. rész, 8. o.
- 805 „cross the old boundaries”: az idézet forrása: Panitch és Leys: *End of Parliamentary Socialism*, 250. o.
- 806 „Socialism to me”: Blair: *New Britain*, 62. o.

- 807 „bedrock...principle”: az idézet forrása: Panitch és Leys: *End of Parliamentary Socialism*, 232. o.
- 808 Blair's „big idea”: uo., 14. o.
- 809 „formally tore up”: Webster, Phillip: „Blair Drops Opposition to Privatisation” *Times*. London, 1997. április 8., 1. o.
- 810 „a nation of entrepreneurs”: Timewell, Stephen: „UK: Blair's Britain” *Banker*, 1. kötet, 856 szám. 1997. június 1.
- 811 „era of tax and spend”: az idézet forrása: White, Michael: „The Election: Blair Opts for 'Third Way'” *Guardian*, 1997. április 8., 11. o.
- 812 „less labour market regulation”: az idézet forrása: Heffernan: *New Labour*, 23. o.
- 813 „Manifesto for Business”: az idézet forrása: uo., 74. o.
- 814 „For anyone on the Left”: Jacques, Martin és Hall, Stuart: „The Election: Blair: Is He the Greatest Tory since Thatcher?” *Observer*, 1997. április 13., 31. o.
- 815 „Thatcherism was”: Marquand, David: „Can Labour Kick the Winning Habit?” *New Statesman*, 127. kötet 27, 4408. szám. 1998. október 23., 25. o.
- 816 „A decent society”: az idézet forrása: Stelzer, Irwin M.: „Tony Blair's Coronation” *Weekly Standard*, 3. kötet, 5. szám. 1997. október 13., 24. o.
- 817 „a clammy embrace”: „A New Corporatism” *Economist*, 1999. augusztus, 14. o.
- 818 „a bewildering array”: „Things Will Have to Get Better” *Economist*, 1999. július 31.
- 819 „two great streams”: Blair, Tony: *The Third Way: New Politics for the New Century*, Fabian pamphlet 588. London, The Fabian Society, 1998, 1. o.
- 820 „a great mistake”: Beer, Samuel: „Liberalism Rediscovered” *Economist*, 1998. február 7., 23. o.
- 821 „The Third Way recognises”: Blair: *Third Way*, 14. o.
- 822 Blair has explored: Edsall, Thomas B.: „Clinton and Blair Envision a 'Third Way' International Movement” *Washington Post*, 1998. június 28., A24. o.
- 823 „dubbed in German”: Leonard, Mark: „New Labour, but Not Quite in Synch?” *New Statesman*, 127. kötet 27, 4404. szám. 1998. szeptember 25., 54. o.
- 824 „progressive politics...liberated”: Blair, Tony; Kok, Wim; Persson, Goran; Schroeder, Gerhard: „The New Left Takes on the World” *Washington Post*, 2000. szeptember 6., A19. o.

- 825 „breaking with...statist”: az idézet forrása: Lipset, Seymour Martin: „The Americanization of the European Left” *Journal of Democracy*, 12. kötet, 2. szám. 2001. április, 81. o. (Köszönettel tartozom Lipsetnek az ebben a részben hivatkozott számtalan példáért.)
- 826 „least-bad economic system”: az idézet forrása: Lipset: „Americanization” 81. o.
- 827 „an excuse to abandon”: az idézet forrása: Walker, Martin: „Europe's Third Way Labs” *New Democrat*, 1999. május-június, 8. o.
- 828 „has privatized more”: Ford, Peter: „Europe Struggles to Follow a 'Third Way' Path” *Christian Science Monitor*, 1999. október 7., 7. o.
- 829 „surprised even myself”: az idézet forrása: Philpot, Robert: „Blair's 'Little Local Difficulty'” *New Democrat*, 1999. július-augusztus, 22.
- 830 „I believe...the 'third way' is”: Jospin, Lionel: „Only on Our Terms; Global capitalism is a fact but Europe must act in concert to regulate it” *Guardian*. London, 1999. november 16., 17. o.
- 831 „There is a certain originality”: az idézet forrása: Philpot: „Local Difficulty” 22. o.

UTÓSZÓ

A kibuc a piacra megy

- 832 „this is what we meant”: az idézet forrása: Tsur, Muki: *A United Kibbutz Movement* korábbi titkárával készített interjú. Yad Tabenkin Institute, Kfar Efal, Israel, 2001. március 14.
- 833 Irving Howe...the kibbutz...proved: az idézet forrása: *Interjú Shlomo Avinerivel*. Jerusalem, 2001. március 18.
- 834 „did not fail”: Buber, Martin: *Paths in Utopia*. New York, Collier, 1988, 139. o.
- 835 „nobility and priesthood”: Segev, Tom: *One Palestine, Complete*, ford.: Watzman, Haim. New York, Henry Holt, 2000, 260. o.
- 836 „What destroyed the kibbutz”: *Interjú*. Kibbutz Hatserim. 2001. március 12.
- 837 „shade of their fathers”: *Interjú*. Yad Tabenkin, Kfar Efal, 2001. március 14.
- 838 „the best kibbutzniks”: *Interjú Yoel Darommál*. Kibbutz Kfar Menachem, 2001. március 13.
- 839 „have to be born into it”: az idézet forrása: Gavron, Daniel: *The Kibbutz: Awakening from Utopia*. Lanham, Maryland, Rowman & Littlefield, 2000, 31. o.
- 840 „child-parent link”: uo., 163. o.

- 841 „For seventy years”: uo., 158. o.
- 842 „searing reminiscences”: lásd: uo., 167–170. o.
- 843 „I remember vividly”: Gur, Batya: *Murder on a Kibbutz*, ford.: Bilu, Dalya. New York, Harper Collins, 1994, 322–324. o.
- 844 „abolition of the old”: az idézet forrása: Melman, Yossi: „Is the Dream Dead?” *Moment*, 1995. február, 49. o.
- 845 „will not rend”: *The Republic of Plato*, ford. és szerk.: MacDonald Cornford, Francis. New York, Oxford University Press, 1945, 166. o.
- 846 „across-the-board reorganization”: *Interjú Shlomo Avenerivel*. Hebrew University. 2001. március 18.
- 847 „familistic society”: *Interjú Menachem Rosnerrel*. Kibbutz Reshafim. 2001. március 20.
- 848 „no one would walk”: *Interjú Amnon Lahavval*. Kibbutz Gal’ed. 2001. március 19.
- 849 „It is so unfair”: *Interjú Yuval Drorral*. Tel Aviv. 2001. március 15.
- 850 „miserable beggars”: *Interjú Aharon Yadlinnal*. Kibbutz Hatserim. 2001. március 12.
- 851 „During most of the history”: Near, Henry: *The Kibbutz Movement: A History*. 2. kötet, *Crisis and Achievement, 1939–1995*. London, Littman Library of Jewish Civilization, 1997, 357–358. o.
- 852 „most romantic images”: *Interjú Muki Tsurral*. Yad Tabenkin Institute, Kfar Efal, 2001. március 14.
- 853 „condition...terminal”: Gavron, Daniel: „Communal Change” *Jerusalem Post*, 2000. november 10., 12. o.
- 854 „will swiftly evolve”: Gavron: *Awakening*, 281. o.
- 855 „a pioneer among kibbutzim”: Frucht, Leora Eren: „Every Man for Himself” *Jerusalem Post*, 2001. április 27., 4B. o.
- 856 „tried to change human nature”: az idézet forrása: Melman: „Is the Dream Dead?” 46. o.
- 857 „tall, scrawny man”: Sachar, Howard M.: *A History of Israel: From the Rise of Zionism to Our Time*, 2. utánnomás. New York, Alfred A. Knopf, 1996, 10. o.
- 858 „purity of character”: Berlin, Isaiah: *The Life and Opinions of Moses Hess*. Cambridge, Anglia, W. Heffer & Sons, 1959, 10. o.; és Hook, Sidney: *From Hegel to Marx*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1962, 87. o. Mindketten mindkét kifejezést használják Hess leírása során.
- 859 „I worked without rest”: az idézet forrása: Avineri, Shlomo: *Moses Hess: Prophet of Communism and Zionism*. New York, New York University Press, 1985, 11. o.

- 860 „heaven on earth”: az idézet forrása: Lundgren, Svante: *Moses Hess on Religion, Judaism and the Bible*. Abo, Finland, Abo Academy Press, 1992, 62. o.
- 861 „laid the groundwork”: az idézet forrása: Avineri: *Moses Hess*, 98. o.
- 862 „idol”: az idézet forrása: uo., 15. o.
- 863 „the specter of Communism”: Lundgren: *Moses Hess*, 44. o.
- 864 „was not always...acknowledged”: Avineri: *Moses Hess*, 133. o.
- 865 „party excrement”: London. 1863. augusztus 15., *The Letters of Karl Marx*, összeállította és ford.: Padover, Saul K. Engelwood Cliffs, Prentice Hall, 1979, 478. o.
- 866 *seduced Hess’s wife*: Engels to Marx, Párizs, 1848. január 14. Marx, Karl és Engels, Friedrich: *Briefwechsel, Marx/Engels Gesamtausgabe*, Dritte Abteilung, 1. kötet. Berlin, Marx–Engels–Verlag G.M.B.H.: 1929, 91–92. o.
- 867 „Here I stand again”: Hess, Moses: *Rome and Jerusalem*, ford.: Rabbi Bloom, Maurice J. New York, Philosophical Library, 1958, oldalszám nélkül.; lásd: Moses Hess: *Róma és Jeruzsálem: az utolsó nemzeti kérdés: levelek és megjegyzések*, [Gizskalay János fordítását átd., kieg., a függelékét összeáll.: Haraszi György]; [az előszót írta: Heller Ágnes]. Budapest: Múlt és Jövő K., 2011.
- 868 „historico-theological systems”: Berlin, Isaiah: *Life and Opinions*, 8. o.
- 869 „victorious general”: Gay, Peter: *Voltaire’s Politics: The Poet As Realist*. New York, Vintage, 1965, 334. o.
- 870 „Frank atheism”: Hobsbawm, E. J.: *The Age of Revolution, 1789–1848*. New York, New American Library, 1964, 259. o.; E. J. Hobsbawm: *A forradalmak kora: 1789–1848*; [ford.: Litván György]; [névmutató: H. Haraszi Éva]. Budapest: Kossuth Kiadó, 1964.
- 871 „Fashionable women”: Durant, Will és Ariel: *The Age of Voltaire*. New York, Simon & Schuster, 1965, 508. o.
- 872 „a thousand superstitions”: uo., 493. o.
- 873 „without tears”: az idézet forrása: Baumer, Franklin L.: *Religion and the Rise of Scepticism*. New York, Harcourt, Brace, 1960, 60. o.
- 874 „There is no doubt”: Wilson, Edward: „The Two Hypotheses of Human Meaning: Transcendentalism and Empiricism” *Humanist*, 59. kötet, 5. szám. 1999. szeptember 1., 30. o.
- 875 „historic inevitability”: Hobsbawm: *Age of Revolution*, 289. o.
- 876 „Not many people”: Howe, Irving: „Thinking about Socialism, 1985” és Howe, Irving: *Selected Writings, 1950–1990*. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1990, 488. o.

- 877 „'religiously musical' ”: Harrington, Michael: *The Politics at God's Funeral*. New York, Holt, Rinehart, 1983, 10. o.
- 878 „religion of redemption”: Birnbaum, Norman: *After Progress: American Social Reform and European Socialism in the Twentieth Century*. New York, Oxford University Press, 2001, 1. o.
- 879 „Socialism...brings back”: Bax, Ernest Belfort: *The Religion of Socialism*. Freeport, New York. Books for Libraries Press, 1972, 52–53. o.
- 880 „an utterly new society”: Harrington, Michael: *Socialism*. New York, Bantam, 1973, 421., 452. o.
- 881 „more universal, spiritual conceptions”: Muller, Herbert J.: *Freedom in the Ancient World*. New York, Bantam, 1961, 107–108. o.

POLITIKA / TÖRTÉNELEM

Akit Isten meg akar büntetni, annak valóra váltja minden álmát. *Joshua Muravchik* lenyűgöző összegzést ad arról az álomvilágról, amelyet a szocializmus hívei dédelgettek, és amelyet emberek százmillióinak elpusztításával keltettek életre. A szabadság, egyenlőség, testvériség eszméjéből ösz-szegyúrt ígéret földjén semmi sem lett olyan, ahogyan azt az eszme apostolai elképzelték: bőség helyett a javak hiá-nya, egyenlőség helyett a pártkádereknek juttatott dupla fej-adag jellemezte evilági mennyországukat. Szabadság helyett olyan társadalmat teremtettek, amely tökélyre fejlesztette a gyanakvás és az általános besűgás-rendszerét, és amelyben a legaprólékosabb, legabszurdabb, legmegalázóbb kényszerek pókhálója szőtte át a mindennapokat. Ez a történet annak a torzszűlött valóságnak a története, melyet teremtoi szépnek és jónak hazudtak. De miként George Orwell fogalmazott: „Az igazság akkor is létezik, ha tagadják azt.”

4500 Ft